

Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Ана Љ. Петровић Дакић

Вербалне асоцијације и когнитивни развој
ученика основне школе

Докторска дисертација

Београд, 2019.

Ментор:

Др Рајна Драгићевић
Редовни професор
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

Чланови комисије:

Др Јасмина Московљевић Поповић
Ванредни професор
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

Др Бојана Милосављевић
Ванредни професор
Учитељски факултет
Универзитет у Београду

Рад је одбрањен _____

Вербалне асоцијације и когнитивни развој ученика основне школе

Сажетак: У овом истраживању испитан је језички развој деце током основне школе, у одељењима где се српски учи као матерњи језик, а на материјалу слободних вербалних асоцијација на апстрактне именице. Циљеви су били: образовати асоцијативне речнике за испитиване речи, анализирати их и, секундарно, утврдити историјски, теоријски и методолошки контекст асоцијативних истраживања. Истраживање је било широко по обиму: анкетирани су ученици са села и из града, из књижевних и некњижевних дијалеката. Било их је $709 \leq n \leq 797$ по разреду (укупно: 5232), а такође је анкетирано и близу 700 испитаника с факултета, како би се допунили подаци из *Асоцијативног речника српског језика*. Од испитаника је тражено да на 20 речи-дражи, пре свега емоција, одговоре првом вербалном реакцијом која им падне на памет. Те су речи одабране јер представљају апстрактне концепте – позитивне и негативне – које деца доживљавају релативно рано, те је стога важно знати, ради боље комуникације с њима, шта за децу имена тих концепата значе, како их она доживљавају. Одговори су сабрани, па су састављени узрасни асоцијативни речници – укупни и полно стратификовани. Анализом јаких одговора унутар асоцијативних поља дошло се до следећих закључака: постоје разлике између различитих узраста и полова, осим код речи које изазивају стереотипне реакције; временом одговори постају стереотипнији; они нуде ситуациони оквир за испитиване именице, с њима су у тематској вези, ретко у таксономској; одговори временом, супротно очекивањима, не постају апстрактнији.

Кључне речи: слободне вербалне асоцијације, асоцијативни метод, тест асоцијација, апстрактне именице, ментални лексикон, стереотипи, полне разлике, основна школа, когнитивна лингвистика, развојна психоллингвистика

Научна област: српски језик

Ужа научна област: друштвене науке, когнитивне науке, лингвистика, психоллингвистика, лексикологија, лексикографија

УДК: 811.163.41'374(043.3)

81'23:159.953.32(043.3)

University of Belgrade
Faculty of Philology

Ana Lj. Petrović Dakić

Verbal Associations and Cognitive
Development of Schoolchildren

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2019.

Verbal Associations and Cognitive Development of Schoolchildren

Abstract: Using free word associations elicited by abstract nouns, we study the language development of schoolchildren learning Serbian as a first language. The two primary aims are to make associative dictionaries for our chosen words, and to analyze them. The secondary aim is to establish a historical, theoretical and methodological context for associative research. Our study had a wide scope: we had both urban and rural subjects, speakers of both the standard and non-standard dialects. There were $709 \leq n \leq 797$ subjects in each grade (in total: 5232), from 2nd to 8th grade. The study also included nearly 700 University of Belgrade undergraduates, so that the data from the *Associative Dictionary of Serbian Language* could be supplemented. The subjects were required to write the first thing that came to their mind in response to 20 words, mostly emotions. The words chosen represented abstract concepts – both positive and negative ones – that the children acquire relatively early. Therefore, it is important, in the interest of fostering better communication with children, to ascertain what meaning those concepts have for them, how they perceive them. The responses were collected and dictionaries were made for each word, divided first just by grade, and then by gender. The analysis of strong responses in the associative fields leads to the following conclusions: there were age- and gender-related differences between them, except when the words elicited stereotypical responses; with age the responses themselves become more stereotypical; the responses offer a situational frame for the initial words, and they make thematic connections with them, while only rarely taxonomic ones; the responses do not become, contrary to expectations, more abstract with age.

Keywords: free word associations, associative method, association test, abstract nouns, mental lexicon, stereotypes, gender differences, elementary school, cognitive linguistics, developmental psycholinguistics

Scientific area: Serbian language

Specific scientific area: humanities and social sciences, cognitive sciences, linguistics, psycholinguistics, lexicology, lexicography

UDC: 811.163.41'374(043.3)

81'23:159.953.32(043.3)

Университет в Белграде
Филологический факультет

Анна Л. Петрович Дакич

Вербальные ассоциации и когнитивное
развитие учеников восьмилетней школы

Докторская диссертация

Белград, 2019.

Вербальные ассоциации и когнитивное развитие учеников восьмилетней школы

Резюме: Это исследование посвящено языковому развитию детей во время обучения в восьмилетней школе, в классах, в которых сербский язык изучается в качестве родного, на материале свободных вербальных ассоциаций на отвлеченные имена существительные. Целями исследования было: составить ассоциативные словари исследуемых слов, провести анализ этих словарей и во вторую очередь установить исторический, теоретический и методологический контексты ассоциативных исследований. Исследование имело широкий охват: были опрошены ученики из сел и городов, говорящие на литературных и нелитературных диалектах. В каждом классе было $709 \leq n \leq 797$ (совокупно: 5232), а также было опрошено почти 700 студентов в целях пополнения данных «Ассоциативного словаря сербского языка». От опрошенных требовалось написать первую вербальную реакцию, которая им пришла в голову, на 20 слов-стимулов, означающих в первую очередь чувства. Эти слова выбраны, так как они представляют собой отвлеченные концепты, как положительные так и отрицательные, которые дети испытывают с очень раннего возраста и поэтому в целях лучшего общения с ними важно знать, что означают наименования этих концептов для детей, как они их воспринимают. Ответы были собраны, а потом составлены возрастные ассоциативные словари – совокупные и стратифицированные по половому признаку. На основе анализа сильных ответов внутри ассоциативных полей мы пришли к следующим выводам: существуют различия между разными возрастами и полами, с исключением слов, вызывающих стереотипные реакции; с временем ответы становятся более стереотипными; они предлагают ситуационную рамку для исследуемых имен существительных и с ними образуют тематическую связь, редко таксономическую; вопреки ожиданиям ответы со временем не становятся более отвлеченными.

Ключевые слова: свободные вербальные ассоциации, ассоциативный метод, ассоциативные тесты, отвлеченные имена существительные, ментальный

лексикон, стереотипы, половые различия, восьмилетняя школа, когнитивная лингвистика, психолингвистика развития

Научная область: сербский язык

Более узкая научная область: общественные науки, когнитивные науки, лингвистика, психолингвистика, лексикология, лексикография

УДК: 811.163.41'374(043.3)

81'23:159.953.32(043.3)

Захвалница

Ова теза имала је многе скривене коауторе, људе без чије свесрдне помоћи она вероватно не би никад ни настала.

Хвала, пре свега, свим многобројним сарадницима из школа који су савесно радили – директорима и предавачима, педагозима и психолозима – чији су несебично пружени време и труд били темељ овог рада.

Хвала колегама с Института за педагошка истраживања и онима из Лабораторије за експерименталну психологију – Невени Буђевац, Смиљани Јошић, Горану Опачићу – на тренинзима и саветима. Посебно хвала Оливеру Тошковићу.

Хвала Горану Дакићу на помоћи око уноса и обраде података.

На крају, велико хвала самим испитаницима на указаном поверењу.

Садржај

1. Увод	1
2. Предмет, циљ и хипотезе истраживања	6
3. Историја асоцијативних истраживања	9
4. Асоцијације и мрежни модели менталног лексикона	28
5. Асоцијативни метод у истраживањима усвајања и развоја језика	34
6. Истраживања апстрактних појмова	63
7. Техника слободних асоцијација	89
8. Методологија истраживања	112
9. Структура поглавља и просек општих одлика	125
10. Будућност	132
11. Доброта	140
12. Душа	146
13. Живот	153
14. Лепота	160
15. Љубав	167
16. Љубомора	174
17. Љутња	182
18. Мир	188
19. Мржња	195
20. Нада	202
21. Неправда	209
22. Помоћ	216
23. Радост	223
24. Самоћа	229
25. Срећа	235
26. Стид	242
27. Страх	249
28. Туга	257
29. Успех	264

30. Дискусија и закључна разматрања	271
31. Литература	284
Прилог 1. Примери анкета за основношколце и одрасле	331
Прилог 2. Примери попуњених анкета	332
Прилог 3. Допунски речници одраслих испитаника	335
Прилог 4. АНОВА табеле по дражима	340
Биографија	341
Изјава о ауторству	342
Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада	343
Изјава о коришћењу	344

1. Увод

1.1.1. Асоцијације, посматране у цело, одсликавају заједничко искуство припадника једне друштвено-језичке заједнице, дајући нам њену језичку слику света. Скоро ослобођене прагматичких стега, оне нам пружају увид у ментални лексикон, наше знање о речима и појмовима, па чак и у саме наше мисли. Иако већим делом независне од контекста, оне су ипак осетљиве на спољашње утицаје, те се временом мењају. Њихова динамична структура одсликава где се неки говорник или, посматрано групно, читава једна заједница налази у свом развоју.

Скоро од самих почетака психологије као науке и оне су се користиле у разне сврхе, мада је и много раније уочена њихова важност за мишљење. Временом су почеле да се примењују и у истраживањима језика, за шта ће бити употребљене и у овом раду. Асоцијације стоје на размеђи психологије и лингвистике – како их виде филозофи и психолози, као систем мишљења, а изражен кроз језик – те као такве спадају у домен интердисциплинарне психолингвистике. Иако неки радови који се њима баве несумњиво припадају једној или другој науци, неке од граница које ћемо поставити у прегледу треба схватити условно. Пре би се могло рећи да сви припадају когнитивним наукама, посебно у последњем периоду, с порастом међудисциплинарних истраживања, која сад залазе и у неурологију, когнитивну психологију и лингвистику, те рачунарске науке.

1.1.2. Језик никад није „усвојен“, већ се увек мења, некад мање, некад више. Највеће промене дешавају се у почетним стадијумима усвајања језика, било матерњег, било страног. Истраживања посвећена усвајању језика углавном се баве раним детињством и испитују конкретне речи и појмове, али развој се не зауставља на том ступњу, посебно ако су у питању речи невезане за конкретно, измештене од нашег доживљаја у времену и простору. Стога ми испитујемо развој значења неколико апстрактних именица кроз основну школу, придружујући се тиме све живљем пољу когнитивистичких студија усредсређених на апстрактне појмове. Такође, док већина студија дечјег језика има доста узан круг испитаника, захват ове тезе ће бити широк како би ваљано представио што већи језички и друштвени простор српског језика.

Испитујемо 20 именица ексцерпираних, већином, из програмских текстова за основну школу. Оне већим делом именују емоције, али има и оних које означавају особине, као и неколико других апстрактних појмова. Резултати истраживања – дати кроз анализе и приложене речнике – омогућавају нам да видимо како се ти појмови развијају код деце. Тиме нам они помажу да што боље приступимо педагошком раду с децом, посебно у сфери емотивног језика, толико важног за саморазумевање и међусобно споразумевање.

1.1.3. Где год је то могуће, свему прилазимо као континууму. Дечји развој није условљен само њиховим психофизичким стањем или друштвеним окружењем већ и једним и другим, у најширем смислу. Развој им није ступњевит и скоковит, већ континуиран; ако неки ступњеви и постоје, они су тенденције и варирају од развојне области до развојне области, од окружења до окружења, и од детета до детета. Континуум постоји и у граматички и међу појмовима, тако да разне њихове категорије имају „фази“ границе.

Између појма и речи разлика постоји, иако се углавном конфундира у когнитивн(олингвистичк)им истраживањима (Виљоко и Винсон 2007). Мада сматрамо да разлике има, у нашем ћемо истраживању такође донекле изједначавати ове термине, с обзиром на то да одговори у нашем експерименту долазе као реакција и на реч-драж као реч, као и на реч-драж као појам који је том речју обележен. На пример, као одговор на *љубав* може доћи *према мами*, што је предлошко-падежна конструкција карактеристична за српски језик и једна од могућих допуна саме именице. Но, одговор би могао бити и само *мама*, што би се пре могло тумачити као везано за сам појам јер ни на који начин не зависи од синтаксичке структуре која би се могла створити око дражи. Јасно је из примера и да се између одговора на речи и на појмове не може повући строга граница – у оба случаја реакција је била именица *мама*, која означава неко ванјезичко знање, било оно уклопљено синтаксички са својом дражи или не.

1.1.4. С тим у вези јесте и сама структура српског језика. Многа од асоцијативних истраживања заснована су на енглеском језику, те треба бити пажљив при тумачењу њихових резултата јер није гарантовано да се они могу увек уопштити. Енглески је прилично нефлективан језик, с доста везаним редом речи и мноштвом хомонима. Српски је, с друге стране, флективан језик слободног

реда речи. У њему постоје морфеме које творбено повезане именице, придеве и глаголе обележавају и смештају у тачно одређену врсту речи. Поменуте одлике одмах уносе разлике у односу на резултате добијене на енглеском говорном простору.

Они такође дају оквире и за наше очекиване реакције. На пример, с обзиром на то да испитујемо именице, а да је канонска позиција придева пре њих, вероватно ће придева бити мање но што би их било да је, некако, позиција одговора била пре дражи. У српском очекујемо и више „синтагматских“ одговора, пошто је код наших именица према њиховом падежу видљиво када су оне у функцији падежних атрибута, што је у енглеском могло бити маскирано мањком флексије.

1.2. Структура првих неколико поглавља тезе и целина у њима јесте тематска. До одређеног преплитања између целина мора доћи – нека од разграничења можда нису тако строга каквима се чине кад добију засебну главу.

1.2.1. После уводног поглавља и оног посвећеног предмету и хипотезама нашег истраживања, у трећој глави дајемо преглед историје бављења асоцијацијама како бисмо пружили контекст нашем раду. Почећемо од њихове филозофске основе те преко психологије доћи до лингвистике и, у најновије време, когнитивних наука. Неке од поменутих области имају већ одличне прегледе, који се детаљно њима баве, те овде дајемо краћу историју, допуњујући је где је потребно и усредсређујући се на оне делове који се ближе тичу наше теме, а за подробније податке упућујемо на одговарајуће радове. Циљ нам је да у овој глави дамо општу слику о кретању у схватању асоцијација, те више о радовима с усмерењем сличним нашем говоримо у поглављима посвећеним одређеној теми.

По томе колико обећава, засебну главу, четврту, заслужује најновији правац који се користи асоцијацијама, а који за циљ има конструкцију мрежних модела менталног лексикона. Већину доприноса у тој области дали су амерички и, у најскорије време, холандски когнитивисти, састављајући огромне асоцијативне речнике, с хиљадама дражи. У мрежама добијеним на основу тих речника могу се сагледати, на њиховим различитим нивоима, одлике које се тичу развоја и

опадања језика, тематске организације менталног лексикона и семантичког богатства одређеног чвора.

Пета глава бави се асоцијативним истраживањима усвајања и развоја језика. Пошто те теме нису везане само за Л1 и децу, у поглављу се описују и резултати испитивања нематерњих и старијих говорника. Ипак, централно место заузима преглед студија о усвајању матерњег језика. Као и иначе, већина њих се бави језиком предшколске деце, али јављају се и оне које су испитивале ученике основних и средњих школа. И у овом прегледу се, налик на стање у оном општем, издвајају западна и источна традиција. Но, још важније је у оквиру ове главе позабавити се теоријама у оквиру којих су тумачене промене у асоцијативном речнику, пре свега историјски важном теоријом о синтагматско-парадигматском помаку, те је томе дато више простора.

1.2.2. У шестој глави се усредсређујемо на другу компоненту предмета тезе – апстрактност. То шта чини апстрактни појам или шта представља апстрактна реч тешко је једнозначно одредити, те су прво критички представљене различите дефиниције које се баве односом конкретно : апстрактно – у лингвистици, филозофији и психологији. Након што је успостављен тај контекст, следи преглед истраживања апстрактних појмова или речи код одраслих испитаника, а затим и код деце, паралелно опису асоцијативних истраживања. Уз радове су описане и неке од когнитивних теорија које предлажу објашњења уочених појава, посебно ако се у студијама заснованим на њима истраживачи користе асоцијацијама.

1.2.3. Пошто је преглед литературе посвећене методу и предмету наше тезе успоставио научни оквир за њу, седма глава описује елементе саме технике слободних асоцијација: њену примену, избор дражи и узорка, услове испитивања, обраду прикупљених података, одлике асоцијација и њихових поља, те класификацију и оквире анализе. Ту се такође помињу и критике упућене асоцијативном методу и његови недостаци. На крају су укратко описане главне особине нашег истраживања. У поглављу о техници слободних асоцијација дали смо преглед одређених приступа њиховом испитивању, али развој приступа смештен је у поглавља о историји јер се тек у контексту претходних и следећих истраживања заиста остварује важност, рецимо, списка дражи Кентове и Розанова, успон и опадање његове популарности.

Осмо поглавље детаљно излаже методологију истраживања и његов ток, пролазећи кроз елементе асоцијативне технике наведене у претходном поглављу. Ту су наведени и подаци о географској, полној и старосној стратификацији узорка. Принципи обраде података приказани су подробно, како би будући истраживачи могли да виде уклапају ли се наши налази у њихов приступ испитивању и у којим оквирима их треба тумачити. Тај опис за циљ има и што лакшу репликацију или евентуално проширење овог истраживања.

1.2.4. Пошто је успостављен и методолошки оквир, поглавља 9–29 посвећена су самој квантитативној и квалитативној анализи појединачних дражи и општих кретања. У свакој глави биће графички приказани трендови за разноврсност и идиосинкратичност асоцијативног поља и број омисија у њему, док ће узрасни речници за одговарајућу драж бити дати пре анализе.

1.2.5. У Прилогу се налазе допунски речници одраслих испитаника за 13 дражи којих није било у *Асоцијативном речнику српскога језика* и примери анкета: један прилог приказује непопуњене основе, а други неколико прихваћених и одбачених анкета – од дечака и девојчица, старијих и млађих, из различитих насеља. Четврти прилог чине АНОВА табеле за разноврсност, идиосинкратичност и омисије по речима-дражима.

1.2.6. У закључку су сведени налази из претходних глава и проверен је статус полазних хипотеза. Уз то су дати предлози за методичку примену ових налаза и коментари везани за ограничења ове студије. Такође су дате и препоруке за будућа истраживања, за које би наши подаци могли послужити као основа.

2. Предмет, циљ и хипотезе истраживања

2.1. Предмет наше тезе јесте усвајање и развој апстрактних именица код деце основношколског узраста (од 2. до 8. разреда), а изучавамо га на материјалу слободних вербалних асоцијација.

2.2.1. Теза има два основна циља. Један је створити ресурс на којем би будући истраживачи могли даље радити, тако да ћемо прво по разредима основне школе саставити речнике вербалних асоцијација за 20 речи-дражи, именица које се традиционално сматрају апстрактним. То су, азбучним редом: *будућност, доброта, душа, живот, лепота, љубав, љубомора, љутња, мир, мржња, нада, неправда, помоћ, радост, самоћа, срећа, стид, страх, туга, успех*. Пошто је анкетирање спроведено на великом узорку (најмање 700 испитаника по узрасној групи), са широког језичког подручја, добијени речници би могли служити и као асоцијативне норме, истина, уског обима.

2.2.2. Други циљ је утврдити динамику главних развојних тенденција у усвајању тих именица по разредима основне школе. То ћемо учинити пратећи развој језгра асоцијативног поља на макроплану: анализираћемо по узрастима најпопуларније¹ одговоре, затим разноврсност и идиосинкратичност одговора уопште, те омисије, а по формулама које су дали Слободанка Гашић Павишић и Славољуб Милекић са сарадницама током свог проучавања дечјих вербалних асоцијација.

2.2.3. Како бисмо дошли до тога, прво морамо утврдити историјски, теоријски и методолошки контекст у којем се овај рад јавља. Даћемо преглед најважнијих досадашњих истраживања путем асоцијативне методе. Утврдићемо њену научну основу и задржати се на њеној методологији и, пре свега, проблематици класификација добијених асоцијација, те квалитативним и квантитативним анализама добијених резултата које су користили претходни аутори, као и утицајима разних фактора на сам експеримент. Посебну пажњу посветићемо томе како се асоцијације користе данас у етно(психо)лингвистици,

---

¹ Ове термине, раширене и међу психолозима и међу лингвистима који су се бавили асоцијацијама, дефинишемо у одељку 7.5. („Карактеристике асоцијација“, с пододељцима 7.5.1. „Јачина асоцијација“ и 7.5.2. „Дистрибуција одговора“) у оквиру главе посвећене самој техници слободних асоцијација.

највише у радовима московске и тверске школе, и когнитивним наукама. Нажалост, већина аутора у својим радовима не иде даље од неког претходног прегледа – који је вероватно био бар делимично усмерен другачије, ван њихове области интересовања – па не консултује сама дела наведена у поменутиим прегледним радовима, тако да представници различитих струја остају несвесни потпуне историје свог питања и, уопште, питања асоцијација, што ствара један зачарани круг. Надамо се да ће овај преглед – с представницима и западноевропског, и словенског приступа, а и неких ваневропских – послужити будућим проучаваоцима вербалних асоцијација у њиховим истраживањима, показујући им и ширину и дубину овог питања, што би био споредни циљ наше тезе.

2.3. На основу радова наших претходника и сопственог пилот-истраживања постављамо неколико хипотеза:

- Постоје разлике у одговорима на исту драж између различитих узраста.
- Постоје разлике у одговорима на исту драж између полова.
- Одговори на дражи ће поступно постајати стереотипнији.
- Одговори ће, посебно у случају речи за емоције, бити ситуационо и/или искуствено повезани с дражима.
- Одговори ће, иако и даље ситуационо повезани с дражима, временом постајати апстрактнији.

2.4. Утврдићемо постоји ли нека општа тенденција у развоју апстрактних именица које смо одабрали као дражи, као и праве ли међусобно развојне кластере на основу неких карактеристика. Добијени подаци биће описани, али ће уз њих бити дати и графикони с трендовима.

Захват анализе неће бити одређен чисто формалним приступом, који се огледа у испитивању првих n асоцијата, често примењиваним при истраживању асоцијативних поља. Као што су Милекић и сараднице (1988) добро уочили, није исто ако, рецимо, у једном пољу пет најпопуларнијих одговора има фреквенције 15, 14, 12, 9 и 8, или ако су те вредности 33, 15, 14, 3 и 2. Иако ћемо морати да донекле ипак применимо формални критеријум, бар зато да бисмо имали границе у оквиру којих посматрамо групе, приклонимо се томе да се већином ослањамо на „тежину“ одговора, тј. да анализирамо парове драж–одговор с јачим

асоцијативним везама. У зависности од фреквенцијског груписања асоцијата, у нашој анализи ће им бити дата одређена вредност и биће им посвећена мања или већа пажња.

3. Историја асоцијативних истраживања

3.1.1. Пре него што је бављење асоцијацијама досегло научни ниво, оно је имало дугу предисторију у филозофији. Као механизам мишљења асоцијације су примећене још у античко доба. Као и много чему другом у европској културној мисли, и њима су очеви били грчки мислиоци, пре свега Аристотел. Он је, бавећи се памћењем и сећањем, предложио три закона асоцијације: закон сличности, закон супротности и закон контигвитета, тј. додира у простору и времену (Аристотел, Мандлер 2007). Асоцијативна снага између двеју ствари се повећава с њиховим чешћим истовременим јављањем.

3.1.2. Законе даље разрађују и допуњују британски асоцијационисти Томас Хобс, Џон Лок и Дејвид Хјум током 17. и 18. века. У основи сви су били емпиристи – веровали су да људско знање долази, примарно или у потпуности, преко чулног искуства, што је посебно познат израз нашло у Локовој идеји да је човек по рођењу *tabula rasa*². Асоцијације у том виђењу света постају врло битне јер оне представљају везу између чула и идеја, које постају све сложеније како се оне просте међусобно везују, тј. асоцирају. Нису сви припадници овог правца једнако дефинисали асоцијативне процесе, нити једнако одређивали шта стоји иза њих, али би се као главни чиниоци процеса могли издвојити претходно наведени Аристотелови закони, уз додатни закон узрока и последице (Дејси 2015: 31).

Филозофски рад првих асоцијациониста у 19. веку су наставили и разрадили Дејвид Хартли и Џејмс Мил. Премда није утицао на савременике колико је можда заслуживао, вреди поменути и Јохана Фридриха Хербарта, који је схватио да није довољно пасивно асоцирати идеје и предложио да међу њима постоје асоцијативне силе способне за привлачење и одбијање (Мандлер 2007: 36). Упуштајући се и у физиолошку страну тога како се мисли односе једна према другој, Хартли је говорио и о „вибрацијама“, које физички узрокују асоцијације. За то није било доказа, посебно тад, тако да се све сводило на спекулације, али Хартли и Мил су ипак направили прелаз ка психолошком схватању асоцијативних процеса, што је даље инспирисало психологе попут Вунта и Џејмса, за које асоцијација остаје средишњи концепт, мада неексплицитно (Дејси 2015: 37–38).

---

² Мада Мандлер (2007: 23–24) упозорава да изједначавање Лока с тим изразом баца у сенку његова разматрања о рефлексији и активном уделу ума у обради информација.

Мандлер (2007: 65) чак и изричито тврди да је основни ток психологије, од Вилхелма Вунта преко Едварда Бредфорда Тиченера до Џона Б. Вотсона, а то важи и за руску струју од Ивана Сеченова преко Ивана Павлова до Владимира Бехтерева, асоцијационистички по свом принципу, а атомистички у пракси. То узрокује окретање физиолошком у психологији, а и објашњава што је француска традиција, незаинтересована за асоцијационизам, изнедрила Алфреда Бинеа, Едуара Клапареда и Жана Пијажеа.

3.1.3. Иако асоцијационизам крајем 19. века слаби, он у психологији оставља трагове у схватању везе између дражи и одговора (стимулуса и реакције) и инспирише и својим нагласком на емпирији нека од првих истраживања у тој науци. Као први научник који се бавио вербалним асоцијацијама скоро увек се наводи Франсис Голтон, који је 1879. објавио рад где је описао како је четири пута записивао сопствене асоцијације на 75 речи-дражи и приметио да неке увек изазивају исте одговоре, као и то да на неке дражи и читав круг његових пријатеља исто реагује. Он је ово повезао са све већом ограниченошћу идеја која настаје како неко стари. Но, Кајзер (1980: 7) као Голтоновог претходника помиње Густава Фехнера и његове *Elemente der Psychophysik* из 1860. године, а према Когану и Роговину, совјетским ауторима, први је на идеју о асоцијативном експерименту дошао руски психолог Сеченов (Гашић Павишић 1981: 22)³.

---

³ Овде наилазимо на проблем који се често јавља у прегледима – осим што су, разумљиво, усмерени на онај део историје који се ближе тиче теме рада или пројекта у оквиру којег се јављају, они су и ограничени претходним прегледима и доступношћу информација, на коју утиче одређена -центричност једне културе. За нас ће највећи проблем представљати или англоцентричност на Западу или русоцентричност код Руса и у земљама које су под њиховим културним утицајем. После овога би било нескромно тврдити да се у нашем прегледу налазе све информације, али потрудили смо се да оне буду што потпуније, да дођу из више разноврсних извора и буду потврђене на више страна. Не може се доказати да нешто не постоји, те се морамо донекле оградити: могуће је да нам је, и поред свег труда, нешто промакло, а такође је могуће и да нама доступна литература својим постојањем скрива непостојање нечег другог. Можда постоји врло плодна традиција проучавања асоцијација на Далеком истоку – с обзиром на старину бављења асоцијацијама, чудило би нас да на идеје које су се у европском кругу јавиле пре 2400 година нису дошли народи који су у том тренутку иза себе имали бар миленијум писма – но, о томе података нисмо нашли.

С овим је повезано још неколико коментара. Прво, прегледи се, нажалост, често сматрају крајем увида у историју питања, а не његовим почетком, те неколико реченица посвећених одређеној подтеми буду неретко све што будући истраживачи знају о њој. Морала би бити обавеза читалаца, а не писаца прегледа – који су, као што је поменуто, усмерени ка сопственом циљу, вероватно бар донекле другачијем од оног који има неки будући истраживач-читалац – да се обавесте више о одређеном питању.

Друго, примарна литература често није доступна, па се неке информације губе. Научнице – а у овој области их има много – скоро увек постају научници, а нека имена се мењају. Тако сазнајемо да у радовима Џ. Кента, Ж. Берка, Ф. Лауела, П. Крамера, Џ. Дизеа или Џ. Киша можемо

Фехнеров рад је утицао на Вилхелма Вунта, те Ојгена Блојлера и Емила Крепелина, сараднике у Вунтовој лабораторији, где почињу и права научна проучавања асоцијативних процеса. Крепелин је покушао да асоцијације искористи као инструмент за дијагностику у психијатрији, у чему су га следили Едуар Клапаред, Карл Густав Јунг и Сигмунд Фројд (Кајзер 1980: 8–9). Утицајне су биле Јунгове анализе, усмерене на емотивни одзив присутан код неких дражи, које су побудиле интересовање за асоцијације. За то време је Ебингхаус (1885/1913) у својој лабораторији преко асоцијација на бесмислене СВС слоге изучавао памћење и наглашавао важност ефекта „удаљених асоцијација“, који је открио (Мандлер 2007: 70).

3.2.1. Крајем 19. и почетком 20. века било је неколико важнијих радова о асоцијацијама, посебно на подацима добијеним од деце. У Немачкој су познати радови Цијена (1900), Тумба и Марбеа (1901), а у Америци они од О’Конора (1926), као и велика монографија Вудроа и Лауелове (1916). Радовима Цијена и

прочитати нешто, а у питању су Грејс Хелен Кент, Џин Берко, Франсес Лауел, Фиби Крејмер (жене), Џејмс Диз и Џорџ Кис. Постоји и морални проблем брисања туђих достигнућа, као и истраживача као личности, а постоји и практични проблем тога што се резултати губе, па се понављају истраживања чији су закључци доступни већ пола века. Потрудили смо се да скоро сву литературу – све до чега се могло доћи – прочитамо сами, те да свим истраживачима сазнамо име и пол. Ако нам то није успело – срећом, у свега неколико случајева – јасно ће бити назначено да је нешто секундарни цитат. Посебно смо захвални Универзитетској библиотеци у Најмегену, у чијој смо збирци нашли важне монографије Џејмса Диза (1965) и Фиби Крејмер (1968), које, заједно с оном ауторке Дорис Ентвисл (1966), нису биле доступне претходним истраживачима из Србије (лична комуникација с Рајном Драгићевић, Драганом Јанковићем и Наташом Чабаркапом).

Донекле с тим у вези, очигледне плагијате смо, иако смо их читали, одбацили из литературе. Аутоплагијате смо задржали ако је бар једна цитирана реченица била другачија у односу на претходно цитирани рад. Радове за које је, из броја и типа грешака, јасно да нису прошли рецензију такође смо одбацивали.

Овде још неколико напомена, али о правопису. Остављајући по страни поменуте разлике Кис : Киш, Диз : ДIZE, Џин : Жан, морамо поменути да смо се приликом транскрипције имена држали новог Правописа Матице српске, с једне стране, а преко интернета смо могли, посебно у случају енглеских имена, чути и како се презимена стварно изговарају, те је то извор разлика попут Ентвисл : Ентвисел : Ентвајл; Крејмер : Крамер.

Но, и даље остаје проблем што Правопис од нас захтева много ванлингвистичког знања. Најчешће је у раду, управо што се транскрипције тиче, било тешкоћа око правописног начела да имена треба преносити према језику из којег долази... што је проблематично с досељеницима у Америку, научницима који су у Америци боравили неко време или с америчким колегама писали радове. Драго нам је што смо, рецимо, сазнали да је ауторка одличног рада (Вике-Фрајберга) касније постала прва председница Летоније, или да је Алан Паивио, творац теорије двоструког кода, био Мистер Канада, али превише је тражити да се, практично, зна биографија сваке особе пре него што се запише њено име, а података често ни нема.

Истовремено, Правопис не нуди решења неких честих проблема, а другде не прати самог себе по многим питањима или чак, реченицу за реченицом, себи противуречи, те смо се у таквим случајевима (нпр. тип полунаводника, „преко|пута“, „ве(-)це“, скраћено писање бројева у падежима, које је истовремено и дозвољено и забрањено) опредељивали за једно решење – било у писању ученичких одговора, било у самом тексту тезе – и доследно га спроводили.

Вудроуа и Лауелове биће посвећено више простора у одељку о асоцијацијама код деце, али се важност пионирског рада Тумба и Марбеа види и кроз то што је један од општих закона (Тумб–)Марбеов закон, који каже да што је већа фреквенција одређеног одговора на реч-драж, то је краће време реакције кад се даје тај одговор.

3.2.2. Но, у том периоду најпознатија анализа, која је дала и касније најчешће коришћену листу дражи, јесте она коју је 1910. године саставила Грејс Хелен Кент, под надзором Арона Розанова, позната као Кент–Розанов (К–Р) листа. Осим ње су коришћене још и Јунгова и Менингерова листа, али доста ређе, а истраживачи су састављали и нове листе за потребе одређених истраживања. Иако је листа Кентове и Розанова постала, на неки начин, стандард, друге су састављане пошто су њој многи замерали на томе што није уравнотежена. Од 100 побројаних дражи већину чине именице (однос именице : прости придеви : глаголи јесте 71 : 21 : 8, с тим што и од тих 8 глагола 6 могу бити именице, а преостала 2 су партиципи (Кајзер 1980: 10)), тако да се преко ње не може проучавати утицај различитих граматичких категорија на психолошке процесе.

Ипак, Кентова и Розанов су своје дражи искористили како би од нормалних испитаника сакупили податке према којима ће касније самеравати одговоре особа за које сумњају да су ментално девијантне. С тим циљем испитали су 1000 људи⁴, што је, због величине узорка и у то време важеће дијагностичке вредности (Гашић Павишић 1984: 13, 14) – која би се ипак могла довести у питање (Молин 2009: 181, Фицпатрик 2007: 321) – утврдило њихове резултате као норме за будућа истраживања, а вероватно⁵ и као прве асоцијативне норме⁶ уопште (Пипер 2014: 374). Стога је њихова листа, осим за различита истраживања асоцијација говорника енглеског језика (у Сједињеним Америчким Државама, али и ван њих), послужила и као основа за испитивање неанглофоних говорника –

---

⁴ Треба само скренути пажњу на две ствари. Прво, К–Р норме нису, иако се таквим сматрају, заиста норме одраслих јер су испитаници имали од 8 до преко 80 година. Друго, нису ни норме рођених Американаца будући да је међу испитаницима било доста Ираца и скорих досељеника. Но, заступљени су различити локалитети, различити нивои интелигенције и образовања, различите професије (мада је отприлике пола испитаника било запослено у њујоршким психијатријским болницама, не увек као медицинско особље) и оба пола (Кент и Розанов 1910: 38).

⁵ Овде би се могли поновити коментари о англоцентричности доступних информација.

⁶ Ова терминологија, настала из односа „нормалних“ и „девијантних“, задржала се до данас. Сада се тај термин односи на статистичку валидност узорка и подобност добијених резултата за даља истраживања, али на евалуативну ноту у његовом значењу неки упозоравају (Јељењевска и Овчиникова 2016: 73, Молин 2009: 181, Фицпатрик 2007: 321).

немачких, француских, италијанских, холандских, норвешких, пољских, ромских, а и српских/српскохрватских – мада редовно уз напомене о потешкоћама које су се јављале приликом превода хомонима из стране културе.

3.3.1. Користећи пре свега тај списак дражи, студије асоцијација су букнуле после Другог светског рата, доста често при различитим војним установама – Фиби Крејмер у својој монографији набраја преко 300⁷ таквих студија и око 60 норми у периоду између 1950. и 1965. године (према Кајзер 1980: 1, Гашић Павишић 1984: 14). Ипак, већина је норми остала на нивоу техничких извештаја или необјављених дисертација, доступних истраживачима повезаним с институцијом при којој су објављене. Између педесетих и шездесетих година 20. века у Америци се из психолошког угла испитују разне одлике асоцијација, а међу истраживачима се издвајају Џејмс Диз, Дорис Ентвисл, Сузан Ервин, Дејвид Палермо, Џејмс Џенкинс, Роџер Браун, Џин Берко, Волас Расел, Чарлс Кофер, Марк Розенцвајг. Свако од њих имао је своју област интересовања, те су тад утврђене правилности у односима између дражи и одговора за које су независне варијабле биле: пол испитаника, њихове године, образовање, социјални статус, интелигенција, личност, матерњи језик, култура. Поређењем норми из различитих периода, а на сличном узорку испитаника и применом истих метода (Раселова и Џенкинсова провера Шеленбергових и Кент–Розанов норми), утврђена је динамичност норми, тј. њихова променљивост кроз време. У многим радовима испитивано је како врста речи-дражи утиче на врсту речи-одговора, што је било честа тема у истраживањима која су се бавила дечјим асоцијацијама. Испитују се и одлике самог теста – његова поузданост, његова општост, утицај начина тестирања на одговоре, разлика између дискретних и континуираних асоцијација. Још тада је уочено и да значење полазних речи утиче на резултате испитивања (Ноубл 1952, касније Браун 1971). За лингвистику најважнији од поменутих научника био је Џејмс Диз, који је већ и самим именом своје утицајне монографије *The Structure of Associations in Language and Thought* упутио на везу између асоцијација, мишљења и језика.

3.3.2. Све се ово десило после затишја изазваног бихевиоризмом и пошто је Чомски објавио своју критику Скинерове књиге *Verbal Behavior*. Ипак је и тај

---

⁷ Горошко (2001), преносећи речи Залевске (1983: 28), пише да их има 400, али уздамо се у Кајзерове податке као примарије.

правац у психологији, врло утицајан на америчком тлу, оставио трага и у терминологији која се тиче асоцијација – користе се типични бихевиористички термини стимулус и реакција, говори се, бар у првом периоду после Другог светског рата, о њиховој простој међусобној условљености и не залази се у когнитивне процесе који стоје иза асоцијативних процеса.

Мандлер (2007: 106) извештава о томе како су тад многи радови који су се бавили сложенијим процесима, касније врло утицајни, одбијани – рецимо, на једном од радова Џенкинса и сарадника Артур Мелтон, познати експериментални психолог и уредник, „нашкрабао је“ да њихов рад неће занимати његове читатеље. Они су зато морали да своје радове објављују у мало познатим часописима без рецензије: у *Journal of Psychology*, *Journal of Genetic Psychology* и *Psychological Reports*, одакле заиста и долазе многи радови из тога периода које смо цитирали.

Заокрет ка когнитивном у психологији довео је до нечега што у први мах звучи парадоксално: асоцијацијама су се бавили они који су се противили асоцијационизму. Под овим другим ту се мисли на бихевиористичко инсистирање на условљености стимулуса и реакције њиховом повезаношћу у времену. Неформална група која се око Чарлса Кофера окупљала по ободима научних скупова и расправљала о слободној репродукцији и категоријалном кластеровању постала је временом група која је основала часопис (Мандлер 2007: 203), с обзиром на њихово супротстављање бихевиористима, помало ироничног имена *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* (од 1982. *Journal of Memory and Language*), из којег долази највише радова из тог периода у нашој литератури.

3.3.3. Најважнија већа тадашња дела јесу норме Универзитета у Минесоти из 1952. (објављене 1954) и 1964. године, као и збирка различитих норми објављена у тематском зборнику *Norms of Word Association* уредника Леа Постмана и Џефрија Кепела из 1970. године. У Постмановом и Кепеловом зборнику објављене су, поред норми из 1952. године, још и норме енглеских и аустралијских студената, Немаца и Француза прикупљене преко К-Р листе дражи, одговори на дражи које су представљали примарни одговори из норми из 1964. године, те неколико других америчких норми, уз по рад о хомонимичним дражима и утицају граматичких одлика дражи на избор асоцијата. Аутори су

запажена имена из овог поља: Џенкинс, Милер, Расел, Розенцвајг, Кепел и Страндова, Постман, Маршал и Кофер, Крејмерова, те Ервин-Трипова.

3.4. Током седме деценије истраживања се премештају на поље поређења утврђених налаза с онима из других језика или с других простора. То важи за америчке научнике, али такође обухвата и интересовање које се за овај метод појављује у другим земљама. Током исте деценије јављају се и анализе усмерене на семантику, као и оне снажно усмерене на друштвено-културне и антрополошке теме, унутар- и међујезичке разлике, а из пера изузетно плодног аутора Лоранда Салаја и сарадника, Екпо-Уфота (1978) као и Вике-Фрајберге и Фрајберга (1976). У следећој деценији те тенденције се продубљују и има више радова о посебним типовима асоцијација и њихове примене.⁸ Тај тренд се наставља и током деведесетих, тако да тад већ имамо и многе радове који, неки директније, а неки мање директно, залазе и у наш простор интересовања. Средином деценије Хелен Мос и Лајен Олдер објављују британске норме за 2464 дражи, које су скупљене на узорку од 41 испитаника до њих 50, старости 17–45 година: Биркбек норме (БВАН 1996). Деведесете године су посебно плодне у Русији због припреме и објављивања великог асоцијативног речника Јурија Караулова и сарадника, што ћемо видети даље у поглављу.

3.5.1. Сви досад поменути трендови се само настављају и у 21. веку, често се укрштајући и допуњујући. Утицајне су британске норме за млађе и старије одрасле које су, с 90 дражи и 45 испитаника по групи, саставили Кетрин Хирш и Џереми Три (2001). У састављању су норми на Западу посебно активни научници с португалског говорног подручја – и из Португалије, и из Бразила – окупљени око Марквеза, односно Јанчуре, Зортее и Де Салеса. Џојс је најавио и електронске јапанске норме, али сајт на којем је требало да се налазе не ради, а оне нигде нису, колико знамо, објављене у штампаном виду; постоје нешто старије, Ишизакијеве норме (Ишизаки 2004, према Џојс 2005а: 84). Велике норме састављене су и за корејски, са близу 4000 речи (Ћунг, На и Акама 2010). Ту су и мање норме, попут оних аутора Теруана и Донијера (2004) за 162 француска хомонима, а на 100

---

⁸ На пример: о асоцијацијама код старијих (Берк и Питерс 1986), о односу конкретно–апстрактно и његовом утицају на асоцијативно примовање (Близдејл 1987), о замисливости и фреквентности (Де Грот 1989), о асоцијативним тријадама (Лавлејс, Рид и Хант 1981), о асоцијацијама и страном језику (Мира 1983).

испитаника. С развојем информационих технологија буди се интересовање за укрштање или замену резултата добијених овом методом с оним који би се могли добити из корпуса, а такође се буди и интересовање за конструкцију електронских тезауруса. Британска струја концентрисана је око неколико универзитета (Биркбек, Свонзи, Бирмингем), а подобласти на које су усмерени јесу усвајање матерњег (Биркбек) и страног језика (Свонзи).

3.5.2. Правац истраживања који много обећава јесте удружена примена теорије графова и података добијених из слободних асоцијација како би се добили мрежни модели појмовно-језичких односа у уму, у вези с чим су посебно продуктивни холандски когнитивисти. Томе је посвећена засебна глава, четврта. Други правац који је врло активан јесте онај усмерен на проучавање језичког развоја путем асоцијација, био тај развој код деце, код одраслих или код нематерњих говорника. Више о њему може се наћи у глави 5.

3.6. Што се тиче општих померања у интересовањима, временом су лагано напуштена, тј. одбачена испитивања интелигенције и личности, уз одлике креативности и неконформности, преко асоцијација. Асоцијације су се кретале од психопатологије и испитивања личности ка структури и, на руској страни, семантици, од чистих додир у времену ка граматичкој дистрибуцији, од механичке условљености додиром у искуству ка самосталном стварању нових асоцијација, од пасивног ка активном конструисању веза путем сопствених језичких и когнитивних способности. Касније се асоцијационизам у бихевиористичком смислу поново промаља код корпуса, о чему ће бити више речи у наредном одељку. Схватања разних теоретичара одражавала су контекст тадашњих владајућих модела: психоанализе, бихевиоризма, трансформационе граматике, компоненцијалне анализе, језичке слике света, конекционизма (као новог израза старог асоцијационизма), различитих когнитивних теорија... односно одсликавала су историјски тренутак и пружала податке многим научницима из разних дисциплина у њиховим истраживањима.

3.7.1. Од Голтона па све до данас проучаваоци асоцијација који су сами прикупљали норме помињали су како је у питању изузетно напоран посао,

посебно пре појаве рачунара⁹. Као решење, с развојем технологије и састављањем великих електронских корпуса, неки научници предлажу повезивање њих и слободних асоцијација (Черч и Хенкс 1989/1990). Једна струја заступа „тврду“ хипотезу о стварању слободних асоцијација на основу контигвитета, тј. враћа се на старо објашњење ове појаве¹⁰.

У том контексту морамо, премда наша тема није уско везана за корпусе, обратити пажњу на анализу Ветлера и Рапа из 1993. године „Computation of Word Associations Based on the Co-Occurrences of Words in Large Corpora“, пошто је у питању често цитиран рад. Рад има неке недостатке будући да је избор дражи био ограничен (К–Р листа), а корпуси су бирани, што важи и за резултате, који су потом доста слободно интерпретирани. Тога су и аутори били свесни, те се на више места ограђују. Премда желе да увере читаоце да се слободне асоцијације могу предвидети и путем корпуса, у закључку и сами помињу да резултати, очекивано, „нагињу синтагматским асоцијацијама“ (Ветлер и Рап 1993: 92). Као доказ да се ипак могу предвидети и оне парадигматске, наводе примере *man – woman*, *black – white* и *bitter – sweet*, но и они су сви, у ствари, у основи синтагматски. Први пар би, у српском, био напоредна конструкција „човек и жена“, други би био полусложеница „црно-бели“. Трећи пар је непреводив на српски, али у питању је комбинација која у енглеском ствара сложеницу. Мада сами пишу да им симулација није савршена (1993: 92), ипак закључују да резултати показују да се асоцијације могу предвидети на основу корпуса и да то показује како класична теорија о контигвитету стоји, те да критике које су јој упутили когнитивни психолози – да асоцијационистичка теорија није давала корисне резултате (Џенкинс 1974, према Ветлер и Рап 1993), а да су асоцијације не производ асоцијативног учења, већ дубљих семантичких процеса (Кларк 1970) – треба ревидирати. Њихов рад то ипак не показује¹¹. Но, изгледа да је он

---

⁹ За кратак, а упечатљив опис тога шта је подразумевао рад на асоцијацијама пре тридесет година, и то са „само“ 7600 уноса (76 испитаника x 100 дражи), в. Мира 2009: 2–3. О још неким тешкоћама пластично говоре Нелсон и сарадници у УЈФВАН 1998.

¹⁰ До овога долази вероватно и под утицајем полисемичности термина „асоцијација“, који се користи и у психолингвистици и у раду с корпусима, али с различитим значењима, па неки научници, превиђајући ту разлику, покушавају да докажу да поклапање постоји и ван самих термина, код њихових денотата.

¹¹ Њихов рад са Седлмајером из 2005. је у основи исти, а слично важи и за Енгикс, Рап и Зок 2000, где се као пример парадигматичности понавља пар *man – woman*, а *bitter – sweet* је замењен паром

најпознатији истраживачима који се баве корпусима, што узрокује проблеме у радовима заснованим на његовим резултатима узетим „здрово за готово“, како сами аутори кажу (Рап 2014: 2035), и без икаквих ограда, с појачаним тврдњама (Енгикс, Рап и Зок 2000).

3.7.2. Неједнакост мрежа добијених путем корпуса и слободних асоцијација показали су пажљивим поређењем Де Дејне, Верхејен и Стормс (2016: 70, 72). Мреже засноване на асоцијацијама предвиђају оцене у психолошким тестовима боље него оне засноване на подацима из корпуса (2016: 70). Хабови се делимично поклапају између асоцијативних и корпусних мрежа, али се и разликују: у холандском су у првима, на пример, *вода, храна, новац, ауто* и *бол*, а у другима су и *година, нов, добар, човек, своје, претходни, други* (Де Дејне, Верхејен и Стормс 2016: 58). Сличне налазе о неједнакости корпуса и вербалних асоцијација, те предности потоњих у психолингвистичким истраживањима, имали су и Де Дејне и сарадници (2018) и Сандра Молин (2009), која је сличности и разлике међу подацима из два извора детаљно анализирао по више фактора.

3.7.3. По нашем мишљењу, већу тежину имају аргументи друге струје, која сматра да су асоцијације и корпуси комплементарни (Хит и др. 2013). Зок са сарадницима (2004, 2010) предлаже и да се асоцијације искористе за претрагу екстерних речника, као што вероватно служе за претрагу интерних речника: људи у ситуацији „на врх језика“, суочени с дисномијом – тј. који знају концепт, значење које им треба, али не и његов облик – могли би да приступе траженим речима путем асоцијација. У том смеру крећу се и препоруке Ане Синопалникове и Павела Смржа (2004а, 2004б, 2006), који податке из асоцијативних тезауруса виде као одлична помоћна средства у развоју (руске и чешке верзије) WordNet-а и других семантичких мрежа, истичући њихову емпиријску и пробабилистичку природу, разноврсност и једноставност сакупљања. Сва ова размишљања заснована су на хипотези да су у нашем менталном лексикону речи повезане у мреже, што је средишња претпоставка многих нових¹² радова посвећених асоцијацијама.

---

bitter – taste. Тврдити да је последњи пар парадигматичан било би као тврдити да су парови *млада – жена* или *добро – дете* парадигматични само зато што *млада* и *добро* могу бити поименичени.

¹² Али не само нових, већ и старих радова, мада имплицитно, на шта Зок и Билац скрећу пажњу (2004: 30), помињући ту и семантичке мреже, хипертекст, мрежу, WordNet, као и конекционизам сам.

3.8. Развој компјутера, који је довео до процвата корпусних истраживања, довео је и до тога да неки речници буду постављени на интернет, што доприноси њиховој видљивости. С друге стране, интернет се може користити и за брже и лакше прикупљање података. Руска лексикографија је ставила неке своје доприносе на мрежу (САНРЯ, ЕВРАС, УрРАС, и други), али од правих онлајн асоцијативних речника ту су: РАС (уз речник асоцијативних вербалних сетова), СИБАС, ДАВФ¹³. Могућности претраживања нису потпуно једнаке, али се речници могу претраживати и обратно, по узрасту (не и СИБАС), полу, професији; резултати се могу ређати по фреквенцији и по азбуци, а у РАС се могу и нормализовати. Руски електронски речници иза којих не стоје научне институције јесу ВАН, ЕАСПС, Социјације и СА¹⁴. Док остали нуде претрагу раније сакупљених података, Социјације су и платформа преко које корисници, кроз игру, могу додавати и своје одговоре; досад је сакупљено 557.327 одговора на 46.381 дражи.

Од западних норми, могу се преко интернета претраживати ЕАТ и УЈФВАН¹⁵. Сајт НАГ¹⁶ има нешто другачију претрагу, али на њему се могу наћи немачке норми. На сајту пројекта професора Де Дејна и Стормса СВВ (*Small World of Words*) може се и погледати део изграђеног лексикона. Подаци о 100 примарних, секундарних и терцијарних одговора на 12.292 дражи, сакупљени између 2011. и 2018. године, доступни су на истом сајту. Неки визуелни речници, иако нису асоцијативни, могли би послужити као инспирација за будуће пројекте (видети: ВВ – *Visuwords*^{TM} и ВТ – *Visual Thesaurus*). На интернету се може наћи и аотирана библиографија неких западних радова.¹⁷

3.9.1. Тренутно делује као да постоје две велике струје. С једне стране, на Западу се асоцијацијама баве претежно психолози приликом изучавања менталног

---

¹³ РАС – *Русский ассоциативный словарь*: <http://thesaurus.ru/dict/index.php>; за асоцијативне вербалне сетове: <http://thesaurus.ru/aweb.php>. СИБАС – *Русская региональная ассоциативная база данных (Сибирь и Дальний Восток)*: <http://adictru.nsu.ru/dict>. ДАВФ – *Dictionnaires des associations verbales du français*: <http://dictaverf.nsu.ru/dictright>.

¹⁴ ВАН – *Word Associations Network*: <https://wordassociations.net/en>. ЕАСПС – *Электронный ассоциативный словарь Приенисейской Сибири*: <http://react.ftn24.ru/>; пошто о њему на самом сајту нема даљих података, а није на званичном сајту неког универзитета или института, сврставамо га овде. *Социјације*: <http://sociation.org/>. СА – *Словарь ассоциаций*: <http://slovesa.ru/>.

¹⁵ Query of Word Association Norms: <http://www-labs.iro.umontreal.ca/~lapalme/Word-Associations/>.

¹⁶ НАГ – *Noun Associations for German*: <http://www.coli.uni-saarland.de/projects/nag/> или <http://www.psycholing.es.uni-tuebingen.de/nag/index.php>.

¹⁷ Доступна на сајту: https://wordnorms.missouristate.edu/old/lab/display_small.php?unique=assoc.

лексикона, с јаким наклоном ка лингвистици. Сами лингвисти се углавном не баве асоцијацијама, осим у области учења страних језика и развоја електронских ресурса, а и тад се приближавају психолозима. С друге стране, у Русији и областима под њеним културним утицајем асоцијације су врло популарне код лингвиста – кад се, на пример, отворе новији бројеви *Вопросы психоллингвистики* већина радова је заснована на асоцијацијама, а кључном речју „асоцијативни експеримент“ обележено је преко 800 радова, по правилу лингвистичких, у руској електронској научној библиотеци e-LIBRARY. Ово је вероватно добрим делом тако захваљујући и многим објављеним речницима асоцијација и неколиким школама и институцијама посвећеним њиховом изучавању. Но, радови из тог круга нагињу ка проучавању културе, што је често и експлицитно наведено као циљ у речницима.

Те две струје одсликавају и два велика дела из последњег периода: *The University of South Florida word association, rhyme, and word fragment norms* (УЈФВАН) психолога Дагласа Нелсона и сарадника у Сједињеним Америчким Државама и *Русский ассоциативный словарь* (РАС) Јурија Караулова и сарадника из етнолингвистичке московске школе у Русији, оба из 1998. године. Међусобни утицај једне струје на другу посебно је приметан из тога што је за настанак обају речника инспирација био британски *The Edinburgh Associative Thesaurus* (ЕАТ) Џорџа Киса и сарадника из 1971. године. У најновије доба у Русији се издају речници мањих регија или ужих популација, а на Западу се асоцијације користе за конструисање мрежа у менталном лексикону. Различити су и ставови према асоцијативном методу – док се у Русији његова адекватност узима као датост, западни научници га користе уз неке ограде.

3.9.2. Источни и западни приступ, стиче се утисак, имају два супротна проблема што се радова тиче. На Западу се углавном не састављају нове норме, него се истраживачи у својим радовима позивају на старе, и то најчешће оне које су саставили Нелсон и сарадници. У односу на велике руске речнике, западне норме имају мање испитаника¹⁸. Сами радови говоре о општим тенденцијама, али

---

¹⁸ ЕАТ има 8400 дражи, на сваку је одговарало по 100 испитаника старости 17–22 године, већином (64%) мушкараца. Асоцијације су за тај тезаурус сакупљане између 1968. и 1971. УЈФВАН има 5019 дражи, док је сакупљање података почело 1973. Дражи чини 76% именица, 13% придева и 7% глагола, са 16% хомографа, и није било одређеног критеријума за њихов избор. Ако говоримо о величини узорка, мора се поменути то да УЈФВАН по дражи има, у просеку, 149 испитаника

засновани су на конкретним подацима. То значи да имамо закључке који се могу применити на све, али изведене на старим основама – а током историје асоцијација више пута је показано како норме застаревају. То све остављајући по страни шта англоцентричност, или било каква -центричност, посебно у лингвистици, носи са собом.

Исток, с друге стране, има супротан проблем – прилично активну асоцијативну лексикографију, која на великом и разнородном узорку испитује многе дражи и односе, тако да се јављају чак и вишејезични и специјални асоцијативни речници, али радови су или усмерени на анализу појединачних дражи, или нису само широки по свом захвату већ и по самим тврдњама. Говори се како се асоцијативни метод може користити у разне сврхе, али без конкретних примера и приступа. Притом, у појединачној анализи може се јавити и више од прихватљивог уплива личних вредности истраживача (видети и Драгићевић 2010: 23 и даље).

3.9.3. Но, оба правца имају нешто заједничко – мањак обавештености о оном другом. Постоји баријера – можда језичка, можда традицијска – између двеју струја и изгледа да једна не зна за достигнућа друге¹⁹. Свест о постојању у троуглу који би чиниле јача култура и две које се налазе под њеним утицајем прилично је једносмерна – креће се само одоздо нагоре, не и одозго надоле или постранце. Тачније, ако изузмемо професоре универзитета, судећи по радовима „обичних“ слависта, Србин ће знати за Руса, али не и Бугарина; слично важи и за Бугарина, а Рус ће познавати само руске радове. Ако су за друге и чули, на њих или не обраћају пажњу, или су их заборавили. На другој страни, сви су свесни англофоних радова, и то америчких, али англофони аутори су упознати с

(стандардна девијација 15), иако се најчешће наводи укупан њихов број, „више од 6000“, а не зна се је ли у питању преко 6000 *различитих* испитаника или не (Нелсон, Макевој и Шрајбер 2004: 402).

¹⁹ На пример, Пољакиња Гатковска (2014) не помиње асоцијативна истраживања са словенског простора, изумимајући секундарно наведени рад Иде Курч. Иако цитира Синопалникову и Смржа, не упушта се у даље консултовање њихове литературе. Холанђани око професора Де Дејна и Стормса сакупљају нове норме и за руски, без помена руских претходника, а њихов сарадник на руском делу пројекта је професор из Манхајма, мада пореклом из Русије.

Горошко у свом великом прегледу (2001) за западне радове само цитира, у ствари, рад Залевске из 1983. године (иако сама Залевска и даље прати и страна истраживања, што се може видети из њених каснијих радова (Залевска 1999)). Од свих читаних радова у *Вопросима психолингвистике*, само два, оба прегледна, цитирају неког ван руске школе (Јељењевска и Овчиникова 2016, Миронова 2016).

радовима на другим језицима и о њима само ако их је неко англофон обрађивао. Али то што знамо за X, не значи да Y не постоји. Такође, то што не знамо да Y постоји, не значи да не постоји.

3.9.4. Ако не први, онда најпознатији општи радови о асоцијацијама засновани су на енглеском, што са собом носи одређене последице (видети и: Де Дејне и др. 2018, Гровер-Стрип и Белин 1983, Матеудакис 2011). То се односи и на резултате саме, али и на њихову доступност. Ти радови диктирају теоријске и методолошке оквире за друге и тако их делом ограничавају. И сама структура енглеског језика, као и културе које њега користе стварају невидљиве међе унутар којих се будућа тумачења крећу, о чему је било и биће речи другде (главе 1, 5 и 7).

3.10. Друга велика традиција јесте она руска. У Русији је своје претходнике проучавање асоцијација имало у психологизму Александра А. Потембе, асоцијативној повезаности система у лексици Миколаја Крушевског, те теорије о семантичким пољима Михаила М. Покровског, ученика Филипа Ф. Фортунатова (Пипер 2005: 9–11). Александар Р. Лурија је још 1928. године искористио асоцијативни метод да прикупи податке од деце (Лурија 2000: 174²⁰), а почетком следеће деценије и од средњоазијских сељака, док су већ током 50-их година 20. века, и то при државним институцијама Совјетског Савеза, почели обимнији експерименти. Велико тадашње дело јесте *Словарь ассоциативных норм русского языка* (краће: САНРЯ) из 1977. године, под уредништвом Алексеја Алексејевича Леонтјева, у којем су, осим самог Леонтјева и других истраживача, радове имале и Наталија Уфимцева и Александра Залевска, и данас активне у вези с овом темом.

Руски приступ асоцијацијама, с темељима у радовима Лава Виготског и његовим погледима на социјалну условљеност језичког развоја, окренут је ка њиховој друштвеној страни и томе како оне приказују „језичку слику света“ просечног говорника одређене језичке заједнице. На сличан начин асоцијације су коришћене и у антрополошким и лингвокултуролошким истраживањима, у чему је, у Америци, пионир био Лоранд Салај, са сарадницима. Преко

---

²⁰ Иако сам Лурија у *Језику и свести* упућује на своје радове, у издању Завода за уџбенике и наставна средства из неког разлога, нажалост, нема пратећег списка литературе, те смо библиографске податке морали преузимати из других дела која исте радове цитирају, у овом случају из Горошко 2001.

психоллингвистике своју примену су нашле у етно(психо)лингвистици, учењу страних језика, проучавању менталног лексикона.

3.11.1. Истраживање асоцијација пролази кроз неколико периода. Једну могућу периодизацију даје Залевска (1983, према Горошко 2001), а дорађује је сама Горошко. С обзиром на јаку усмереност ове периодизације ка руским достигнућима, посебно у допуни коју предлаже Горошко, она нам пружа прилику да се ближе упознамо с основним идејама које су присутне на европском истоку из периода и после издања САНРЯ. Залевска препознаје 4 периода развика примене асоцијативног метода у психоллингвистици. Први период траје 1[8]79–1910, тј. од Голтона до објављивања норми Кентове и Розанова. Други се, оквирно, завршава 1954. године, објављивањем асоцијативних норми Универзитета у Минесоти, а под ауторством Расела и Џенкинса. Док се, према њој, у другом периоду нагласак стављао на бихевиористичку везу стимулус–реакција (С–Р), а асоцијације су своју примену налазиле у психопатологији, психијатрији, криминалистици, изучавању интелигенције и емоционалног стреса, у трећем се он ставља на говорну делатност и развој језичких способности. С обзиром на то, није јасно зашто је као граница узето објављивање норми 1954. године, а не објављивање норми истог универзитета две године раније, или оно шест година касније, бар кад се говори о том низу норми. С друге стране, премда су те норме биле капитално дело, за идејно окретање од онога што, по њој, одликује други период ка ономе што одликује трећи (с чим се у начелу слажемо), много су важнији били радови Диза или аутора који су се бавили дечјим асоцијацијама и увели појам синтагматско-парадигматског помака у истраживања, или покретање часописа *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, ако се већ није хтелo везивати за један рад.

3.11.2. Крајња граница трећег, психоллингвистичког, стадијума стављена је на почетак 70-их година 20. века. Та и следећа деценија припадају четвртм, „активном периоду“ („деятельностный этап“), током којег се асоцијације користе у сферама информатике, машинског моделовања психичких процеса, психоллингвистике, лексичке семантике, лексикографије, методике страних језика и лингводидактике уопште. У жижи интересовања стоји организација менталног лексикона и однос енциклопедијског и језичког знања, а успоставља се теоријско-

методолошка основа за изучавање асоцијација. У Русији се објављују многи асоцијативни речници говорника разних језика Федерације – киргиског, казачког, летонског, украјинског, естонског, белоруског итд.

3.11.3.1. Горошко примећује да се од краја 80-их година 20. века па до тренутка писања монографије (2001) јасно издвајају чак и школе у проучавању асоцијација – московска и тверска. Тверска школа је посвећена изградњи модела менталног лексикона, с тим што он представља део језичких способности, с различитим могућностима у зависности од задатка који се пред њега поставља. Тај лексикон такође омогућава приступ даљим информацијама ускладиштеним у уму, па служи као веза између лингвистичког и когнитивног знања. Ова школа наставља да се бави психолошком структуром значења речи (њиховом замислиивошћу и конкретношћу), динамиком развоја тога значења, његовом емоционалном компонентом, као и полисемичним речима, синонимијом, антонимијом и категоризацијом. Унутар ње су битна и компаративна истраживања, те она заснована на асоцијативном материјалу добијеном од деце.

3.11.3.2. Московску школу пре свега занима међукултурна комуникација, па је она окренута ка великим лексикографским пројектима, који за циљ имају прикупљање и објављивање асоцијативних норми разних језика. С практичне стране, резултати ове школе своју примену налазе у настави страних језика, у дијагностиковању патологија, психоза и говорних поремећаја, а идејно залазе у социологију и хуманистичке науке у најширем смислу. Најважније дело и темељ за даље радове те школе чине речник Караулова и сарадника, те идеје о асоцијативној граматички и асоцијативно-вербалном сету, које су свој израз нашле и у другим њиховим радовима. Асоцијативно поље постаје предмет изучавања као јединица лексикона језичке личности, говорних способности и сазнања. У новије доба у овој се школи кроз прагматику, теорију дискурса, когнитивну лингвистику и језичку гендерологију изучава утицај људског фактора на језик. Но, асоцијативни метод се не користи само у тим центрима већ и другде у Руској Федерацији и бившим совјетским републикама: у Вороњежу, Јекатеринбургу, Минску, Омску, Перму, Санкт Петербургу, Саратову, Уфу.

3.11.4. Најбитнији тамошњи лингвисти који су се бавили асоцијацијама јесу, азбучним редом: Александра А. Залевска, Јуриј Н. Караулов, Јосиф А.

Стерњин, Наталија В. Уфимцева, Галина А. Черкасова, свако са својим усмерењем. За Залевску асоцијације су још један од могућих извора за анализу менталног лексикона и усвајање другог језика. Караулов је, осим што је учествовао у многим различитим лексикографским пројектима, аутор и неколико радова који су поставили теоријску основу за проучавање асоцијација, асоцијативне граматике и асоцијативно-вербалних сетова. Уфимцева се бави језичком сликом света, а Черкасова квантитативном страном асоцијација, програмирањем софтвера за њихову обраду, њиховим статистичким одликама. Стерњин је асоцијативни метод користио у својим психолингвистичким истраживањима, често окренутим наивној дефиницији значења речи и богаћењу традиционалних речника тим подацима. Овде ћемо само поменути имена оних који су се пре свега занимали за дечји језик, да бисмо им се касније вратили: Валентин Ј. Гољдин, Јелена Н. Гуц, Алевтина П. Здобнова, Ирина Г. Овчиникова, Татјана В. Соколова.

3.12. Како Пипер (2005: 15) помиње, „словенска асоцијативна лексикографија развија се у различитим славистичким центрима (Москва, Минск, Кијев, Братислава, Софија)“, а активира се и Краков. Плод наднационалног пројекта био је *Словенски асоцијативни речник (Славјански асоцијативни речник)* (Словенски асоцијативни речник (Славјански асоцијативни речник), САС), објављен, нажалост, без података из српског, иако је требало да се и они у њему појаве (Уфимцева 2004: 3). Објављивањем *Асоцијативног речника српског језика* (АРСЈ) и пратећих радова поменути центри придружили су се и Београд и Нови Сад.

3.12.1. Но, домаћих истраживања – укључујући југословенска – било је и пре тога. Мирјана Кризманић и Божица Бартоловић су 1970. године, користећи већим делом К–Р списак дражи, групно испитале 200 загребачких студената психологије, али су резултати остали необјављени (Кризманић 1971). Шест година касније, Смиљка Васић на основу контролисаних асоцијација испитује говорни развој деце, мада на врло ограниченом броју испитаника, али и самих дражи. За то време Вид Печјак, самостално или у сарадњи с америчким колегама, проучава путем асоцијација разлике у ставовима између друштава и култура. Најважније дело из тог периода, посебно за нашу тему, јесте монографија Слободанке Гашић Павишић *Слободне асоцијације речи код деце*, као и пратеће

Асоцијативне норме за предшколски узраст. Њеним радом ћемо се детаљније бавити у глави о дечјим асоцијацијама, али је, што се опште историје тиче, битно што је она уз своје резултате дала и одличан и детаљан преглед дотадашњих психолошких (и, донекле, лингвистичких) истраживања асоцијација, пре свега оних западних, чиме је домаћу публику упознала с достигнућима на том пољу. Својим делом је инспирисала даља истраживања, посебно при Институту за експерименталну фонетику и патологију говора, те се током 80-их година појављују и радови Славољуба Милекића и сарадница, сви усмерени на дечје асоцијације. Многи од њих су објављени у зборницима *Психолингвистички сусрети* из 1986. и 1987. године, али за њих, нажалост, сазнајемо само из монографије Милекића и сарадница²¹, још једних дечјих асоцијативних норми *Асоцијације речи и говорно-језички развој у деце* (1989).

3.12.2. Ситуација се мења с издањем поменутог *Асоцијативног речника*, као и *Обратног асоцијативног речника српскога језика*, пре којих се јавља неколико припремних радова, а после којих су код нас, посебно у круговима око ауторâ, где они могу да инспиришу и воде нове проучаваоце, процветала истраживања заснована на том материјалу. Те речнике користе, пре свега, слависти и србисти како би, захваљујући плодној славистичкој асоцијативној лексикографији, проучавали међујезичке и међукултурне разлике у одговорима на исте дражи, затим асоцијативну граматику, те то како говорници српског језика конципирају одређене појмове – да поменемо само неке од могућих праваца. На њима су засновани и мастер радови, магистарске тезе, али и докторске дисертације – на Катедри за српски језик са јужнословенским језицима одбрањене су тезе о груписању асоцијата на основу семантике дражи (Пантелић 2009) и придевској антонимији (Јакић 2016), обе и са додатним психолошким истраживањима. У вези с тим, код нас се данас и психолози, посебно из

---

²¹ Што се каталога COBISS тиче, ти зборници нису нигде у Србији заведени. Чак је и сама монографија Милекића и сарадница тешко доступна и не наводи се у библиографији APCJ, нити код Чабаркапе (2014), која је притом писала у оквиру истог института као Милекић и сараднице. Било каква тврдња о научној продукцији заснованој на асоцијативном методу чини се проблематичном због доступности информација – све је то отворено питање, јер су библиографски подаци при институцијама непотпуни, а цитатни кругови прилично затворени, па је могуће да постоје радови за које нико ван одређене институције или уске струке не зна. То све важи и у најновије доба, кад претрага везана за (слободне) асоцијације даје свега неколико резултата.

београдске Лабораторије за експерименталну психологију, служе подацима из АРСЈ и ОАРСЈ у својим истраживањима, усмерења сличног америчким.

3.12.3. Но, нови аутори се углавном задржавају на ономе што је доступно у самим речницима, евентуално допуњавајући понеко своје истраживање подацима добијеним методом асоцијација, али се не јављају нова истраживања већег захвата, која би освежила старе резултате, или их проширила на нове дражи или групе испитаника. Битан изузетак представљају радови Наташе Чабаркапе и Драгана Јанковића, који су се бавили асоцијацијама код деце – Чабаркапа код оне предшколског узраста и деце с вербалном дисфазом (2010, 2014, Чабаркапа и др. 2013), а Јанковић код деце предшколског, основношколског и средњошколског узраста нормалних говорних способности (Јанковић 2010 и необјављена база података, добијена од аутора).

Нажалост, састављање асоцијативних речника и норми јесте, као што је још Голтон приметио, напоран посао, те ни не чуди што се у пратећим текстовима објављених речника/норми увек наводи да су у питању делови већих пројеката при институтима или факултетима, што је важило и за норме објављене у ранијим деценијама. Чак и тако, као што се да приметити, ни годинама касније нема даљих вести о тим пројектима. Намера нам је да бар делом допринесемо разрешавању те ситуације састављањем норми за реакције ученика основне школе на 20 апстрактних дражи, које ће притом бити слободно доступне путем интернета на сајту <https://sites.google.com/view/anapd/>, те се с тим циљем, после приказа мрежних модела менталног лексикона заснованих на асоцијацијама, окрећемо прегледу досадашњих проучавања дечјих асоцијација.

4. Асоцијације и мрежни модели менталног лексикона

4. Асоцијације су већ деценијама, експлицитно или имплицитно, један од метода за приступ менталном лексикону. У 21. веку се у неким центрима оне укрштају с методама из других наука, посебно теоријом графова – што је Џорџ Кис, аутор ЕАТ, предложио још 1968. године – и новим конекционистичким струјама у психологији. У овом поглављу приказаћемо достигнућа тог смера.

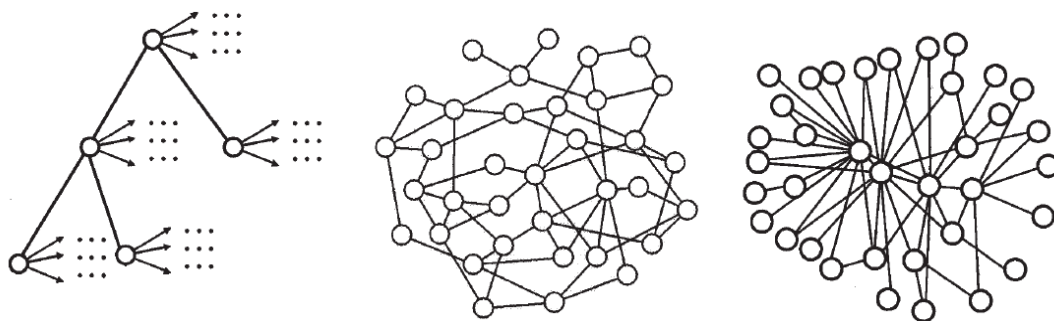
4.1.1. За семантичке мреже, које представљају везе између концепата у уму, кључни су, уз многе претходнике, радови Колинса и Килијана (1969), а затим и Колинса и Лофтусове (1975). Модел Колинса и Килијана је пре дрво но мрежа јер је хијерархизован (Илустрација 4.1). У њему су чворови (концепти) повезани с онима који су им таксономски надређени и подређени. Сваки од њих има придружене особине које одговарају његовом нивоу. На пример, чвор *птица* има уз себе особине *има крила*, *лети*, а подређени чвор *канаринац* има особину *жут*. Брзина обраде неког исказа је по том моделу зависила од броја корака које треба прећи да би се концепт повезао с неком особином. Тако су Колинс и Килијан предвиђали да ће се *Канаринац има перје* спорије обрађивати него *Канаринац је жут*, а брже него *Канаринац дише* јер поменуте одлике одговарају, редом, чворовима *канаринац*, *птица* и *животиња*.

4.1.2. Било је потврда њихових предвиђања, али хијерархизовани модел није у потпуности одговарао налазима и превише је ограничавао могуће односе, те Колинс и Лофтусова развијају модел са ширећом активацијом (spreading activation). По њему су концепти чворови у нехијерархизованој мрежи, а кад се један чвор побуди, та активација се шири на повезане чворове, опадајући у снази с удаљеношћу и протоком времена.

4.1.3. Интересовање за конекционизам расте и после рада Маклиланда и Рамелхарта (1981), посвећеног перцепцији речи кроз интерактивну активацију. По њиховом виђењу активација у мрежи није секвенцијална, већ је паралелна, истовремена, а везе нису локализоване, већ дистрибуиране кроз читаву мрежу, те

се и приступ зове паралелно дистрибуирана обрада (parallel distributed processing, PDP).²²

4.2. Нови модел веза између концепата – мада не и неуронских мрежа, како аутори напомињу (2005: 72) – предлажу Стејверс и Тененбом. Примењујући теорију графова на податке из УЈФВАН, WordNet-а и Рожеовог *Тезауруса*, приметили су да и они имају структуру као друге природне мреже различитог порекла, које су проучавали ранији истраживачи: интернет, електрична мрежа САД, мрежа сарадње светских глумаца или научника, неуронска мрежа ваљкастог црва. Прва одлика таквих мрежа јесте „структура малог света“ (small-world structure). То значи да имају релативно кратке путање између чворова и висок ниво кластеровања. Друга њихова одлика јесте независност од скалирања (scale-free networks). У њима влада степена расподела (power-law distribution), што значи да постоји мањи број хабова – високоповезаних чворова – а много чворова с малим бројем веза. Аутори предлажу да се нови чворови додају у мрежу по принципу преференцијалног везивања: већа је вероватноћа да ће се припојити чвору који има више веза, чиме се „богати богате“²³. Разлику између свог модела и оних претходних они и илуструју:

Илустрација 4.1. Предложени модели великих семантичких мрежа. Слева надесно: а. хијерархизовано дрво Колинса и Килијана (1969); б. арбитарни, неструктурирани граф (Колинс и Лофтус 1975); в. граф са структуром малог света независном од скалирања (Стејверс и Тененбом 2005). Преузето из Стејверс и Тененбом (2005: 42).

²² Сва три класична рада слободно су доступна на интернету, али наши читаоци могу наћи њихов опис на српском језику, уклопљен у контекст других истраживања менталног лексикона и концепата, у универзитетским уџбеницима Рајне Драгићевић (2007) и Александра Костића (2010).

²³ Овај принцип се може приметити и у расту дечјег речника. Џули Докрел и Дејвид Месер помињу како је он врло различит од детета до детета у зависности од тога колики је нечији почетни речник – већи воде ка бржем усвајању нових речи (2004: 43).

Иако се у неким другим радовима из овог низа помиње да су инспирисани претходним моделима семантичких мрежа, у овом се наглашава разлика у односу на њих. Стејверс и Тененбом потцртавају да је у питању статистички модел, који не представља неуронску мрежу (2005: 72). Но, он би могао послужити да се објасне усвајање и развој језика – и на индивидуалном и на општем плану – с једне стране, те осипање језичког знања под утицајем старења или неуролошких оштећења, с друге.

4.3. Њихова мрежа, са својом статистичком основом, омогућава да се квантификују односи између чворова у мрежи, али и да се они сагледају на различитим нивоима. Де Дејне и сарадници то и показују, користећи за градњу својих мрежа вербалне асоцијације јер оне својом „слободом“ приказују многе односе, рачунајући ту и оне тематске и афективне (Де Дејне и др. 2017: 179). Аутори указују на то да се на макроскопском нивоу могу проучавати развој језика, креативност, промене у структури код клиничких популација. На мезоскопском нивоу види се тематска организација менталног лексикона и могу се, с експерименталне стране, предвидети оцене повезаности и ефекти примовања, те особине везане за репродукцију и претрагу лексикона. Микроскопски се може говорити о централности неког чвора, његовом семантичком богатству и предностима које одређене варијабле носе са собом (2017: 191).

Осим усвајања, нашу пажњу највише привлачи могућност мезоскопског сагледавања поменуте организације, где се виде квалитативне одлике лексикона преко хабова, речи око којих се кластерују друге. По ауторима, организациона структура лексикона је тематска, а не таксономска јер су речи таксономски повезане с малим бројем других речи, али тематски се уклапају с многима (Де Дејне и др. 2017: 185) – иако је таксономија важна за организацију знања, и као таква потенцирана у разним класификацијама. Ово посебно важи кад се проучавање прошири и ван круга конкретних именица. Таксономија изостаје чак и на основном нивоу код природних врста, што се не би очекивало. Када се на том нивоу и јави тај тип веза, њега Де Дејне, Верхејен и Стормс (2016: 66) објашњавају тиме што испитаницима нису у потпуности познати неки примери, па ће на њих давати таксономске одговоре (рецимо, *дрозд* – *птица*). Тематска

организација издваја мреже добијене из асоцијација у односу на стручне мреже из тезауруса или WordNet-a, или у односу на природне таксономије.

4.4. Да би се уопште створила функционална мрежа, треба прво сакупити довољно података како би се створиле и повратне везе. Стога су на Универзитету у Левену Симон де Дејне и Герт Стормс из Конкат²⁴ лабораторије покренули пројекат *Small World of Words* (СВВ), чије су резултате и напредак описали у неколико радова (Де Дејне и Стормс 2008а, 2008б, Де Дејне, Наваро и Стормс 2013а, Де Дејне и др. 2018 у припреми). Пошто су приметили да су у истраживањима често коришћене УЈФ норме, као и оне за холандски од Де Гротове, застареле и да немају довољно слабих веза, Де Дејне и Стормс су одлучили да са сарадницима заснују своју базу података.

4.4.1. Почели су сакупљањем асоцијација за 1424 конкретне холандске речи (Де Дејне и Стормс 2008а), углавном именице, између 2003. и 2006. године. Међу мало више од 10.000 испитаника, у просеку старих 24 године, било је две трећине жена и трећина мушкараца, а мањи део испитаника није дао податке о свом полу. Те бројке су, ипак, много ниже по дражи: на једну драж одговарало је најмање 82, а највише 197 испитаника. Недостатак слабих асоцијативних веза из претходних норми, који и Ејчисонова (2003) помиње, решили су тиме што су од испитаника тражили да дају по три одговора на драж, тако да је прикупљено између 246 и 591 одговора по дражи, у просеку 268 њих. Упитници су одбаћивани ако су имали мање од пола одговора (само њих 17), али не и ако је, као што се да очекивати, неко изоставио други или трећи одговор. Утврђено је да каснији одговори више варирају. Величине вербалних сетова између холандског и енглеског слабо су корелирале, тако да је још једном потврђено колико је важно циљано прикупљати норме. Де Дејне и Стормс су занемаривали идиосинкратичне одговоре у грађењу својих мрежа.

Каснији извештај (Де Дејне, Наваро и Стормс 2013а) показује, наравно, проширење норми. До 2010. године је на више од 12.000 дражи, не само конкретних, одговорило нешто више од 71.000 испитаника²⁵, старости 7–96

---

²⁴ Концепти и категорије.

²⁵ Тај број је у стварности мањи јер су као различити испитаници рачунати, у ствари, приступи анкети (Де Дејне 2018, лична комуникација). Ако би се узело да је у питању 70.000 различитих испитаника, необично би било и то што је тек мање од једне десетине испитаника, бар према извештају, из Холандије.

година, у просеку 40. Задржани су подаци само првих 100 испитаника по дражи (2013а: 483). Однос мушкараца и жена је остао приближно исти. Број дражи оправдан је, после релативизовања ранијих процена величине речника, податком да холандским бруцошима за разумевање 95% факултетског материјала требају 11.123 основне речи (2013а: 494). Отприлике две трећине дражи чине именице, по једну шестину придеви и глаголи, и један проценат одлази на прилоге и предлоге. Овог пута су и појединачни одговори рачунати.

Према најновијим подацима, из рада усмереног на енглеску мрежу, тренутно има више од 16.000 дражи за холандски (Де Дејне и др. 2018). За енглески је преко 90.000 испитаника – матерњих и нематерњих говорника – давало одговоре на 12.000 дражи. Такође је било по 100 испитаника на сваку драж.

И сам СВВ пројекат је проширен, па се скупљају подаци не само из холандског и енглеског већ и из вијетнамског, немачког, индонежанског, италијанског, јапанског, кантонског кинеског, мандаринског кинеског, португалског, риоплатенског (аргентинског шпанског), руског, француског и шпанског језика.

4.4.2. Од броја сакупљених података зависи величина сета, али важније је што централност хабова зависи и од избора дражи. Иако би било најбоље ако би се све добијене реакције искористиле као стимулуси у наредном кругу анкетирања, то практично није могуће, те се углавном у ту сврху користе само примарни асоцијати. То значи да добијени подаци никад неће потпуно одговарати стварном стању, али се та разлика може ублажити увећањем броја и разноврсности дражи. То је могуће само у истраживању великог обима, што потцртава важност сакупљања асоцијативних норми као националног (Нелсон, Макевој и Шрајбер 2004: 407) и наднационалног пројекта.

На основу односа драж–одговор гране у мрежи постају усмерене, тј. претварају се у лукове, при чему су улазни лукови важнији од излазних, односно за централност неке речи или неког појма важније су обратне асоцијације од директних (Де Дејне, Наваро и Стормс 2013а: 493). Овако изведена централност не само да боље приказује могуће стање у менталном лексикону него и боље предвиђа реакције у задацима лексичке одлуке.

Користећи податке прикупљене у току СВВ пројекта, Де Дејне, Верхејен и Стормс пореде централне хабове у холандском и енглеском и на основу тога закључују да постоји нешто универзално у њима, што деле „многи језици“ (2016: 71). Ова тврдња нам је интуитивно блиска, али сматрамо да је прејака с обзиром на то да оба поређена језика припадају индоевропској породици, германској грани, и то западном њеном огранку, и западноевропском културном кругу. За два језика се, притом, не би никако могло рећи да су „многи“, те оне ставове треба оправдати подацима из типолошки и генетски различитих језика, који уз то припадају различитим културама. Надамо се да ће до тога доћи у неком од будућих истраживања, кад се обраде асоцијације и из других језика који учествују у пројекту.

4.5. Овај смер истраживања ће, верујемо, у будућности дати још више важних налаза о менталном лексикону говорника појединачних језика, али и људи уопште. Макро-, мезо- и микроскопски нивои сагледавања резултата могу нам дати одговоре о томе како се језик развија и опада, како се речи и концепти у њему организују и шта их одликује, што може помоћи и у практичном раду с посебним популацијама. Истраживања о којима је било речи пре свега указују на то да се, како би до свега тога дошло, прво морају сакупити подаци током истраживања изузетно широког захвата.

5. Асоцијативни метод у истраживањима усвајања и развоја језика

5. Лексички систем, као један од делова језичког и, даље, општег когнитивног система, стално се мења, а те се промене могу пратити и преко асоцијација. Једна од варијабли у асоцијативном методу јесу и године, као апроксимант степена усвајања неког језика. Скоро од почетка асоцијативних истраживања појавила су се и она која су се бавила асоцијацијама код деце – од оне најмлађе, преко предшколске и млађе школске деце, до пубертетлија и адолесцената. Но, развој не стаје ту, нити је ограничен само на усвајање матерњег језика, те су се истраживачи њиме бавили и код старијих говорника, као и код оних који уче неки страни језик.

У овој глави ћемо размотрити историју примене асоцијативног метода у испитивању језичког и когнитивног развоја, а пре свега на узорку деце, али видећемо и како се асоцијације користе на развојном континууму до старости, те оном ка страном језику. Преглед ће, као и онај општи, бити подељен по традицијама, а обратићемо посебну пажњу на теорију о синтагматско-парадигматском помаку, која је потекла из области дечјих асоцијација и постала изразито утицајна у анализи асоцијација уопште.

Ипак, као што смо на више места поменули у 2, 3. и 7. глави, често аутори не знају једни за друге²⁶. То значи да не постоји континуитет и да се, иако би то било идеално, између радова не може изнаћи јасна наративна линија, с почетком, успоном и падом. Развој није линеаран, приступи су изузетно разноврсни, а чак и кад је више истраживања засновано на истом сету норми, свако се од њих развија у свом смеру.

Истраживања посвећена апстрактним појмовима код деце, а на материјалу асоцијација, приказаћемо у одељку о тим појмовима.

5.1.1. Како бисмо што боље приступили свом истраживању, треба се упознати с резултатима претходника. Прва серија истраживања дечјих

---

²⁶ Осим раније поменуте недоступности литературе (или икаквих обавештења о њеном постојању), као један од разлога мора се поменути и висока „цена знања“. Један чланак или једно поглавље књиге код великих издавача коштају око 30 долара; цене монографија варирају, али често су око 100 долара; неке од норми коштају преко 1000 долара; енциклопедије могу коштати и десетине хиљада долара.

Ово је прилика коју бисмо искористили да се захвалимо ауторима и институцијама који су на себе преузели трошкове издавања или поставили ауторске примерке на интернет.

асоцијација обављена је у Немачкој. Као прву објављену студију Херберт Вудроу и Франсис Лауел (1916: 4) наводе ону коју је Теодор Цијен објавио 1898, на узорку 45 дечака старости од 8 до 14 година, које је испитивао индивидуално, углавном усмено. Цијен је потом објавио и монографију *Die Ideenassoziation des Kindes* (1900). Њега је занимало како се дечје асоцијације разликују од оних код одраслих и дошао је до закључка да код деце дражи изазивају пре свега појединачне или конкретне идеје, а не опште, као код одраслих. Он такође примећује да се код деце риме јављају ређе, што важи и за иначе честе парове попут *рука – нога*. Најважнији његов закључак, како Вудроу и Лауелова преносе (1916: 23), јесте то да „деца користе више конкретних слика, а мање апстрактних идеја него одрасли“.

Његов пионирски рад следио је Ернст Мојман, који је 1905. године објавио рад у коме извештава о свом испитивању асоцијација на великом узорку деце (према Вудроу и Лауел 1916: 6–8). Усмено задајући дражи групи деце, а тражећи писмене одговоре, тестирао је реакције 800 немачке деце основношколског узраста, а на 4 групе дражи од по 12 речи – конкретних и апстрактних именица, глагола и придева. Мојманове закључке о повезаности мање интелигенције, с једне, а веће старости, с друге стране, с давањем супротних одговора већ Вудроу и Лауелова доводе у питање као некозистентне.

Било је још немачких студија. Неке су биле мање по броју испитаника – с двоје или осморицом њих – али веће по броју испитаних речи, но већина је била средњег обима, с 30–50 испитаника. Рани допринос асоцијативним истраживањима код деце дао је и Британац Роберт Раск с већим узорком од 300 школарки. По налазима тих истраживања, одрасли су имали више опозита и разноврсних синтагматских односа, а деца су нагињала ка просторно-временској локализацији. Већ тад се уочава да доста тога зависи од избора дражи, као и да асоцијације вероватно нису најбољи инструмент за дијагнозу индивидуалних способности јер тип реакције код појединца није константан (према Вудроу и Лауеловој 1916: 8–15).

5.1.2. У Америци су Изабел Розанов и Арон Розанов 1913. године објавили студију с циљем да утврде кад дечје асоцијације постају једнаке онима код одраслих, те како се и колико брзо оне развијају (1913: 43). Користећи речи с К–Р

списака, тестирали су 300 ученика основне школе, по 25 њих на сваком узрасту од 4. до 15. године. Посматрајући као „индивидуалне“ све дечје одговоре који се нису јављали у основним К–Р нормама, на чему им, као и на поређењу неједнаких узорака (1000 одраслих : 300 деце), Вудроу и Лауелова замерају (1916: 16–18), закључили су да дечје асоцијације од 11. године постају као оне код одраслих испитаника (Розанов и Розанов 1913: 88). То, опет, Вудроу и Лауелова критикују као преширок закључак, који се односи на неважне, техничке моменте, те указују на то да је требало поредити саме одговоре. Но, Слободанка Гашић Павишић преноси само основне податке и закључке у вези с истраживањем Розановљевих (1984: 19–20), помињући их као прве објављене дечје норме.

После овога су дошле три студије усмерене на дијагностификовање малоумности – Истман и Розанов, Отис, и Ремер. Вудроу и Лауелова (1916: 20) напомињу да је најважније да су деца млађа од 8 година премлада за К–Р тест и да се норме за одрасле не би смеле користити као мера за децу. Они издвајају само Цијена и Врешнера као истраживаче који су систематски поредили асоцијације деце и одраслих, а и ту истичу пре свега Цијена јер је Врешнер радио с двоје деце. Розановљеви су, по њима, само установили да се деца и одрасли разликују, не и *како* се разликују (1916: 23).

Закључак претходних истраживача да деца имају мање заједничких, а више индивидуалних асоцијација Вудроу и Лауелова доводе у питање (1916: 99), јер њихове табеле показују да су фреквенције најпопуларнијих одговора скоро исте, док су идиосинкратичне реакције бројније међу одраслим испитаницима (1916: 100), те да се закључак Розанових мора контекстуализовати – деца, наравно, дају више одговора који не постоје у К–Р нормама, а не више индивидуалних одговора уопште, напротив (1916: 110). Аутори одлучују да „необичним“ одговорима сматрају оне који се јављају само једном у 1000, али наглашавају да је то арбитрарна одлука (1916: 101). Притом, одрасли дају више одговора карактеристичних за децу него обрнуто, а најпопуларнији дечји одговори ће се пре често јавити код одраслих него обрнуто. Истичу и да сви закључци важе само догод се почетни списак дражи сматра репрезентативним (1916: 110).

5.2. Сами Вудроу и Лауелова су, користећи 90 речи с К–Р листе, саставили најпознатије дечје норме из тог периода на узорку 1000 минеаполиске деце из 4. и

5. разреда, старости од 9 до 12 година. Примећују да нема велике разлике између усменог и писменог одговарања, с тим што усмено има нешто више одзива, али и то зависи од услова испитивања (1916: 24). По њима, треба одговоре проучавати из разних углова.

За све дражи су имали по 1000 одговора, понављајући испитивање док нису дошли до тога, а за првих 9 дражи имали су чак 2000 одговора – пола писаних, а пола усмених, како би могли да их упореде. Аутори дају број омисија по дражима (1916: 29). Он варира између дражи, али омисија има доста, посебно кад се упореде с подацима код Кентове и Розанова, где их изгледа није било уопште (према Вудроу и Лауел 1916: 28).

Вудроу и Лауелова помињу оно што и други пре и после њих – колико је тешко класификовати одговоре (1916: 78; видети и тачку 7.10.2). Они распоређују асоцијације у 22 класе, али се с правом оградају, пишући да та расподела служи само њиховом истраживању (1916: 79). Позивајући се на Кентову и Розанова, налазе и одбрану од евентуалних грешака у класификацији – ако се негде и погреша, велики бројеви све изравнавају. Посматрани су одговори с фреквенцијом преко 10, а за неке мање заступљене класе (асоцијације по звуку, заменице, остало) чак и они појединачни.

Тврде да су разлике у односу на примењени метод испитивања, као и код каснијих аутора, занемарљиве – Ентвисл и сарадници у различитим радовима (1963, 1964, 1966а) пишу да разлика има, али да су оне мале и не утичу на оно што испитују; Палермо и Џенкинс (1965) мисле да је могуће део разлика између њихових и норми Вудроуа и Лауелове објаснити разликама у процедури.

Норме су, у сваком случају, другачије од оних код одраслих и аутори закључују да није примерено о једнима закључивати на основу других. Дечји одговори су били мање идиосинкратични и разноврсни; код њих је било мање супротних, координисаних и одговора део–целина, те мање узрочно-последичних веза, а више одговора повезаних с дражи по звуку и као целина–део (Вудроу и Лауел 1916: 82). С обзиром на то да деца знају мање речи те да се њихове асоцијације могу чинити јачим јер се скупљају око једне речи, аутори предлажу да би одговоре требало посматрати пре као типове, ако се пореде с одговорима одраслих испитаника (1916: 83). Такође закључују да се деца и одрасли разликују

не толико по томе што дечје асоцијације нестају саме по себи, колико по томе што се нови одговори јављају, а то онда смањује проценат „дечјих“ одговора. Пошто су биле у потпуности објављене, а на великом узорку испитаника, норме Вудроуа и Лауелове су дуго коришћене у истраживањима, али су после неког времена застареле (Палермо и Џенкинс 1965: 186).

5.3. Код Палерма (1964: 32–34) се може прочитати о још неколико раних истраживања. Фирстова (1918) пореди родитеље и децу и долази до закључка да дечји одговори више личе на оне које су давале њихове мајке него очеви, али и да су по асоцијацијама деца сличнија својим родитељима него вршњацима. Истман и Розанов (1912) испитују заосталу децу и делинквенте и примећују да они имају више омисија, ехолаличних и идиосинкратичних одговора. Отис (1915) потврђује њихове налазе. Мичел и сарадници (1919) реплицирају студију Розановљевих на 300 црначке деце²⁷, која као нешто старија достижу нивое из претходне студије.

Палермо (1964: 35–37) помиње и неколико норми после оних које су саставили Вудроу и Лауелова. Међу њима највеће су Витове норме из 1931, добијене на узорку од 1323 ученика од 4. до 8. разреда. Општи одговори, они с фреквенцијом бар 10 на 1000, повећавали су се док нису око 11. године достигли плато, што је слично налазима из студије Розановљевих. На истој старости престали су да опадају идиосинкратични одговори и омисије (према Палермо 1964: 36). Друге норме које Палермо помиње утврдиле су да деца с проблемима у развоју дају исте асоцијације као она без тих проблема када се изједначе по менталном годишту²⁸ и да многе од честих дечјих асоцијација не постоје у списковима фреквентних речи (1964: 35–36). Но, опште анализе садржаја, фреквенције и времена реакције нису, по Палерму (1964: 37), дале очекиване резултате.

5.4. Затишје у проучавању асоцијација захватило је донекле и оне код деце, тако да се ово поље поново буди с лабораторијским истраживањима из 50-их година 20. века, кад су се истраживачи окренули ка деци као извору информација јер је, због њиховог мањег језичког искуства, код њих било лакше изоловати

---

²⁷ Слободанка Гашић Павишић пише да их је било 200 (1984: 20), али у питању је вероватно или грешка у куцању или грешка у делу на које се ауторка позива, јер она податке наводи из руског превода Палермове студије (в. фусноту 19, 1984: 19).

²⁸ Током анкетирања могли смо приметити да је ситуација слична и на нашем терену, али немамо конкретних података, тако да је то само запажање, те би га требало и доказати.

значајне варијабле (Палермо 1964: 39), те су норме могле касније послужити као извор сирових података за експериментална испитивања. Радови-прекретнице јављају се у наредној деценији, када су психолингвисти показали да су одлике асоцијација повезане с дечјим језичким способностима, пре свега прелазећи са семантичког (нпр. део–целина) на формални лингвистички приступ категоризацији.

5.4.1. Ервинова (1961) је приметила да, кад се јаве као дражи, речи везане за финалну позицију у реченици узрокују више парадигматских одговора него оне у медијалној позицији, а Браун и Беркова (1960) повезали су асоцијације с развојем граматике и уклапањем вокабулара у синтаксички систем, користећи по 6 речи-дражи из 6 различитих граматичких категорија (бројиве и небројиве именице, прелазни и непрелазни глаголи, придеви, прилози). Они су утврдили да постоји висока корелација између броја асоцијата који се с дражи поклапају по врсти речи и вишег нивоа језичког развоја, а и Ервинова је уочила како се с годинама повећава број парадигматских одговора²⁹. Поредили своје резултате с онима код Вудроуа и Лауелове, пише како је могуће да се број парадигматских одговора повећао од њиховог рада под утицајем вежбе, тј. новог школског материјала, који је наглашавао антонимске и синонимске замене. Тиме је она, ослањајући се на контекстуалну сличност, повезала раније ставове традиционалног асоцијационизма с лингвистичком структуром. Обе анализе биле су експерименталног типа, на мањим узорцима: Браун и Беркова су испитивали по 20 деце у 1, 2. и 3. разреду и 20 студената или запослених на Масачусетском институту за технологију, а Ервинова је испитивала 23, 10, 52 и 99 деце из, редом, вртића, 1, 3. и 6. разреда.

5.4.2. Овим радовима су аутори дали идеју о синтагматско-парадигматском помаку (СПП) у дечјим асоцијацијама³⁰, а у том теоријском оквиру се истраживачи често и данас крећу, чак и приликом рада с одраслима. Теорија о СПП је била изузетно значајна у тренутку свог настанка јер је одсликавала и шире

---

²⁹ Волтер (2001: 63) јој замера што је статистичка анализа била једносмерна – није било покушаја да се анализирају случајеви кад су млађе групе давале више парадигматских одговора од старијих, што се често дешавало. Предлаже и да је синтагматско-парадигматски помак погрешно именован и да једноставно опада број бесмислених одговора, док број и парадигматских и синтагматских расте.

³⁰ На руској страни је о истој појави, али користећи термине *предикативне* и *асоцијативне везе*, писао Лурија још 1928. године (према Лурија 2000: 173–175).

окретање од бихевиористичког става да се језик учи по чистом контигвиту у говору ка оном који наглашава контекст. За односе одговора према дражи користе се различити термини: они могу бити хомогени или хетерогени (само код Брауна и Беркове), парадигматски и синтагматски (код других аутора; Дорис Ентвисл користи „синтаксички“ уместо „синтагматски“), али сви се своде на то да ли и драж и одговор припадају истој врсти речи или не. Иако на први поглед делује јасно, ова подела није једнозначна – док неки аутори заиста гледају само врсте речи, други се опредељују да као синтагматске рачунају и идиоме (*bread – butter*), или конструкције где би, у српском, једна од речи била атрибут другој (*cottage – cheese*), или делове сложеница (*table – spoon*), што доводи у питање директно поређење резултата из различитих студија. Друго, у енглеском, из ког је потекла теорија и на чијем материјалу је заснована већина радова, није увек лако одредити који од тих односа постоји због великог броја хомонима (*light* може значити „светлост“, „сијалица“, „светао“, „лак“, „запалити“, тј. може бити и именица, и придев, и глагол). Треће, а такође повезано с енглеским пореклом теорије – нису сви језици једнаки енглеском и врло је вероватно да постоје типолошки различити језици који лакше граде синтагматске односе између више именица. Ту врсту речи издвајамо јер се као одговор јавља код свих врста речи-дражи, а као језик који релативно лако гради синтагме састављене од двеју именица предложили бисмо управо српски (видети радове Магдалене Гровер(-)Стрип и Винфорда Белина 1983, 1985 за сличне напомене у вези са пољским, сродним језиком).

5.4.3. Запажања о СПП донекле релативизује Диз (1962) тврдећи да су парадигматични одговори безусловно карактеристични само за именице, док су придеви и глаголи отприлике једнако парадигматични и синтагматични, а прилози већином имају синтагматичне одговоре. То је разумљиво с обзиром на (не)самосталност одређених врста речи, што примећује и Малена Бејум (2016: 24), позивајући се на когнитивну граматику. Именице су релативно самосталне, док се глаголи остварују уз своје аргументе, али и улазе у значењске односе с другим глаголима; придеви описују именице, али су и део мреже придева; прилози су разнородна група речи у енглеском језику, тако да се о њима не може изнети јединствена тврдња.

5.4.4. Налазе из студија Ервинове изазива Дејвид Макнил (1966). Хипотеза коју је дала Ервинова повезивала је појаву асоцијација не као Голтон, с додиром дражи и одговора у времену и простору, тј. с контигвитетом, већ с погрешним синтагматским погађањем. Ауторка тврди да ако се у одређеној реченици отвори простор за именицу, то место може попунити више речи, па оне тиме долазе у додир у уму.³¹ Као одговори те речи се призивају из сећања на ранија неуспешна попуњавања истог места сродним речима. Макнил, у вези са ставовима Ноама Чомског и теоријом Каца и Фодора, предлаже да се парадигматске асоцијације не јављају тако, него да се генеришу према правилу најмањег контраста. Настају тек кад говорник овлада продуктивним правилима, по чему се слаже с поставкама Брауна и Беркове. Но, та правила нису синтаксичка, јер деца много пре синтагматско-парадигматског помака овладавају синтаксом, али она морају бити везана за усвајање семантичких одлика. Ово би објаснило велики број антонима међу одговорима, јер су они најсличнији полазним речима и само се по једној компоненти значења разликују (Макнил 1966: 555). Што мање сема одређене речи дете зна, то има мање ограничења за одговоре, па су они разноврснији. Део синтагматских одговора Макнил проглашава псеудопарадигматским јер је могуће да деца поштују правило минималног контраста, али да то одраслим тумачима није јасно. До помака долази како се речима додају семе које доводе до тога да се примена правила минималног контраста сведе на бирање речи исте врсте (1966: 556). Макнилову неодређеност у погледу тога шта су „семантички маркери“ и како они функционишу у систему већ успостављених синтаксичких правила критикују Андерсон и Беј (1968), али мисле да је у питању плодан правац за будућа тумачења, а њихови резултати потврђују да се поменути помак везује за неке семантичке одлике речи (1968: 1052).

5.4.5. Теорију о СПП заступао је, код одраслих, и Херберт Кларк (1971). По њему, када се творе парадигматски одговори, важе четири хијерархизована правила (1971: 275–281): 1. правило минималног контраста (на пример, мења се завршно [± мушко] како бисмо од *мушкарац* добили *жена*, а не претпоследње [± одрасло], чиме бисмо добили *дечак*), 2. правило маркираности (иде се од маркираног ка немаркираном – пре се за обележје [± множина] да очекивати пар

---

³¹ На пример, из реченице *Видим... маму/сестру/мачку* именице *мама*, *сестра* и *мачка* стварају групу, а из *То је... лепа/висока/паметна жена* групу би стварали придеви *леп*, *висок*, *паметан*.

пси – *пас* него обрнуто), 3. правило одузимања и додавања својстава с краја листе (с тим што правило одузимања, као оно што се тиче познатог, има предност над додавањем, које може бити прешироко: *убити* отклањањем [+ узрок] постаје *умрети*; *слушати* додавањем [+ вољно] постаје *чути*), 4. правило очувања категорије. Правила важе ако на површинском нивоу постоји одговор у одређеном језику. Ова правила су добра за тумачење *post festum*, али носе са собом потешкоће као компоненцијална анализа иначе: не постоји коначан списак компонената, нити њихова утврђена хијерархија, а тај тип анализе није ни применљив на све речи. За синтагматске одговоре Кларк (1971: 281 и даље) предлаже следећа два правила: 1. правило о остварењу селекционих обележја (*млад* (-а, -о) може модификовати [+ живо]³², те ће се допуњавати с *дечак*, *дете*, *девојчица*, *човек*, *људи*, често поткрепљеним одликама саме дражи [- одрасло]), те 2. правило о довршавању идиома (*мед* – *млеко*). Овде треба имати у виду то колико избор дражи утиче на резултате. Ако се, на пример, бирају придеви с антонимима, они ће пре имати парадигматске одговоре него они без њих, попут *жут* (Нелсон 1977: 99).

5.4.6. Неке од изазова који се јављају пред теоријом о синтагматско-парадигматском помаку износи и Кетрин Нелсон (1977). После критичког прегледа литературе она даје и критику самог приступа. Прво издваја четири теоријска објашњења асоцијација (1977: 94). Једно се ослања на асоцијативну традицију, која, преко контигвитета, потенцира фреквенцију, општост и асоцијативну снагу (нпр. Ервин 1961; касније напушта то објашњење, Ервин 1963). Друго, новије и засновано на трансформационој граматички, наглашава лингвистичку структуру (Макнил 1966, Кларк 1971). Треће се заснива на семантици, где асоцијације одражавају састав индивидуалног речника; овај приступ је продужетак старе асоцијативне традиције, али с јаким нагласком на структури (Диз 1965), и то посебно унутар семантичке меморије, коју Нелсонова одваја од когнитивних и језичких функција (1977: 102). Четврто објашњење гласи да вербалне асоцијације одсликавају концептуалне структуре и логичке операције, а њихова је веза с језиком посредна (Вудроу и Лауел 1916, Столц и Тифани 1972).

³² Примере смо превели с енглеског. У српском придев који одговара енглеском *young* нема иста ограничења: ми бисмо могли рећи и *млади сир*.

Нелсонова заступа сложенију шему односа когниције и језика: једно утиче на друго, што даље води и ка језичком и когнитивном развоју засебно, али и когнитивно-језичком развоју обједињено. Такође, она не верује у снагу доказа заснованих на вербалним асоцијацијама који би се тицали когнитивних способности, већ би пре такве податке користила да одреди когнитивне стилове испитаника. Иако види доприносе теорије о СПП, Нелсонова поделу одговора на чисто синтагматске и парадигматске³³ сматра превише ограниченом. Ако се користи та подела, нестају разне опажајне, функционалне и концептуалне промене до којих долази током развоја (1977: 106–107). Такође, резултати различитих студија заснованих на теорији о СПП можда нису уједначени због, претходно поменутих, другачијих дефиниција онога што би било сврстано као синтагматско, односно парадигматско. Затим, резултати тих студија би се могли и другачије тумачити јер је могуће да код именица до помака ни не долази. На крају, помак није једнако присутан и у другим језицима.

Нелсонова сматра да помак представља реорганизацију постојећег знања или приступа њему, а не усвајање новог семантичког или синтаксичког знања (1977: 109). Помак се огледа у томе да се прво одговара на један концепт и његове одлике, а касније се одговара хоризонталним односима између концепата. Дете има приступ многим слојевима односа, одлика и функција у сваком стадијуму развоја, али различите везе постају релевантне у зависности од концепта (1977: 112). Могуће је да деца на предшколском узрасту имају проблем са самим приступом испитивању, па да га схватају као врсту игре, што води ка „бесмисленим“ одговорима (1977: 113). Притом, саме дражи треба пажљиво одабрати како би задовољиле циљ истраживања. Чак је и сама Дорис Ентвисл нагласила да је тврдња да су одговори одраслих чешће парадигматски само делом тачна (1966а: 559) и да промене зависе пре од одређених речи него од година.

5.4.7. Синтагматско-парадигматски помак у питање доводе и подаци о нормама о којима у прелиминарном извештају пише енглески аутор Џ. Чепмен, а које преноси С. Гашић Павишић (1984: 26). Истраживање, засновано на Кисовим резултатима, започето је 1977. године и први резултати су показали да и деца од 9

---

³³ Уз тзв. *clang* одговоре – асоцијате без смислене веже с речју-дражи или асоцијате засноване на сазвучју.

година имају синтагматске одговоре, али то, по аутору, може бити последица и избора речи-дражи. Даљих података о овоме нисмо нашли.

5.4.8. Скорији резултати Марине Матеудакис (2011) не подржавају међујезичко уопштавање СПП. У њеној студији (2011: 180) одрасли Грци (студенти) имали су приближно једнак број синтагматских и парадигматских одговора, с тим што су они први били бројнији (47,2% : 46,1%), док су деца од 7–8 година била та која су имала претежно парадигматске одговоре, с много мање синтагматских (50,4% : 19,9%, уз много примера који се нису могли класификовати). Заједно с подацима из других језика (за данске су средњошколце пропорције С : П одговора биле 54% : 32,8%, Нисен и Хенриксен 2006: 400), то доводи у питање не само примењивост теорије о СПП на све језике већ и њен статус као показатеља лексичког и когнитивног развоја. Неке од оштријих критика традиционалног становишта долазе из сфере учења Л2, где су аутори могли да примете међујезичке разлике и недостатке овог приступа.

5.4.9. Теорија о синтагматско-парадигматском помаку је, упркос томе, и дан-данас у употреби. Њена класификација се користи и без критика (Попова 2004, проширена на врсте речи у Чабаркапа 2014), али и кад је аутори који је користе критикују (Волтер 2001). Могуће је да је то исход, с једне стране, доступности, важности и познатости првих радова и, с друге, једноставности кодирања и каснијег поређења резултата. Класификација је једно од најтежих и најсложенијих питања приликом рада с вербалним асоцијацијама, а много је једноставније *n* одговора распоредити у две или три групе него у 14 или 30 њих. Но, то је, изгледа, сувише поједностављено – синтакса је била важна у доба настанка теорије о СПП и њене класификације, али наметање чисто синтаксичких критеријума целокупном језичком знању скрива више него што открива.

5.5.1. Шездесетих година 20. века изведена су и многа нормативна истраживања. Важност састављања посебих норми наглашавају, пишући о разликама које с годинама настају у асоцијацијама, Маргард Треселт и Марк Мајзнер (1964). Ако се испитује студентска популација, у том тренутку нема, како они тврде, бољих норми од оних које су 1954. године саставили Расел и Џенкинс, али због великих разлика које су пронашли у односу на старије испитанике,

вероватно не би требало те нормe користити за популације које нису учествовале у њиховом састављању.

За децу је Дејвид Палермо објавио нормe 1964. године. Оне су настале из сарадње с Џејмсом Џенкинсом. Списку К–Р дражи додато је 100 нових речи како би се проширила и учинила разноврснијом основа за будућа истраживања. Палермо је један од ретких аутора који описују свој метод, али тако пружа могућ узор за друге истраживаче. Све анкете су дате писмено, али је аутор увидео да деца из 4. или 5. разреда не владају довољно читањем и писањем како би приступила попуњавању – тек се петина или шестина анкета могла искористити – те је ограничио узорак у нижим разредима на децу средњег и вишег сталежа. Узорак је чинило по 250 дечака и девојчица из 4–8, 10. и 12. разреда и по 500 студената и студенткиња Универзитета у Минесоти. Деци од 4. до 6. разреда давано је по 50 речи одједном. Анкете су одбациване ако испитаници нису попунили последњих 5 уноса на првом формулару, ако се неки одговор понављао више од 10 пута на страни с 25 дражи, ако се 10 или више одговора поклапало с дражима, ако је примећено да испитаник преписује одговоре, ако је више од десетине одговора било „лоше“ – ако су одговори били нечитљиви, непотпуни или ако су бар четири узастопна одговора стварала реченице (1964: 41–42). Више од потребног броја испитаника је тестирано на сваком узрасту, па је насумично одабирано ко ће бити укључен у узорак или заменити одбачене тестове.

Крајњи закључак јесте да су између деце из 1916. и 1961. веће разлике него између деце и студената из 1961. године (Палермо 1964: 49; исто, на својим подацима, потврђује и Коф 1964). Разноврсност одговора се смањује с годинама, иако обим дечјег речника расте (1964: 45), а раст броја хиперонима није доследно повезан с одрастањем (1964: 52). Интересантно би било утврдити је ли промена кроз време стално толико велика као у Палермовом истраживању или је само тај период био буран из историјских разлога. Ми немамо с чиме претходним да поредимо наше дражи, али надамо се да ће овај рад послужити некоме у будућем проучавању таквих промена.

5.5.2. Нормама из 1964. Палермо и Џенкинс су 1966. додали податке и из 1–4. разреда, о чему Палермо пише у каснијем чланку (1971). С мало измењеном листом дражи у односу на ону из 1964. године (одбачене су речи за које је, по

броју нерелевантних одговора, деловало да нису у дечјем речнику), тестирано је по 50 белих дечака и исто толико белих девојчица у сваком разреду, с тим што су одговори њих 94 морали бити одбачени јер нису испуњавали услове установљене у претходним нормама, тј. имали су у одговорима више од 10% непостојећих речи, омисија, фраза, поновљених дражи или именовања предмета око себе. Резултати су поново указивали на то да се с годинама повећава број популарних, контрастних и надређених одговора, као и парадигматских одговора уопште. Усмени метод је повећавао број контрастних и популарних, а смањивао број надређених асоцијата.

5.5.3. По моделу Палерма и Џенкинса, у Швајцарској је 1968. своје истраживање спровела Р. Херцог, користећи 16 дражи са њихове листе и испитујући по 250 дечака и девојчица у 3, 5, 7. и 9. разреду (према Гашић Павишић 1984: 23). Њени налази донекле релативизују оне код Палерма јер се код швајцарске деце разноврсност (али и општост) асоцијација повећава с годинама³⁴. С друге стране, ауторка закључује и да, и поред културних разлика, постоји структура и правилност у асоцијацијама.

5.5.4.1. Вероватно најзначајније тадашње нормативно истраживање објавила је изузетно плодна ауторка Дорис Ентвисл у *Word Association of Young Children* (19666, према Гашић Павишић 1984: 23–25). Сваки од посматраних узраста имао је различит број испитаника: четворогодишњака је било 20, петогодишњака 200, првака и трећака било је по 340, а петака 260, укупно 1160; осим тога, било је још по 100 студената и студенткиња³⁵ и 100 амишке деце, по 20 у 1, 2, 3, 5. и 6. разреду. Није, бар у цитату, објашњена разлика у испитаним узрастима између заједница. Ентвислова је користила 96 дражи, по 24 именице, глагола и придева с 3 нивоа фреквентности, међу којима је било 30 К–Р дражи, уз по 8 прилога, заменица и мешовитих речи³⁶. Испитујући и методолошке поставке вербалних асоцијација, ауторка је утврдила да распоред дражи има занемарљиве ефекте. У прилогу њене монографије дато је по 3 најчешћа одговора за сваку драж

---

³⁴ Ово је занимљиво за нас с обзиром на то да је и Розенцвајг (1961: 353) приметио да је код Европљана мања општост одговора у односу на Американце.

³⁵ Питри (1977: 61) пише да је било 1240 испитаника, а 1040 деце, што се никако не уклапа у наведене податке.

³⁶ С. Гашић Павишић (1984: 24) преноси да је у последњој групи било везника, предлога и „један прилог“. Ово последње није јасно с обзиром на то да су прилози већ претходно набројани.

на сваком од узраста, с упоредним резултатима из студија Вудроа и Лауелове, те Палерма и Џенкинса.

Утицајан налаз из њене велике студије (1966б, Гашић Павишић 1984: 25) био је то да постоје фазе у развоју асоцијација. Прво се на све дражи одговара именицама, затим се јављају синтагматски одговори, потом парадигматски, да би на крају дошло до фазе „зрелог“ синтагматског одговарања. Овај процес се развија различитом брзином у зависности од опште категорије дражи, али и од појединачних речи. Око 7. године долази до смене синтагматских одговора парадигматским, али на сваком узрасту постоје сви типови одговора јер увек неке нове јединице улазе у наш речник и у њему се утврђују. Развој зависи од интелектуалног нивоа детета и квалитета његове комуникације с одраслима, а то је даље повезано с друштвено-економским статусом, урбанизованошћу средине и етничком припадношћу. Налазе о синтагматско-парадигматском помаку између 5. и 10. године живота потврђује и рад Ентвисл, Форсајт и Мус (1964), уже га везујући за период 6–8. године. Иако се Ентвислова сматра једним од најбитнијих представника теорије о том помаку и често се као таква цитира, ипак треба приметити да њени закључци нису толико строги, као што је раније поменуто у овој глави.

5.5.4.2. У ранијем раду с Форсајтом (1963) Дорис Ентвисл је запазила да је разлика у општости, парадигматичности и контрастним одговорима било у зависности од тога да ли је коришћен писмено-групни или усмено-индивидуални тип испитивања, што ауторка објашњава не самим типом теста, већ жељом деце, и то оне вишег статуса, да испитивачу дају „тачне“ одговоре. То наглашава с обзиром на то да су таква деца најдоступнија истраживачима и да су њихове школе најотвореније за сарадњу. Интелигенција је утицала на одговоре млађих, али је утицај скоро нестајао до 10. године.

У коауторству с Ролфом Мусом, Ентвислова је проучавала и неенглеске асоцијације, на узорку сеоске немачке деце из првог, трећег и петог разреда (1968). Њихови одговори су били слични онима код америчке деце, само што је немачки развој оцењен као спорији. За нас је, с обзиром на то да нам је била намера да проучимо и утицај пола и места становања на одговоре, важно што су разлике у полу биле веће код Немаца; према ауторима, разлике између села и

града су, пре него разлике између језикâ, објашњење за разлике у одговорима (1968: 200).

5.6. После шездесетих година попушта интересовање за сакупљање великих норми, а радови се баве ужим, специјализованијим темама. Поредѐћи с дечјим одговоре које су одрасли давали на непознате речи, Волтер Столц и Џенис Тифани (1972: 45) дошли су до занимљивог закључка: пошто су одрасли одговарали слично деци на непознате речи, „дечји“ одговори не значе да су она на нижем нивоу менталног развоја, већ да тек треба да обогате своје лексичко знање о одређеној речи.

Сенди Питри (1977) пише о повезаности асоцијација и Талвингова два типа меморије – семантичког и епизодичког. У семантичкој меморији складиште се подаци о речима и концептима, њиховим одликама и међусобним односима, а у епизодичкој они који се тичу лично доживљених догађаја смештених у времену и простору (Талвинг и Томсон 1973: 354, према Питри 1977: 4). И сам Талвинг сматра да вербалне асоцијације пружају приступ семантичкој меморији. Питри помиње Кларкове теорије и замера му на објашњењу синтагматских одговора, које се не уклапа у принцип једноставне продукције, засноване на дубинској структури, већ зависи од искуства из епизодичке меморије. Он предлаже да се асоцијације не класификују синтаксички, већ на основу опозиције семантичко : епизодичко, с тим што би група заснована на другом типу меморије била чешћа међу децом. То значи да и код деце постоји структура у асоцијацијама, само што је друкчија него она код одраслих. Питри наглашава оно на чему је и Талвинг инсистирао: предложена опозиција је предтеоријска, таксономијска, а не експланаторна, тако да помаже у разврставању, а објашњење како се систем развија оставља се за будућа истраживања (Талвинг 1972, према Питри 1977: 70–71).

5.7. Истраживачи су своје радове повезивали с општим теоријама развоја, пре свега оним Пијажеовим, а у вези са синтагматско-парадигматским помаком (Моран 1966, Липман 1971), но директна повезаност са Пијажеовим оделитим, хијерархијски постављеним стадијумима одбачена је (Пенк 1971, према Нелсон 1977: 105), али нису одбачене све његове тврдње (дечје везивање за конкретно, Липман 1971: 398). Закључку Марше Липман донекле се противе Палермо и

Ценкинс (1963: 381, 382), који пишу да једноставно напредовање апстрактних одговора с годинама није видљиво у њиховим подацима, те да се не може повезати ни више надређених одговора с напреднијим стадијумима.

5.8. У новије време прикупљају се нове норме – веће норме за 200 француских речи на узорку од по 400 одраслих и деце старости 9, 10 и 11 година (Де ла Ај 2003), мање норме за 76 француских глагола (Душере, Кан и Муно 2009), 58 шпанских (Мацизо, Гомез-Ариза и Бахо 2000) и 139 португалских речи (Комесања и др. 2014). Фани де ла Ај уочава да су дечји одговори међусобно слични, а да се с онима код одраслих поклапају у 62,5, 63, 68,5% случајева у 9, 10. и 11. години.

5.8.1. Мацизо, Гомез-Ариза и Бахо су приметили како се код њихових испитаника – стотину деце³⁷ старости 8–13 година – до 10. године повећава број идиосинкратичних одговора и самих асоцијата, а смањује њихова јачина (тј. њихова фреквенција). После тога број идиосинкратичних одговора опада, што би, у светлу теорије Румелхарта и Нормана, значило да деца прво прикупљају знање, да би га касније „подесила“ и ограничила на најчешће асоцијативне везе, а вероватно долази и до благог прилагођавања асоцијативне структуре између појмова (Мацизо, Гомез-Ариза и Бахо 2000: 297–298).

Мерећи исте варијабле на приближно истом узрасту (325 испитаника у три старосне групе: од 8, 10 и 12 година), Комесања и сарадници примећују нешто другачије трендове: уместо да се после успона идиосинкратичних и разноврсних одговора новодобијено стање задржи, бар код деце, број и једног и другог типа одговора опада између 3. и 5. разреда, док јачина прва два најпопуларнија одговора расте, да би се у 7. такво стање задржало (Комесања и др. 2014: 564). То би, по португалским ауторима, могло бити производ језичких, или можда културних, разлика.

И једна и друга група аутора се слажу око тога да је асоцијативни метод важан за психолошка истраживања – било сам по себи, било по резултатима, који ће бити полазна тачка за даље радове. Слажу се и око тога да за различите популације, у овом случају – децу, треба саставити различите норме и не поредити све са одраслима, „посебно с обзиром на то да се концептуално знање

---

³⁷ Пише да је било 55% дечака и 50% девојчица (Мацизо, Гомез-Ариза и Бахо 2000: 290). Пошто то даје више од 100% у збиру, не знамо је ли омашка била у првом броју, другом, или у оба.

реорганизује током развоја, а учинак у меморијским задацима значајно варира као функција година“ (Комесања и др. 2014: 565). Комесања и сарадници уклапају резултате у контекст ране зависности од шема, која касније прелази у организацију која се заснива на функционалним и категоријским односима. И поред неслагања у смеру промена, 10. година се у оба рада издваја као преломна³⁸. Комесања и сарадници то поткрепљују и налазима из других радова, који указују да је тај период круцијалан за развој концептуалног знања, као и за учење другог језика (2014: 569).

5.8.2. Зортеа и Де Салес (2012) поредили су семантичке асоцијације деце (247 испитаника старости 7–11 година) и одраслих (108 испитаника старости 16–49 година). Дечји примарни одговори били су асоцијативно јачи, а њихови сетови су били мање разноврсни. Међу асоцијативно најјаче повезаним паровима, њих 56,3% било је једнако онима код одраслих испитаника. Пошто се норме користе како би се саставили задаци којима се испитују процеси везани за језик и меморију – у клиничкој неуропсихијатрији, а и с неклиничким узорцима – аутори су закључили да би различити узрасти морали имати своје норме због уочених разлика између њих, а да би их притом због културних и језичких кретања требало стално обнављати.

5.9.1. Један од радова који користе теорију графова како би изучили разлике између старосних група јесте онај који су написали Зортеа и сарадници (2014). Испитивали су 3 групе од по 57 испитаника, по годинама старости: 8–12, 17–45, 60–87. Мушкараца је било 26, 17, 1, а жена 31, 40, 56 – дакле, узорак је био полно неуравнотежен. Увидели су и да млађи и старији одрасли имају сличне мрежне структуре, док дечје имају мање чворова, веза и кластера, као и веће раздаљине међу чворовима (Зортеа и др. 2014: 95). Све мреже имају структуру малог света, али не у потпуности независну од скалирања. Од детињства ка одраслом добу повећава се број речи у семантичкој вези с дражи, али и повезаност унутар мреже. Аутори скрећу пажњу на то да се налази о семантичкој обради, укључујући ту и оне добијене путем вербалних асоцијација, између различитих истраживања не поклапају, те да би то могло бити и резултат

---

³⁸ Не једнако, али слично ономе што су неки ранији аутори уочили за 11. годину (Вит 1931 према Палермо 1964, Розанов и Розанов 1913). Можда је померање ка млађим узрастима повезано с општим приликама које су током једног века водиле ранијем образовању деце.

различитих метода (2014: 90). Њихове закључке о генерацијским разликама у топологији мрежа појмова потврђују и Коронцес, Стејси и Валенте (2007).

5.9.2. На најмлађем узрасту, Хилс и сарадници (2009) су испитивали мрежу коју су стварала деца старости 16–30 месеци док су усвајала речи. Конструисали су претходно два мрежна модела како би проверили у који се добијени резултати боље уклапају. Једну мрежу чиниле су заједничке одлике различитих речи (*има очи, има длаку*), а другу, која се боље показала, дражи и одговори у вербалним асоцијацијама (*нас – мачка*). Сами помињу методолошки проблем – мрежа одлика састављена је према подацима прикупљеним од одраслих, а могуће је да деца тако не размишљају (2009: 737). Ово је, на апстрактнијем нивоу, проблем који се и иначе јавља у раду с децом: научници су одрасли тумачи и уклапају оно што су видели у системе који њима делују логично. Необично је што аутори ово помињу само за једну од мрежа, с обзиром на то да су обе засноване на подацима добијеним од одраслих.

Аутори сматрају да би то што почетну спорост у учењу именица замењује каснија брзина могло указивати на то да већ научене именице помажу учењу ненаучених. По њима деца, бар на том узрасту, усвајају речи по принципу преференцијалног усвајања. Он се, за разлику од преференцијалног везивања, не ослања на семантичку повезаност са већ познатим именицама, него на семантичку повезаност именица у окружењу у ком се учи (Хилс и др. 2009: 729, Хилс и др. 2010). Деца усвајају оно што им је важно, о томе се више разговара с њима.

5.10. Другу традицију у односу на досад наведене студије, као и код одраслих, представља руска школа. За руску дечју асоцијативну лексикографију и радове засноване на њој важи што и за руску асоцијативну лексикографију и радове уопште – врло је плодна и широког захвата. Наталија И. Бересњева, Људмила А. Дубровска и Ирина Г. Овчиникова 1995. године објављују *Асоцијацији детей от 6 до 10 лет*. Татјана В. Соколова је 1996. објавила *Асоцијативный словарь ребёнка*, а Јелена Н. Гуц 2004. *Асоцијативный словарь подростка*. Ауторке су остале активне у овој области и касније. Руски нагласак на језику као одразу културе довео је до објављивања и књиге *Языковое сознание русских и американских подростков. Этнокультурный аспект* Анастасије В. Федченко (2006).

5.10.1. За нашу тезу најбитнији је, 2011. године издат, први речник с реакцијама школске деце свих узраста Валентина Ј. Голдина, Алевтине П. Здобнове и Алексеја О. Мартјанова: *Русский ассоциативный словарь. Ассоциативные реакции школьников I – XI классов / Ассоциативный словарь школьников Саратова и Саратовской области, 1998–2008* (АСШС), чије су најважније одлике видљиве већ из наслова. Током једне деценије испитано је 1126 дражи на више од 30.000 ученика 130 градских и сеоских школа Саратовске области, старости 7–18 година. Пошто је било 927.000 асоцијата (Здобнова 2013: 20), по дражи је, наравно, било много мање испитаника. Аутори ученике деле у четири узрастне групе: 1–4, 5–6, 7–8. и 9–11. разред, а уз основни објављују и два тома с обратним речником. Речник је пратило и неколико радова у часописима. У једном чланку аутори представљају и електронску верзију свог речника (Голдин, Мартјанов и Здобнова 2009), али не наводе његов сајт, нити помињу је ли можда у питању диск, а ми нигде нисмо успели да нађемо даље информације о томе.

5.10.2. Здобнова на прикупљеном материјалу испитује ученичку креативност (2011), посебно приметну у периоду док им се унутрашњи речник реорганизује, те они кроз језичку игру нуде асоцијате необичне с фонолошке, морфолошке, граматичке стране (2011: 40). Она у својим радовима наглашава динамичну структуру менталног лексикона, његову сталну променљивост. И поред тих промена, језгро лексикона је стабилно и речи које њега чине рано се усвајају (2013: 21–22). Речи које припадају језгру јесу оне које нам пружају увид у слику света ученика, њихова интересовања и односе са светом око њих. Анализа одговора с периферије може бити спорна (2013: 22), али може дати и занимљиве резултате. Она показује да је најмлађи узраст окренут конкретној лексици и речима субјективне оцене, а да се онај нешто старији интересује за савремену технику и користи жаргон. Још старији користе више нестандартне лексике и она је, по ауторкиним речима, „нижа, грубља“. Најстарији, као што би се очекивало, кроз одговоре показују висок степен образовања и познавање разних области људског делања, а с годинама расте и број апстрактних асоцијата. На сваком ступњу дечји речник је под утицајем различитих фактора: узраста, пола, опште политике, личних социокултурних и психофизичких одлика (2013: 23). Девојчице су нешто напредније од дечака истог узраста, а усмени метод код деце показује

25% мањи речник од писменог (2015: 9). За будућа истраживања Здобнова предлаже да се утврди идиолексикон, односно како се индивидуални ученик односи према „колективном“, који је приказан у речницима. Она и Гољдин испитују шта се о комуникацији може рећи преко асоцијативних података (2012) и долазе до закључка да су подаци из АСШС погодни само за опште тврдње о томе јер асоцијативни експеримент није одраз правих комуникативних ситуација.

5.10.3. Према основним подацима о речнику (АСШС 2011: 5), у испитивању је током 11 година учествовало 30.000 ученика од 1. до 9. разреда из 130 школа. Узрасни подузорци су ипак, као што је поменуто у поглављу о техници слободних асоцијација (видети тачку 7.7.3. „Величина узорка“ с подтачкама), сто до четиристо пута мањи од укупног (мада неки подузорци имају и близу 600 испитаника), што значи и да су неједнаки, а често не достижу ни неке од граница валидности (Драгићевић 2007: 122, Јељењевска и Овчиникова 2016: 71, Караулов, према АРСЈ 2005: 96, видети и тачку 7.7.3.2). Због великих разлика између подузорака не би требало директно поредити асоцијативна поља из тог речника (Вике-Фрајберга и Фрајберг 1976: 124, Палермо 1964: 45).

5.11. Другде у словенском свету, Велка Попова је објавила дечје асоцијативне норме за 40 дражи, добијене на узорку 100 бугарске деце старости 5–6 година (Попова 2004), а Либуша Маршалова издаје норме за млађе (1972), те старије разреде основне школе и „високу школу“ (1974).

5.12. У нашој близини, нешто другачији асоцијативни метод – потпуно слободне асоцијације током 15 минута – користиле су Марија Гоши и Магдолна Ковач (2002) како би 1999. године испитале ментални лексикон мађарских шестака и седмака, реплицирајући Черово истраживање из 1939. године. Иако ауторке пишу да су разлике између њиховог и претходног истраживања занемарљиве, оне су ипак прилично велике³⁹, те је упоредивост резултата под питањем, а исто важи и за њихово рачунање.

---

³⁹ Чер је у свом истраживању имао 4483 ученика и ученица из Будимпеште, старости 10–14 година, који су писали перима, пазећи на краснопис, што мора да их је успорило у продукцији (Чер 1939, према Гоши и Ковач 2002: 185). Гоши и Ковач испитују по 100 дечака и девојчица на оба узраста (укупно 400 испитаника), „из Будимпеште и других делова земље“, старости 12–13 година, који су писали оловкама.

Ауторке помињу да су овај узраст испитивале јер наступа после „секундарне биолошке баријере“ (2002: 184), што нисмо нигде успели да нађемо као термин ни у енглеском, ни у српском. Претпостављамо да мисле на пубертет и секундарне полне карактеристике, али не

Свако понављање је рачунато као засебна „ментална реч“, па њихов збир на крају представља ментални речник од 52.225 или 52.184 речи (Гоши и Ковач 2002: 187, 197). Из даљих података се види да различитих лексема има 7397, и то рачунајући властите именице и енглеске речи. Резултати се дају у контексту двеју претпоставки: да је тих 7 хиљада лексема познато свој деци, те да је то све што им је познато (Гоши и Ковач 2002: 220) – дакле, о дечјем пасивном речнику се закључивало на основу њихове активне продукције.

Ипак, у уводу ауторке помињу две битне ствари. Прво, што се тиче величине речника, било деце или одраслих: с обзиром на то колико варирају и како су рачунате, „чак су и најозбиљније процене, понекад засноване на експерименталним подацима, небулозне“ (Гоши и Ковач 2002: 183)⁴⁰. Друго, тешко је једнозначно одредити шта је „реч“, посебно у менталном лексикону – јединица која се активира приликом асоцијације можда је састављена од више речи (2002: 186).

5.13.1. Код нас је било неколико већих радова о дечјим асоцијацијама. Прва монографија⁴¹ посвећена овој теми била је *Развојне говорне норме у наше деце* Смиљке Васић (1976). Иза тог наслова крије се нешто ипак мало уже: усвајање појма супротности, испитано методом контролисаних асоцијација. Ова студија има нека ограничења. Прво, иако се најчешће наводи укупан узорак – 1306 ученика 2–8. разреда у СР Србији, без Косова⁴² – подузорци су били доста мањи. У једном разреду различити полови су на селу и у граду били заступљени са око 40 испитаника; у Београду их је било и мање – око 10. Што има мање испитаника, већа је шанса да ће идиосинкратичности некога од њих утицати на одговоре уопште. Везано за то, мада је могуће поредити узорке различите величине, то није препоручљиво, посебно када су неки од њих 5 до 10 пута већи од других (рецимо, село : град : Београд → 92 : 180 : 18 осмогодишњака укупно,

---

можемо знати засигурно шта се „изгубило у преводу“ с мађарског на енглески, на ком је објављен рад.

⁴⁰ Колико процене варирају, показује следећих неколико података. Гоши и Ковач (2002: 183) помињу да се процењује да шестогодишњаци знају или 13.000 или 23.7000 речи, а одрасли између 75.000 и 150.000 њих. Рајна Драгићевић (2005: 59) наводи да образован човек зна између 50.000 и 250.000 речи. Де Дејне, Наваро и Стормс (2013а: 494) цитирају да одрасли говорници енглеског знају од 16.785 до 58.000 речи, али и да холандски додипломци знају између 14.000 и 17.000 речи, а да је 11.123 њих довољно да се разуме 95% материјала с прве године факултета.

⁴¹ Али не и први рад уопште: видети Гашић Павишић 1981: 54.

⁴² У тој покрајини је обављено одвојено истраживање.

Васић 1976: 22). Друго, било је само четири дражи, и то два конкретна придева (*велики, црн*), и два апстрактна (*добар, слободан*). Тај контекст треба имати на уму приликом тумачења закључака о, рецимо, „темп[у] усвајања придева са конкретним значењем“ (Васић 1976: 97), посебно с обзиром на то да је један од закључака и то да „сваки појединачни придев, у зависности од познатости, блискости и честости употребе, има свој сопствени темпо развитка“ (1976: 98).

5.13.2. Но, та монографија је послужила као инспирација даљим истраживањима, те Слободанка Гашић Павишић 1981. године објављује своје *Слободне асоцијације речи код деце*. Она је, по угледу на западне психологе⁴³, испитивала реакције 120 деце старости 5–7⁴⁴ година у вртићу и првом разреду основне школе. Испитивање је, с обзиром на узраст, било индивидуално и усмено⁴⁵. Године 1984. објављује и *Асоцијативне норме за предшколски узраст*. Оне су сакупљене на пригодном⁴⁶ узорку 100 дечака и 100 девојчица предшколског узраста, старости 5–7 година. Подузорци нису наведени у *Асоцијативним нормама*, али ако су, делом бар, коришћени они из претходног истраживања, по узрасту је било око 30 испитаника, неједнако подељених по полу (1981: 62).

Као дражи за *Слободне асоцијације* узето је 80 речи из К–Р списка, од којих су неке користиле Сузан Ервин и Мирјана Кризманић (1981: 59–60). Тиме је пренесена основна слабост поменуте листе – њена неразноврсност (на њој су 51 конкретна именица, 26 придева и 3 глагола). Тога је и сама ауторка свесна (1981: 60), те за *Асоцијативне норме* саставља нов, граматички разноврснији списак дражи. Амбигуозност неких К–Р дражи је разрешена преводом, али је то и изменило њихов карактер у односу на оригинал. Из енглеских испитивања пренесене су и главне категорије речи – одговори су у основи сврставани у групу именица, глагола или придева, као и саме дражи. То значи да једне од главних врста речи, прилога, нема. То није чудно у енглеском јер је њихов статус тамо сличан статусу речци у српском – они су група без јасних граница, која обухвата

---

⁴³ Један од важних доприноса њених двеју монографија јесте и то што је у њима, поред основних резултата, дат и врло добар преглед дотадашњих истраживања.

⁴⁴ Мада су и она од 8 година укључена у узорак, не помињу се касније као посебна група.

⁴⁵ Треба, с тим у вези, бити свестан утицаја који такав тип прикупљања података има на реакције (Вудроу и Лауел 1916, Ентвисл и Форсајт 1963, Здобнова 2015, Палермо 1971).

⁴⁶ Ако је прво узорак направљен по доступности, било какав даљи подузорок тога једнако је пригодан, чак и кад је случајно биран (Гашић Павишић 1981: 61, 1984: 27).

све што се на било који начин односи на глаголе, а да притом није именица или придев – али је проблем страно механички преносити на домаће. Ово води ка томе да се и у разврставању прилози мешају с придевима, што се може видети у одговорима на дражи-глаголе (*јесам – добро*, рачунато као *добар*, 1984: 86).

Слободанка Гашић Павишић добијене одговоре посматра из угла теорије о синтагматско-парадигматском помаку и закључује да и код наше деце долази до смене „секвенцијалног принципа формирања асоцијација парадигматским“ (1981: 112), али за именице пре испитиваног узраста, за придеве на том узрасту, а за глаголе после њега. Ипак, тешко се може тврдити да се дешава нешто за шта нема доказа у материјалу; недостатак доказа је посебно битан јер друга истраживања указују на то да, чак и ако прихватимо теорију о СПП, те прихватимо да би се могла пренети на српски језик, глаголи (а ни придеви) никад не добијају заиста парадигматске одговоре. Тврдње о бржем развоју именица и придева у односу на глаголе имају смисла само у оквиру те теорије, а и онда само ако се парадигматичан одговор прихвати као нужно „развијенији“.

Даљи су закључци да слободне асоцијације имају динамичну структуру и да се понекад одговори разликују више међу блиским узрастима него између њих и одраслих, али ипак се тврди да су дечји семантички системи различити од одраслих. Деца интелектуално вишег нивоа и годину дана раније усвајају појмове граматичких категорија. По полу се одговори не разликују у 5. години, али касније дечаци дају општије и мање разноврсне одговоре, а и парадигматичније, што би, као показатељ напретка, требало ближе испитати, напомиње ауторка (1981: 113). Могуће је, према ауторки, да се у српскохрватском граматичке категорије брже усвајају него у енглеском. На крају Слободанка Гашић Павишић указује на могуће правце за даља истраживања, од којих би главни били бирање дражи разнороднијих по граматичкој припадности и учесталости, и постављање норми на већем и разноврснијем узорку деце.

5.13.3. На резултатима ових истраживања крајем исте деценије јављају се радови Славољуба Милекића и сарадница, а у 21. веку и радови Наташе Чабаркапе. Милекић је, заједно са Соњом Тошић, Анком Ћосић и Јеленом Вучић, 1989. објавио своје асоцијативне норме у оквиру *Асоцијација речи и говорно-језичког развоја у деце*. Овај и други Милекићеви радови жртве су онога што смо

раније поменули – уских цитатних кругова и недоступности литературе. Не помињу се нигде у библиографијама APCJ, а код Чабаркапе је наведен само један мањи рад, док се из списка литературе саме монографије види да је њихових и радова њихових колега било много више, посебно у зборницима *Психолингвистичких сусрета* из 1986. и 1987. године. С обзиром на то, њихов утицај је прилично ограничен, иако су они, у оквиру своје монографије и другде, изнели један практичан предлог за захват анализе: не треба строго формално узимати само првих *n* одговора, већ анализирати све флексибилније, до 25% фреквенције примарног одговора. Аутори, осим предлога за захват анализе, дају и своју класификацију, критикујући механичко преузимање подела из других области. Њиховој подели циљ је дијагностика говорних поремећаја, те одговори, кад не изостају, могу бити ехолоични, фразе, негације, контекстуални, ауто стимулације, уланчани, асонантни, неологизми, или при одговарању може доћи до продуженог латентног времена одговарања (Милекић и др. 1989: 10 и даље).

Испитивана деца су била истог узраста као у истраживању Слободанке Гашић Павишић, тј. имала су између 5 и 7 година, а и све дражи, њих 34, биле су преузете из њених асоцијативних норми из 1984. године како би се направиле нове норме (Милекић и др. 1989: 14). Испитаници – 120 деце, с једнаким бројем дечака и девојчица – подељени су у 4 једнаке узрастне групе. Пошто су испитивана била деца без говорно-језичке патологије и манифестних поремећаја понашања, аутори до закључака о разликама између њихових и одговора карактеристичних за одређену популацију с патолошким променама долазе поредећи своје податке према другим радовима, али није сигурно да су сви они имали исте основе. У оквиру своје дискусије аутори покушавају да повуку паралеле између добијених одговора и своје класификације, с једне, и Пијажеових степенастих стадијума развоја, с друге стране (Милекић и др. 1989: 47–48).

Ово је још једна од студија које извештавају о пројектима чији резултати, углавном, нису објављени: о пројекту *Асоцијативне норме* (Милекић и др. 1989: 9), чији је ова студија део, немамо обавештења ван онога што Милекић и сараднице помињу – покренут је 1985. године и у периоду 1985–1988. тестирано је преко 2000 испитаника различитих узраста и специфичних популација.

5.13.4. Говорне поремећаје код деце путем слободних асоцијација испитује и Наташа Чабаркапа (2010, 2014, Чабаркапа и др. 2013). На узорку од 200 деце нормалног говорно-језичког развоја и 100 оне с развојном дисфазијом, узраста 5–7 година, испитано је 40 дражи. Дражи су одабране између 500⁴⁷ оних које су коришћене код одраслих приликом састављања АРСЈ, тако да буду фреквентне у дечјем речнику, конкретне и апстрактне, а блиске деци и различите по граматичкој категорији (именице, придеви, глаголи) (Чабаркапа 2014: 36). Овде примећујемо што и раније – пренос енглеских категорија, фреквентних дражи с фреквентним одговорима, као и старих теоријских поставки, јер се одговори анализирају према односу врсте речи дражи и одговора. Сакупљене норме, одвојене према присуству/одсуству развојне дисфазије, дате су у оквиру књиге *Асоцијативни речник деце предшколског узраста* (2014).

5.13.5. Ово су све биле анализе усмерене на децу предшколског и раног школског узраста. Наспрам тога, Драган Јанковић 2010. године на научном скупу *Емпиријска истраживања у психологији* даје кратак реферат о свом истраживању у оквиру пројекта *Развојни асоцијативни речник*. Испитаници су била деца узраста 5, 9, 13 и 17 година и сакупљене су асоцијативне норме за њих, но оне досад нису објављене. Наведене године су само оквир: старији испитаници су, у ствари, тестирани по разредима – у 3. и 7. разреду основне и 3. разреду средње школе, док су „петогодишњаци“ деца предшколског доба, старости од 4,6 до 6,6 година живота. Узорак је насумично одабран из 16 београдских општина, тако да је на крају било по 150 мушких и 150 женских испитаника на сваком узрасту, тј. укупно 1200 њих. Испитивање је било усмено и индивидуално на најмлађем узрасту, а писмено на старијим узрастима. Састављено је, за старије, 10 упитника с насумично распоређеним дражима и дато им је око 20 минута за попуњавање. Тражено је да се одговори трима речима на сваку драж, што је као резултат дало по 900 асоцијата на сваком узрасту. Изабрана је 51 реч-драж на основу фреквенције: 40 именица које су високо- (15), средње- (15) и нискофреквентне (10), по 5 најфреквентнијих глагола и придева и 1 најфреквентнија заменица⁴⁸. Што се наше теме тиче, има мало апстрактних именица (у зависности од

---

⁴⁷ Било их је 600 (АРСЈ 2005: 96).

⁴⁸ Осим онога што је поменуто у вези с фреквентним дражима – даваће уобичајене, јаке одговоре – најфреквентнији глаголи јесу слични онима на које упозорава Волтер (2002: 325).

дефиниције, од можда 8 до 13), неједнако распоређених по групама – међу нискофреквентним нема их уопште.

С нашим истраживањем Јанковићево дели следеће дражи: *доброта, живот, љубав, туга*; а семантички су ближе повезане и: *бес, правда*. Такође делимо и основни циљ и неке од предложених праваца истраживања – треба прво утврдити норме како би се створила основа за даља истраживања, а потом би се могла пратити промена значења неких појмова, испитивати семантичка поља и одлике развоја у зависности од карактеристика неке речи или појма иза ње. Но, има и разлика. Док се Јанковић угледа на стране психологе по броју испитаника и могућих одговора, ми смо окренути домаћим и, даље, руским узорима, а ближе нас занимају само апстрактне именице.

5.14. У оквиру усвајања језика улази и усвајање страног језика, те треба размотрити и радове који се тичу асоцијација у тој области. Пошто је у питању широка област, с неким ужестручним интересовањима, само ћемо се дотаћи оних налаза који се тичу и наше теме. Анотирану библиографију дотадашњих радова из ове области даје Пол Мира у својој сјајно написаној монографији *Connected Words* из 2009. године.

Аутори из ове области наглашавају неколико момената, као и други: треба пажљиво бирати дражи, посебно кад се испитује страни језик; норме треба прилагођавати испитиваној популацији, а не самеравати је према другима; могуће је да је ментални лексикон Л2 другачији од Л1, и да су фонолошке сличности онима који уче нови језик важније него матерњим говорницима; проблематична је класификација одговора на парадигматске, синтагматске и бесмислене. Зарева и Волтер (2012) критикују директно преношење метода и перспектива из области проучавања Л1 у Л2.

Аутори који се баве овиме нуде неколико нових приступа асоцијацијама. Хигинботам (2010) се залаже за индивидуално, а не групно усмерење у тумачењу ученичких одговора. Касније, поред тога, скреће пажњу на још два момента која треба имати у виду приликом заснивања модела о учењу: треба препознати да се неке речи и њихове одлике обрађују свесно, а многе несвесно, те препознати да се различите речи вероватно различито складиште и обрађују (Хигинботам 2014: 226). Волтер (2001) предлаже да се испитује дубина знања појединачних речи

(depth of individual word knowledge, DIWK), што Мира (2009: 74) не критикује директно, али помиње да је индивидуално испитивање речи непрактично јер се тиме сазнаје много о мало. Волтер даље (2001: 47–48) не пристаје на теорију о СПП, већ промене тумачи као померање од фонолошких/бесмислених одговора ка синтагматским, па углавном парадигматским, с напредовањем знања о појединим речима. За дражи препоручује мање фреквентне речи и оне које не изазивају прејаке примарне реакције, а чији одговори ипак нису ни превише идиосинкратични⁴⁹. Тес Фицпатрик, сама или са сарадницима, нуди алтернативу синтагматско-парадигматској класификацији, а њен предлог (2015 и другде) прихватају и дорађују други истраживачи (Бејум 2016).

5.15. Развој језика никад не стаје, што показују истраживања асоцијација која сежу у старије одрасло доба. Дебора Берк и Лора Питерс (1986) испитале су 113 дражи на по 80 испитаника за млађу (просечна старост: 21,7 година) и старију групу (просечна старост: 71,6 година). Између двеју група три најпопуларнија одговора била су иста у 60,5% случајева, што је удео сличан онима из других истраживања. Но, то значи да није било поклапања у 39,5% примера, што показује да се не сме мислити да су индекси асоцијативне јачине исти за све одрасле.

Регресивном анализом варијабли старости, вокабулара и образовања добиле су следећи резултат: вокабулар предвиђа пропорцију првог и другог најчешћег одговора, а године и образовање, независно од њега, не дају значајан допринос томе. Старији су имали више идиосинкратичних одговора као група, али кад су млађи и старији изједначени по вокабулару, нестајале су разлике које су се јављале на нивоу групе⁵⁰. Јављале су се и исте пропорције синтагматских и парадигматских одговора код обе групе. Све то значи да се мало шта мења током одраслог доба, те да старост не утиче на организацију знања. Беркова и Питерсова долазе до закључка да нема квалитативне промене у семантичком кодирању током одраслог доба (1986: 290). Скрећу, притом, пажњу на то да је могуће да би код старијих било проблема с приступом суптилним нијансама значења, но нису

---

⁴⁹ Однос који је искористио у Волтер (2002) био је $\leq 15\%$ за примарни са $> 60\%$ за збир неидиосинкратичних одговора.

⁵⁰ Старији и млађи с нижим оценама на плану вокабулара давали су мање парадигматских, мање општих и више идиосинкратичних одговора. Код свих испитаника било је мало опажајних асоцијација и уопште није било оних фонетски сличних. Није било разлике у синтагматским ни у популарним одговорима.

приметиле разлике ни у нискофреквентним одговорима. Ауторке су, заједно с Роуз Мари Харолд, 1987. године објавиле пратеће норме.

Још неколико аутора је испитивало степен поклапања између популација различите старости. У Британији су, користећи упутства из Биркбек норми, Кетрин Хирш и Цереми Три (2001) саставили норме млађих и старијих одраслих особа (21–30 : 66–81 година старости, по 45 особа у свакој групи⁵¹) на 90 псеудонасумично распоређених дражи. Није било временског ограничења, али су испитаници подстицани да брзо одговарају. Доминантни одговори су били исти за две групе код 36 дражи, што се повећало на 57% кад су рачуната прва 3 одговора, а старија група је имала мање разноврсне одговоре. Код Фицпатрикове и сарадника доминантни одговори су се поклапали у 47% случајева (Фицпатрик и др. 2015, према Бејум 2016: 98⁵²). Код Норвежана је поклапање између двеју популација и мање – 41% за примарне одговоре, а 45% за прва три (Бејум 2016: 98). Бејумова предлаже и да нека од будућих истраживања буду лонгитудиналног типа, односно да прате одговоре једне особе кроз време (2016: 103). Сви резултати указују на исто: не треба поредити неједнако, тј. приликом експеримената треба користити норме које одговарају популацији која се испитује.

5.16. Да закључимо. Истраживања дечјих асоцијација имају изузетно дугу традицију. Асоцијације су коришћене за дијагностиковање менталних и језичких проблема, али пре свега за утврђивање менталног и језичког развоја. У зависности од традиције и тренутно јаке струје у психологији, лингвистици или психолингвистици, тумачене су на разне начине, међу којима је тумачење кроз призму синтагматско-парадигматског помака било најутицајније и задржало се, уз многе критике, до данашњих дана. И овде је, као и међу одраслима, често била коришћена К–Р листа дражи, што је омогућавало да се резултати пореде, посебно ако је притом коришћена класификација као код претходних истраживача. Састављане су и норме на узорцима који су по величини и узрасту варирали, али доста често су били релативно мали и усмерени на предшколски узраст. Основношколци су такође испитивани, а средњошколци ретко, тј. они су већ

---

⁵¹ Старији су истовремено били и мање образовани, али то је иначе карактеристично за њихову групу.

⁵² Процентат је израчунала сама Малена Бејум према пратећем материјалу (лична комуникација 2018).

сврставани међу одрасле. Развој речника праћен је и код испитаника који уче страни језик, али и код старијих говорника матерњег језика. Свака подобласт допринела је на свој начин општем изучавању асоцијација. Иновације су посебно приметне у примени нових типова класификација, нових погледа на старе резултате, као и у коришћењу теорије графова у моделовању мрежа у менталном лексикону. Аутори се, и поред различитих циљева и методологија, слажу у томе да за испитивање одређене популације, у овом случају деце, не би требало користити норме других популација, а да би дражи требало пажљиво бирати сходно циљу истраживања.

6. Истраживања апстрактних појмова

6. Речи нам служе како бисмо другима пренели неку поруку о ономе што постоји у нашем окружењу, али нам такође служе и како бисмо комуницирали о мање опипљивим стварима – осећањима, особинама, вредностима, друштвеним појавама и односима. Та разлика је нашла свој израз у, традиционално схваћеном, односу између конкретних и апстрактних појмова.

6.1. Доста дуго апстрактности није посвећивана пажња, осим успут (Борги и др. 2017: 263, Виљоко и Винсон 2007, Десаи, Рајли и Ван Дам 2018: 1, 2, Здразилова, Сиду и Пексман 2018: 1, Лупјан и Винтер 2018: 4, 8, Медин, Линч и Соломон 2000: 128, Пеше 2017: 2). Стога се могу срести чак и врло скоре тврдње да је наше схватање апстрактних појмова, из било ког угла гледано, „шокантно скромно“ (Барсалу 2016: 1136), те да мало знамо о развоју апстрактних речи, осим да се усвајају касније (Понари, Фрејжер Норбери и Виљоко 2017: 2). С обзиром на то да су апстрактни појмови општеприсутни у људском уму, те да су можда и важнији од конкретних (Барсалу 2016: 1136, Пеше 2017: 2), они заузимају истакнуто место у тренутним когнитивистичким истраживањима (Борги и др. 2017: 264, Пеше 2017: 2).

Ни сама опозиција конкретно : апстрактно, у савременом смислу, није сувише стара (Розен 2017), иако има своје корене и у Платоновим размишљањима. Она се у 17. веку преноси из традиционалне граматике на поље филозофије, одакле се доста касније, крајем 19. и почетком 20. века, шири даље на друге когнитивне науке, да би се вратила на полазиште.

У психологији и психоллингвистици су током 20. века испитивани конкретни појмови, попут животиња или предмета. Њих је било лако издвојити, омеђити, испитати атомистички и потом уклопити у хијерархизован систем. Када је и било истраживања која су се бавила апстрактним појмовима, она су била усмерена на контрастирање према конкретним. Из истраживања усмерених на конкретно преносе се методе и на испитивање апстрактног, не увек успешно. У 21. веку ситуација се мења и поље посвећено апстрактним појмовима постаје врло активно, мада и даље покушава да се реши заостатака из претходног периода.

6.2. Како многи аутори из различитих дисциплина примећују, није увек једноставно одредити шта је конкретно, а шта апстрактно (Вимер-Хејстингз, Круг и Сју 2001: 1134, Ломпар 2016: 38, Розен 2017, Тајсен и др. 2011, Хофман 2016: 318, Херфорд 1994: 4). Док неки сматрају да једне дефиниције ни не мора бити (Розен 2017), други долажење до ње виде као изузетно битан задатак за будуће истраживаче, посебно у вези с експериментима (Бризбарт, Воринер и Куперман 2014, Барсалу, Дитрио и Шиперс 2018, Борги и др. 2017: 266; Розен 2017 заступа оба става). Неки ову дистинкцију сматрају фундаменталном – Хофман (2016: 318) је помиње као такву за лингвистику и когнитивистику, а као основну претпоставку у метафизици и епистемологији наводи је Розен (2017) – док други таква мишљења доводе у питање или чак одбацују (Барсалу, Дитрио и Шиперс 2018). Бризбарт, Воринер и Куперман (2014) помињу како ова дистинкција можда не припада категоријама основног нивоа, него њима надређеним, или како су у питању чак *ad hoc* категорије, што би смањило вредност информација о њима.

6.2.1. Но, треба одредити и шта је то уопште „апстрактност“. Пошто постоје разни погледи на њу, у зависности од науке и појединачне студије, приказаћемо их по дисциплинама. Ово је условно разграничење, пошто науке не постоје у вакууму, већ у контексту других наука. Уз дефиниције даћемо и примере који их доводе у питање. Неке од проблема с одређивањем тога шта је апстрактно показаћемо преко примера који су у граматицима или истраживањима дати као типичне апстрактне речи.

6.2.2. Прво треба скренути пажњу на то да сам термин има два значења битна за сва ова разграничења. Једно се односи на издвајање општих одлика, уз одбацивање споредних. По томе низ од конкретног ка апстрактном иде *Рекс* → *пас* → *животиња* → *биће*. Друго се односи на апстрактне појмове као оне који су недоступни чулима. По томе је *столица* конкретна, а *правда* апстрактна.

Већ мешање ових значења доводи до проблема, као што се да приметити у студији Ане Марјановић (1984). Она је „апстрактно“ посматрала у његовом другом значењу, али бирани дражи томе нису одговарале. Мада је требало да проучава развој значења речи код деце преко 4 конкретна и 4 апстрактна примера, у ствари је 6 од 8 речи било конкретно. Међу „апстрактне“ дражи доспеле су речи *симптом* и *супстанца*. И једна и друга јесу апстраховани називи за појаве

доступне чулима: кашаљ, осип и температура се сви могу физички уочити и измерити, а супстанца је само појам надређен гвожђу, дрвету, води, сумпору. Чак су и сви примери који су давани деци конкретни: „Чврсте супстанце су често теже од течних али то није правило.“ (Марјановић 1984: 142–143).

Ово добро слика нешто што ће се често понављати: то шта је апстрактно није општепозната и општеприхваћена ствар, иако тако делује, а оно што истраживачи сами одреде као апстрактно може се врло лако довести у питање, чак и ако пристанемо на ширу дефиницију без строго одређених граница. То би зато требало да утиче на тумачење и даљу примену резултата добијених на основу једне дефиниције. Налази различитих истраживања се не поклапају увек, а Борги и сарадници упозоравају како је могуће да је до тога дошло због методолошких разлика при избору дражи (2017: 266). Радове би требало пажљиво размотрити пре икаквог позивања на њих, што се, нажалост, најчешће не чини.

6.2.3. Друго на шта треба скренути пажњу јесу типови самих дефиниција. Апстрактни појмови се дефинишу на два главна начина: негацијом и примером или карактеристичном групом. У психологији је још присутна операционална дефиниција, која се позива на одређене вредности неких варијабли, али и она је проистекла из прве две; слично важи за конфлацију у филозофији.

Негација је проблематична јер нам не говори шта нешто *јесте*, већ само шта то *није*. Иако је оно наспрам чега нешто негативно дефинишемо можда нама врло добро познато и блиско, само је илузија да то значи да је и оно њему супротстављено такво. Ово је посебно важно код апстрактних појмова, који су врло разнородни.

Дефинисање примером нам заиста говори шта нешто *јесте*, али је врло ограничено. Ако наведемо да је *љубав* апстрактна, или да су, као група, емоције апстрактне, лако је закључити да је и *мржња* апстрактна, али у неком тренутку ћемо наићи на пример који ће по некима личити на онај основни, припадати његовој групи, а по другима то неће бити случај. Ту се суочавамо са субјективношћу процена и „фази“ границама категорија, чега не би смело бити – или бар не у великој мери – ако је дистинкција којом се бавимо заиста фундаментална и заиста опозиција.

Притом, могло би се довести у питање и само одређење група, пошто дефинисање преко лексичких скупина захтева њихову даљу дефиницију или одређење подскупина. Малопре поменуте емоције, премда се често наводе као типичан скуп апстрактних појмова, доступне су чулима. Чак су и Паивио и сарадници приметили да оне чине посебну групу кад су испитивали конкретност и замисливост, јер су биле оцењене као мало конкретне, а врло замисливе (Јул 1968, према Бауер и Алтариба 2008: 467, Паивио, Јул и Мадиган 1968: 7, према Делантонио, Јоб и Мулати 2014: 1). Уз то, не постоји ни општеприхваћен скуп основних емоција, мада се као неке које превазилазе културне границе наводе срећа, туга, љутња, страх, изненађење и гађење (Барон-Коен и др. 2010: 1) – тј. и малопре наведени примери, љубав и мржња, нису најтипичнији могући. Наравно да ће у свему бити граничних примера, али код апстрактних појмова се врло брзо долази до њих.

6.3. Што се различитих наука тиче, кренућемо од лингвистике. Однос конкретних и апстрактних речи у граматицима везан је пре свега за именице. Но, он постоји и код других врста речи. Глаголи, као релационе речи, јесу апстрактнији од именица, али и међу њима постоје они који би се могли сматрати конкретн(иј)им (*ударити*) и они који би се могли сматрати апстрактн(иј)им (*апстраховати*). Придеви би такође могли имати ову опозицију (*бео, леп, гласан : чудан, пријатан, апстрактан*). У даљем опису концентрисаћемо се на именице, јер су оне те о чијој дистинкцији по овом основу граматике пишу, али однос конкретно : апстрактно би могао захватати читав концептуални систем и његов израз у језику.

6.3.1. Прво што представља проблем јесте укрштање и поремећена хијерархија критеријума. Приликом дефинисања врста речи јављају се три критеријума: морфолошки, синтаксички и семантички. Иако би за врсту речи, као морфолошку категорију, требало да онај семантички буде најмање важан (Тејлор 2006: 579), он се наводи као примаран, док је онај морфолошки дат секундарно и прикривено, а синтаксички се често ни не помиње (Ломпар 2016: 33). Притом саме именице, строго говорећи, нису и не могу бити конкретне или апстрактне, већ такви могу бити само њихови денотати, тако да значењски критеријум није инхерентан морфолошкој подели, нити би се могао применити на лексеме, већ би

о разлици између конкретног и апстрактног требало говорити од алолексе до алолексе (Тајсен и др. 2011: 63).

Пошто су именице издвојене као речи које означавају бића, предмете и појаве, оне се даље деле на значењске подврсте и ту опет, посебно на домаћем простору, долази до укрштања критеријума. Преглед српскохрватских граматика, а у њима и одређења апстрактних именица, дала је Весна Ломпар (2016). Између граматика има разлика, али углавном су апстрактне или мисаоне именице дате насупротив заједничким именицама.

Оне су им у граматицима морфолошки супротстављене по бројивости – заједничке су бројиве, а мисаоне небројиве. Њихова „карактеристична“ морфологија је ипак тек тенденција неких група међу апстрактним именицама, а ионако за њих само у примарном/доминантном значењу важи да су сингуларија тантум. То одређење скоро одмах пада јер многе именице које се традиционално сматрају апстрактним јесу бројиве у свом основном значењу. Као група посебно важних именица овог типа јављају се оне које је Роз Иванич назвала носећим именицама (*carrier nouns*), попут *идеја, проблем, одлука, ефекат, чињеница* (1991: 96). Такође, ако би се узело да им је небројивост важна одлика, што би се по граматицима могло закључити, то ове именице супротставља само заједничким, а обједињује их с градивним и збирним, што ремети следећи, значењски критеријум.

И по значењу су ове именице супротстављене заједничким, но и свим осталим подврстама именица уопште. Оне су најчешће дефинисане као нешто што је непознатљиво чулима (Ломпар 2016: 38, 45, 47, 48, 91, 92), и то пре свега додиром или видом.

6.3.2. Одмах се отвара и питање шта је то чуло. Под чулима се обично подразумева следећих 5: вид, додир, слух, укус и мирис. Но, под доступношћу чулима мисли се пре свега на чула вида и додира, као што ће бити приметно и из примера, што значи да употребљена синтагма није прецизна. Притом, та доступност није ни доследно поштована, што јој такође нарушава критеријалну снагу. Затим је проблематично и само ограничење на 5 чула. Зашто само 5, и зашто баш тих 5? Анатомија и медицина нам говоре да их нема само толико, већ да постоје, од оних везаних за специјализоване органе, и чуло равнотеже, а од

оних без посебног опажајног органа, чуло за време, на пример. Чуло додира, толико потенцирано у прављењу ове дистинкције, такође нема посебан орган, већ су рецептори распоређени по целом телу и региструју притисак, али и бол и топлоту.

6.3.3. Апстрактност се у неким граматикама уводи тек после конкретности, а именице овог типа најфреквентније су именоване као *појаве* (Ломпар 2016: 39). *Појаве* се јављају понегде и код конкретних именица (Ломпар 2016: 51, 66), чиме значење тог термина постаје дифузно, те га неке граматике избегавају. Као конкретне помињу се *киша, муња, светло, звук, ноћ, година* (Ломпар 2016: 51–52, 66), које заиста и јесу чулно спознатљиве. Весна Ломпар у свом прегледу и скреће пажњу на то да се у неким граматикама не види разлика између осећаја који се помињу у оквиру конкретних и оних међу апстрактним именицама (2016: 66), тако да ни *осећај* као термин за групу која би се могла сматрати типично апстрактном не стоји.

Колико је тешко одредити шта то чини апстрактне именице, а потом и поштовати то одређење, види се по томе што већ у прегледу примера којима се појаве илуструју (Ломпар 2016: 39–40) наилазимо на више њих који се не уклапају у оно што се помиње као њихова карактеристика. Осим речи попут *идеја*, раније поменутих, ту су глаголске именице (*писање*), емоције (*срећа*), осећаји (*бол*), временски одсечци (*ноћ, дан, вече*), појаве природног света (*хладноћа, црвенило*). На 95. страни, на списку се налазе и *суша* и *звук*, директно се супротстављајући граматички која их је навела као конкретне. Јављају се другде и појаве из природног света (*грмљавина*), које смо такође већ коментарисали, као и оне настале апстраховањем, попут *народа* или *племена*, који су истовремено и опишљиви и неопишљиви.

6.3.3.1. Емоције и осећаји доступни су чулима јер су и једне и друге засноване на телесности. За именице тако често проглашаване апстрактним, попут *бола, топлоте* и *хладноће* чак постоје и посебни рецептори. Време је такође доступно чулима – чак и ако се позивамо само на оних 5 традиционалних, виду је доступна смена дана и ноћи. За све временске одсечке је притом изузетно важна одлика њихова једнакост с другим одсечцима истог типа, као и њихова бројивост – обе одлике карактеристичне за конкретне именице и њихове типичне

представнике, заједничке именице. *Црвенило* је, као појава, само и једино преко чула вида и доступно.

6.3.3.2. Занимљиву групу чине и „измишљене реалије“ (Ана Плотњикова, предавање одржано 27. марта 2018): *бог, богиња, ђаво* – све бројиве и са заједничким особинама. Оне се ипак сврставају, и од стране граматичара, и од стране ученика, у апстрактне јер су појмови означени њима неопипљиви и невидљиви⁵³, али дало би се тврдити да је једна богиња Афродита, осим што је већ телесно обележена моционим суфиксом, много конкретнија од неке *Милице, Маје* или *девојчице* из граматичких примера с обзиром на то да има своју личност и историју. Питање је и би ли неко овај критеријум потом доследно применио и на Харија Потера или Николетину Бурсаћа и прогласио их апстрактним, што се чини мало вероватним.

6.3.3.3. Апстрактне именице су одвојене од глаголских у једној или двома граматицама (Тежак–Бабић и Станојчић–Поповић, према Ломпар 2016: 43 и 92), а у другима су им надређене, те Весна Ломпар глаголске именице у својој уопштеној подели уопште не наводи (2016: 43). Оно што је раније поменуто о простирању дистинкције конкретно : апстрактно на читав систем сада се поново јавља: ако су све глаголске именице обавезно апстрактне, нестаје осетна – буквално – разлика између *ударца* или *певања*, с једне стране, и *апстраховања* или *контемплације*, с друге. Примери попут *удар*, *ударац* и *ударане* такође показују како нимало није лако одредити то шта је апстрактно, а шта конкретно, шта је – ако се доследно поштују сви критеријуми и поделе дати у граматицама – глаголска, шта мисаона, а шта заједничка именица⁵⁴.

6.3.4. Очигледно је да постављени принципи нису чврсти и да се позивају на чула и науку док се, у ствари, заснивају на наивној психологији, наивној биологији и наивној физици. Исти приступ биће приметан и у избору дражи у психологији, чак и кад је дефиниција операционализована. Јавља се и оправдан страх од тога да теоретичари априори дефиницијом успостављају нешто као постојеће (Медин, Линч и Соломон 2000: 137).

---

⁵³ У пракси проблем с доследном применом принципа невидљивости и неопипљивости представљају и именице за гасове и гасовите смеше – *ваздух* бива често проглашен апстрактним.

⁵⁴ Према Станојчићу и Поповићу (2008: 79) заједничке су и *пад*, *трчање*, *копање*, *жетва*, *сетва*. *Копане* и *сетва* су потом, на истој страни, сврстане и у глаголске именице.

6.3.5. Све ово представља озбиљан методички проблем јер се не би смело од ученика тражити да уче, а потом и прецизно примене, нешто засновано на нејасним, променљивим критеријумима, који чим се зађе ван илустративних примера – али и у њима самима – дозвољавају преплитање и недоследности чак и између граматичара, па и унутар граматичара. Ова граматичка категоризација наилази на сметње и што се тиче граматичког, и што се тиче категоризацијског њеног дела. Како и Весна Ломпар примећује, граница између конкретних и апстрактних појава, уже гледано, и именица, шире, јесте „осетљива“ (2016: 66) и „понекад није јасна“ (2016: 94).

6.3.6. Поглед на однос апстрактних и конкретних речи у енглеској граматици даје Херфорд (1994). Он именице прво дели на властите и заједничке (*proper name* : *common noun*), а ове друге могу бити конкретне и апстрактне. Заједничке се потом деле на бројиве и небројиве, што онда захвата и апстрактне именице (1994: 31). Ова јасна хијерархија решава доста претходно поменутих недоследности. Херфорд апстрактне именице дефинише преко њихових типичних група: то су „активности, емоције, врлине, мане, силе, идеологије, религије, ставови, времена, раздаљине и професије“ (1994: 3), а такође је једини код кога смо нашли конкретне именице негативно дефинисане преко апстрактних (1994: 31).

С обзиром на поменуте методичке проблеме и на дидактичко усмерење његовог дела *Grammar: A Student's Guide*, посебно је занимљиво то што пише: „иако се често помињу у традиционалним граматицима и у школама, препознавање апстрактних именица је релативно небитно што се тиче граматике“ (1994: 3). Херфорд као разлог за издвајање апстрактних речи види то што се оне изравно сударају с традиционалном дефиницијом именица самих. По њему је тај термин донекле користан само као опис и апроксимација (1994: 4).

6.4. То како филозофија гледа на опозицију конкретно : апстрактно нема директног утицаја на наш рад, тако да ћемо погледе из те области приказати укратко јер ипак имају посредног утицаја на неке од одабира у другим областима. За разлику од когнитивних наука, које се баве овом разликом код концепата и/или речи, филозофија по њој супротставља објекте или ентитете. Розен (2017) наводи, осим поменутог дефинисања негацијом или примером, да се у филозофији

апстрактни објекти још дефинишу, мада ретко, конфлацијом с неком другом дистинкцијом (рецимо, универзално : партикуларно). Они се могу дефинисати и преко апстраховања у смислу одбацивања споредних, различитих одлика ради издвајања оних општих, што чини скоро сваки појам донекле апстрактним и опет мути границу између тих и конкретних појмова. За филозофију су апстрактни: шах, белина, правда, „Понос и предрасуде“, број 3, пропозиције, класе; а конкретни: шаховски меч, бела боја, праведан чин, примерак књиге „Понос и предрасуде“, троја кола, протони, електромагнетна поља. У овим примерима се ипак мешају неки од критеријума за одређивање апстрактности ако се она одреди као не-просторност, не-временост и не-узрочност. Розен (2017) као изазов за будућност поставља изналажење несемантичке верзије критеријума за апстрактност која би „спецификовала директно, метафизичким терминима, шта то објекти чија се канонска имена управљају принципима апстрактности имају заједничко“.

6.5. У психологији се апстрактне речи или појмови углавном користе као међусобно заменљиви термини, иако су истраживачи свесни да се они не поклапају у потпуности (Борги и др. 2017: 264, Виљоко и Винсон 2007, Медин, Линч и Соломон 2000: 122). Дефинишу се, опет, негацијом или примером, слично стању у лингвистици и филозофији, али и операционално. Операционална дефиниција подразумева тражење дражи изнад (или испод) неке арбитрарне границе на скали конкретности у различитим нормама, често преко базе података Универзитета Западне Аустралије (*MRC Psycholinguistic Database*). Но, и те норме су добијене тако што је испитаницима давано да оцене дражи по некој претходној дефиницији. Саме дражи су биле даване изоловано, односно онако како се не јављају у природи.

Наравно да то како одређену оцену треба гледати зависи од тога да ли се приликом прикупљања норми тражило: а. само да се на скали одреди конкретност : апстрактност неке речи (по испитаниковом сопственом схватању), или б. да се одреди конкретност као нешто „доступно виду и додиру“, или в. као нешто „доступно чулима“, или г. „доступно искуству“, итд. Оцена би могла зависити и од тога какви су илустративни примери давани за почетну дефиницију у истраживању, ако су давани.

Бризбарт, Воринер и Куперман (2014) су, састављајући нове норме, желели да их и унапреде у односу на разне претходне, код којих су уочили да се тражи да се конкретност оцени на основу опипљивости и видљивости, на уштрб осталих чулних опажаја. Стога су у свом истраживању наглашавали како би требало оцене давати на основу доступности свим чулима. Но, њихови испитаници су се сами, упркос упутствима, ипак усредсредили на визуелне и хаптичке опажаје. Према њиховим налазима, конкретност је чак негативно корелирала с аудиторном снагом.

Ово нас доводи до следећег: ма како лингвисти, филозофи и психолози одредили конкретно и апстрактно, то можда ништа не значи за лаике. Ту се јавља и узрочно-последична кружност јер су лаици своју дефиницију конкретног и апстрактног научили кроз претходно школовање и, вероватно, понављање да је конкретно оно што је видљиво и опипљиво, док апстрактно такво није. Пошто су лаици ти који оцењују појмове у експериментима, изгледа да се у ствари испитује не оно што конкретно или апстрактно *јесте*, како год ми то одредили, већ оно што се крије иза схватања речи *конкретно(ст)* код просечног говорника. То даље отвара питање шта је значење неке речи – оно што стручњаци одреде, или оно што говорници мисле? Могуће је да сви даљи експерименти који црпу своје дражи из овако састављених норми у ствари зависе од нечега на шта не рачунају.

Сви раније поменути проблеми сустичу се у психолошким експериментима пошто они морају бити прецизни, а и испитаници и испитивачи оцењују и бирају дражи на основу свог претходно изграђеног животног искуства, које им је пружио недоследне дефиниције, илустроване примерима у међусобном судару.

6.6.1. Пример за различите поделе код истих истраживача чине рад Катје Вимер-Хејстингз и Сју Сју (2005) и њихов претходни рад, с Јаном Кругом (2001). Избор дражи је у оба исто описан – изабрано је по 6 речи за 6 нивоа конкретности и апстрактности (мало, средње и врло конкретне речи : мало, средње и врло апстрактне речи). У ранијем раду као апстрактне речи разврстане су: *дан, зора, поседство, сага, прича (day, daybreak, possession, saga, story)*; међу конкретнима биле су: *зона и мочвара (zone, morass)* (2001: 1137). У каснијем раду, обрнуо се распоред за следеће речи: *дан, зора, зона и мочвара* (2005: 735). Помињемо уз њих *поседство, сагу и причу* пошто су све појмови доступни чулима. Ситуацију

додатно компликује то да су неке од речи полисемичне или хомонимичне. Примарно значење за *morass* јесте оно којим смо га превели, конкретно, а секундарно је оно које је апстрактно, *хаос*. Реч *zone* би могла бити и именица, али и глагол, што такође утиче на било какву оцену конкретности. С обзиром на ово, два рада доносе прецизне закључке на основу нечега што је толико променљиво да се могло наћи било где на скали између конкретног и апстрактног. Будући да је распоред по групама био одређен на основу нормираних оцена конкретности, такође није јасно како је нешто могло прећи из једне у другу групу.

6.6.2. Дражи у раду који нам је важан јер се бави утицајем емоционалне валенце на усвајање апстрактних концепата (Понари, Фрејжер Норбери и Виљоко 2017) такође су изузетно проблематичне, те доводе у питање и било какве закључке изведене на основу њих. Међу конкретним речима нашао се *умор*. Међу апстрактнима су *богиња*, *туце*, *минут*. С оценама из рада Вимер-Хејстингзове, Круга и Сјуове (2001), мада не и с онима из рада Вимер-Хејстингзове и Сјуове (2005), сударају се конкретни *плажа* и *царство*.

Ту је и мноштво полисемичних и хомонимичних речи. На пример, с конкретне стране, *cancer* (*рак*) и у енглеском може означавати болест, хороскопски знак и животињу, и то тим редом – три појма врло различита по конкретности⁵⁵; *range* би могао означавати интервал, домет, стрељану, пашњак, планински венац...; *waste* је примарно глагол, а као именица може значити *траћење*, *пустара*, *руина*. С апстрактне стране, реч *heaven* би се могла превести и као *рај* и као *небо*, с тим што би обе могле бити конкретне; *scheme* је *план*, што као и у српском може бити и конкретно („план града“) и апстрактно („лукави план“), а та реч у енглеском може имати и хомонимичан глагол. Ово су само неки од недостатака, а с обзиром на њихову заступљеност међу 48 дражи, упитни су било какви закључци овог чланка.⁵⁶

6.6.3. Верхејен и сарадници (2011), иако тврде да се њихове категорије уклапају у Хемптонову дефиницију апстрактних категорија јер им референти нису

---

⁵⁵ Притом, по нормама Бризбарта, Воринерове и Купермана (2014) *туце* је, на пример, конкретније од *рака*, супротно распореду у раду, али ситуација доиста јесте онаква каквом се представља у тој студији ако се користе норме Универзитета Западне Аустралије. Ова разлика у оценама додатно компликује било какво постављање граница.

⁵⁶ Нешто проширен, али сличан списак коришћен је и у раду Куста и др. 2011, који је Паивио (2013) критиковао.

физички, конкретни објекти (2011: 1120), ипак, напротив, користе конкретне појмове као многе дражи. Од седам категорија, три су у целости посвећене конкретним појмовима: медији, болести и уметности, а то би се лако дало тврдити и за четврту, злочине. И сами резултати указују на то да су уметности, злочини, емоције и медији мање апстрактни (2011: 1127). Узевши то у обзир, не чуди што су аутори дошли до закључка да су апстрактне категорије по градираности сличне конкретним (2011: 1128).

6.6.4. Но, нису у питању само наведене студије, већ је проблем шири. Нажалост, тачан списак дражи се ретко објављује, а још ређе критички проматра, него се резултати и закључци узимају здраво за готово и служе даље као темељ за следећа истраживања. Нецадрасул помиње како је могуће да карактеризација конкретности и апстрактности није доведена у питање јер је основа за упутства за оцене по варијабли конкретности; те се оцене користе за студије са значајним емпиријским налазима, а од њихових налаза зависе многе утицајне психолошке теорије (2017: 1) – тј. зависност је кружна, теорија $\Leftrightarrow$ налази. Налази мало значе ако се не могу уопштити и ако се на њих не можемо упрошћено позвати.

6.6.5. У једном од својих експеримената Дафне Тајсен и сарадници су као почетне дражи, из којих ће преко Британског националног корпуса развити даље групе конкретних и апстрактних речи, изабрали „10 прототипичних апстрактних именица (нпр. *ваздух*, *струја* и *молекула*)“ (2011: 64). Прву од тих именица смо већ поменули као проблем у пракси, а то важи и за друге две, из истог разлога – све су можда недоступне голом оку, али су конкретне што се науке тиче јер представљају супстанце. Све су чак доступне додиру: струјање воде, ваздуха и електричне енергије је осетно, а све око нас је састављено од атома и молекула. Међу њима је *ваздух* по нормама конкретности прилично високо котиран⁵⁷, док су друге две изнад средњих вредности, тако да чак ни оне ни случајно нису „прототипичне апстрактне именице“. С обзиром на то, није ни чудно да је тај иницијални сет довео до нечега што је зачудило истраживаче – именице за време и квантитет је испитивани модел сврстао у врло конкретне (Тајсен и др. 2011: 67).

---

⁵⁷ С једнаком оценом као, рецимо, *адмирал*, *мамут*, *маникирка*, *фото-репортер* и *хромозом* по нормама Бризбарта, Воринерове и Купермана (2014), а као *власник*, *украсна трака* и *харем* према бази података Универзитета Западне Аустралије.

Осим досад наведеног, присутног и у њиховом раду, Тајсенова и сарадници упозоравају и на то да је и репликабилност експеримената под знаком питања. Ако се подаци ручно кодирају, слагање између анотатора се тешко постиже; ако се аутоматски кодирају, „репликабилност је гарантована, али је валидност упитна“ (Тајсен и др. 2011: 61). Закључују да је могуће тумачити резултате у вези с конкретношћу само под условом да се знају анотациона шема и тип података коришћених у неком истраживању, те да почетна дефиниција и људски фактор највише утичу на анотацију (2011: 75–76), с чиме се у потпуности слажемо.

6.7. Упркос свим побројаним проблемима, студије које се тичу апстрактних појмова цветају. Дале су и неке јаке налазе (Нецадрасул 2017: 1). Разлика конкретно : апстрактно је изузетно важна за психолингвистику, као и неуропсихологију, у областима проучавања сећања, осећања, обраде речи (Бризбарт, Воринер и Куперман 2014). Откад су установљене утемељене теорије когниције, она долази у жижу интересовања, пошто, према Пешеовој (2017: 2), питање јесу ли и како апстрактни појмови утемељени у сензоримоторним искуствима „у овом тренутку представља једну од највећих загонетки когнитивистике“.

6.7.1. У психологији су се оформиле две утицајне идеје које објашњавају неке од разлика између конкретних и апстрактних речи. Прва од њих је теорија двоструког кода (dual-coding theory, DCT) канадског психолога Алана Паивија (Паивио 1990 [1986]). У њој Паивио предлаже да постоје два основна центра у људском уму, вербални и невербални. Они су функционално независни, али повезани (Алтариба, Бауер и Бенвенуто 1999: 578). Док се обрада конкретних појмова ослања на оба система, обрада апстрактних се одвија само у оном вербалном, јер такви појмови, за ову теорију, постоје само језички, а они конкретни имају, поред језичких, и своје стварносне референте. То објашњава ефекат конкретности, појаву да се конкретне речи обрађују брже од апстрактних. Но, постоји и супротан ефекат, и то треба имати на уму (Борги и др. 2017: 266, Куста и др. 2011: 20–21, Марквез и Нунес 2012: 1267, Папањо и др. 2009: 78, 79).

Ова теорија је изузетно утицајна и на основу ње је успостављена психолингвистичка варијабла замисливости (imageability), која је потом повезана с варијаблом конкретности (concreteness), и експериментално су одређене њихове

вредности за многе речи. На дефиницију друге вратићемо се касније, али прва представља колико лако одређена реч може да призове менталну слику. Иако се те две варијабле конфундирају у студијама заснованим на Паивиовој теорији, чак и експлицитно (Де Грот 1989: 826), оне само снажно корелирају но нису једнаке (Куста и др. 2011: 16). Ова теорија има доста емпиријских потврда, али је подложна и критици.

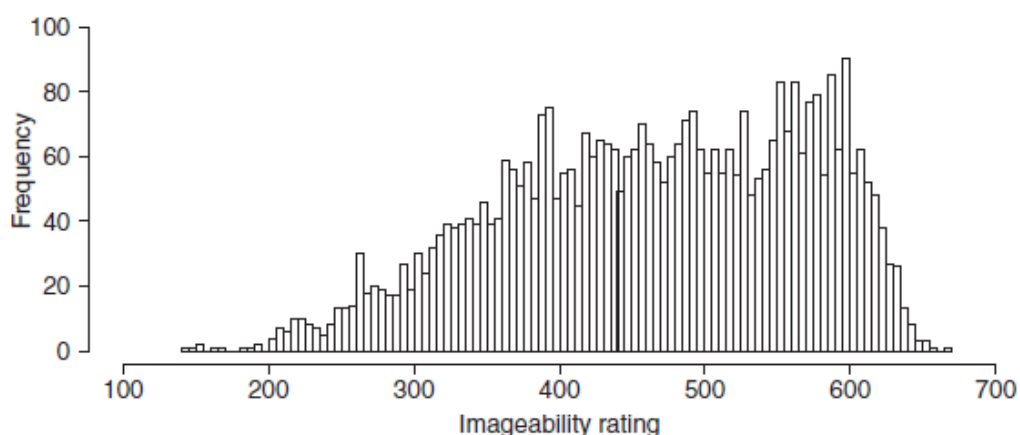
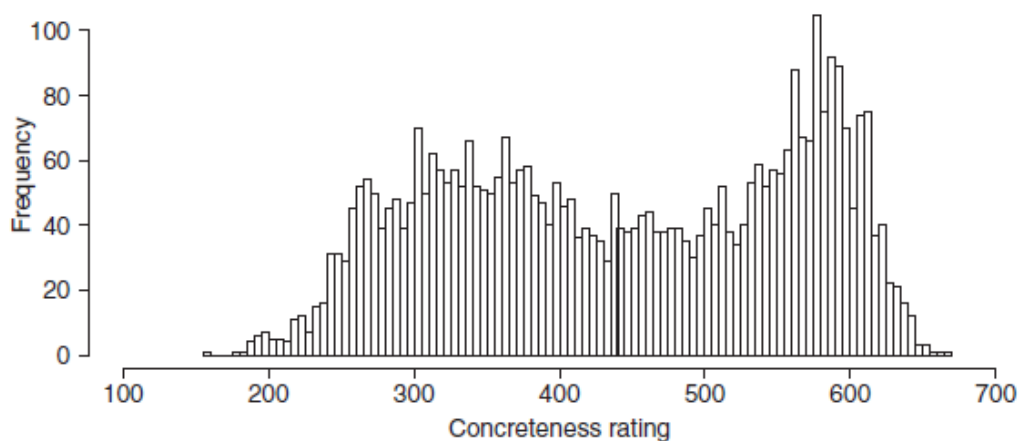
6.7.2. Друга теорија која објашњава ефекте конкретности јесте она о доступности контекста, коју је развила Пола Шваненфлугел са сарадницима (Шваненфлугел и Шобен 1983, Шваненфлугел и Стоу 1989). По једној верзији, конкретне се речи брже обрађују кад су дате самостално јер су јаче повезане с мање контекста; по другој, у питању је резултат тога што конкретне речи имају више усклађених информација од апстрактних (Шваненфлугел и Шобен 1983: 94). Кад се контекстуализују, и једне и друге речи једнако се брзо обрађују. Премда је ова теорија дата као алтернатива оној о двоструком коду, оне не морају бити супротстављене јер се тумачење да апстрактне речи више зависе од вербалног система, а тиме и вербалног контекста, уклапа с обема. Ипак треба поменути да се, иако је теорија и даље цитирана, од њеног једноставног облика удаљила и сама ауторка (Шваненфлугел, Ејкин и Лу 1992: 104).

6.8. Ипак, неодређеност граница довела је до тога да се у когнитивистици развије више погледа на однос између конкретности и апстрактности. Он се може сматрати дихотомијом, континуумом, трихотомијом, полицентричним системом, а може се и у потпуности напустити, бар у његовом традиционалном смислу.

6.8.1. Дихотомија је традиционалан начин гледања на тај однос (Конел, Лајнот и Банкс 2018: 4, Куста и др. 2011, Паивио 1990, Розен 2017, Шваненфлугел и Шобен 1983). Свој израз налази у Паивиовој теорији двоструког кода и многим радовима и теоријама који су на њој засновани. Подразумева се да су конкретност и апстрактност супротстављени, или бар потпуно оделити појмови, што је у складу с предложеном теоријом, по којој конкретни појмови зависе и од вербалног и од невербалног система, док апстрактни зависе само од вербалног. Истраживања за полазну тачку узимају норме по варијабли конкретности и пореде речи изнад арбитрарне граничне вредности с онима испод ње.

6.8.2. Како је приметно да постоје многи примери који се не уклапају лако у бинарне категорије, развило се и мишљење да су конкретност и апстрактност два пола једног континуума (Верхејен и др. 2011, Десаи, Рајли и Ван Дам 2018, Здразилова, Сиду и Пексман 2018, Карамели, Сети и Маурици 2004, Конел, Лајнот и Банкс 2018), а за тај став Борги и сарадници тврде да је најприхваћенији (2017: 268). Он наглашава сличности и укрштеност једних и других појмова – *динар* је конкретан, али иза њега постоји и конвертибилност, невезана за његове физичке одлике.

Континуум доводе у питање оцене конкретности. Оне имају бимодалну дистрибуцију, с два врха на скали, док би – да је у питању континуум – требало да оцене буду равномерно распоређене целом дужином скале (Вимер-Хејстингз, Круг и Сју 2001: 1134–1135, Куста и др. 2011: 16). Но, стоје ранији коментари о тим оценама и њиховој зависности од нечега што можда није, бар не само, иза конкретности и апстрактности.

Илустрација 6.1. Фреквенција речи по оценама конкретности (горњи графикон) и замисливости (доњи графикон), преузето од Кусте и др. (2011: 17). На скали конкретности, уочљива је бимодална расподела.

6.8.3. По трећем мишљењу, није у питању ни дихотомија, ни континуум, већ трихотомија. Џенет Алтариба, Лиса Бауер и Клодија Бенвенуто (1999) развиле су оно што су и неки ранији истраживачи приметили – то да емоције чине посебну групу појмова. По њима, нема оправдања за сврставање емоција у апстрактне речи, а могуће је да су истраживања која то чине конфундирана јер оне или повећавају или снижавају утицај конкретности (1999: 579), те то треба испитати. Део њиховог истраживања чинио је и асоцијативни експеримент, у којем су најразноврсније одговоре имале, редом, емоционалне, апстрактне па конкретне речи (1999: 582). На скалама конкретности и доступности контекста емоционалне речи биле су ниже рангиране од конкретних, па и апстрактних, а по замисливости биле су изнад апстрактних, али испод конкретних (1999: 583), што заједно указује на то да те речи не би требало сврставати с другим, јер чине групу за себе.

Бауер и Алтариба су касније (2008) наставиле с овим смером истраживања и испитале полне разлике у оценама. Пронашле су да жене оцењују конкретне речи као емоционалније, док тих разлика није било код апстрактних и емотивних речи. Разлике постоје и можда упућују на различиту когнитивну обраду међу половима (2008: 471).

6.8.4. У најновијем раду Барсалу, Шиперс и Дитрије (2018) – у светлу Барсалуове раније теорије о језику и ситуираним симулацијама, која се развила у теорију о ситуираним концептуализацијама – одбацују традиционалне дефиниције конкретних и апстрактних појмова. Поред критике негативних и операционалних дефиниција, недовољним сматрају и то што се појмови испитују изоловано, у идеализованим делићима, што сигурно искривљује слику о њима. У стварности разлика између конкретних и апстрактних појмова није тако једноставна, јер су и најконкретнији од њих донекле апстрактни (*столица* подразумева апстракцију типичних ситуација везаних за столице), а апстрактни су донекле конкретни кад се ситуирају. Стога аутори предлажу нов поглед, с позитивном дефиницијом: мозак као структура за обраду ситуација (*brain as a situation processing architecture*,

BASPA) доводи до појаве двају типова апстрактних појмова. Једни настају из обраде унутрашњих елемената ситуација (емоције, мотивација, мисли, циљеви, вредности, идентитет), а други интегришу елементе ситуација, и спољне и унутрашње.

И поред овога, сумњају у то колико су термини конкретно и апстрактно заиста корисни, те предлажу да се уведу две дистинкције: једна између унутрашњих и спољашњих елемената ситуација, а друга између ситуационих елемената и ситуационих интеграција. Правац даљих истраживања би се окренуо од тога је ли неки појам конкретан или апстрактан ка томе какву улогу он игра у обради ситуација.

6.8.5. Битан је и њихов коментар о разноврсности традиционално схваћених апстрактних појмова, видљивој преко база с нормама. Зато аутори за будућност предлажу да се изучавају различите групе ових појмова. Ово се надовезује на Барсалуов ранији предлог да би се требало окренути детаљном проучавању неколико апстрактних појмова пре него површној анализи свих скупно (Барсалу 2016: 1136). Сличан став о разноврсности заступа и Пешеова када пише да апстрактне појмове не би требало сматрати једном групом (2017: 2). Ана Борги и Фердинанд Бинкофски мисле да једна обједињујућа теорија не би била адекватна за апстрактне појмове, те да би боља била објашњења по различитим подгрупама (2014: 126, Борги и др. 2017: 283, 284) јер док се конкретни појмови разврставају у две широке групе, бића и предмете, варијативност унутар апстрактних појмова је велика (Борги и др. 2017: 264, 282, Карамели, Сети и Маурици 2004: 21).

6.9. На апстрактне речи утичу многи фактори: језик, емоције, друштвени односи. Емоције као важан фактор за разумевање и усвајање ових речи – после чланка Џенет Алтарибе, Лисе Бауер и Клодије Бенвенуто (1999) – истичу радови из лабораторије Габријеле Виљоко (Виљоко и др. 2009, Куста и др. 2011, Понари, Фрејжер Норбери и Виљоко 2017; водећу улогу афекта за значење речи код мале деце помиње и Лурија 2000: 68), а овај приступ нас посебно интересује с обзиром на тему тезе и дражи које користимо. Насупрот ефекту конкретности, сарадници те лабораторије нашли су ефекат апстрактности – апстрактне речи су се брже обрађивале од конкретних ако су контролисане замисливост и доступност

контекста (Куста и др. 2011: 23), тј. варијабле важне за Паивиову теорију двоструког кода и Шваненфлугелину хипотезу о доступности контекста. Ову предност аутори су објаснили емотивном валенцом, било позитивном било негативном, апстрактних речи (Виљоко и др. 2009: 228). Емоције, које се јављају пре језика, чине нови облик искуствених информација и помажу усвајање, обраду и представе апстрактних речи, јер представљају мост између њих и конкретних речи као нешто што је невидљиво, али што се налази унутар организма (Куста и др. 2011: 25–26). То се, по њима, може приметити по томе што се позитивно валенциране апстрактне речи усвајају пре код деце до 9 година старости (Понари, Фрејжер Норбери и Виљоко 2017).

Но, најпознатији од ових радова, онај Ставрале Кусте и сарадника (2011), критикује сам Алан Паивио (2013) због њиховог односа према литератури, скрећући пажњу на то да је њихова критика теорије двоструког кода заснована на „осиромашеном и, у неким случајевима, нетачном тумачењу теорије и њених импликација“ (2013: 282), чиме аутори прелазе преко налаза добијених у оквиру те теорије који се директно баве ониме чиме се бави и критиковани рад. Паивио се слаже, како сам пише, „парадоксално“ (2013: 286), са њиховим закључком да се „конкретне и апстрактне речи разликују по низу димензија [...], од којих неке] не гарантују увек преимућство конкретних речи“ (Куста и др. 2011: 27). У својој одбрани Габријела Виљоко и сарадници (2013) само понављају оно што стоји у оригиналном чланку Кусте и сарадника (2011), те се на то нећемо враћати.

И сами смо недостатке сличне оним које помиње Паивио, а који доводе у питање поузданост њихових цитата и интерпретације, приметили и у другим радовима из ове лабораторије. На пример, Марта Понари, Кортни Фрејжер Норбери и Габријела Виљоко (2017: 2) помињу како апстрактних речи у језику ученика основне школе има 75%, а у језику одраслих 28%, позивајући се на Шваненфлугелову (1991), која се позива на Брауна (1957). Код Шваненфлугелове, напротив, не стоје ти проценти за *речи*, већ за *именице*, док је за глаголе однос 67% : 33% (1991: 235). Без њиховог контекста, ни ти подаци нису они које, у ствари, Браун наводи, јер је Шваненфлугелова своје проценте за именице добила

простим сабирањем и дељењем бројки које се јављају код Брауна⁵⁸ (1957: 2). Он, с једне стране, дефинише конкретне именице као оне с контуром и величином, а конкретне глаголе као оне који се односе на људско или животињско кретање, што са собом носи све замерке које се тичу дефинисања апстрактности и конкретности. С друге, он не помиње речник свих ученика основне школе, већ само првака.

С обзиром на ово, Паивиову критику и наше раније замерке на списак дражи који се користи у низу њихових радова, на налазе из ове лабораторије нећемо се даље позивати, иако се званично баве темама које се тичу и наше тезе.

6.10. Међу многим утемељеним теоријама, са свим њиховим предностима и манама (Барсалу 2016, Борги и др. 2017, Мејон 2015, Пеше 2017, Пеше и Зван 2005), за нас се као битан издвојио низ теорија иза којих стоје Лоренс Барсалу и његова лабораторија, будући да су се у својим експериментима бавили апстрактним појмовима, а често преко асоцијативног метода (Барсалу 2008, Барсалу и Вимер-Хејстингз 2005, Барсалу, Дитрио и Шиперс 2018, Ву и Барсалу 2009, Је и Барсалу 2006, Симонс и др. 2008). Не мање важно јесте и то што су поставке неких од тих теорија нашле потврде, и то преко асоцијација (ван Барсалуове лабораторије, видети Нецадрасул 2017: 65), те да их други оцењују као добре јер су у питању прве теорије које наглашавају важност језика и дају механизам који стоји иза појмовних представа (Борги и др. 2017: 275).

Смењивали су се детаљи теорија и њихова имена – теорија перцептуалних симболичких система (Perceptual Symbol Systems, PSS), теорија језика и ситуираних симулација (Language and Situated Simulations, LASS), теорија ситуиране концептуализације (Situated Conceptualization, SC) – али основа је остала иста, а приказаћемо је према најновијим радовима. Један од аспеката јесте поновна употреба нерава (neural reuse) – когниција се утемељује преко система који се иначе користе за опажање, деловање и унутрашња стања⁵⁹ (Барсалу 2016: 1129), а то потом, током процесуирања појмова, симулира онакву обраду каква се јавља приликом употребе за наведене процесе (2016: 1130). С обзиром на то, за

---

⁵⁸ По Брауну 67% дечјих именица има „карактеристичну визуелну контуру“, а 83% одредљиву величину, док је код одраслих то било 16% и 39% (1957: 2). Шваненфлугелова рачуна $67 + 83 = 150$, $16 + 39 = 55$; подељено на пола, то даје 75% и 27,5%, тј. заокружено 28%.

⁵⁹ Али се не изједначава с њима (Барсалу 2016: 1129, Је и Барсалу 2006: 352).

наше схватање света око нас важне су улоге које појмови имају у обради ситуација, тако да традиционална подела појмова на апстрактне и конкретне више не важи (Барсалу, Дитрио и Шиперс 2018). Одлике ситуација везаних за појмове Барсалу је са сарадницима испитивао путем асоцијативног метода, из чега се развила доста утицајна класификациона шема (Ву и Барсалу 2009), која је уз евентуалне дораде коришћена и другде (Барсалу и Вимер-Хејстингз 2005, Де Дејне и Стормс 2008⁶⁰, Нецадрасул 2017)⁶⁰.

6.11. Неколико налаза се издвајају као важни за традиционално схваћене апстрактне појмове: они нису хијерархизовани, те се не дају лако категоризовати (Верхејен и др. 2011: 1122); многи од њих су релациони појмови (Борги и др. 2017: 272, Вимер-Хејстингз и Сју 2005: 721); за њих је важан језик (Борги и др. 2017: 285, Виљоко и Винсон 2007, Гранито, Скороли и Борги 2015, Дав 2018, Луцјан и Винтер 2018, Марквез и Нунес 2012, Паивио 1990, Шваненфлугел и Шобен 1983, и др.); за њих су важне ситуације, посебно њихови друштвени и интроспективни аспекти (Барсалу и Вимер-Хејстингз 2005: 152, Десаи, Рајли и Ван Дам 2018: 12, 13, Здразилова, Сиду и Пексман 2018: 8, Пеше и Зеленберг 2018: 4); то важи и за контекст уопште (Борги и др. 2017: 275, Шваненфлугел и Шобен 1983), мада има и другачијих ставова (Борги и др. 2017: 272); међусобно су ови појмови врло различити (Барсалу, Дитрио и Шиперс 2018, Борги и др. 2017: 283, Верхејен и др. 2011, Пеше 2017: 2). Ана Борги и њени сарадници предлажу и да су подложнији утицају језичког диверзитета (Борги и Бинкофски 2014: 126, Борги и др. 2017: 263, 279, Борги и др. 2018а: 6).

6.12. Борги и сарадници у свом прегледу когнитивних теорија које се баве апстрактношћу (Борги и др. 2017), а и у сопственој теорији (Борги и Бинкофски 2014), истичу колико је важно усвајање ових појмова за било какве ваљане теоријске поставке. Ипак, мало је ових теорија које обраћају довољно пажње и на развој дечјег језика и на стање у језику одраслих, усредсређујући се више на појмовне представе у једном или другом. И што се тиче усвајања језика, приметна је усмереност на конкретно у студијама (Карамели, Сети и Маурици 2004: 20–21). Но, има и налаза везаних за апстрактне појмове, премда и овде важе сва ранија

---

⁶⁰ И пре објављивања је била доступна као рукопис, те зато делује као да су радови засновани на њој објављени пре ње.

упозорења у вези с дефиницијом „апстрактног“, а потом и с експерименталном методологијом.

Апстрактни појмови се касније усвајају (Борги и др. 2017: 277, Виљоко и Винсон 2007, Понари, Фрејжер Норбери и Виљоко 2017: 2). Могуће је да је то усвајање утемељено у телесним искуствима, онима која су везана за конкретне ствари. Развој језика код деце се углавном приказује као пут од везаности за конкретно, овде и сада, ка апстрактном (Виготски 1977, Маринели и Чен 2006: 1002, Лурија 2000, Пеше 2017: 16, Пијаже и Инхелдер 1978). Деци у разумевању појмова који нису директно доступни искуству могу такође помоћи дистрибутивне информације доступне из језика који чују, емоције (Понари, Фрејжер Норбери и Виљоко 2017), ситуације уопште (Пеше 2017: 16), друштвено окружење (Виготски 1977, Борги и Бинкофски 2014), ауторитети (Борги и др. 2017: 280), предшколско и школско образовање (Докрел и Месер 2004: 42–45). Овладавање тим појмовима важно је за когнитивно, емоционално и друштвено сазревање, али и академски успех, јер поспешује добру комуникацију о сопственим стањима и осећањима, те о различитим односима међу људима и појавама у свету.

6.12.1. Студије се већином баве ранијим језичким развојем, односно дечјим језиком до основне школе. Тај развој је задивљујуће брз с обзиром на количину улазних информација, али је истовремено и дуг и сложен и не би требало сматрати да се завршава у првих неколико година живота. Из радова усмерених на рани развој сазнајемо да је и код мале деце, старе 2–5 година, разумевање емоција и језика везаног за њих доста добро, те да их она могу одвојити од пропратних радњи или израза лица (Велман и др. 1995: 118). Велман и сарадници такође предлажу да схватање емотивних стања претходи схватању когнитивних стања (1995: 147–148). До 7. године деца овладавају семантичким односима функције, дела и целине, контигвитета, атрибуције и надређености, с тим што се функционални односи и односи дела и целине развијају раније, а надређеност касније (Ди Ђакомо и др. 2012: 55, 59).

6.12.2. Мерилин Ниполд и сараднице су такође дошле до закључка да се и код старије деце надређеност и даље усваја. Испитивале су дефиниције код деце старе 10, 14 и 18 година, те приметиле да се конкретне именице одређују преко

категорија и карактеристика, а апстрактне преко карактеристика, док су категорије често изостављене (1999: 474). Иако се не слажемо с оценом да су неке од дефиниција „софистицираније“ само зато што садрже хипероним, тј. да оним другима он „недостаје“ – посебно с обзиром на то да се разматрају апстрактне речи, код којих се један хипероним често не издваја јасно – стоји налаз о чешћем ослањању на таксономске релације с годинама и, вероватно, образовањем.

6.12.3. На однос тематике и таксономије треба обратити пажњу пошто је помак од прве ка другој, још од Виготског (1977), Пијажеа и Инхелдерове (1978), те Лурије (2000: 79–84), представљао једно од објашњења за развојне промене у појмовној организацији, а и пошто је могуће да због тога нису довољно истраживани апстрактни појмови код деце, као нешто што се усваја релативно касно (Карамели, Сети и Маурици 2004: 21). Ипак, овај помак, као и онај од синтагматских ка парадигматским односима, изгледа да не стоји, из више разлога.

Прво, тематика и таксономија нису на супротним крајевима скале, већ су ортогоналне – једна не искључује другу (Естес, Голонка и Џоунз 2011: 256) и нема доказа да су у питању различити типови организације. Друго, разни помаци пре су само ствар избора и под питањем су због дизајна експеримената. То да деца нагињу тематском, а одрасли, изузимајући старе, таксономском мишљењу, изгледа да стоји, али помак није толико наглашен као што су рана истраживања показивала, и сви су једнако способни да уоче и распореде дражи по оба критеријума (2011: 275). Више је ствар у томе да деца не препознају надређене појмове, па тако ни таксономске односе (Марфи 2001: 838). Кад децу увежбају да препознају и те односе, онда се и они јављају. Одабир дражи у експериментима такође је био проблематичан јер су биране оне које немају уједначене могућности за стварање и таксономских и тематских односа, него нагињу таксономији или само њу заправо и представљају (Марфи 2001: 835). Кад су дражи уједначене, код одраслих се и тематски односи јављају чешће (Марфи 2001, Лин и Марфи 2001: 3, 21). Марфи скреће пажњу и на то да је експеримент с разврставањем пре задатак него одраз појмовне структуре (2001: 838) и експлицитно пише да је погрешно говорити о помаку од тематског ка таксономском. Чак су и старији радови показали да су односи тематика : таксономија, синтагма : парадигма ствар „преференције, не помака ка у основи другачијој организацији знања“ (Смајли и

Браун 1979: 249). У експериментима сва су годишта била способна да образложе и један и други тип веза. Могуће је да деца мењају типове организације, ако су способна за оба, према задатку који им се да (1979: 257). Нешто касније Николета Карамели, Ана Борги и К. Рафаели пишу о односу дефиниција и асоцијација код деце старе 10, 11 и 13 година и примећују да су и једне и друге на најмлађем узрасту атрибутивне, година дана касније таксономске, а код најстаријих тематске (1999: 277), тј. развој је супротан оном који би се по традиционалном схватању очекивао.

Треће, као и код синтагматских и парадигматских односа, те конкретних и апстрактних појмова, тешко је тачно одредити шта би представљало тематске, а шта таксономске односе. И сами научници нису унутар ни између себе доследни у класификацијама: *пас – домаћа животиња* представља таксономски однос код Лурије (2000: 69), Карамели, Сети и Маурици (2004: 31, атрибутивни на стр. 25), а слично је и с мачком код Ди Ђакомо и сарадника (2012: 55). Но, питање је колико је *домаћа животиња* у датом случају надређен појам, тј. он то јесте само у наивном виђењу света. По науци, надређен би био *сисар*, а *пас – сисар – животиња* (или *јабука – ружа*) није низ близак обичним људима и средња његова карика стиче се тек формалним образовањем. Ту се опет јављају питања везана за основни ниво и однос наива : наука, поменута приликом дефинисања конкретних и апстрактних појмова. Уз то, постоје индивидуалне и културне разлике у томе колико неко, или читаво друштво, нагиње тематском или таксономском размишљању (Естес, Голонка и Џоунз 2011: 280–285, Лурија 2000: 85, 88). Способност за тематско размишљање јавља се у детињству и опстаје током читавог живота, чак и кад се развије оно таксономско.

6.12.4. Скоро читав распон шире схваћеног детињства, од 4. до 16. године, својим истраживањем захватили су Барон-Коен и сарадници (2010), скрећући пажњу на то да су претходне студије занемаривале адолесценте. Њихово истраживање било је окренуто успостављању развојних норми за емотивни речник, који би се касније могао користити за тестирање евенуталног кашњења у том развоју. Испитивали су који удео од 377 испитаника, на 6 узрасних нивоа, разуме 336 речи, и само речи, везаних за емоције, и основне и сложене (Барон-Коен и др. 2010: 1, Велман и др. 1995: 121). То је оцењивано преко извештаја

учитеља или родитеља код млађе деце, или путем самоизвештаја код старије. Аутори су и сами свесни ограничења таквог приступа – није било тестирања самог знања, а можда су се старија деца и стидела да признају како нешто не знају (Барон-Коен и др. 2010: 6) – али ипак налазе да се код деце до 11 година речник удвостручавао сваке две године, да би између 12. и 16. године достигао плато на око 320 речи познатих код бар 75% испитаника. С обзиром на велике разлике, аутори упозоравају на то да би испитивања која користе речи из емотивног домена морала бити осетљива на уочене промене. Такође примећују да се речник развија и после адолесценције, јер неке речи нису ни међу најстаријима потпуно познате.

У овом раду Барон-Коен и сарадници начињу питање полних разлика (2010: 6), али остављају их за будућа истраживања, на већем узорку. Исте теме су се дотакле и Баурова и Алтариба (2008), мада код одраслих и везано за њихово трихотомно посматрање односа конкретно : апстрактно : емотивно. Полна разлика у менталним представама везаним за језик ипак остаје недовољно испитана, бар у радовима који су нам били доступни, чак и деценију након примедбе Баурове и Алтарибе о мањку студија посвећених тој теми (2008: 465–466).

6.12.5. Најдиректније везан за нашу тезу јесте рад Николете Карамели, Аналисе Сети и Донателе Маурици из 2004. године. Ауторке су испитивале однос између конкретних и апстрактних појмова тако што су италијанској деци старости 8, 10 и 12 година (по 40 испитаника на сваком узрасту) дале да на 80 именица одговарају вербалним асоцијацијама. За тај метод су се одлучиле будући да је он често коришћен како би се испитала појмовна организација код деце, с обзиром на то да асоцијације показују и стабилне и варијабилне одлике појмовног знања (Карамели, Сети и Маурици 2004: 22).

Именице су биле подељене на две групе: било их је 40 конкретних наспрам 40 апстрактних. Међу конкретним било је 20 предмета, 10 биљака и 10 животиња, а међу апстрактним 20 емоција и 20 речи везаних за морал, било конвенционални, било онај везан за ево (Карамели, Сети и Маурици 2004: 23). Ауторке су делале под претпоставком да су именице деци биле познате јер су се све често јављале у причама за децу, а учитељи су оценили да су и 8-годишњаци били довољно компетентни у читању и писању. Утврдиле су да су конкретни појмови

оцењивани као познатији, а за апстрактне је познатост расла између 10. и 12. године (Карамели, Сети и Маурици 2004: 24). Било је много омисија, те је извршена корелациона анализа између њиховог броја и оцена познатости (мада само за апстрактне појмове), чиме су ауторке дошле до закључка да су се омисије јављале кад деца нису знала шта нешто значи (2004: 26).

Односи између дражи и одговора били су кодирани као таксономски (хипероними, хипоними и кохипоними), тематски (ствари које се појављују у оквиру исте ситуације, што укључује просторне, временске, узрочно-последичне, функционалне и сличне везе), атрибутивни (опис дражи), стереотипни (категиорија која обухвата и конвенционалне стереотипе, али и идиосинкратичне асоцијације, што доводи у питање именовање „стереотип“), примери (није јасно шта тачно представља ова категорија; илустрована је паром *Марко – комарац*) и „друго“. По њиховим налазима, конкретни појмови су увек побуђивали атрибутивне и тематске односе, уз мање таксономских и стереотипних, док су апстрактни увек побуђивали тематске односе, доста мање таксономске. Ово би се могло повезати с примедбама Де Дејна и сарадника о важности тематских односа за организацију појмова у менталном лексикону (2017: 185; видети поглавље о менталном лексикону), те онима које су изнели Естес, Голонка и Џоунз (2011: 261), а према којима су тематски односи наметљиви и појављују се невољно, чак и кад су невезани за задатак и контрапродуктивни – утицали су на оцене сличности упркос томе што је испитаницима наложено да се на њих не позивају.

Због података датих у самом раду, не можемо, ипак, с пуним поверењем рачунати на налазе овог истраживања, јер је кодирање недоследно: рецимо, пар *пас – домаћа животиња* заведен је и као атрибутивни и као таксономски однос (Карамели, Сети и Маурици 2004: 25, 31). Иако су постојала два кодера, од којих је један био слеп за хипотезе студије (2004: 25), кодна шема је, под један, нејасна и, под два, недоследна.

6.13. Скупине појмова иза термина „апстрактно“ битне су за наше разумевање света и нас самих, као и за међусобно споразумевање, те истраживања која се њима баве бујају. Но, и поред тога што се неки налази понављају, и код одраслих и код деце приметно је да је за тумачење резултата потребан контекст. Као и сами појмови, студије су разноврсне и неуједначене, па се – осим ако се не

узимају здраво за готово, без критичког читања – њихови закључци тешко уопштавају.

Однос апстрактних и конкретних појмова је врло сложен и не постоји један општеприхваћен поглед на њега. Перцептуално недоступни појмови представљају тренутно изузетно важан предмет изучавања у когнитивистици, али верујемо да би требало усвојити општу радну дефиницију онога што се проучава пре него што се настави с даљим истраживањима како би резултати студија могли бити тумачени без ограда. Затим би требало издвојити подгрупе унутар „апстрактних“ појмова које би биле засебно, а не групно изучаване, што би ограничило конфундирање налаза.

Однос традиционално дефинисаних конкретних и апстрактних појмова није бинарна опозиција, већ је пре континуум или чак – ако се ослободимо дводимензионалне метафоре линије – вишедимензионална мрежа, с појмовима који образују кластере по већини особина, али који могу бити повезани и с другим кластерима по неким другим својим одликама. Врло је могуће да би требало и потпуно напустити старе дефиниције, будући да оне вероватно не представљају основне категорије, већ су створене као *ad hoc* групе. С обзиром на то, користимо у даљем раду „апстрактно“ и изведене речи само као приручне термине, али ми се у ствари, у складу с претходно поменутом потребом за издвајањем подгрупа, бавимо неколиким речима за емоције, особине, али и другима које су перцептуално недоступне, а које не стварају јасно одредиве подгрупе међу нашим дражима. Наше именице ми не поредимо с конкретним, већ их само описујемо, те се тај опис може пренети у контекст неких других истраживања без превеликих ограда што се овог разграничења тиче.

7. Техника слободних асоцијација

7. Погледи на асоцијације мењали су се временом, као што је описано у прегледу историје асоцијативних истраживања. Тиме се променила и њихова дефиниција, тако да сад у већини случајева важи она операционална: асоцијативни метод даје испитаницима дражи на које они треба да одговоре првим што им падне на памет, и то представља асоцијације.

7.1. Примена.

7.1.1. Током своје релативно дуге историје, асоцијације су коришћене у многе сврхе – за праћење когнитивног и језичког развоја, психодијагностику, успостављање почетних норми за друга истраживања, увид у друштвена и културна кретања и друго. Иза свега стајала је претпоставка да асоцијације сликају групно, заједничко искуство људи који деле језик и културу. Друга претпоставка је била да те групне асоцијације одговарају оним индивидуалним код просечног испитаника. Сматра се да оне нуде директан приступ нашем менталном лексикону јер су слободне од било каквих прагматичких ограничења.

Неспутане захтевима морфологије и синтаксе, слободне вербалне асоцијације нам пружају обиље информација. Но, премда тим захтевима неомеђене, оне и даље могу указивати и на везе које дражи са својим одговорима стварају на разним граматичким нивоима, што се види и у постојању читаве гране посвећене асоцијативној граматици (Стефановић 2005).

На индивидуалном нивоу, асоцијације нам дају увид у ментални лексикон и то како је наше знање о појмовима организовано. Посматране кроз време, показују како се то знање усваја и мења, што резултате истраживања заснованим на њима чини важним за педагогију и психологију. Утврђено је да је јачина асоцијација повезана с учинком у задацима с лексичком одлуком, примовањем, слободном и навођеном репродукцијом, те другим задацима који се тичу меморије и лексичког знања (Комесања и др. 2014: 564, Мацизо, Гомез-Ариза и Бахо 2000: 289, Нелсон, Макевој и Шрајбер 2004: 403), а могуће је да се нове речи усвајају на основу њихове асоцијативне повезаности с онима које су већ познате (Стејверс и Тененбом 2005: 44). Преко асоцијација се могу посредно пратити у

утицаји учења, терапије или чак маркетинга (Нелсон, Макевој и Шрајбер 2004: 403, Караулов 2002).

Када се посматрају на нивоу групе, асоцијације указују и на заједничко знање о свету. Оне су динамичне структуре, засноване на свакодневном искуству, и њих делимо с другим говорницима и припадницима наше културе (Нелсон, Макевој и Шрајбер 2004: 402), те се могу користити за антрополошка, културолошка и социолошка истраживања, али и много шире (Драгићевић 2010, Караулов 2002).

7.1.2. Један моменат ће се понављати код разних елемената метода – варијативност. Нису само асоцијације те које су слободне већ је такав и избор приступа њиховом скупљању и обради. Покушати направити потпун преглед свих постојећих термина и приступа приметан је посао, пошто је стање неуједначено. То у неколико многоцитираних радова прегледно приказују Тес Фицпатрик и сарадници (2015: 27–29). Мада постоје неке опште тенденције, ипак сваки од аутора има неку своју нијансу значења неког термина, свој поглед на неки елемент метода или приступ анализи. Ми ћемо издвојити најважније међу њима и сажето их описати.

Ово је донекле отежано и тиме што многи чланци ни не извештавају о коришћеним методама. То се пре свега односи на то што истраживачи не стављају свој рад у контекст претходних студија, али они понекад не пишу чак ни о одликама сопственог истраживања.

7.2. Општи услови испитивања.

7.2.1. У литератури се приликом примене асоцијативног метода користе два термина: тест или анкета. Онај први је чешћи. Заснива се на експерименталној традицији метода, а коришћен је и код наших аутора (АРСЈ, Гашић Павишић 1981, 1984, Драгићевић 2007, 2010, Милекић и др. 1988, 1989, Чабаркапа 2014). Други се користи тек понегде (као, рецимо, „упитник“ у Де Дејне и Стормс 2008а, Јанковић 2010, Караулов 2002), али смо се, по савету ментора, определили за њега ради прецизности, с обзиром на то да није у питању прави *тест* неких способности, већ само образац за прикупљање података. Сам термин *тест* би могао имати и нежељеног утицаја на расположење и одговоре испитаника, као што Бејумова примећује (2016: 103).

7.2.2. Дражи могу бити вербалне и невербалне. Невербалне су сликовне; други медијуми су физички могући, али се не употребљавају. Вербалне дражи могу бити представљене усмено или писмено, а и одговори се могу тако давати. Одговори на све типове дражи су, по правилу, вербални.

7.2.3. Приликом писменог задавања дражи, оне могу бити дате скупно, тако да се више њих види. Како би се избегао, или бар донекле ублажио, евентуални утицај једне дражи на другу, оне могу бити и дате на засебним листовима. Из истог разлога њихов распоред у упитницима може бити (псеудо)насумичан. Такође се анкете могу међусобно разликовати. То повећава трошкове припреме и обраде, те се не одлучују сви истраживачи на те додатне кораке (APCJ 2005: 98, Стефановић 2016: 412). Електронске анкете, као оне у *Small World of Words* пројекту Де Дејна, Стормса и сарадника, нуде једноставно решење тог проблема.

7.2.4. Испитивање може бити индивидуално или групно. Комбинација индивидуалног и усменог метода користи се с млађом децом или са старима који не могу писмено попуњавати анкету. Подврста индивидуалног испитивања јесте и електронско анкетирање, које се користи у новије време. Најчешће се испитивање спроводи у групи, у учионицама, с обзиром на то да су испитаници обично студенти или ученици.

И индивидуални и групни приступ имају својих добрих и лоших страна и њих треба бити свестан при интерпретацији добијених података. Кад је појединац сам с испитивачем, односно кад одговара усмено, он може покушати да даје стереотипније, „боље“ одговоре (Ентвисл и Форсајт 1963: 297, Здобнова 2015: 9), али има и налаза који указују на то да присуство посматрача нема утицаја на одговарање (Ајзекс и Чен 1990). У групи може бити ненамерног изговарања одговора пред другима, дошаптавања или губитка стега лепог понашања који долази с анонимношћу.

7.2.5. По томе колико су испитаници ограничени у семантичком односу дражи и одговора, асоцијације могу бити: слободне, делимично слободне или контролисане. Код првих нема посебних захтева. Код других упутство налаже да се не понавља драж као одговор, или да одговор буде смислен и смислено повезан

са својом дражи. Треће циљано траже одређени однос – треба на драж одговорити неком њеном особином, њеним антонимом, хиперонимом и сл.

7.2.6. По броју тражених одговора, асоцијације могу бити дискретне и континуиране. Код дискретних од испитаника се очекује да дају само један одговор – најчешће једну реч – на задату драж, док се код континуираних асоцијација очекује да се одговори дају догод навиру у ум. Овај други тип подложен је уланчавању, појави да се сваки следећи одговор позива на претходни, а не на драж. То понекад и јесте жеља истраживача, али најчешће је у питању нуспроизвод. Стога се у упутствима може нагласити да се пре сваког следећег одговора треба сетити дражи, или она може бити дата више пута на листићу, уз сваку празну линију.

Гарскоф (1965: 307) је, поредећи резултате ових двају типова асоцијација, дошао до закључка да су слични по хијерархији одговора, али Де Дејне и Стормс (2008б: 227) извештавају о томе да има неуролошких и семантичких разлика између једних и других, те да је на истраживачима да се, према доступним информацијама, одреде за тип који се уклапа у њихову студију.

7.2.7. Дискретне асоцијације пред истраживача постављају једно нерешено и нерешиво питање: шта је „једна реч“? Нејасне су границе између појединачних речи, полусложеница и сложеница, посебно ако се у обзир узму различите правописне конвенције и различити нивои знања испитаника (хоће ли неко написати *ауто-пут*, *аутопут* или *ауто пут*; *баба-рога*, *бабарога* или *баба рога*? хоће ли неко, строго поштујући упутство о „једној речи“, прескочити повратни глагол?). То се наставља с фразама и њиховим разним типовима и нивоима (*нуж голаћ*, *водити разговоре*). Један појам се може једнако изразити кроз једну реч или више њих (*родитељи* = *мама и тата*). Ту су и предлошко-падежне и сличне конструкције у флективним језицима, попут српског. Ово је повезано с тим што се као одговори углавном не јављају функционалне речи.

7.2.8. Постоје и ређи подтипови асоцијација. Као подврста контролисаних асоцијација могу се дати две дражи, где би одговор попунио тријаду; или три, а да испитаник треба да одлучи које су две повезане. Одговори могу већ и бити понуђени, али то, чини нам се, излази из оквира асоцијација. Испитивање се може

кретати и супротног смеру, па се од учесника очекује да претпоставе која драж је изазвала одговор(е).

Пошто се најчешће, а и у нашем истраживању, користе слободне дискретне асоцијације, кад нема посебних назнака, под „асоцијацијама“ мислићемо на њих.

7.3. Интервју.

После анкете може уследити интервју. Овим питањем се посебно бавио Вортон (2010). Пошто су асоцијације независне од контекста, неке одговоре је тешко тумачити, посебно ако се анализа заснива на или-или класификацији, па би интервјуи могли у томе помоћи. Но, они захтевају доста времена, а информације добијене током интервјуа не оправдавају уложени труд. Уз то, није сигурно да ће објашњења која испитаник даје после анкете одговарати, и уз најбоље намере, ономе што је мислио током ње. Такође је иронично тражити од људи да одговарају на дражи без размишљања, а потом захтевати да своје одговоре образложе (Волтер, према Вортон 2010: 736). У великим групама интервјуе би, препоручује Вортон, требало у потпуности изоставити.

7.4. Припрема података – бројање, сабирање, чишћење.

Као и код других елемената, и овде има мноштво различитих приступа обради података. Испитаници праве неке грешке, намерне или ненамерне, док попуњавају анкете. Оне ненамерне, грешке у писању, по правилу се исправљају, али приметна игра анкетом често узрокује одбацивање података. Анкете се могу одбацивати и ако одређен постотак одговора није дат.

Када су подаци коректни, они ипак могу бити подложни изменама како би се лакше бројали. Промене су усаглашене с циљем истраживања. Негде се различити облици речи – у енглеском је то углавном ограничено на однос једнина : множина – свде на један. Лематизација може бити и шире схваћена, па се негде и творбено, или чак концептуално повезане речи свде на једну. Одговори с непостојећим речима, они с више речи или омисије другачије се третирају у зависности од истраживања.

На знаке о променама треба обратити пажњу при тумачењу закључака одређеног истраживања или, важније, при будућем позиву на њега јер неки од добијених резултата имају јачину само због темељне прераде оригиналних одговора.

7.5. Карактеристике асоцијација.

7.5.1. Јачина асоцијација.

Одговори добијени асоцијативном методом имају своју јачину, тј. учесталост. Она може бити изражена апсолутно или релативно. Асоцијати се по својој јачини ређају хијерархијски, у опадајућем низу. Најјачи одговор је примаран; он са следећих неколико одговора чини популарне одговоре, а они с апсолутном фреквенцијом 1 зову се идиосинкратичним. Добијени одговори скупно гледано представљају асоцијативно поље, односно асоцијативно-вербални сет. Речници асоцијација могу бити директни, ако одредницу представља драж, а чланак чине одговори; могу бити и обратни, ако одредницу представља одговор, а чланак дражи које су њега изазвале.

Због тога како се подаци прикупљају и обрађују, асоцијације мере релативну, а не апсолутну јачину повезаности неких речи или концепата. Ако од 100 одговора на реч X одлази њих 30, то не значи да је X 10 пута јача од речи Y, којом су одговорила 3 испитаника, јер је могуће да је оних 30 имало и другу реч у свом лексиону, само што је није дало због чешћег одговора.

7.5.2. Дистрибуција одговора.

Слободанка Гашић Павишић помиње три одлике дистрибуције учесталости одговора у асоцијативном пољу (1981: 28–30): општост, разноврсност и идиосинкратичност. Општост је просечна учесталост најчешћих одговора у неком узорку испитаника. Разноврсност је просек броја различитих одговора на једну драж. Идиосинкратичност је просек идиосинкратичних одговора у узорку.

7.6. Дражи.

7.6.1. Избор дражи.

За истраживање је изузетно битан избор дражи. У прво време није било устаљеног њиховог списка, али то се мења с истраживањем Кентове и Розанова (1910). Њихова листа је владала и скоро век касније, иако је са собом носила извесне проблеме. Дражи на њој су биле изабране јер су, једноставно, биле погодне за оригинално истраживање, али пошто су на основу њих изведене прве велике норме, оне су се, упркос свом мањку разноврсности, дуго задржале. Каснији истраживачи су у К–Р списку дражи и нормама имали основу према којој су лако могли да упореде своје резултате, а што је више студија било утемељено

на њима, то је било теже отети се њиховом утицају. Чак и уз измене, дражи с листе Кентове и Розанова су опстајале. Временом, све више аутора скреће пажњу на њихове недостатке и чини се да се научници најзад окрећу ка списковима прилагођеним појединачним истраживањима. То, наравно, са собом као последицу носи да је нове резултате теже директно поредити.

7.6.2. Број дражи.

Број дражи се креће од 3⁶¹ (Барсалу и Вимер-Хејстингз 2005) или 4 (Руће-Дравиња 1971), преко 51 (Јанковић 2010), 80 (Гашић Павишић 1984), 90 (Хирш и Три 2001), 100 (Кент и Розанов 1910), 196/500⁶² (САНРЈ), 600 (АРСЈ), 1126 (АСШС), 2464 (БВАН), 5019 (УЈФВАН), нешто мање од 7000 (РАС), 8400 (ЕАТ), до преко 12.000 (Де Дејне, Наваро и Стормс 2013а) или чак 16.000 (Де Дејне и др. 2018).

Две крајности имају своја објашњења. Де Дејне и сарадници за своја истраживања менталних мрежа морају сакупити податке о многим дражима јер број веза утиче на репрезентативност мрежне структуре, посебно с обзиром на то колико су за централност речи важне обратне асоцијације. Велике нормативне студије такође представљају основу за даље психолошке тестове. Барсалу у свом критичком прегледу утемељених теорија когнитивне науке пише како апстрактне појмове, којима се његова лабораторија бави, можда треба проматрати у мањем броју а детаљно, не скупно, посебно узимајући у обзир њихову разноврсност (Барсалу 2016: 1136). Различити погледи нису супротстављени, већ комплементарни.

Кад има више од 100 дражи, испитивање се не спроводи одједном, већ са неким мањим или већим паузама. Но, паузе су могуће и са мање дражи јер је замор приметан и код деце и код одраслих после одређеног броја одговора.

---

⁶¹ Коришћена су по три концепта у свакој од три групе. Сваки од концепата био је изражен трима речима у апстрактној и прелазној групи (нпр.: *истина* је представљена путем *true*, *the truth* и *truthfulness*), а по једном речју у конкретној групи (*птица*). То значи да је била 21 драж укупно.

⁶² Тако пише у самом САНРЈ (1977: 53), мада другде стоји да их има 196 (АСШС 2011: 6), 200 (Головко 2017: 25, Караулов 2002: 752) или и једно и друго (Драгићевић и Стефановић 2013: 392, 393). Корен овоме јесте то што јесте било 500 дражи у истраживању Леонтјева и сарадника, али је требало да буде две свеске самог речника – прва са 196 дражи, а друга с 304 њих (САНРЈ 1977: 3). Но, шири проблем с преношењем информација добро слика рад Јељењевске и Овчиникове (2016: 79). Ауторке такође тврде да стимулуса има 500, а позивајући се на електронску верзију тог речника, у којој је наведено да их има само 196. С друге стране, електронска и штампана верзија се у неким квантитативним подацима не подударају.

Број испитиваних дражи има, као и све остало, и друга практична ограничења – без институционалне подршке и других истраживача око себе тешко је прикупити и обрадити довољан број података. Ово је и разлог што се појединачни истраживачи углавном служе туђим нормама, а асоцијативни метод користе као помоћно средство у својим радовима.

Од броја дражи и њиховог избора највише зависе обратне асоцијације, те на то треба нарочито обратити пажњу приликом осмишљавања већих истраживања или оних која би се желела бавити централним појмовима у менталном лексикону говорника неког језика.

7.7. Узорак.

7.7.1. Тип узорка.

Узорак је скоро увек пригодан. То је шири проблем у хуманистичким наукама. На пример, за психолошка истраживања испитаници ће редовно бити студенти психологије, и то неког уводног курса, за лингвистику студенти лингвистике. У оба случаја у питању је једна група једног смера једног факултета једног универзитета једног града. Ако нису студенти, то су полазници неког наставничког семинара, или колеге са института на ком је запослен истраживач. За развојну психолингвистику то су бебе истраживачице и њене најближе колегинице, а подаци су у ствари извештаји мајки, не сам дечји говор; систематично прикупљени подаци природног дечјег језика су по обиму доста ограничени (Велман и др. 1995: 118).

Тако је и у асоцијативним истраживањима. Чак и кад се тврди да је случајан, узорак је често пригодан, па су тако норме за одређени језик у великом броју случајева засноване на подацима из само једног града.

Код нових, електронских анкета, узорак је донекле самоизабран. Упитнике могу видети само особе с компјутером и приступом интернету, а од њих ће одговоре заиста давати само они који су могли да сазнају за истраживање и да се за њега заинтересују.

7.7.2. Разноврсност узорка.

Друго што се у вези с узорком уочава, посебно у старијим истраживањима, јесте то да је он ограничен на одређену друштвену групу, иако званично представља општу популацију. Ако је у питању доминантна, немаркирана група,

то се не помиње експлицитно јер се подразумева, али се из неких коментара може наслутити да су узорак чинили само бели мушкарци, рецимо.

Узорак је у прво време често био прикривено ограничен на белце јер је амерички школски систем био расно сегрегovan, ако не свуда *de iure*, онда *de facto*. У том смислу, интересантан је попис етничког састава испитаника код Вудроа и Лауелове (1916: 31–32). Уз коментар „деца су припадала скоро свим националностима заступљеним у Сједињеним Државама“, даје се низ с врло детаљним описом порекла испитаника (нпр. „1 Славонац“, „11 [мешано порекло] Немаца-Шкота-Ираца“), у којем се јављају кавказоидни народи, скоро редом европски, без Азијата и црнаца. Црначка популација се засебно испитује, а тумачење је расно проблематично (Мичел и др. 1919).

Нешто слично је важило и за раздвајање по полу, те је узорак у прво време донекле ограничен на мушкарце *или* жене. С једне стране, то се да објаснити тиме што су постојали чисто женски колеџи. С друге, студенткиње су биле у мањини и иначе (Снајдер и др. 1993). Ситуација се мења с променом друштвене климе, те се 60-их година и касније јавља више научница⁶³, које бирају и разноврсније узорке. Да укључи више различитих популација у своја истраживања, потрудила се Дорис Ентвисл, која се бавила децом из различитих економских слојева (Ентвисл и Форсајт 1963), а испитивала је и Амише. Полна расподела је понекад циљано уједначена (Гашић Павишић 1984, Јанковић 2010, Палермо и Џенкинс 1963), али то није увек тако, већ неки од полова мање или више претеже (жена има више у АРСЈ, Де Дејне, Наваро и Стормс 2013а, мушкараца у ЕАТ). Како би узорак био потпуно једнак, Палермо и Џенкинс су, на пример, тестирали и више од потребног броја испитаника, па потом насумично одбацивали анкете (1963: 379).

7.7.3. Величина узорка.

7.7.3.1.1. Када одлучује о томе како ће спровести своје истраживање, једна од могућности јесте да се истраживач при одабиру позове на традицију. Тако и код величине узорка постоје велике варијације, било да су у питању експерименти, норме или тезауруси. Да се концентришемо само на оне радове који се рачунају као норме, макар их таквима сами аутори прогласили: на једној страни, ту су норме Кентове и Розанова с 1000 испитаника (1910), Минесота

---

⁶³ Ово посебно важи у „меким“ наукама, што обухвата и психологију, социологију и лингвистику.

норме с њих 1008 до 1031 (извештај Џенкинс 1970: 2, о Расел и Џенкинс 1954). На другој су мање норме, с 45 испитаника (укупно 90, Хирш и Три 2001) или 41–50 (БВАН).

7.7.3.1.2. Велики западни тезауруси имају мање испитаника по дражи: Де Дејне и сарадници у најновијем опису свог пројекта задржавају се на 100 њих (Де Дејне, Наваро и Стормс 2013а), а то важи и за ЕАТ; УЈФВАН су имале по 149 испитаника у просеку (Нелсон, Макевој и Шрајбер 2004).

7.7.3.1.3. И у словенском свету има великих колебања: речник руских ученика основне школе (АСШС) има мање узрасне подзорке који јако варирају – од седамдесетак до око 300 испитаника. У САНРЈ званично има 500–700 њих⁶⁴, а огромне варијације има и велики РАС – само је на мање од једне десетине дражи одговарало око 500 испитаника, док је на већину одговарало око 100 њих; 4 дражи су грешком двапут испитане, па имају око 1000 одговора (Караулов 2002: 751, Черкасова 2006)⁶⁵. У нашем АРСЈ одговоре је давало 800 студената и ученика средње школе.

7.7.3.1.4. Јасно је да ће код деце из практичних разлога бити мање испитаника, посебно ако су деца млађа па се мора користити индивидуално-усмени метод прикупљања података, али и ту има великих варијација. Испитаника може бити: 25 (Розанов и Розанов 1913), 30 (Милекић и др. 1989), 200 укупно (Гашић Павишић 1984); 200 деце нормалног језичког развоја и 100 деце с говорним проблемима (Чабаркапа 2014); по 300 по узрасту (Јанковић 2010), а Вудроу и Лауелова (1916) су имали 1070 испитаника укупно. Палермо и Џенкинс су имали 4500 испитаника (1963: 379), али је у основној школи било укупно 2500 деце, по 500 у сваком разреду од 4. до 8.

7.7.3.2. За нас је занимљиво Мирино тврђење из 1982. године: „Испитивање већих група [од 100] не доводи до претераних промена у ученој шеми; одговори се стабилизују у групама од педесеторо и више испитаника, те коришћење много веће групе не прави велику разлику за дијапазон или шему

---

⁶⁴ Опет, податак је дат према самом САНРЈ (1977: 53), мада другде пише и да испитаника за 62 дражи има око 200 (1977: 3), док Јељењевска и Овчиникова пишу да одговора има од 150 до 650 (2016: 79), иако по нашем увиду има и дражи на које је одговарало и близу 800 испитаника.

⁶⁵ Черкасова и Караулов се на више места не слажу у потпуности у бројкама које дају, али што се овога податка тиче, док она пише да је око 500 испитаника одговарало на 756 дражи, он тврди да је у питању било 775 дражи.

одговора“ (1982: 29). Има, с једне стране, супротних мишљења. Диз (1962а: 168) експлицитно каже за свој узорак од 50 испитаника да је „једва довољан за било какву поуздану анализу“ и „премали за било шта осим грубих процена“. Черкасова (2006) пише да се јаки асоцијати (они с више од 5% одговора) стабилизују изнад тога, тек између 100 и 200 испитаника, а проценат нових асоцијата опада на 1% и касније. Још јачу тврдњу преноси Р. Драгићевић (2010: 40), позивајући се на РАС: „[з]а успешно истраживање вербалних асоцијација треба прикупити 500 асоцијација на сваки задати стимулус“ (видети и Драгићевић 2007: 122, Караулов, према АРСЈ 2005: 96), а тај захтев наводе и Јељењевска и Овчиникова (2016: 71).⁶⁶ Ипак, и сам РАС тај број одговора достиже само за део испитаних дражи. С друге стране, могуће је да се тврдња професора Мире односила само на нематерње говорнике. Може се десити и да је била изазвана практичним ограничењима јер је тешко наћи уједначене групе нематерњих говорника чак и за енглески.

Поставља се и питање на основу чега је Мира извео тај закључак – из сопственог искуства знамо да је могуће да су одговори испитаника из једног града међусобно уједначени, али да се разликују од оних из другог града, који су опет међусобно уједначени. Ако је Мира посматрао асоцијације из ограниченог круга испитаника, можда су оне заиста биле стабилне, а да је то прикрило варијативност изван испитиване групе.

7.7.3.3. Приликом опредељивања за број испитаника, важан је и циљ истраживања и тип даљих анализа. У чисто експерименталне сврхе испитује се мање људи, али ни ту нема утврђене доње или горње границе (на пример, 11–16 у Руће-Дравиња 1971, 636 у Фицпатрик и др. 2015). За квантификацију неких односа – рецимо, синтагматичности и парадигматичности одговора – вероватно је довољно мање људи него за детаљну анализу садржаја асоцијативно-вербалних сетова. Што се овог другог тиче, Черкасова (2006) је испитала како укупан број одговора корелира с прирастом нових и приметила да са 450–500 анкета њихов

---

⁶⁶ Нисмо успели да у Карауловљевом поговору у РАС нађемо тај податак. Такође, није потпуно јасно на основу чега би се у РАС то и могло тврдити с обзиром на то да тек 4 дражи, и то случајно, прелазе тај број испитаника. Најближе што смо у вези с овим нашли јесте оно што је Черкасова (2006) установила, али њене тврдње у вези с наведеним бројем испитаника не поклапају се у потпуности с поменутиим Карауловљевим ставовима.

број пада на 1%. То би се онда могло сматрати границом засићења асоцијативног поља.

7.7.3.4. Када говоре о броју својих испитаника, многе студије не дају стварну слику о томе, иако наводе потпуно тачне податке. Тачније, често се рачунају сви испитаници укупно, а не они на најмањем испитиваном подузорку. На пример, ми бисмо могли рећи да имамо преко 6000 испитаника, но ту би били и одрасли, као и они које смо одбацили. У ствари, број наших испитаника у основној школи је 5232, али ни то још није права слика. Тек ако кажемо да их имамо више од 700 по узрасту долазимо до истине, а тај број се смањује ако говоримо и о поданализама по полу јер дечака има, у просеку, 387, а девојчица 356.

Још једно питање јесте то да ли су наведени испитаници заиста различите особе, на шта упућују формулације у извештајима, или се број испитаника у ствари односи на број попуњених анкета. Ово важи посебно кад се ради о већим, дугогодишњим и електронским истраживањима (видети тачку 4.4.1).

7.8. Време.

Упутства могу наглашавати временско ограничење или брзину којом је потребно давати одговоре, или могу испитаницима давати више слободе. Мање времена за попуњавање анкете за резултат је имало стереотипније одговоре, с више контраста и омисија, а кад су испитаници имали више времена, давали су креативније одговоре (Сипола, Вокер и Колб 1955: 445–448). Разлику између раних и касних одговора приметили су и Симонс и сарадници (2008: 109). Они су уочили да су први одговори језички везани за дражи – то су њихове фонолошке и морфолошке варијације, или синоними и антоними. Касније реакције су изражавале елементе ситуација и мисли везаних за дражи, као и њихове физичке особине.

Притом су Сипола, Вокер и Колб (1955: 449–450) уочиле да испитаници тумаче упутства и ограничења сваки на свој начин. Када су им наложиле да што брже попуне анкету, они су на одговоре трошили у просеку 1,2–4,7 секунди. Када су могли да на одговор утроше колико год времена хтели, требало им је између 2,3 и 25,7 секунди. Никако се не може очекивати да су они са супротних страна

тих опсега једнако одговарали премда су чули иста упутства, а значајно је и то што се део опсега поклапао без обзира на упутства.

7.9. Анализа.

7.9.1. Анализа може бити усмерена на групу или на појединца. Ми ћемо се бавити групним приступом. Други приступ, индивидуални, много је ређи. Примећује се да неки испитаници одговарају на већину дражи типски: рецимо, синтагматским одговорима или контрастима. Њихове реакције се, стога, могу засебно проучавати, али то се ради кад су у питању анализе које се, с мање или више успеха, баве одређеним патологијама или одликама личности.

7.9.2. Захват анализе.

7.9.2.1. Добијених одговора има много и они имају различиту јачину. Истраживачи се при избору онога што ће ући у даљу анализу могу водити за формалним критеријумом и изабрати примарни асоцијат, прва 3 или првих 5 најпопуларнијих одговора.

Они се најчешће и одлучују за тај принцип, а у оквиру њега за примарни одговор, али шта се добија на једноставности, губи се на другој страни. Уочено је да различите дражи имају различит распоред одговора (Нелсон, Макевој и Денис 2000), а позивање на само неколико најснажнијих одговора ту разлику замагљује. Ако се гледа првих n одговора, не примећује се да се разликује, на пример, распоред с прва 3 одговора јачине 34, 30, 23 на 100 од оног с јачинама 34, 15, 9, 9, 9 на 100. Ако се само помене да се рачуна примарни одговор, не види се да је код једне дражи он имао јачину 56, а код друге 15 од 100.

Исто се односи и на идиосинкратичне одговоре. Они се углавном не анализирају даље, али једно је одбацити одговоре с фреквенцијом 1 на 1000 анкета, а друго одбацити одговоре с том фреквенцијом на 30 њих. Више одговора с истом фреквенцијом, као 9, 9, 9 из примера у претходном пасусу, могу се упростити насумичним избором једног од њих.

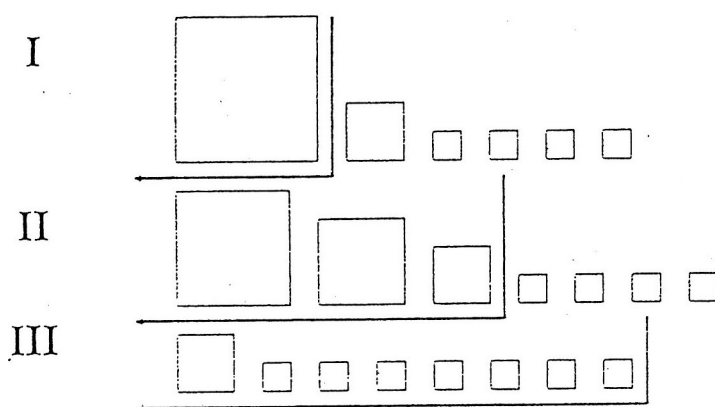
7.9.2.2. Други је приступ онај који се користи на Истоку. За руску традицију важан је појам „језгра“, који се заснива на одређеном постотку испитаника који су давали одговоре. С обзиром на то да је у питању релативна величина, језгро приказује реалнију слику вербалног сета. Но, не постоји његова тачна дефиниција и оно варира, чак и у оквиру истог рада.

Код Платонове (2015) и Смирнове (2016) асоцијативно-вербални сет дели се на четири зоне: језгро, основу, ближу и даљу периферију, а оне редом захватају одговоре које је дало 20% испитаника, 10–20% њих, мање од 10% њих, као и појединачне одговоре.

Код Козлове (2015) језгро чине континуалне асоцијације с више од 30% одговора, а периферију оне с 5–15% њих. Овде треба приметити неколико ствари. Иако то није јасно из самог одређења, из остатка текста види се да је у питању проценат испитаника. Међу датим постоцима недостају опсези 15–30% и они испод 5%. Стање је нешто јасније из табеле (2015: 140), где се види да је као језгро, у ствари, рачунато све с фреквенцијом већом од 15%, периферија је испод тога, с тим што асоцијације с јачином мањом од 5% нису ни узимане у обзир.

Ово није најбољи принцип за одређивање језгра из два разлога. Први је описана варијативност. Други је то што се као основа узима проценат испитаника. И он такође може да варира између испитиваних дражи, али још битније је да он, чак и кад је исти, може да сакрије разлику између самих дражи. Још већи проблем је то што по предложеним опсезима језгра и периферије нека асоцијативна поља не би ни имала језгро јер би им примарни одговори били преслаби.

7.9.2.3. Трећи приступ, донекле сличан руском, јесте онај који су предложили Милекић и сараднице (1988, 1989). Они су добро уочили да структура асоцијативно-вербалног сета, а тиме и значајних одговора, варира између дражи, што су и илустровали:

Илустрација 7.1. Различита структура јаких одговора, са значајним одговорима издвојеним према предложеној формули. Преузето из Милекић и др. (1988: 45).

С обзиром на ово, у својим студијама користили су следећи принцип: узимали су у обзир све одговоре до 25% јачине примарног одговора, укључујући и оне с том јачином. Иако сматрамо да је овако заснована граница боља од оне која је чисто формална, ни она није савршена – понекад се јасно издвоје неке групе, па се она нађе пре или после нечега што би по осећају чинило границу. Рецимо, у нашим подацима за драж *срећа* код одраслих издвајају се три групе: 85, 75, 69| 22, 21, 20| 13, 10... али предложена граница дели другу групу и придружује једног њеног члана првој: 85, 75, 69, 22| 21, 20, 13, 10... Но, тешко би било дати једноставну формулу која би се једнако могла применити на све, те остајемо при овој као оптималној. Она је, ипак, у предности над претходно поменути јер је у питању релативна величина, а тачно утврђена и доследно примењива. Најбитније је што је заснована на јачини *одговора*, а не на њиховом рангу или броју испитаника, тако да овај принцип зависи од одлика самог асоцијативног поља неке дражи.

7.10. Приступ анализи.

7.10.1. Исток и језгро асоцијативног поља.

Два су главна приступа анализи асоцијација и они се у великој мери поклапају с поделом на источну и западну традицију. На Истоку је приступ у основи квалитативан и могао би се назвати гешталтистичким. Тамошња анализа најчешће обухвата целокупан асоцијативно-вербални сет, или бар његово језгро. Посматрани сет се потом детаљно анализира, и преко тога се тумачи језичка слика света просечног говорника неког језика. С обзиром на ту детаљност, студије су ограничене на једну реч или свега неколико њих. То шта представља „језгро“, као што је описано, арбитрарно се процентуално одређује.

Субјективност се често огледа у тумачењу података па се може десити да се у истом раду помене да неки одговор има јачину „чак“ 14, док други има јачину „тек“ 14. С обзиром на то да је истраживач у директнијем контакту са садржајем вербалног сета, већа је и опасност да својим знањем или мањком знања о свету утиче на тумачење и да нешто „учита“ у анализу, на шта је у својој монографији упозорила и Рајна Драгићевић (2010: 23, 27–29, 37).

7.10.2. Запад и класификације.

7.10.2.1. На Западу је приступ у основи квантитативан и могао би се назвати атомистичким. Резултати добијени путем асоцијативног метода се класификују и потом статистички обрађују. Разлике између *љубави* и *мржње*, или *љубави* и *столице*, своде се на, рецимо, број синтагматских и парадигматских, таксономских или тематских одговора код једне или друге речи. Ово, истина, омогућава да се обради много дражи и одговора, али замагљује њихове појединачне одлике.

7.10.2.2.1. За квантификацију изузетно је важна класификација. С практичне стране, класификација која има премало категорија много скрива, док она с превише категорија постаје тешка за примену, а ни не доноси довољно јаке резултате. Често су категорије неједнаке гранулације. Именоване семантичке релације које су ближе аутору, које он боље познаје (нпр. антоними, синоними, хипоними...), детаљно су изложене, док су друге заједно смештене у неиздиференциране групе (нпр. објекат, локација, догађај). Мада Диз сматра да је груписање слободних асоцијација према критеријумима који долазе ван самог асоцијативног процеса насилно (Диз 1965: 22), Слободанка Гашић Павишић помиње да је тражење општеважеће и потпуне класификационе шеме предмет многих проучавања (1981: 30), али и да ниједна није у потпуности прихваћена. Чини нам се да то није ни необично, али и да такав систем није ни потребан јер класификација ни не треба да, покушавајући да задовољи све, не задовољи никога. Као и сви остали елементи ове технике, она треба да послужи циљу конкретног истраживања.

Класификације су тако и прављене. На почетку су постојале разне психолошке класификације, преко којих је требало проценити нечију личност или прилагођеност. Оно што С. Гашић Павишић помиње као логичке асоцијације (1981: 31) – одговори могу бити надређени, подређени или приређени, тј., у лексиколошким терминима, хипероними, хипоними или кохипоними – од ограничене су користи. Таква подела примерена је, прво, конкретним појмовима. Друго, чак и код таквих појмова, то што класификација коју нуде Де Дејне и Стормс (2008б, дорађена верзија из Ву и Барсалу 2009) има, осим тог типа, још 4 велике групе могућих односа, а међу њима од 43 подтипа само њих 6, укључујући

ту и синониме и антониме, одлази на таксономију, показује колико се губи насилно упрошћеним поделама.

7.10.2.2.2. Формална лингвистичка подела одговора на синтагматске и парадигматске одговоре имала је великог утицаја на проучавање односа усвајања језика и асоцијација, али је имала и своје недостатке. И поред њих, дуго се задржала због тога што је наоко била једноставна. Неки од сарадника наших двају института из Београда – Института за педагошка истраживања и Института за експерименталну фонетику и патологију говора – користили су класификацију одговора која је била направљена како би се учили патолошки поремећаји у децем развоју, пре свега говорном (Васић 1976, Милекић и др. 1989).

7.10.2.2.3. Од нових класификација, две се чешће помињу. У области проучавања Л2 утицајна је анализа коју је понудила Тес Фицпатрик, коју је са сарадницима временом унапређивала (за новију верзију видети Фицпатрик и др. 2015: 40–41). У когнитивној психологији често се одговори кодирају према подели коју су успоставили Линг-линг Ву и Лоренс Барсалу (2009). Она је доста детаљна и, у складу с теоријским поставкама које владају у Барсалуовој лабораторији, усмерена на то како се одређени концепти ситуирају. Главне категорије су јој: таксономија, одлике ентитета, одлике ситуације, интроспективне одлике, разно. Ова последња група је присутна у свим класификацијама, под различитим именима („бесмислено“, „clang“, „друго“ и сл.), јер увек постоји део асоцијата који се не да протумачити. Ту је и донекле другачија класификација коју су у оквиру исте лабораторије осмислили Ава Сантос и сарадници (2011).

7.10.2.2.4. Овде се суочавамо с неколико проблема. Класификација може бити субјективна, што и није необично с обзиром на то да су асоцијације слободне од контекста – ако он не намеће оквир који би усмерио тумачење, све пада на истраживача. Његово (не)знање и претходно животно искуство могу утицати на смештање неког одговора у погрешну категорију, па тако Макреј, Халхоли и Хар (2012: 20) *nature – nurture* рачунају као једноставну везу по сазвучју, бесмислену иначе, што је врло чудно с обзиром на то колико је фраза *nature vs. nurture* позната у психологији. Но, то је сталан проблем било које анализе. Он би се могао предупредити триангулацијом кодирања, по могућству с једним кодером који не би био упућен у циљ истраживања. Ипак, то може и само

открити колико је критеријум поделе нејасан и нестабилан (Бејум 2016: 59–61). Чак и кад се користи иста класификација, два би истраживача један пример распоредила у две различите категорије. Рецимо, *пас/мачка – домаћа животиња* било би сврстано у таксономске реакције код Лурије (2000: 69) или Дине ди Бакомо и сарадника (2012: 55), док код Николете Карамели, Аналисе Сети и Донателе Маурици (2004: 24, 25) она није таква – таксономска би била само реакција *животиња*.

Класификације могу у својој доследности бити слепе на битне разлике, те односе *столица – фотеља* и *столица – банана* тумачити као једнаке јер су оба примери за парадигматичан однос дражи и одговора (Диз 1962а, према Чафин 1997: 204). Могу бити престроге и не допуштати двоструко кодирање како би олакшале касније бројање и статистичку анализу. Различити критеријуми у класификацијама могу бити смештени на исти ниво, без јасне хијерархије, чиме долази до њиховог недоследног мешања.

Саме класификације илуструју више својих категорија сличним примерима (*пас* у Карамели, Сети и Маурици 2004, видети поглавље 6). Различито кодирање чак и у оквиру исте класификације води ка прикривеним сметњама у каснијим поређењима. Сирови подаци углавном нису доступни јавности, те се не могу проверити, а и њихов обим би ту проверу чинио практично немогућом, тако да је на читаоцима да верују у међустудијску доследност расподела.

7.11. Критике и недостаци.

7.11.1. Критике.

Но, као што Вортон помиње, иако једни сматрају да асоцијације пружају дубок увид у психолошку структуру језика, другима превише личе на игру. Вредност овог метода показана је кроз материјал који се накупљао деценијама, али критика која је дошла од угледне ауторке Џин Ејчисон се понекад помене, па заслужује пажњу.

Ејчисонова (2003: 85) тврди да се ум не може мапирати на основу асоцијација из три разлога. Прво, сам задатак је помало неприродан, тако да је могуће да не одсликава свакодневне говорне процесе. Друго, контекст може утицати на промену одговора. Највећа је трећа замерка – то што нам асоцијације

не указују на структуру менталног лексикона из, по њој, два разлога: испитаници треба да дају само један одговор, а везе између концепата су разнолике.

Делује да се овом методу замера што није нешто што он ни не покушава бити, а на основу, и у тренутку критике, прилично старе литературе. Прво, неприродност стоји као замерка, али је она, нажалост, одлика свих лабораторијских тестова. Оно што се губи под лабораторијским условима надокнађује се управо кроз ту ограниченост. Важно је само да научници буду свесни контекста резултата – не само у истраживањима која се баве асоцијацијама већ и у психолингвистици уопште – и те резултате не треба скупно одбацити.

Друго, промена с контекстом управо и показује како менталне мреже раде, тако да је ова замерка чудна. Ако се, на пример, тражи асоцијат од *Сунце*, то могу бити *жуто, небо, Месец, круг*. Ако се *Сунцу* дода и *Месец*, онда се губе *жуто* и *Месец*, али остају *небо* и *круг*. Ако им се потом дода још и *слон*, губе се све претходне асоцијације и активира се *велико*. То није слаба, већ јака страна асоцијација. Уколико би се направила мрежа заснована на асоцијацијама, *Сунце* би представљало један чвор, повезан с многим другим у мрежи. Како му се додају чворови-дражи, број оних с којима су сви они у вези опада, док не дође до оног који можда није био најјачи за првобитну драж. То такође показује важност слабих веза за овај метод, супротно тврђењу Ејчисонове.

То нас доводи до треће замерке, која се темељи на погрешној претпоставци – да су све асоцијације обавезно дискретне. Осим што превиђа да постоји континуирани подтип, ово се враћа на претходно: методу се замера на нечему што он ни не покушава да буде, а занемарују се резултати који указују на важност примарних асоцијата (Нелсон, Макевој и Денис 2000). Везе између концепата *јесу* разнолике, а то асоцијације показују, а модели који *јесу* успешно моделовани на њима те везе даље испитују (видети радове Де Дејна и сарадника и поглавље 4).

7.11.2. Недостаци.

7.11.2.1. О неким слабостима већ смо писали на другим местима, те их овде само укратко излажемо. Упознајући се с претходним достигнућима у овој области, учили смо недостатке које Вортон наводи (2010: 732), али и неке којих код њега нема. Прво, како су још од Голтона истраживачи примећивали, сакупљање асоцијација је напоран посао. Он је у новије време донекле олакшан

доласком компјутера, али то са собом носи нове дилеме, којима се тек треба посветити. Друго, као дражи су се дуго користиле високофреквентне речи, које су онда давале предвидљиве резултате. Листа Кентове и Розанова је дуго била стандард у асоцијативним истраживањима упркос својим многим недостацима, који су посебно били приметни кад је коришћена у лингвистичким истраживањима, којима никад није била намењена. Треће, дуго је владала и теорија о синтагматско-парадигматском помаку, која је, истина, имала потврда за своје претпоставке. Но, њени су се резултати могли и другачије тумачити, а пренос њених претпоставки у области којима није била првобитно намењена само је пред истраживаче постављао непотребна ограничења. Четврто, класификација је често проблематична. Групе су прешироке или преуске, а критеријуми се арбитрарно укрштају. Смештање неког примера у једну или другу групу подложно је субјективном ставу истраживача. Пето, да би се створили обратни речници, који су можда и важнији за смештање одређене речи у ментални лексикон, треба обрадити изузетно много дражи. Шесто, а у вези с претходно реченим и првим, асоцијације је, посебно у том броју, тешко сакупљати самостално, а као што се могло наслутити из историје домаћих истраживања, тешко их је сакупљати и с институционалном подршком⁶⁷. Корпусна истраживања, предложена као решење овог проблема, ипак не дају – и поред супротних тврђења њихових аутора – жељене резултате (видети поглавље 3), те могу послужити само као помоћно средство.

7.11.2.2. Посебан проблем чини превласт истраживања на енглеском, на Западу, или руском, на Истоку. Већина студија обављена је на материјалу једног од тих језика, што ограничава налазе, али и закључке изведене из њих, на шта неки аутори упозоравају (Гровер Стрип и Белин 1983: 421; 1985: 126, Де Дејне и др. 2018, Матеудакис 2011: 173, Расел 1970: 53). Студије су најчешће спроводили и њихови матерњи говорници, што ограничава и тумачење на оно што је истраживачу познато и блиско и што му стога делује као једино могуће.

---

⁶⁷ Рецимо, финансијска ограничења која су утицала на то да се не праве анкете с различитим распоредом дражи помињу се чак и у АРСЈ (2005: 98, Стефановић 2016: 412), чије су разне елементе финансирале наше велике институције – Филолошки факултет у Београду, Институт за експерименталну фонетику и патологију говора и Министарство за науку и технологију Републике Србије.

Енглески, као слабо флективан индоевропски језик, с говорницима који већином припадају западноевропском културном кругу, даваће другачије резултате него неки типолошки различит језик чији говорници припадају културама ван Западне Европе, па не би требало резултате добијене на основу њега узимати као општеважеће. Норме из немачког или француског, иако наоко другачије, ипак не представљају језички или културно много удаљене асоцијације. Поменуте замерке важе и за руски, с тим што је у питању флективан језик источноевропског (али ипак европског) културног круга.

7.12. У осмишљавању истраживања судара се неколико жеља и практичних ограничења, тако да је свака одлука компромис. Може се испитати много дражи на мало испитаника, или мало дражи на много испитаника, нарочито ако се циља на то да не дође до осипања испитаника или одговора, или до њихове промене. Све зависи и од времена и финансијске подршке који су истраживачу или истраживачком тиму на располагању.

7.12.1. С обзиром на све досад поменуто, одлучили смо да се – у недостатку утврђених, општеважећих норми за спровођење асоцијативних испитивања и њихову анализу – угледамо на највеће и најважније домаће дело из ове области – *Асоцијативни речник српскога језика*. Тако смо добијене резултате могли поредити с онима из тог речника. Но, наша одлука је заснована и на другим аргументима.

7.12.2. Нисмо хтели да у испитивање уводимо никаква строга ограничења што се тиче броја речи, смислене везаности дражи и одговора, као и времена из више разлога. Што се броја речи-одговора тиче, као што је већ поменуто, тешко је одредити шта је једна реч чак и кад бисмо хтели да само једну признајемо. Притом, нас *нису* занимале појединачне речи, већ смо хтели да видимо концептуалне везе између дражи и одговора, које су могле бити изражене и кроз више појединачних речи, као и могуће граматичке конструкције које би се нашле међу одговорима. Рачунали смо да ће број испитаника, тј. њихових одговора довести до тога да се неки од асоцијата, пре свега они од једне речи, издвоје као „јаки“, док би други пали на дно асоцијативно-вербалног сета тиме што не би довољно људи њих искористило као одговор. Ако би конструкције од више речи биле довољно честе да уђу у оквир анализе, то би значило и да су довољно важне

испитаницима, те да их не би ни требало одбацивати по неком чисто формалном критеријуму.

7.12.3. Време нисмо строго ограничили, прво, јер је сваки узраст у другачијој мери способан да приступи испитивању. Та способност не варира само према узрасту, већ и према одељењима, а унутар одељења и према испитаницима. Друго, строжа ограничења и краће време за одговор доводили су до престереотипних одговора, а ми смо хтели да испитаници дају пре свој него општи одговор.

За све важи и један општи разлог: испитаници упутства тумаче према себи. Инсистирање на поштовању неких строгих оквира не би довољно смањило шта год да излази изван њих, а ограничавало би могуће жељене одговоре. Посебно нам је било важно да, у вези с тим, не заплашимо наше испитанике, децу, и да одржимо пријатну атмосферу током анкетања.

7.12.4. Што се тиче броја испитаника, требало је да их буде више од 500, колико их је било код дела дражи у РАС, а циљали смо на то да их буде што ближе 800 како би резултати били самерљиви с онима из АРСЈ – тј. у питању је био квотни узорак. Но, важније, желели смо да наши подаци – с обзиром на број испитаника – представе и што шири дијалекатски и друштвени простор српског језика. Где год је било могуће, испитивали смо по два одељења по узрасту у школи да бисмо, с једне стране, имали довољно репрезентативан узорак по локацији, али и за случај да се, с друге стране, нешто деси анкетама из једног од одељења. То је, због величине насеља, било лакше спровести у дело у градовима него у селима.

7.12.5. Укратко, наше асоцијације су, на крају, потпуно слободне и дискретне. Дражи је било 20, циљано бираних за ово истраживање. Све су биле именице које се традиционално сматрају апстрактним. Биле су псеудонасумично распоређене на анкетном листићу. Испитаницима је за попуњавање анонимне анкете дато онолико времена колико им је као одељењу требало за то – оквирно између 7 минута за старије и 12 за млађе. Признатих анкета је било $709 \leq n \leq 797$ по узрасту, укупно 5232. Са 672 одраслих било их је 5904. По доступним подацима, наше истраживање је највеће истраживање дечјих асоцијација по

појединачном узорку, а спада у највећа истраживања и по укупном узорку⁶⁸. Анализа је у основи квалитативна и заснива се на руској гешталтистичкој традицији, а за одговоре нам је важна, пре свега, њихова тематска веза с дражи. Захват посматраних одговора одредили смо не формално, него према предлогу Милекића и сарадница, те тумачимо одговоре до 25% јачине примарног одговора.

---

⁶⁸ По оном укупном већи је АСШС, *Ассоциативный словарь школьников Саратова и Саратовской области*, у којем је учествовало више од 30.000 ученика од 1. до 9. разреда. Но, то је био велики, четрнаестогодишњи пројекат, са око 150 сарадника, иза кога је стајао Саратовски универзитет, и за који су подаци прикупљани 11 година, с једне стране. С друге, као што је поменуто у поглављу 5, подзорци су могли бити већи и уједначенији. Притом, средњошколски подзорак залази у оно што се обично сматра „одраслима“, односно излази из оквира нашег рада.

8. Методологија истраживања

8.1. Усвајању апстрактних именица током основне школе првобитно смо желели да приступимо на нешто друкчији начин. Намера нам је била да утврдимо колико програмски текстови утичу на развој значења ових речи, што је требало измерити путем улазне и излазне анкете са слободним асоцијацијама.

С тим циљем из програмских текстова за сваки разред ексцерпирани смо апстрактне именице, па потом међу њима издвојили оне које су присутне и у претходним разредима, као и оне које су новоуведене у одређеном разреду. Тај материјал је послужио као основа за пилот-истраживање, које је током пролећа 2016. године спроведено у ОШ „Посавски партизани“ у Обреновцу. Свим разредима дате су анкете с по 20 речи-дражи: 10 истих за све узрасте и 10 карактеристичних за одређени разред, уведених током те школске године кроз програмске текстове у читанкама.

Резултати тог истраживања су сабрани, обрађени и неке речи су се издвојиле по томе што су ученици на њих давали одговоре занимљиве с развојног становишта, док су друге, мање познате (*коб*), често остајале без одговора. Деловало је да програмски текстови не утичу превише на упознавање с непознатим речима, те да би истраживање које смо у првом тренутку осмислили било практично врло тешко изводљиво, а да притом не би било довољно продуктивно. Стога смо се преоријентисали и одлучили да посматрамо апстрактне именице из општег речника и то како се оне усвајају и развијају током основне школе.

8.2.1. Током пилот-анкетирања могли смо, што је врло важно, уочити и које понашање испитивача води ка типу одговора које смо хтели да изучимо. Све то нам је омогућило да направимо следећи корак и осмислимо основно истраживање. Из претходног корака је од речи-дражи које су имале развојно интересантне одговоре одабрано 20 речи-дражи за нову анкету. Од апстрактних именица које се, углавном⁶⁹, јављају у програмским текстовима за основну школу, биране су оне које означавају неке од основних емоција (на пример: *љубав*, *страх*, *туга*), особине (*лепота*, *доброта*) и апстрактне концепте (*будућност*, *мир*,

---

⁶⁹ У нашем прегледу програмских текстова нисмо успели наћи именице *љубомора* и *успех*.

помоћ). Намерно су одабрани неки парови блискозначница (*срећа – радост*) или речи из, условно речено, истог домена (*љутња – мржња*), као и изведенице од платисемичних придева (*добар, леп : доброта, лепота*) како би се испитале могуће сличности и разлике између њих.

То колико су речи познате одређеним узрастима, као и шта та „познатост“ подразумева, може се видети кроз одговоре на њих. Очекивали смо да ће се испоставити да су неке једнако познате свим ученицима (*љубав*), а да су неке млађима мање познате (*љубомора*).

8.2.2. При одабиру дражи у неким другим студијама обраћа се пажња на психолингвистичке варијабле, најчешће фреквенцију. У нашем истраживању то није учињено из следећих разлога. Прво, подаци о фреквенцији за српски језик су скоро недоступни а засновани на корпусима који не одговарају савременом језику. Дечји фреквенцијски речник је доступан (Лукић 1983), али је, осим што је стар 35 година, израђен према писменој активној продукцији, а то није оно чему асоцијације приступају. Друго, фреквенција није нешто за чиме се обавезно треба водити приликом коришћења асоцијативног метода јер је, рецимо, једна од замерки упућених листи Кентове и Розанова то што су бирали честе речи, а оне изазивају реакције које се сувише лако дају предвидети (Мира 1982: 29, Фицпатрик 2007: 323, такође Диз 1962: 79). Такође, фреквенција се не поклапа обавезно с познатошћу, те је не бисмо ни могли користити као меру тога колико су деци блиске неке од речи.

Иако смо хтели да видимо како се наше дражи рангирају по другим варијаблама – добу усвајања, емоционалној валенци, доступности контекста, конкретности, замисливости – за српски језик у тренутку припреме нашег истраживања и током њега нису постојале норме попут оних из MRC базе података. Тек је крајем 2017. објављен препринт рада (Филиповић Ђурђевић и Костић 2017) с неким од тих варијабли за 150 речи. Нажалост, у њему није било ниједне од наших речи. Но, ове године је на скупу ЕИП представљен и пројекат с 2100 речи, међу којима је било и оних из нашег истраживања (Поповић Стијачић и Филиповић Ђурђевић 2018), те заинтересоване за те податке упућујемо на одговарајуће радове.

8.3. Испитаници су били ученици од 2. до 8. разреда из одељења у којима се српски учи као матерњи језик – дакле, истраживање је било трансверзалног типа. Ученици првог разреда нису учествовали у анкети из два главна разлога. С једне стране, током пилот-истраживања могли смо уочити да они, иако имају врло занимљиве реакције, не владају довољно писмом и не владају њиме уједначено. У неким одељењима учитељи брже оспособљавају ученике за писање, па су они већ крајем првог полугодишта, бар што се владања словима тиче, спремни за анкету. Но, у неким одељењима учење азбуке се завршава тек крајем првог тромесечја другог полугодишта, или чак у мају. То је значило да би нека одељења морала да касне бар пола године за осталима (а пола године на том узрасту прави велику разлику), а можда ни тад не би сви ђаци могли да учествују у испитивању, што би довело до неуједначености у узорку.

С друге стране, прваци нису још навикли на испитивање било ког типа, што је могло да конфундира резултате анкете, али и да стресно утиче на ђаке. Врло нам је било важно да то избегнемо, одржимо што бољу атмосферу у учионици и што мање утичемо и на ученике и на сам ток часа.

8.4. За испитивање је састављена анонимна анкета по угледу на ону из *Асоцијативног речника српскога језика*, с тим што су дражи псеудонасумично распоређене на њој – поређане су тако да се повезани појмови налазе што је могуће даље један од другог. Фонт је био крупан, бесерифни, с већим проредом, како би га и најмлађи испитаници лако читали. Анкета је била ћирилична за испитанике који уче српски као матерњи језик, а латинична за оне којима је латиница писмо њиховог матерњег језика⁷⁰. Текст је по рефлексу јата такође био прилагођен дијалекту из којег су испитаници. Пример анкете дат је у Прилогу.

Све анкете, као и оне у истраживању за АРСЈ, имале су исти распоред речи-дражи, из два разлога. Један је онај који наводе и аутори АРСЈ, финансијски. Други је лакше откривање преписивања: једноставније је уочити да се одговори понављају између анкета, чак и ако оне не следе једна другу, ако су оне потпуно једнаке, док би различит распоред при механичком преписивању доводио до наоко смислених одговора.

---

⁷⁰ Подаци из одељења у којима српски није матерњи језик нису коришћени за потребе тезе, али су овом приликом прикупљени како би послужили у каснијим поредбеним истраживањима.

8.5. У школе је послата молба с основним подацима о истраживању како бисмо добили одобрење за анкетаирање. У плану је било да испитивање почне после првог тромесечја школске 2016/2017. године како би и ученицима и њиховим наставницима најмање утицало на рад. Већи део је обављен током новембра и децембра 2016. године, с тим што смо неке школе посетили и мало раније, а неке су нам, пре свега због епидемија, које су те зиме довеле и до привременог затварања неких школа, касније послале свој материјал.

8.6. Припремљено је и детаљно упутство за испитиваче-помоћнике. Пошто је планирано да истраживање буде широког захвата – да обухвати и књижевне и некњижевне дијалекте, град и село, исток и запад, север и југ, као и територије ван Србије на којима се српски учи као матерњи језик – није било могуће да сва анкетаирања лично спроведемо, тако да смо се морали ослонити на помоћ предавача, психолога и педагога из даљих места, који су у својим школама давали анкете. Но, то је захтевало да, ради валидности истраживања, свуда буду исти услови, чему су служила упутства.

Од испитаника је тражено да поред речи-дражи напишу одговор од речи или две који им први падне на памет. То су радили без строгог временског ограничења јер је у претходним истраживањима утврђено да инсистирање на брзини доводи до претераног сужавања реакција, док оне постају „дубље“ ако се испитаницима да довољно времена.

Пре самог анкетаирања даван им је пример с неком конкретном речју ван анкете: на пример, „Шта вам прво падне на памет кад чујете... *табла*?“ Обично је за вежбу довољна била и само једна реч, али се могло питати и за још нешто (нпр. *чоколада*) ако би се испитивачу(-помоћнику) учинило да група није схватила задатак. Ако је требало, млађим разредима испитивач је читао речи-дражи.

Самим помоћницима је било речено да су сви одговори добри, да нема нетачних одговора, као и да испитаници могу оставити нешто непопуњено – све је било у циљу стварања што боље атмосфере, у којој би испитаници могли слободно да дају своје прве, праве асоцијације на неку драж. Такође је напоменуто да деци не треба објашњавати непознате речи у току анкете, те да од њих не треба тражити шта речи *значе*. Једино је требало ограничити могуће извикивање одговора или преписивање.

8.7. Пошто нам је циљ био да прикажемо реално, а не идеализовано стање речника по разредима основне школе, анкете нису раздвајане или одбациване на основу интелектуалног нивоа испитаника – сви који су могли приступити испитивању, унутар својих могућности, једнако су важан део одређеног одељења и језичке заједнице. Анкете су у целости одбациване само ако смо утврдили да некој од њих испитаник није озбиљно приступио, или ако анкетна процедура није поштована⁷¹. У вези с нашом жељом да прикажемо стање у просечном одељењу јесте и одлука да се не ограничавамо на испитанике којима је српски матерњи, што значи да се међу њима налазе и говорници других језика, пре свега Роми.

Анкетирана су по два одељења, где је било могуће, из два разлога: за случај непредвиђених околности и да би и тај узорак, иако не једнак ономе који Караулов тражи, био једнак онима у западним истраживањима или чак и већи од неких од њих.

Додатно анкетирање спроведено је на неколико факултета Универзитета у Београду како би се допунили подаци из АРСЈ, с којима смо хтели касније поредити дечје одговоре. Испитане су дражи: *доброта, душа, лепота, љубомора, љутња, мир, неправда, помоћ, самоћа, стид, страх, туга, успех*. Но, од тог поређења смо одустали из разлога наведених у Прилогу 3.

8.8. Одговори су прикупљени, електронски статистички обрађени у програмима SPSS и Excel и направљени су узрасни речници за сваки разред, уз додатне речнике за одговоре испитаника мушког, односно женског пола. Асоцијати су у речницима организовани по фреквенцији, од више ка нижој, а унутар фреквенције по азбуци.

Такође смо кодирали анкете према томе да ли су дошле из урбане или руралне средине, но одустали смо од даље анализе по том основу. Прво, руралних уноса је, с обзиром на мању величину и број одељења по селима, било вишеструко мање од урбаних (у просеку: 178 : 570), те поређење, чак и преко процената, не би било препоручљиво⁷² (Вике-Фрајберга и Фрајберг 1976: 124), посебно с обзиром на то да разлика у броју испитаника мења структуру асоцијативног поља што се тиче удела различитих и идиосинкратичних одговора

---

⁷¹ Неке од примера признатих и одбачених анкета дали смо у Прилогу 2.

⁷² Неки аутори ипак пореде проценте. Но, за критику тог приступа видети поглавље о одликама асоцијативног метода.

(Палермо 1964: 45). Групе са села и из града припадају и различитим нивоима валидности, ако би се узимали у обзир захтеви о којима смо писали у поглављу посвећеном одликама асоцијативне технике. Друго, тешко је било одредити шта тачно представља одређење „рурално“. Како кодирати приградско насеље? Је ли село уз већи град можда „урбаније“ од мањег, провинцијалног урбаног центра? Те бројке нудимо, уз податке о томе која смо насеља рачунали као „рурална“, како би се створила потпунија слика о испитаном узорку.

8.9. По овако успостављеним критеријумима састављани су речници за сваку од речи по узрасним узорцима и полним подзорцима. Одговори који улазе у анализу – одређени према предлогу Милекића и сарадница (1988, 1989; видети тачке 7.9.2.3. и 7.12.5) као они с бар 25% јачине примарног одговора – дати су у виду табела, с подацима о њиховој апсолутној фреквенцији, релативној фреквенцији (тј. проценту у укупном броју одговора, заокруженом на једну децималу) и кумулативном постотку. Уз њих је увек дат и број оmissија и испитаника у одређеном разреду. Што се тиче процената у табелама, они наоко неће увек давати тачан збир, али узрок томе је што су видљиви проценти заокружени, док су све математичке операције вршене над сировим подацима. Потпуни речници, представљени по угледу на APCJ⁷³, доступни су на сајту <https://sites.google.com/view/anapd/>.

8.10. Потом је следила анализа једне дражи и њених асоцијата по различитим разредима, на основу чега се утврђује како се апстрактне именице током основне школе развијају. Испитивање ће, због обима добијеног материјала, бити ограничено на најпопуларније одговоре и на њихово кретање, али ће бити утврђени и општи трендови који се тичу оmissија, разноврсности и идиосинкратичности одговора. Ти показатељи су одређени према формулама датим у монографији Слободанке Гашић Павишић (1981), прилагођеним нашем истраживању.

Анализа садржаја за понешто мора бити условна јер се можда иза једног одговора крије више различитих побуда наших испитаника. На пример, на драж *страх* чест је одговор *мрак*, али то не значи да се свако ко је то написао сам плаши мрака, што је видљиво и по одговору *мрак (али не зато што се плашим)*.

---

⁷³ Једина разлика ће бити у томе што ће наши асоцијати бити узбучени, док су они у APCJ били поређани по абеди, те би то требало имати на уму при евентуалној паралелној претрази.

Слично је и са паровима *туга – мама* или *туга – тата*. Ти одговори могу представљати и носиоца емоције, и њеног проузроковача с негативном, али и са позитивном претходном ситуацијом (*када је мама љута, кад ми мама узме телефон : без маме и тате, када ми тато оде у Њемачку, отишао ми је тата у Холандију*). Ово је посебно важно нагласити због поменутих проблема са строгом класификацијом ради квантификације.

8.11. Одлике узорка.

8.11.1. Насеља која су учествовала у испитивању.

Анкетирани су ученици основних школа са 23 пункта, азбучно: из Александровца (са селом Лаћиследом), Бањалуке, Београда (Земун и Сремчица), Бијељине, Ваљева (са селом Ставама), Вршца, Крушевца, Лепосавића (само село Лешак), Лознице (са селом Драгинцем), Ниша (са селом Доњом Трнавом), Новог Пазара, Панчева (само село Омољица), Пожаревца (са селима Божевцем и Црљенцем), Суботице, Чајетине (са Златибором, који је рачунат као село).⁷⁴

Планирано је да буду испитани и ученици из Подгорице и града Лепосавића, али у Црну Гору, нажалост, нисмо могли послати анкете, а оне које смо послали на Учитељски факултет у Лепосавићу ради анкетирања урбаног насеља никад нам нису враћене. Одговори једног златиборског одељења 2. разреда изгубљени су по слању.

---

⁷⁴ Уз српска, анкетирани су и мађинска одељења: румунска у Вршцу, мађарска у Суботици, бугарска у Нишу. Но, она остају ван оквира овог рада. Надамо се да ће нам успети да прикупимо податке и из влашких и словачких одељења, те потом упоредимо те одговоре с онима добијеним у овој студији.

Мапа 1. На мапи су уоквирени урбани центри у које смо слали анкете. Оригинал Шубељ 2011.

8.11.2. Величина узорка.

Из основних школа стигло је 5715 анкета, од чега је 5365 ушло у даље разматрање јер је Крушевац (350 анкета) у целости одбачен пошто смо утврдили да анкетирање није било добро спроведено. Дакле, 68 анкета је у ствари одбачено током самог уноса, те је иницијално унесено 5297 њих. При другом проласку кроз податке, одстрањено је још 65 анкета због непоштовања процедуре, тако да су на крају у истраживање ушле 5232 анкете.

По разредима има анкета:

2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	У
709	711	728	797	773	769	745	5232

Урбаних и руралних уноса има:

	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	У
Урбано	561	558	568	605	556	576	563	3987
Рурално	148	153	160	192	217	193	182	1245

Однос мушко/женско/неизјашњено је следећи:

	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	У
М	373	356	384	399	408	410	379	2709
Ж	331	354	342	397	356	354	360	2494
Н	5	1	2	1	9	5	6	29

Дечака увек има више, с тим што је разлика између њих и девојчица некад већа, а некад мања. По разредима је мушких испитаника било више за: 42, 2, 42, 2, 52, 56, 19. У сваком разреду је било анкета на којима није био назначен пол, тако да збир мушких и женских речника никад сам неће давати опште речнике. Исто важи и за проценте и код одговора и код статистичких одлика асоцијација.

8.11.3. Старост испитаника.

Испитаници су били нешто млађи од године која се везује за одређени разред. Између дечака и девојчица није било велике разлике, а између разреда, као што је очекивано, доследно постоји разлика од годину дана:

	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
У	7,83	8,85	9,88	10,88	11,81	12,81	13,77
М	7,84	8,82	9,88	10,87	11,89	12,79	13,79
Ж	7,87	8,88	9,92	10,91	11,84	12,91	13,85

8.12.Обрада података.

8.12.1. Припрема за обраду.

Како би се добијени одговори могли лако и логично табелирати, требало их је прво припремити за обраду. То је подразумевало исправку неких грешака и уједначавање неких одговора.

С обзиром на то да су испитаници била деца, било је правописних грешака. Нека од деце су давала више одговора по дражи, а друга су брисала своје прве реакције. Било је јасно да су нека од њих и преписивала одговоре од другова из клупе или заједно с њима попуњавала анкету. Дати одговори могли су бити хапакси, речи које су деца створила за анкету, а творбено повезане с постојећим речима. Неки одговори су се поклапали, али су били исказани правописним дублетима. Требало је одлучити шта ће се сваком од тих типова одговора десити при даљој обради.

Критеријуми за промене прилагођени су циљевима и задацима нашег истраживања. Нудимо детаљан опис примењених принципа као контекст за тумачење наших налаза и како би будући истраживачи могли да процене у којој им се мери они уклапају у истраживања.

8.12.2. Критеријуми обраде вербалних асоцијација.

8.12.2.1. Шта чини једну признату реакцију.

– Рачунали смо избрисано, а видљиво.

– Рачунали смо само прву реакцију: *љубав – мама, тата* постаје само *љубав – мама*.

– Као једну реакцију рачунали смо и напоредне конструкције: *љубав – мама и тата; дечко и девојка, лепота – унутрашња и спољашња, страх – муње и громови* остајали су тако.

Ово смо чинили иако су наведени одговори врло слични претходним (*мама, тата : мама и тата*) јер иначе не бисмо имали доследан критеријум за одбацивање секундарних одговора. Између *љубав – мама, тата* и *мама, наставница, Маја*, те *лепота – унутрашња, спољашња* и *учитељица, изглед, ја* не постоји формална разлика на основу које бисмо прве прихватили, а друге не, иако је јасно да између њих постоји разлика. Одлучили смо се за напоредност као принцип који ће „чувати“ реакције пошто су концепти који се у стварности заиста

појављују као целина чешће у таквим конструкцијама, те овакав приступ даје реалније резултате. С друге стране, овако ће бити признато неколико одговора попут *изглед и ја* или *мама и наставница и Маја*, али их има мало.

8.12.2.2. Одбацивање.

- Делимично нечитљиве уносе рачунали смо као омисије.
- Потпуно нечитљиве анкете нисмо уносили, тако да су бројане као одбачене.
- Неозбиљно попуњене анкете такође смо одбацивали.

8.12.2.3. Преписивање.

Ово је код наше популације већи проблем него код оних популација које се обично испитују јер деца у основној школи мање озбиљно схватају овај тип испитивања. Он им вероватно личи и на тест, те у жељи да дају „тачне“ одговоре или да се, једноставно, играју са другарима, она преписују. То значи да треба увести додатна решења, па се одлучујемо за следеће:

- Ако две анкете нису у *потпуности* исто попуњене, као валидне су рачунате обе.
- Но, између преписиваних рачунати су само оригинални уноси.

На пример, анкете:

1а.

будућност → мој нови таблет љубав → породица страх → змије неправда → лаж
--

2а.

будућност → мој нови таблет љубав → породица страх → змије неправда → судија

... имају врло карактеристичну реакцију *мој нови таблет*, која упућује на преписивање ако се јави у две узастопне анкете, које притом имају још неколико истих реакција. Стога оне постају:

1б.

будућност → мој нови таблет љубав → породица страх → змије неправда → лаж
--

2б.

будућност → / љубав → / страх → / неправда → судија
--

Ово решава и проблем који се јавља кад неко у одељењу гласно одговори на одређену реч, па онда сви пишу исто иако иначе не би (рецимо, ако *лепота* – *изглед* постоји 5 пута укупно у различитим градовима, а онда се у једном одељењу јави 8 пута на 16 анкета).

8.12.2.4. Правописне измене и ситнија уједначавања.

– Ако је нешто могло бити и заједничка и властита именица (*душа – Душица/душица*), поштована је оригинална капитализација; ако је све писано (полу)великим словима, рачунато је као заједничка именица.

– Уносе смо исправљали само ако се могло гарантовати за исправку.

На пример, нисмо знали на шта се односе *путопото*, *гада будућност* или чему да придружимо *буднућ*, тако да они остају такви какви јесу. Исто важи и за речи с више могућих тумачења: *нада – диша* могло би бити и *душа* и деминутив за *директор*; *нада – неда* може бити *не да* или *Неда*, а слично је за *ненад* и *ненада*.

– Грешке у писању смо исправљали: *заизта* је постајало *заиста*, *Живоин* → *Живојин*, *изч...* → *ишч...*, *самоча* → *самоћа*, *тожност* → *тужност*, *багата* → *богата*.

– Но, ништа даље није преправљано ако се нова твореница уклапала у постојеће творбене моделе – ако је неко написао *тугоћа* или *самоћан*, нисмо то мењали у *туга* или *самотан*.

– Недовршени уноси су остављани какви јесу, с тим што смо као реч рачунали оно што може да буде реч. Дакле, *багата* се признаје као *богата*, али *бога*, *недруже* не, пошто нисмо знали да ли је требало да ти примери буду *богат*, *богата*, *богаташ*, *богатство...* *недружељубив*, *недружељубивост*, *недружење...* или нешто друго.

– Негације су спајане/одвајане по правопису (*не љубав* → *нељубав*).

– Цифре су постајале речи ако би утицале на фреквенцију (*добијем пет*, *добијем 5* → *добијем пет* с фреквенцијом 2).

– Претходно се односи и на ијекавске облике и предлоге и прилоге с непостојаним А. Рецимо, *време*, *вријеме* и *врјеме* постају *време* с фреквенцијом 3, а ако је *вријеме* само, остаје тако; *кад...* и *када...* своде се на један облик, који год да је фреквентнији.

8.12.3. Што се припремљених одговора тиче, признавани су и одговори већи од једне формалне речи, из неколико разлога. С једне стране, у претходним истраживањима је уочено да се као одговори скоро никад не јављају функционалне речи, што је потпуно схватљиво ако је ограничење на једну реч

строго. С друге стране, не постоји директан и доследан однос 1 појам → 1 реч, што такође ограничава одговоре. Ту, рецимо, неколико могућих проблема представљају: вишечлане лексичке јединице; повратни глаголи; речи код којих, посебно ученицима основне школе, није јасно јесу ли по правопису спојене, одвојене или полусложенице. Треће, а делом у вези с претходним, нас као лингвисте занимају не само везе међу именованима већ и везе неке дражи с одређеним граматичким облицима, а они се, у случају именица, често остварују кроз предлошко-падежне конструкције – јединице веће од једне речи. Инсистирање на једној речи би само давало *љутња – родитељи*, а без строгог ограничења добијају се и варијације *љутња – на родитеље, према родитељима* и сл.

Због овога нисмо радили оно што је често у психолошким истраживањима, тј. нисмо лематизовали добијене одговоре, сводили их на основни облик, што је у поменутих истраживањима било важно како би се утврдила асоцијативна јачина везе између концепата. То ће сигурно утицати на фреквенције одговора и довести до мањих вредности наших асоцијата у односу на многе добијене на америчком тлу, као и у односу на оне код Слободанке Гашић Павишић, која је заједно с мотивном речју табелирала и од ње изведене аугментативе и деминутиве (1981: 65), као и творбено повезане заједничке и збирне именице, те чак и синониме (1984: 31).

Но, нас, с једне стране, занима лингвистичка страна асоцијација и, с друге, наш речник асоцијација смо састављали по угледу на оне из плодне словенске струје асоцијативне лексикографије, а у њој се, сигурно и због много веће флективности језика у односу на енглески, чувају облици добијени у анкетама. У случају да затреба, овакав речник се може претворити у онај с основним облицима, а промена у обрнутом смеру не би никако била могућа.

9. Структура поглавља и просек општих одлика

9.1. Наредна поглавља структурирана су на следећи начин. У сваком су по разредима дата укупна, мушка и женска асоцијативна поља захваћена анализом, тј. скраћени речници. Поред асоцијата уписани су њихова фреквенција (Ф), процентуална јачина (П) и кумулативни проценат првих n асоцијата⁷⁵ (КП). После асоцијата захваћених анализом следи број „осталих“ одговора (Остали) – тј. оних који имају фреквенцију изнад 1, али који нису били довољно јаки да уђу у поље анализе – па број идиосинкратичних одговора (Идиос.) и омисија (Омисије) на одређену драж. На дну сваког речника дат је број испитаника у узорку (Бр. исп.), којем је једнак збир претходних ставки, а испод њега и број различитих одговора (Разл. одг.).

На пример:

	Б	Ф	П	КП
вера	72	9,3	9,3	
успех	32	4,1	13,5	
веровање	29	3,8	17,2	
жеља	22	2,8	20,1	
будућност	21	2,7	22,8	
срећа	19	2,5	25,2	
живот	18	2,3	27,6	
Остали	174	22,5	50,1	
Идиос.	273	35,3	85,4	
Омисије	113	14,6	100,0	
Бр. исп.	773	100,0		
Разл. одг.	334			

Табела 9.1. Речник за реч-драж *нада*, 6. разред, укупно.

На почетку анализе графички су приказане и описане основне квантитативне одлике читавих асоцијативних поља дражи: разноврсност, идиосинкратичност и број омисија. Како би се лакше упоређивали, графикони за одређену одлику имају уједначену осу код свих дражи. Потом је пажња посвећена садржају поља и његовом развоју током основне школе. Креће се од примарних одговора и њихове јачине, потом се одређује ширина захвата анализе, да би се на крају видело који одговори улазе у то поље и како се мењају с годинама. Сви су

⁷⁵ Колико асоцијата улази у анализу одређено је на основу критеријума који су предложили Милекић и сараднице (1988, 1989; видети 2, 5, 7. и 8. поглавље).

ови подаци прво дати у укупном узорку, па у мушком и женском подузорку, а дражи и одговори истакнути су курзивом. Завршни део сваког поглавља чини краћи закључак о уоченим појавама и њиховој вези с онтогенезом.

Две напомене у вези с излагањем. Прво, ако стоји да се неки одговор јавља до одређеног разреда, то значи да се јавља закључно с тим разредом. Друго, одговори су, ако их има више, навођени по узрасту на коме се јављају, па потом унутар тога по снази.

9.2.1. Да бисмо могли да контекстуализујемо одлике појединачних дражи, у овом поглављу изложени су трендови везани за одлике разноврсности, идиосинкратичности и омисија за све испитиване речи⁷⁶. Њих израчунавамо по следећим формулама: разноврсност је n_{ro}/n_i , идиосинкратичност n_{fi}/n_i , а омисије су n_o/n_i , где је n_i број испитаника, n_{ro} број различитих одговора, n_{fi} број идиосинкратичних одговора, тј. оних с фреквенцијом 1, n_o број омисија. Све добијене вредности биће помножене са 100 да би се добили проценти. У овом поглављу се, наравно, рачуна просек тих вредности за све дражи.

За статистичко поређење односа тих одлика између разреда, и на укупном плану и по дражима, користили смо једнофакторску анализу варијансе (АНОВА; Тењовић 2002). За *post hoc* анализу изабран је Шидаков тест. Између појединачних речи-дражи користили смо једнофакторску анализу варијансе за поновљена мерења. Основну АНОВА табелу по дражима даћемо у Прилогу 4.

Ово нашу анализу разликује од оне код Слободанке Гашић Павишић, која је за израчунавање значајности разлика међу узрастима користила једноставан т-тест (1981: 68). Определили смо се за другу анализу како бисмо избегли могућност да приликом вишеструких тестова дође до грешке првог типа, односно како бисмо избегли лажне позитивне резултате. За разлику од анализе у поменутој монографији, где је коришћено више вредности вероватноће (p), те се у зависности од добијених резултата ниво значајности (α) креће од 0,1 преко уобичајеног 0,05 до 0,01 (упоредити Гашић Павишић 1981: 105, 73, 76), нама ће α увек бити једнака 0,05, осим код вишеструких анализа, када ће, због броја испитиваних појмова, бити једна двадесетина тога – $\alpha = 0,0025$.

---

⁷⁶ Општост из студије Слободанке Гашић Павишић (1981: 66–67), рачуната као учесталост примарног или прва три одговора, није применљива у нашој анализи јер смо ми другачије гледали на „јак“ асоцијате. Слично важи и за парадигматичност из њене студије.

За израчунавање корелација користили смо, као и С. Гашић Павишић (1981: 67), Пирсонов метод. За анализе разлика по разреду и полу, и на укупном плану и по дражима, користили смо двофакторску анализу варијансе, такође са Шидаковим *post hoc* тестовима. Како бисмо утврдили стварају ли се неке групе међу дражима, употребили смо факторску анализу – ни по једном фактору групе се нису издвајале.⁷⁷

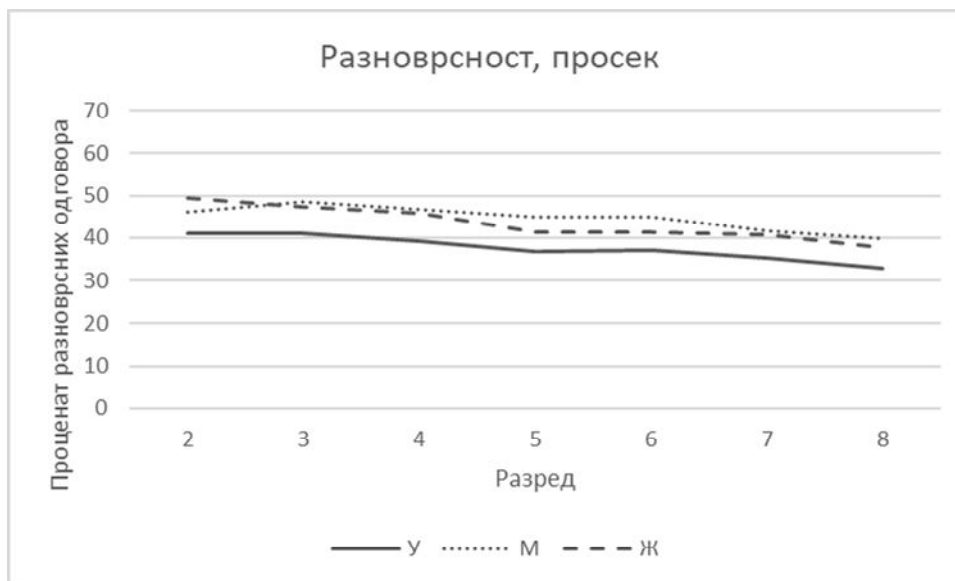
Пошто је број дражи мали и пошто и иначе сматрамо да дражи треба разматрати детаљно, а у мањим групама, ови налази су ту да нам дају преглед главних кретања, а више пажње ће сваком од појмова и њиховим групама бити посвећено у одговарајућим потпоглављима.

Укупан број за различите, односно идиосинкратичне одговоре неће бити једнак средини између мушких и женских јер се они рачунају другачије од омисија, нису прост збир. Ако, на пример, само по једна девојчица и један дечак имају одговор *мама* на неку драж, то значи да је број идиосинкратичних одговора за 1 виши код оба пола. Кад се њихови одговори саберу, *мама* потпуно губи своју идиосинкратичност јер одмах добија фреквенцију 2, па је број одговора тог типа у укупном узорку нешто мањи. Исто важи и за различите одговоре.

9.2.2. Полне разлике у асоцијацијама које су ранији истраживачи нашли биле су мале и углавном везане за мање популарне одговоре (Вајат 1932: 472, Треселт, Лидз и Мајзнер 1955: 149, 152). Разлике су постојале код неких семантичких група дражи, од којих су једну представљале и емоције, и биле су израженије током школског периода но касније (Вајат 1932: 460, 463). Цитирани радови су стари и доста се тога променило откад су они објављени, те треба поново размотрити евентуалне разлике. Уз то, и аутори у новијим истраживањима позивају на проучавање тога како мушкарци и жене доживљавају неке појмове, посебно оне везане за емоције (Барон-Коен и др. 2010, Бауер и Алтариба 2008). Стога ћемо испитати да ли се и како популарне асоцијације међу половима разилазе. Ипак, с обзиром на налазе о малим разликама на глобалном нивоу, коментарисаћемо само места где тих разлика има.

---

⁷⁷ Искористили бисмо ову прилику да се још једном захвалимо Невени Буђевац, Смиљани Јошић, Горану Опачићу и Оливеру Тошковићу на њиховој несебичној помоћи у вези с овим анализама.

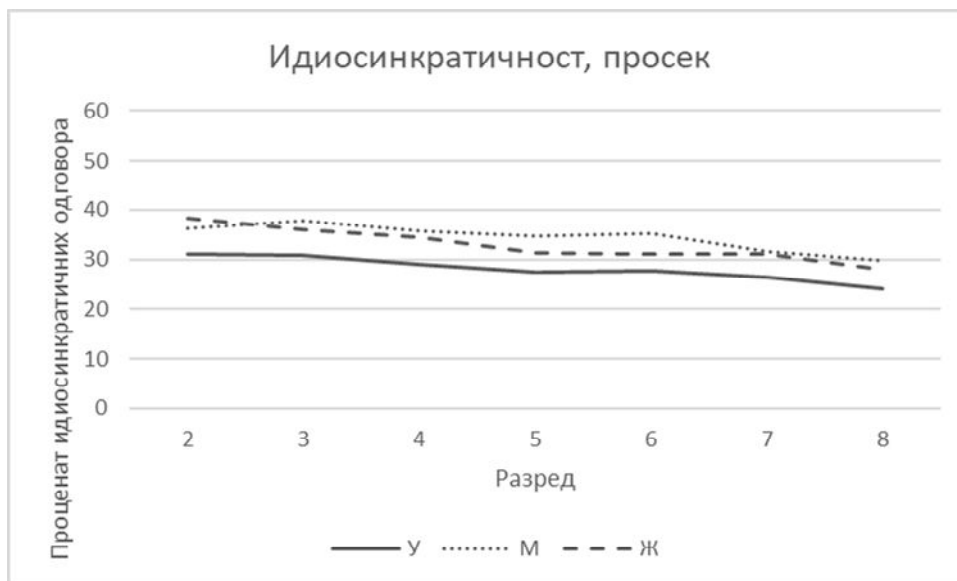

Графикон 9.1. Процентуални просек разноврсности по разредима, за укупан, мушки и женски узорак.

9.2.3. Разноврсност и идиосинкратичност су повезане⁷⁸ – што има више индивидуалних одговора, то ће се они међусобно више разликовати – тако да линије тренда за једну и другу често личе. С годинама вредности обеју одлика у просеку опадају. Те разлике су између 2. и 8. разреда у оба случаја статистички значајне с $p < 0,05$. Дечаци у свим разредима осим другог имају разноврсније и идиосинкратичније одговоре од девојчица ($p < 0,05$), а разлике су највеће у прва два старија разреда ($p < 0,05$).

Мада разлике између полова има и мада је статистички значајна, она није велика – ни код разноврсности и идиосинкратичности, ни код омисија. Трендови су по разредима код дечака и девојчица идентични и прате оне укупне. Разлика између разреда има, као и између полова, али нигде не постоји интеракција између пола и разреда, односно узраст не утиче на њихово повећање или смањење.

⁷⁸ На нивоу испитаника оне статистички значајно ($p < 0,05$) високо позитивно корелирају, с коефицијентом корелације 0,88, док идиосинкратични одговори благо негативно корелирају с омисијама, с коефицијентом корелације $-0,34$.

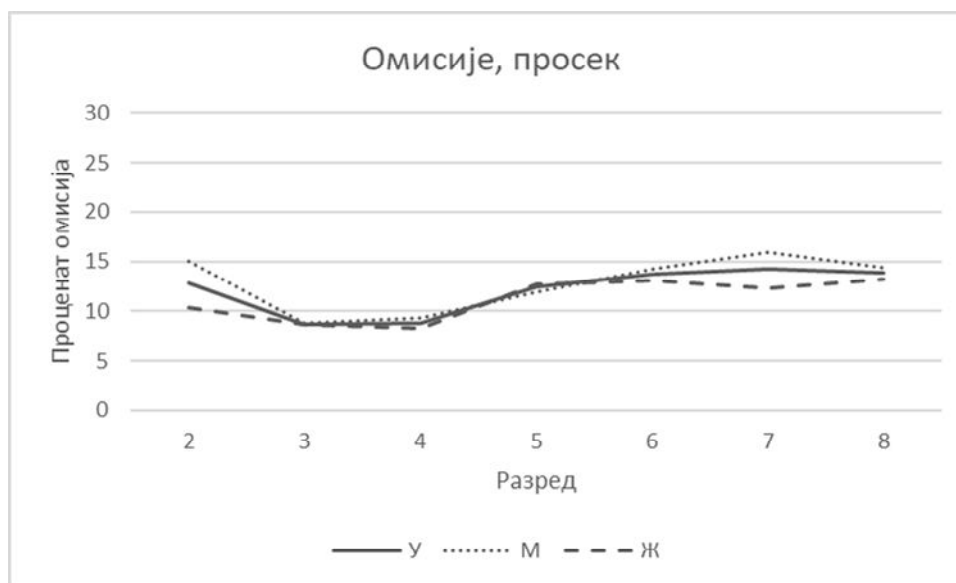

Графикон 9.2. Процентуални просек идиосинкратичности по разредима, за укупан, мушки и женски узорак.

9.2.4. Омисија код деце има доста, као што су и Карамели, Сети и Маурици приметиле (2004: 26). Код њих је, после корелационе анализе, утврђено да деца нису одговарала када нису знала појмове, а број омисија је опадао с годинама: деца од 8 година одговорила су на 73% (на конкретне појмове 92% : на апстрактне 56%), она од 10 на 84% (97% : 72%), а она од 12 на 94% (99% : 92%) дражи (2004: 25).

Код нас је ситуација нешто другачија, као што се може видети из графикана.

Графикон 9.3. Процентуални просек омисија по разредима, за укупан, мушки и женски узорак.

Омисије у нашем узорку опадају с временом у млађим разредима (разлика између 2. и 3. разреда је статистички значајна на нивоу $p < 0,05$), али између 4. и 5. разреда долази до скока, с разликом статистички значајном на нивоу $p < 0,05$, да би њихов број благо растао у укупном узорку. Притом је пораст под утицајем мушких испитаника, посебно у 7. разреду, где достиже свој врхунац, пошто девојчице у свим разредима осим 5. имају више одзива на дражи ($p < 0,05$).

Претпоставити да је овакав тренд производ само знања о појмовима водио би ка закључку да деца имају мање знања како напусте млађе разреде, што не одговара стварности. Стога овде нудимо не једно, већ два објашњења. Прво, у млађим разредима знање појмова, али и навикнутост на испитивање с годинама расте, те број омисија опада. Друго, у старијим разредима знање наставља да расте, али се однос према испитивању мења, те замена једног ближег ауторитета, учитеља, многим даљим, наставницима, тј. распршивање одговорности води, уз пубертетске промене, ка одбијању тестне ситуације. Могуће је и да, као што су Барон-Коен и сарадници предложили (2010: 6), адолесценти одбијају да признају како неке речи не знају или скривају своје реакције.

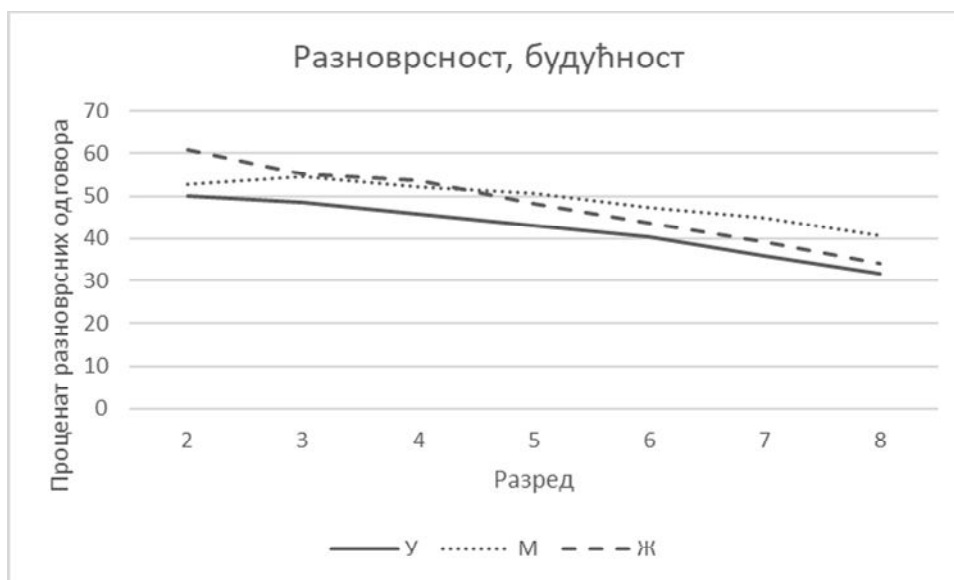
Ово све је и у вези с тиме што је с годинама растао број преписивања и неозбиљних приступа анкети. Кад је до тога долазило, дешавало се у оквиру

једног одељења или града, тако да је пре било до атмосфере коју је испитивач створио него до самих испитаника⁷⁹. Дакле, у млађим разредима на број омисија утичу фактори које бисмо назвали унутрашњим, везаним за само знање, а у старијим разредима на њих утичу спољашњи фактори, без директног додира с дражима. Полне разлике се уклапају с овим објашњењима – дечаци имају лошије резултате на вербалним тестовима (Бауер и Алтариба 2008: 465, Халперн 2012: 119–128).

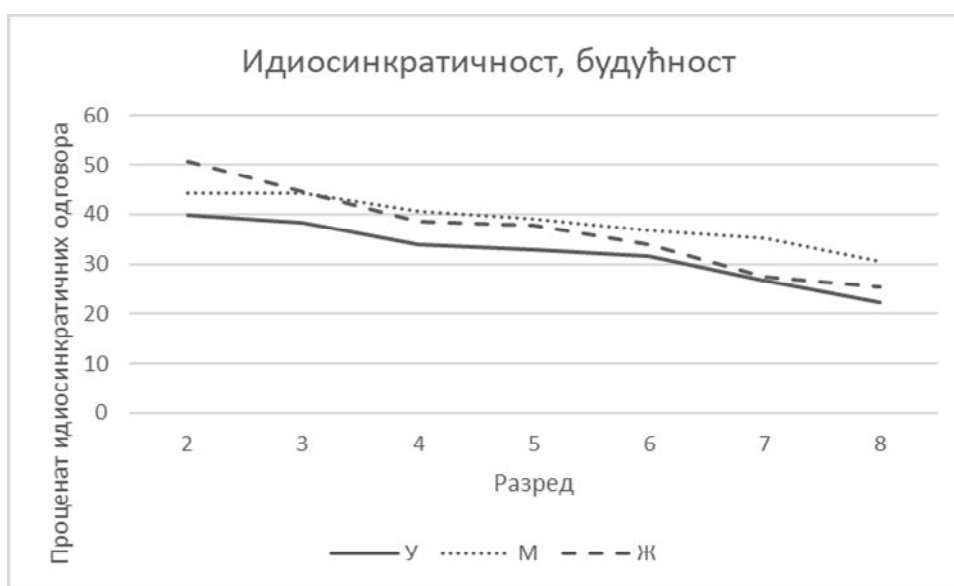
⁷⁹ То је и довело до одбацивања анкета из неких одељења, па и читавих насеља.

10. Будућност

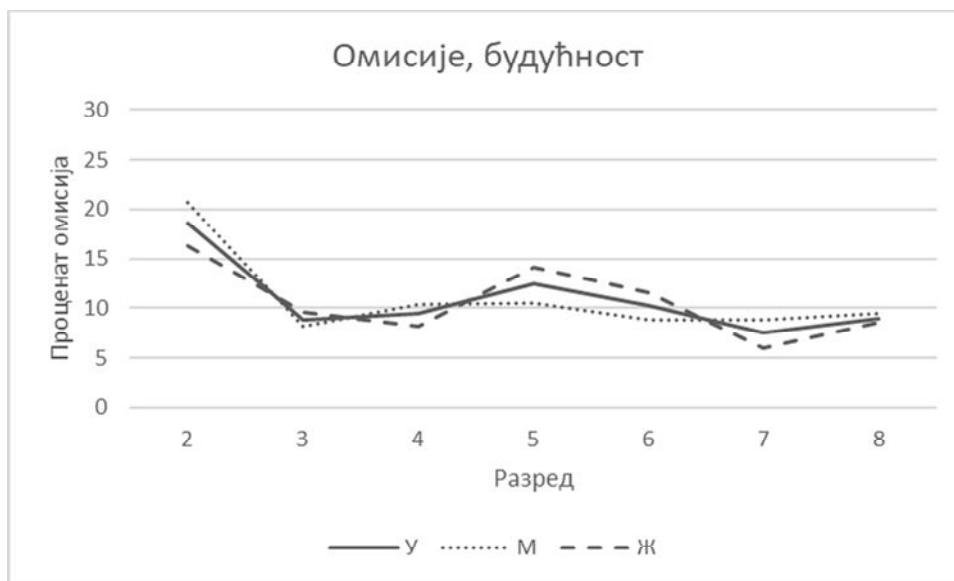

Графикон 10.1. Степен разноврсности за *будућност* по разредима.

10.1. Разноврсност и идиосинкратичност у изразитом су константном паду с годинама: прва с 50,2% на 22,3%, а друга с 39,8% на 22,3% (статистички значајно на нивоу $p < 0,0025$). У односу на друге дражи *будућност* је по овим одликама у самом врху групе до последња два разреда, када је по рангу на њеној средини.

Графикон 10.2. Степен идиосинкратичности за *будућност* по разредима.

Графикон 10.3. Степен омисија за *будућност* по разредима.

Ова драж има врло карактеристичне линије тренда што се омисија тиче. Док су у просеку вредности у 8. разреду мало изнад оних у 2. разреду, код ове речи вредности су се током школовања преполовиле ($p < 0,0025$). Овиме се *будућност* супротставља већини других дражи, код којих долази до успона у омисијама током старијих разреда, што се одражава и на просек.

10.2. Примарни одговори су до 5. разреда уједначено слаби, међу најслабијима од испитиваних дражи, а потом расту у снази и мењају свој релативни ранг. У прва два испитивана разреда примарни одговор је *прошлост*, у следећа два *време*, а потом је то *посао*. Од антонима и хиперонима, везаних за основно значење дражи, испитаници пажњу усмеравају ка ономе што их у њиховој конкретној *будућности* очекује и о чему све интензивније размишљају како се ближи крај основне школе и, с њим, одлука о даљем животу.

Без обзира на то што су током прве четири године примарни одговори уједначено слаби, анализирана асоцијативна поља нису увек једнако широка. Њихов захват се повећава до 4. разреда, после чега опада. Иако су почетна поља релативно широка, асоцијати у њима би се могли лако разврстати у свега две групе.

Једну чине претходно поменути асоцијати који се повезују с основним значењем *будућности*. То су надређено *време*, те кохипоними *садашњост* и *прошлост*, која је и опозит. Они се задржавају до 5. разреда, кад и иначе, као што је поменуто, долази до промене у асоцијативном пољу. У 3. разреду трима наведеним реакцијама у групи се придружују *сутра* и *будуће*. Оба опстају и у наредном разреду, кад им прилази и пуна синтагма као дефиниција дражи – *будуће време*. Два творбено повезана одговора излазе из поља анализе следеће године. Од свих асоцијата из ове групе, најдуже се задржава хипероним, који нестаје из поља након 6. разреда.

Другу групу асоцијација на *будућност* чине речи које означавају појаве до којих ће у њој доћи. Оне тиме указују на енциклопедијско знање наших испитаника. Као такве, врло су динамичне, те за разлику од прве групе код њих се промене не ограничавају на нестајање одговора с временом, већ се сам њихов садржај мења. На најмлађем узрасту овој групи припадају *свемир*, *свет* и *ванземаљци*. Заједно с *робот/роботи*, *временлов* и, донекле, *технологија* из следећих разреда дају слику *будућности* из научне фантастике, даље од реалног искуства. Последња реакција – *технологија* – служи као спона ка ближим и реалнијим доживљајима *будућности*.

Већ у 3. разреду се као представници друге подгрупе уз *технологију* појављују *посао* и *фудбал*. Први се задржава до краја школе у пољу, јачајући до примарности. Други је важан дечацима као одговор и на *живот* и *успех*. У пољу је и у 6. разреду, а у 4. и 5. разреду га замењује личније *фудбалер*. Понекад – у 2, 4. и 5. разреду – у поље улази апстрактније *срећа*, вероватно као израз наде за будући живот. У 3. разреду и годину дана касније *будућност* синтагматски описује придев *лепа*. Од 4. разреда драж је везана и за опште *живот*, који све време има статус секундарног или терцијарног одговора. У последња три разреда *породица* је врло важна за испитанички доживљај будућег живота. Развој овог појма у основној школи врхунац достиже концентришући се око свега три јача асоцијата, свих из ове групе: *посао*, *живот* и *породица*.

10.3. Код дечака примарни одговори се поклапају с оним укупним. Асоцијативна поља су уједначеније ширине – почињу као шира и мање се сужавају с временом. Од асоцијата који нису постојали у општим пољима

анализе, јављају се само два: *бољи живот* у 5. разреду, који као раније поменута *срећа* изражава наду и оптимизам испитаника, те *деца* у 8. разреду. *Фудбал* је присутан и годину раније него у укупном узорку и заједно с реакцијом *фудбалер* довољно је снажан код дечака да се пробије и међу укупно значајне одговоре.

10.4. За девојчице се примарни одговори разликују у односу на укупне од 3. до 5. разреда, када су за њих најважнији *сутра* и *живот*. Њихова асоцијативна поља најшира су у 3. разреду, после чега се лагано сужавају. Асоцијата има доста и код њих су разноврснији. С обзиром на то, неки од заједничких одговора – попут *временлов*, *роботи*, *ванземаљци*, *технологија* – код њих су слабији него код дечака. На најмлађем узрасту се уз *свет*, *свемир* и *ванземаљце* из укупног узорка јављају још и *планета* и *звезде*. У *будућности* девојчице виде *срећу* и *успех*, а одговарају и са *учитељица*, што би могло представљати њихове жеље. Годину касније слично значење носе *факултет*, *фолклор*, *школа* и врло конкретно *четврти разред*. Учитељска професија израња поново на крају млађих разреда, а *школа* и *успех* при крају школе. Тада је у експлицитној вези с *дражи* и емоција *нада*, дотад имплицитно присутна преко других асоцијација.

10.5. *Будућност* је реч која се с годинама вероватно највише мења. Вредности свих одлика јако опадају с годинама. Од *дражи* која је у односу на друге испитиване речи имала скоро најразноврсније и најидиосинкратичније одговоре, као и најслабије примарне асоцијате, *будућност* у последње две године основне школе постаје просечна. Још је већа промена у броју омиција – од врха испитиване групе речи на почетном узрасту она се спушта на дно на завршном.

Код млађих испитаника јаки су и бројни одговори који се тичу основног значења ове речи, појмови који с њом стоје у таксономском односу, а они се у старијим разредима губе у потпуности. Друга група представља појмове који с *будућношћу* стоје у енциклопедијској, а не чисто лексичкој значењској вези. То су на млађим узрастима речи које се односе на замишљено будуће време, а с временом их допуњују и замењују речи које именују нешто реалније – *посао* и *породица* – у основи једнако битне за оба пола. Иако деле многе одговоре, између дечака и девојчица има разлике и на нивоу примарних одговора, и на нивоу ширине асоцијативних поља, али и на нивоу садржаја њихових мање фреквентних

асоцијата. То је посебно видљиво код речи везаних за *фудбал*, које су изузетно битне, али само дечацима.

	2	Ф	П	КП
прошлост	30	4,2	4,2	
време	18	2,5	6,8	
садашњост	17	2,4	9,2	
свемир	13	1,8	11,0	
свет	10	1,4	12,4	
срећа	9	1,3	13,7	
ванземаљци	8	1,1	14,8	
Остали	190	26,8	41,6	
Идиос.	282	39,8	81,4	
Омисије	132	18,6	100,0	
Бр. исп.	709	100,0		
Разл. одг.	356			

	3	Ф	П	КП
прошлост	31	4,4	4,4	
сутра	30	4,2	8,6	
време	23	3,2	11,8	
посао	22	3,1	14,9	
садашњост	22	3,1	18,0	
будуће	16	2,3	20,3	
робот	15	2,1	22,4	
фудбал	11	1,5	23,9	
лепа	10	1,4	25,3	
свемир	9	1,3	26,6	
технологија	8	1,1	27,7	
Остали	179	25,2	52,9	
Идиос.	272	38,3	91,1	
Омисије	63	8,9	100,0	
Бр. исп.	711	100,0		
Разл. одг.	346			

	4	Ф	П	КП
време	31	4,3	4,3	
живот	24	3,3	7,6	
посао	24	3,3	10,9	
технологија	22	3,0	13,9	
сутра	14	1,9	15,8	
прошлост	13	1,8	17,6	
фудбалер	13	1,8	19,4	
срећа	12	1,6	21,0	
будуће време	9	1,2	22,3	
лепа	9	1,2	23,5	
роботи	9	1,2	24,7	
Остали	8	1,1	25,8	
будуће	8	1,1	25,8	
Остали	224	30,8	56,6	
Идиос.	247	33,9	90,5	
Омисије	69	9,5	100,0	
Бр. исп.	728	100,0		
Разл. одг.	334			

	5	Ф	П	КП
време	34	4,3	4,3	
живот	33	4,1	8,4	
прошлост	29	3,6	12,0	
срећа	22	2,8	14,8	
технологија	22	2,8	17,6	
посао	21	2,6	20,2	
садашњост	17	2,1	22,3	
роботи	12	1,5	23,8	
сутра	10	1,3	25,1	
фудбалер	10	1,3	26,3	
временлов	9	1,1	27,5	
Остали	217	27,2	54,7	
Идиос.	262	32,9	87,6	
Омисије	99	12,4	100,0	
Бр. исп.	797	100,0		
Разл. одг.	344			

	6	Ф	П	КП
посао	64	8,3	8,3	
живот	40	5,2	13,5	
породица	27	3,5	16,9	
време	26	3,4	20,3	
технологија	22	2,8	23,2	
фудбал	19	2,5	25,6	
Остали	253	32,7	58,3	
Идиос.	243	31,4	89,8	
Омисије	79	10,2	100,0	
Бр. исп.	773	100,0		
Разл. одг.	313			

	7	Ф	П	КП
посао	79	10,3	10,3	
породица	39	5,1	15,3	
живот	36	4,7	20,0	
технологија	26	3,4	23,4	
Остали	325	42,3	65,7	
Идиос.	206	26,8	92,5	
Омисије	58	7,5	100,0	
Бр. исп.	769	100,0		
Разл. одг.	277			

	8	Ф	П	КП
посао	107	14,4	14,4	
живот	51	6,8	21,2	
породица	40	5,4	26,6	
Остали	314	42,1	68,7	
Идиос.	166	22,3	91,0	
Омисије	67	9,0	100,0	
Бр. исп.	745	100,0		
Разл. одг.	236			

Будућност, укупно

	2	Ф	П	КП
прошлост	18	4,8	4,8	
време	10	2,7	7,5	
свемир	8	2,1	9,7	
садашњост	7	1,9	11,5	
фудбал	7	1,9	13,4	
будуће	6	1,6	15,0	
роботи	6	1,6	16,6	
технологија	6	1,6	18,2	
ванземаљци	5	1,3	19,6	
живот	5	1,3	20,9	
Остали	53	14,2	35,1	
Идиос.	165	44,2	79,4	
Омисије	77	20,6	100,0	
Бр. исп.	373	100,0		
Разл. одг.	197			

	3	Ф	П	КП
прошлост	18	5,1	5,1	
сутра	16	4,5	9,6	
време	14	3,9	13,5	
посао	11	3,1	16,6	
садашњост	11	3,1	19,7	
фудбал	9	2,5	22,2	
будуће	8	2,2	24,4	
робот	8	2,2	26,7	
лепа	5	1,4	28,1	
Остали	70	19,7	47,8	
Идиос.	157	44,1	91,9	
Омисије	29	8,1	100,0	
Бр. исп.	356	100,0		
Разл. одг.	194			

	4	Ф	П	КП
време	21	5,5	5,5	
технологија	14	3,6	9,1	
фудбалер	13	3,4	12,5	
посао	11	2,9	15,4	
живот	10	2,6	18,0	
сутра	9	2,3	20,3	
прошлост	8	2,1	22,4	
Остали	102	26,6	49,0	
Идиос.	156	40,6	89,6	
Омисије	40	10,4	100,0	
Бр. исп.	384	100,0		
Разл. одг.	200			

	5	Ф	П	КП
време	18	4,5	4,5	
технологија	17	4,3	8,8	
живот	11	2,8	11,5	
прошлост	11	2,8	14,3	
срећа	11	2,8	17,0	
посао	9	2,3	19,3	
фудбалер	9	2,3	21,6	
роботи	8	2,0	23,6	
бољи живот	7	1,8	25,3	
временлов	7	1,8	27,1	
робот	7	1,8	28,8	
садашњост	7	1,8	30,6	
Остали	79	19,8	50,4	
Идиос.	156	39,1	89,5	
Омисије	42	10,5	100,0	
Бр. исп.	399	100,0		
Разл. одг.	202			

	6	Ф	П	КП
посао	33	8,1	8,1	
живот	18	4,4	12,5	
фудбал	18	4,4	16,9	
технологија	14	3,4	20,3	
породица	11	2,7	23,0	
роботи	10	2,5	25,5	
време	9	2,2	27,7	
Остали	109	26,7	54,4	
Идиос.	150	36,8	91,2	
Омисије	36	8,8	100,0	
Бр. исп.	408	100,0		
Разл. одг.	193			

	7	Ф	П	КП
посао	45	11,0	11,0	
технологија	18	4,4	15,4	
породица	17	4,1	19,5	
живот	16	3,9	23,4	
Остали	134	32,7	56,1	
Идиос.	144	35,1	91,2	
Омисије	36	8,8	100,0	
Бр. исп.	410	100,0		
Разл. одг.	184			

	8	Ф	П	КП
посао	46	12,1	12,1	
живот	22	5,8	17,9	
породица	16	4,2	22,2	
деца	14	3,7	25,9	
прошлост	14	3,7	29,6	
Остали	115	30,3	59,9	
Идиос.	116	30,6	90,5	
Омисије	36	9,5	100,0	
Бр. исп.	379	100,0		
Разл. одг.	154			

Будућност, мушкарци

	2	Ф	П	КП
прошлост	12	3,6	3,6	
садашњост	9	2,7	6,3	
време	8	2,4	8,8	
свет	6	1,8	10,6	
срећа	6	1,8	12,4	
свемир	5	1,5	13,9	
будуће време	3	,9	14,8	
ванземалџи	3	,9	15,7	
звезде	3	,9	16,6	
планета	3	,9	17,5	
успех	3	,9	18,4	
учитељица	3	,9	19,3	
школа	3	,9	20,2	
Остали	42	12,7	32,9	
Идиос.	168	50,8	83,7	
Омисије	54	16,3	100,0	
Бр. исп.	331	100,0		
Разл. одг.	202			

	3	Ф	П	КП
сутра	14	4,0	4,0	
прошлост	13	3,7	7,6	
посао	11	3,1	10,7	
садашњост	11	3,1	13,8	
време	9	2,5	16,4	
будуће	8	2,3	18,6	
робот	7	2,0	20,6	
лепа	5	1,4	22,0	
свемир	5	1,4	23,4	
планета	5	1,4	24,9	
факултет	5	1,4	26,3	
будуће време	4	1,1	27,4	
живот	4	1,1	28,5	
технологија	4	1,1	29,7	
фолклор	4	1,1	30,8	
четврти разред	4	1,1	31,9	
школа	4	1,1	33,1	
Остали	46	13,0	46,0	
Идиос.	157	44,4	90,4	
Омисије	34	9,6	100,0	
Бр. исп.	354	100,0		
Разл. одг.	195			

	4	Ф	П	КП
живот	14	4,1	4,1	
посао	13	3,8	7,9	
време	10	2,9	10,8	
срећа	8	2,3	13,2	
технологија	8	2,3	15,5	
будуће време	5	1,5	17,0	
лепа	5	1,5	18,4	
прошлост	5	1,5	19,9	
свет	5	1,5	21,3	
сутра	5	1,5	22,8	
роботи	4	1,2	24,0	
свемир	4	1,2	25,1	
учитељица	4	1,2	26,3	
Остали	92	26,9	53,2	
Идиос.	132	38,6	91,8	
Омисије	28	8,2	100,0	
Бр. исп.	342	100,0		
Разл. одг.	184			

	5	Ф	П	КП
живот	22	5,5	5,5	
прошлост	18	4,5	10,1	
време	16	4,0	14,1	
посао	12	3,0	17,1	
срећа	11	2,8	19,9	
садашњост	10	2,5	22,4	
сутра	7	1,8	24,2	
људи	6	1,5	25,7	
Остали	89	22,4	48,1	
Идиос.	150	37,8	85,9	
Омисије	56	14,1	100,0	
Бр. исп.	397	100,0		
Разл. одг.	192			

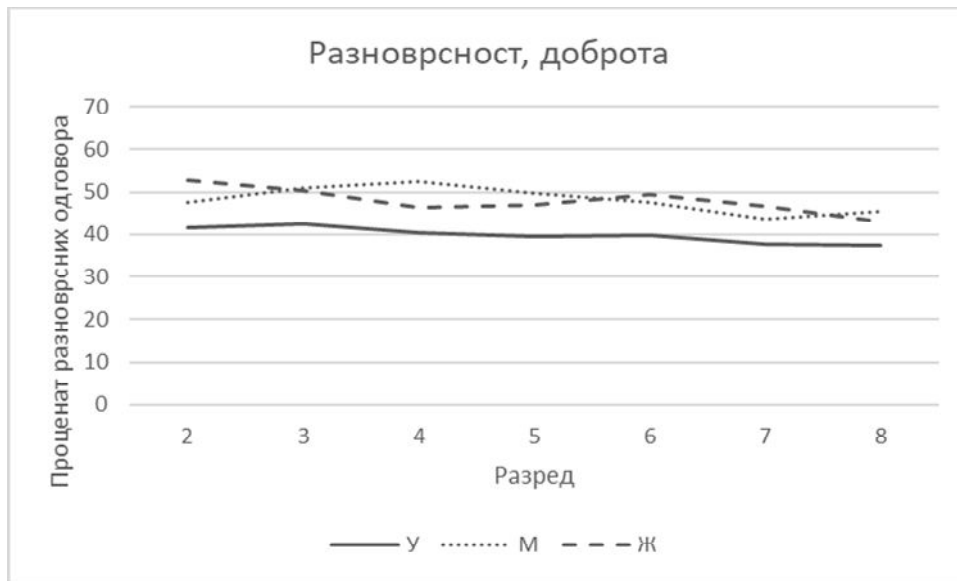
	6	Ф	П	КП
посао	31	8,7	8,7	
живот	21	5,9	14,6	
време	16	4,5	19,1	
породица	16	4,5	23,6	
срећа	10	2,8	26,4	
успех	10	2,8	29,2	
Остали	90	25,3	54,5	
Идиос.	121	34,0	88,5	
Омисије	41	11,5	100,0	
Бр. исп.	356	100,0		
Разл. одг.	156			

	7	Ф	П	КП
посао	34	9,6	9,6	
породица	22	6,2	15,8	
живот	20	5,6	21,5	
срећа	17	4,8	26,3	
школа	10	2,8	29,1	
нада	9	2,5	31,6	
Остали	124	35,0	66,7	
Идиос.	97	27,4	94,1	
Омисије	21	5,9	100,0	
Бр. исп.	354	100,0		
Разл. одг.	139			

	8	Ф	П	КП
посао	61	16,9	16,9	
живот	29	8,1	25,0	
породица	24	6,7	31,7	
успех	18	5,0	36,7	
Остали	106	29,4	66,1	
Идиос.	91	25,3	91,4	
Омисије	31	8,6	100,0	
Бр. исп.	360	100,0		
Разл. одг.	123			

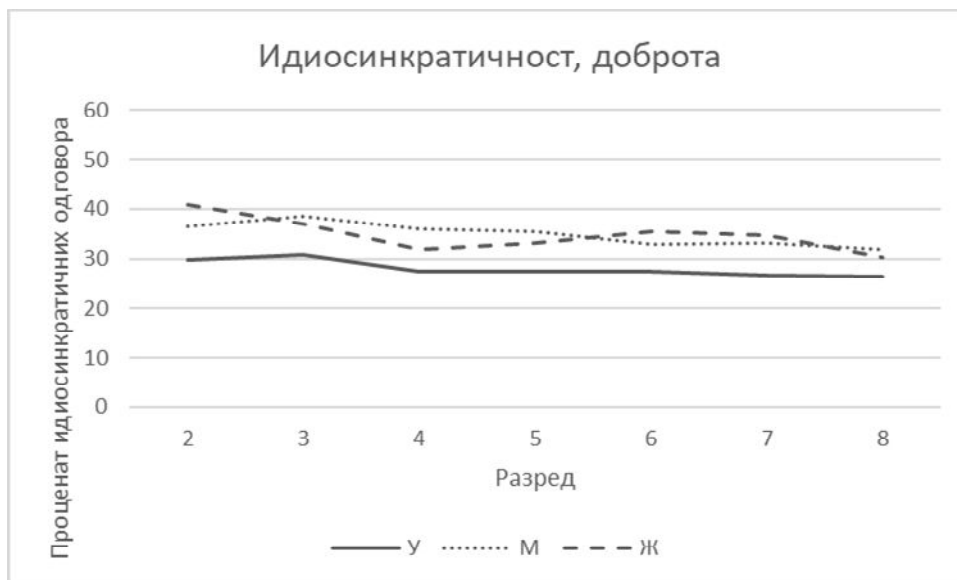
Будућност, жене

11. Доброта

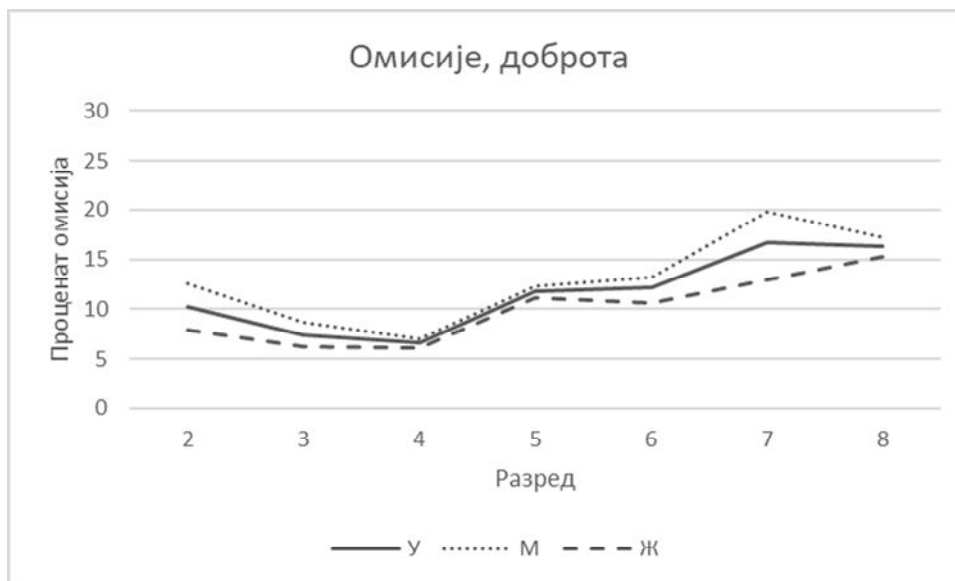

Графикон 11.1. Степен разноврсности за *доброту* по разредима.

11.1. Код разноврсности и идиосинкратичности за ову драж нема статистички значајних кретања ни у укупном узорку, нити има статистички значајних разлика између полова.

Графикон 11.2. Степен идиосинкратичности за *доброту* по разредима.

Графикон 11.3. Степен омисија за *доброту* по разредима.

Иако изостављених одговора има мање на почетку, њихов каснији пораст је већи него просечан – разлика између 3. и 4. наспрам 7. и 8. разреда статистички је значајна на нивоу $p < 0,0025$.

11.2. Примарни одговор је до 5. разреда *добар*, а у потоња три разреда *помоћ*. Снага првог има јак пад док га други не смени, а други се потом врло благо појачава. С обзиром на снагу примарних одговора, асоцијативно поље је у млађим разредима уже, а онда се у старијим шири.

На најмлађем узрасту има само четири асоцијата, од којих су два облици мотивне речи за испитивану драж: *добар* и *добро*. Уз њих се јављају две позитивне емоције: *срећа* и *љубав*. Све се задржавају на следећем узрасту, а придружују им се *мама* и *помоћ*. *Добро* и *мама* испадају наредне године, а у поље улази реч блиска *помоћи* по значењу – *помагање*. Асоцијације су прво једноставне и везане за основне позитивне емоције и најближег сродника за којег се стереотипно везују добре особине, али се онда уопштавају.

Старији разреди доносе многе нове асоцијате. Сви одговори из претходног разреда присутни су и у 5. разреду, као најјачи одговори. Поред њих се јављају *мама*, *мајка*, *пријатељ* и *друг*. Ту си и разни позитивни појмови, особине и емоције, редом по снази: *лепота*, *љубазност*, *мир*, *пријатељство*. Платисемични мотивни придеви *добар* и *леп* воде ка повезаности и изведених именица. Насупрот

претходним позитивним речима, *доброти* се супротстављају *мржња* и *зло*. Ова особина је телесно смештена у *срцу*.

У следећим разредима асоцијације представљају исте домене заступљене у одговорима из 5. разреда, но понекад изражене другим речима. На пример, уместо *пријатељства* стоји *другарство* у 6. разреду, а тад се јавља и *пријатељ*, уз опште *човек*, *људи*, *добар човек*. Одлике *доброте* у људима сада су *дељење*, те касније високо котирана *хуманост* и слабија *добродушност*. Адолесцентски цинизам уочава се у томе што је у последњем разреду *доброта* означена и као *реткост*. Вера у себе видљива је у одговору *ја* на истом узрасту. И *мајка* и *мама* остају до краја у пољу, с тим што прва постаје јача од њих двеју.

11.3. Мушки примарни одговори су већином јачи од укупних. Једина разлика у њиховом садржају јесте у томе што је у 8. разреду код дечака *помагање* јаче од *помоћи*. Асоцијативна поља постају широка годину дана раније но она укупна. За њих су мотивни придеви *добар* и *добро* у 2. разреду много јачи но за девојчице. Међу дечачким асоцијатима има више њих којих нема у укупном узорку, али се сви уклапају у претходно поменуте категорије битне за *доброту*.

11.4. Примарни одговори су код девојчица некад јачи, а некад слабији од оних у укупном узорку. Њихова асоцијативна поља су већ од 3. разреда, с обзиром на мању снагу примарних асоцијата, шира, а изузетно су широка од 5. до 7. разреда – има 28 асоцијата у 6. разреду. У поље анализе улазе чак и одговори са снагом мањом од 1%. Важи што и за дечаке – ове асоцијације припадају доменима уоченим и у заједничким пољима. *Реткост* је међу јаке укупне одговоре скоро у потпуности доспела под утицајем девојчица.

11.5. *Доброта* се по асоцијацијама, иако можда тако на први поглед не делује, не мења превише с годинама. Асоцијативно поље се проширује у старијим разредима, али се одговори односе на исте домене – *доброта* се, с једне стране, повезује с другим позитивно обележеним појмовима, међу којима битну групу чине одлике лепог понашања; с друге, везује се за особе које су протипични носиоци *доброте* – мајку и пријатеље. Узрасне разлике видљиве су у ширем речнику и упливу софистициранијих, апстрактнијих одговора. Разлике између полова су занемарљиве, осим што су на најмлађем узрасту, као и код многих других дражи, асоцијације творбено повезане с *добротом* снажније код дечака.

	2	Ф	П	КП
добар	74	10,4	10,4	
срећа	27	3,8	14,2	
љубав	24	3,4	17,6	
добро	21	3,0	20,6	
Остали	279	39,4	59,9	
Идиос.	211	29,8	89,7	
Омисије	73	10,3	100,0	
Бр. исп.	709	100,0		
Разл. одг.	296			

	3	Ф	П	КП
добар	57	8,0	8,0	
љубав	29	4,1	12,1	
мама	17	2,4	14,5	
помоћ	16	2,3	16,7	
добро	15	2,1	18,8	
срећа	15	2,1	21,0	
Остали	290	40,8	61,7	
Идиос.	219	30,8	92,5	
Омисије	53	7,5	100,0	
Бр. исп.	711	100,0		
Разл. одг.	303			

	4	Ф	П	КП
добар	45	6,2	6,2	
помагање	19	2,6	8,8	
срећа	19	2,6	11,4	
љубав	18	2,5	13,9	
помоћ	15	2,1	15,9	
Остали	364	50,0	65,9	
Идиос.	200	27,5	93,4	
Омисије	48	6,6	100,0	
Бр. исп.	728	100,0		
Разл. одг.	295			

	5	Ф	П	КП
добар	30	3,8	3,8	
љубав	26	3,3	7,0	
помоћ	21	2,6	9,7	
помагање	19	2,4	12,0	
срећа	19	2,4	14,4	
лепота	11	1,4	15,8	
мама	11	1,4	17,2	
мајка	10	1,3	18,4	
пријатељ	10	1,3	19,7	
друг	9	1,1	20,8	
љубазност	9	1,1	22,0	
мир	9	1,1	23,1	
пријатељство	8	1,0	24,1	
Остали	292	36,6	60,7	
Идиос.	219	27,5	88,2	
Омисије	94	11,8	100,0	
Бр. исп.	797	100,0		
Разл. одг.	316			

	6	Ф	П	КП
помоћ	31	4,0	4,0	
помагање	22	2,8	6,9	
мајка	18	2,3	9,2	
добар	16	2,1	11,3	
пријатељ	16	2,1	13,3	
љубав	15	1,9	15,3	
човек	15	1,9	17,2	
срећа	13	1,7	18,9	
другарство	11	1,4	20,3	
дељење	10	1,3	21,6	
друг	10	1,3	22,9	
људи	10	1,3	24,2	
добар човек	9	1,2	25,4	
мама	9	1,2	26,5	
Остали	262	33,9	60,4	
Идиос.	212	27,4	87,8	
Омисије	94	12,2	100,0	
Бр. исп.	773	100,0		
Разл. одг.	308			

	7	Ф	П	КП
помоћ	33	4,3	4,3	
љубав	20	2,6	6,9	
срећа	20	2,6	9,5	
хуманост	17	2,2	11,7	
човек	17	2,2	13,9	
мајка	16	2,1	16,0	
искреност	15	2,0	17,9	
помагање	15	2,0	19,9	
добар	13	1,7	21,6	
пријатељ	13	1,7	23,3	
душа	10	1,3	24,6	
људи	10	1,3	25,9	
добар човек	9	1,2	27,0	
друг	9	1,2	28,2	
мама	9	1,2	29,4	
Остали	209	27,2	56,6	
Идиос.	206	26,8	83,4	
Омисије	128	16,6	100,0	
Бр. исп.	769	100,0		
Разл. одг.	290			

	8	Ф	П	КП
помоћ	34	4,6	4,6	
помагање	22	3,0	7,5	
мајка	18	2,4	9,9	
човек	16	2,1	12,1	
љубав	14	1,9	14,0	
срећа	14	1,9	15,8	
хуманост	14	1,9	17,7	
душа	13	1,7	19,5	
ја	12	1,6	21,1	
мама	12	1,6	22,7	
добар човек	10	1,3	24,0	
људи	9	1,2	25,2	
реткост	9	1,2	26,4	
Остали	230	30,9	57,3	
Идиос.	197	26,4	83,8	
Омисије	121	16,2	100,0	
Бр. исп.	745	100,0		
Разл. одг.	279			

Доброта, укупно

	2	Ф	П	КП
добар	48	12,9	12,9	
добро	14	3,8	16,6	
срећа	14	3,8	20,4	
Остали	114	30,6	50,9	
Идиос.	136	36,5	87,4	
Омисије	47	12,6	100,0	
Бр. исп.	373	100,0		
Разл. одг.	178			

	3	Ф	П	КП
добар	35	9,8	9,8	
љубав	15	4,2	14,0	
добро	9	2,5	16,6	
срећа	9	2,5	19,1	
Остали	120	33,7	52,8	
Идиос.	137	38,5	91,3	
Омисије	31	8,7	100,0	
Бр. исп.	356	100,0		
Разл. одг.	181			

	4	Ф	П	КП
добар	20	5,2	5,2	
помагање	15	3,9	9,1	
друг	8	2,1	11,2	
љубав	8	2,1	13,3	
помоћ	7	1,8	15,1	
радост	7	1,8	16,9	
дељење	5	1,3	18,2	
добар човек	5	1,3	19,5	
добро	5	1,3	20,8	
другови	5	1,3	22,1	
срећа	5	1,3	23,4	
човек	5	1,3	24,7	
Остали	124	32,3	57,0	
Идиос.	138	35,9	93,0	
Омисије	27	7,0	100,0	
Бр. исп.	384	100,0		
Разл. одг.	201			

	5	Ф	П	КП
добар	20	5,0	5,0	
помагање	12	3,0	8,0	
помоћ	11	2,8	10,8	
срећа	11	2,8	13,5	
љубав	10	2,5	16,0	
друг	8	2,0	18,0	
мама	6	1,5	19,5	
зло	5	1,3	20,8	
послушност	5	1,3	22,1	
фин	5	1,3	23,3	
Остали	116	29,1	52,4	
Идиос.	141	35,3	87,7	
Омисије	49	12,3	100,0	
Бр. исп.	399	100,0		
Разл. одг.	199			

	6	Ф	П	КП
помоћ	21	5,1	5,1	
добар	11	2,7	7,8	
помагање	11	2,7	10,5	
човек	10	2,5	13,0	
мајка	9	2,2	15,2	
љубав	7	1,7	16,9	
друг	6	1,5	18,4	
пријатељ	6	1,5	19,9	
Остали	139	34,1	53,9	
Идиос.	134	32,8	86,8	
Омисије	54	13,2	100,0	
Бр. исп.	408	100,0		
Разл. одг.	195			

	7	Ф	П	КП
помоћ	21	5,1	5,1	
срећа	13	3,2	8,3	
хуманост	10	2,4	10,7	
добар	9	2,2	12,9	
љубав	9	2,2	15,1	
мајка	9	2,2	17,3	
помагање	8	2,0	19,3	
човек	8	2,0	21,2	
добар човек	7	1,7	22,9	
искреност	6	1,5	24,4	
родитељи	6	1,5	25,9	
Остали	87	21,2	47,1	
Идиос.	136	33,2	80,2	
Омисије	81	19,8	100,0	
Бр. исп.	410	100,0		
Разл. одг.	179			

	8	Ф	П	КП
помагање	15	4,0	4,0	
помоћ	14	3,7	7,7	
хуманост	8	2,1	9,8	
добар човек	7	1,8	11,6	
љубав	7	1,8	13,5	
срећа	7	1,8	15,3	
мајка	6	1,6	16,9	
човек	6	1,6	18,5	
великодушност	5	1,3	19,8	
деца	5	1,3	21,1	
ја	5	1,3	22,4	
родитељи	5	1,3	23,7	
финоћа	5	1,3	25,1	
дарежљивост	4	1,1	26,1	
дељење	4	1,1	27,2	
дете	4	1,1	28,2	
људи	4	1,1	29,3	
Остали	82	21,6	50,9	
Идиос.	121	31,9	82,8	
Омисије	65	17,2	100,0	
Бр. исп.	379	100,0		
Разл. одг.	173			

	2	Ф	П	КП
добар	26	7,9	7,9	
љубав	15	4,5	12,4	
срећа	13	3,9	16,3	
помоћ	11	3,3	19,6	
добро	7	2,1	21,8	
Остали	98	29,6	51,4	
Идиос.	135	40,8	92,1	
Омисије	26	7,9	100,0	
Бр. исп.	331	100,0		
Разл. одг.	175			

	3	Ф	П	КП
добар	22	6,2	6,2	
љубав	14	4,0	10,2	
мама	10	2,8	13,0	
помоћ	10	2,8	15,8	
дељење	7	2,0	17,8	
добро дело	7	2,0	19,8	
добро	6	1,7	21,5	
недоброта	6	1,7	23,2	
сестра	6	1,7	24,9	
срећа	6	1,7	26,6	
човек	6	1,7	28,2	
Остали	101	28,5	56,8	
Идиос.	131	37,0	93,8	
Омисије	22	6,2	100,0	
Бр. исп.	354	100,0		
Разл. одг.	178			

	4	Ф	П	КП
добар	24	7,0	7,0	
срећа	14	4,1	11,1	
љубав	10	2,9	14,0	
помоћ	8	2,3	16,4	
срце	8	2,3	18,7	
другарица	7	2,0	20,8	
искреност	7	2,0	22,8	
мама	6	1,8	24,6	
пријатељ	6	1,8	26,3	
пријатељи	6	1,8	28,1	
човек	6	1,8	29,8	
Остали	110	32,2	62,0	
Идиос.	109	31,9	93,9	
Омисије	21	6,1	100,0	
Бр. исп.	342	100,0		
Разл. одг.	159			

	5	Ф	П	КП
љубав	16	4,0	4,0	
добар	10	2,5	6,5	
помоћ	10	2,5	9,1	
лепота	8	2,0	11,1	
срећа	8	2,0	13,1	
искреност	7	1,8	14,9	
мајка	7	1,8	16,6	
помагање	7	1,8	18,4	
пријатељ	7	1,8	20,2	
другарица	6	1,5	21,7	
љубазност	6	1,5	23,2	
мир	6	1,5	24,7	
пријатељство	6	1,5	26,2	
душа	5	1,3	27,5	
мама	5	1,3	28,7	
мржња	5	1,3	30,0	
срце	5	1,3	31,2	
давање	4	1,0	32,2	
добар човек	4	1,0	33,2	
нежност	4	1,0	34,3	
пажња	4	1,0	35,3	
радост	4	1,0	36,3	
родитељи	4	1,0	37,3	
човек	4	1,0	38,3	
Остали	70	17,6	55,9	
Идиос.	131	33,0	88,9	
Омисије	44	11,1	100,0	
Бр. исп.	397	100,0		
Разл. одг.	187			

	6	Ф	П	КП
помоћ	10	2,8	2,8	
мајка	9	2,5	5,3	
помагање	9	2,5	7,9	
пријатељ	9	2,5	10,4	
љубав	8	2,2	12,6	
срећа	8	2,2	14,9	
добар човек	7	2,0	16,9	
дељење	6	1,7	18,5	
другарство	6	1,7	20,2	
искреност	6	1,7	21,9	
људи	6	1,7	23,6	
пажња	6	1,7	25,3	
добар	5	1,4	26,7	
мама	5	1,4	28,1	
човек	5	1,4	29,5	
друг	4	1,1	30,6	
кад је неко добар	4	1,1	31,7	
љубазност	4	1,1	32,9	
родитељи	4	1,1	34,0	
анђео	3	,8	34,8	
брижност	3	,8	35,7	
дете	3	,8	36,5	
душа	3	,8	37,4	
пријатељи	3	,8	38,2	
пријатељство	3	,8	39,0	
срце	3	,8	39,9	
успех	3	,8	40,7	
хуманост	3	,8	41,6	
Остали	44	12,4	53,9	
Идиос.	126	35,4	89,3	
Омисије	38	10,7	100,0	
Бр. исп.	356	100,0		
Разл. одг.	176			

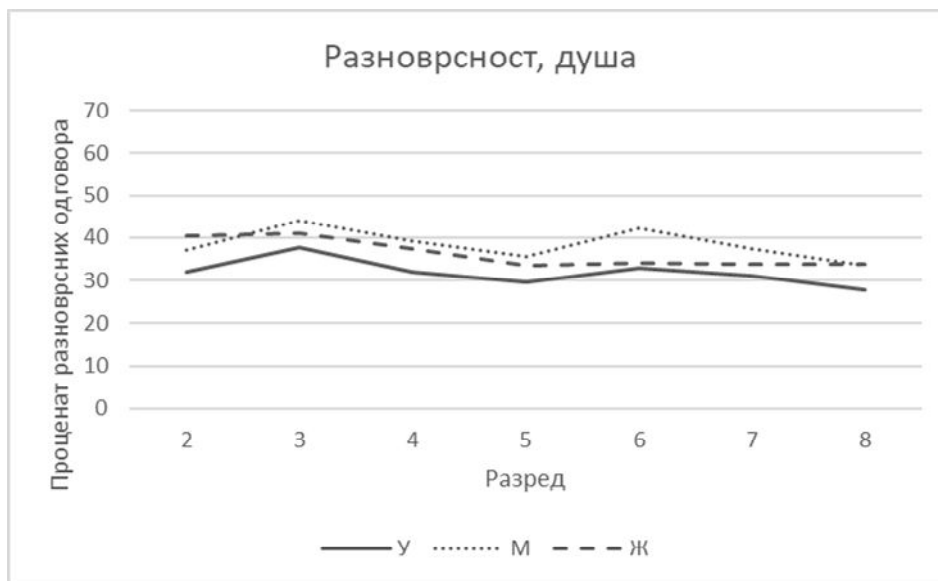
	7	Ф	П	КП
помоћ	12	3,4	3,4	
љубав	11	3,1	6,5	
пријатељ	10	2,8	9,3	
искреност	9	2,5	11,9	
човек	9	2,5	14,4	
душа	7	2,0	16,4	
мајка	7	2,0	18,4	
помагање	7	2,0	20,3	
срећа	7	2,0	22,3	
хуманост	7	2,0	24,3	
људи	6	1,7	26,0	
другарица	5	1,4	27,4	
мама	5	1,4	28,8	
племенитост	5	1,4	30,2	
анђео	4	1,1	31,4	
добар	4	1,1	32,5	
друг	4	1,1	33,6	
ја	4	1,1	34,7	
срце	4	1,1	35,9	
Остали	58	16,4	52,3	
Идиос.	123	34,7	87,0	
Омисије	46	13,0	100,0	
Бр. исп.	354	100,0		
Разл. одг.	166			

	8	Ф	П	КП
помоћ	20	5,6	5,6	
мајка	12	3,3	8,9	
душа	10	2,8	11,7	
човек	10	2,8	14,4	
мама	9	2,5	16,9	
ја	7	1,9	18,9	
љубав	7	1,9	20,8	
помагање	7	1,9	22,8	
реткост	7	1,9	24,7	
срећа	7	1,9	26,7	
хуманост	6	1,7	28,3	
људи	5	1,4	29,7	
Остали	89	24,7	54,4	
Идиос.	109	30,3	84,7	
Омисије	55	15,3	100,0	
Бр. исп.	360	100,0		
Разл. одг.	155			

Доброта, жене

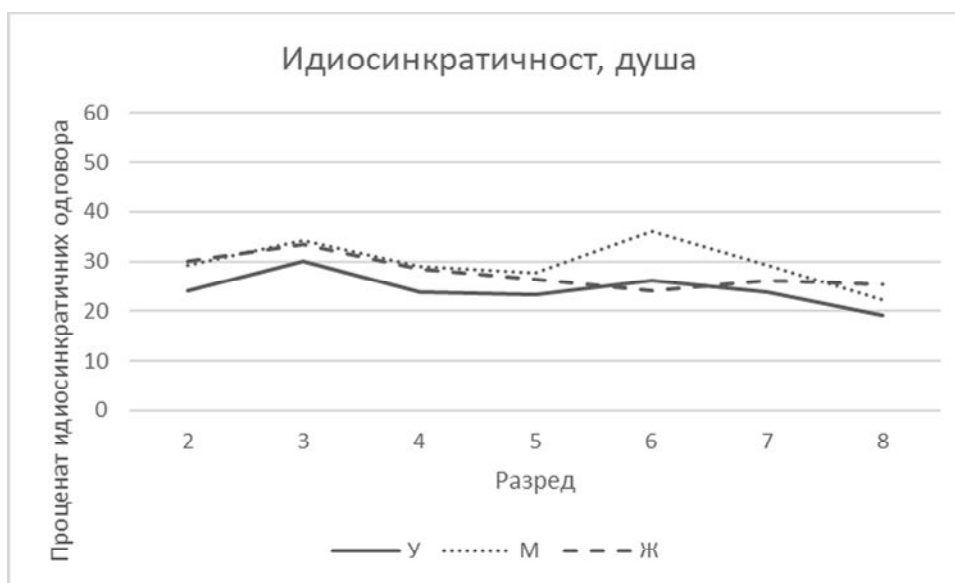

12. Душа

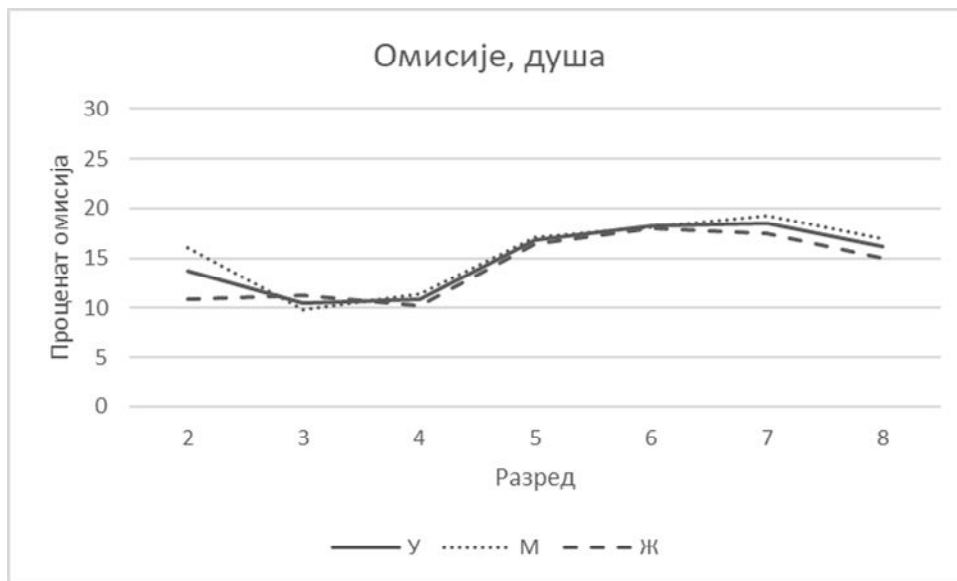
Графикон 12.1. Степен разноврсности за *душу* по разредима.

12.1. Линеја разноврсности је за ову драж слична оној за *самоћу* – иде благо наниже, уз два успона, с тим што су за ову драж они били у 3. и 7. разреду. Пад између 3. и 8. разреда статистички је значајан на нивоу $p < 0,0025$. Вредности ове одлике мање су него просечне.

Графикон 12.2. Степен идиосинкратичности за *душу* по разредима.

Линија идиосинкратичности прати ону код разноврсности и за њен пад важи исто што и код претходне одлике. Вредности су такође мање од просека, али се у 3. разреду њима приближавају, а у 7. их превазилазе. Овде је интересно то што су женски одговори мање идиосинкратични од општих у 6. разреду, тј. мушки су ти који ову вредност повисују. Разлика између полова по овој одлици у том разреду статистички је значајна на нивоу $p < 0,0025$.

Графикон 12.3. Степен омисија за *душу* по разредима.

Трендови за омисије прате оне опште, али изостављених одговора за ову драж има више него за просек. Раст у њиховом броју статистички је значајан између 3. и 4. разреда, с једне, и 6. и 7. разреда, с друге стране, на нивоу $p < 0,0025$. Пад на крају основне школе нешто је израженији него у просеку. По првим два особинама *душа* спада међу дражи с најнижим вредностима, али се по омисијама креће око границе првог квартала.

12.2. Примарна драж се помера од најјаче међу 20 испитиваних именица у 2. разреду, а затим благо опада, да би до краја основне школе заузела, релативно, 11. место. То има одраза и у асоцијативном пољу саме дражи. Примарни одговор је био *срце*, који то место у 8. разреду дели с *добротом*. Он је врло снажан на првом испитиваном узрасту (17,5%) и с временом опада до јачине 10%.

Са слабљењем примарног одговора поље анализе се шири. На почетку је уз први одговор ту и *мама*. У 3. разреду смењује је *љубав*. Ниједног од тих одговора нема у следећем разреду, кад се *срцу* придружују *доброта*, придев *добра* и *живот*. Поред њих се потом поново појављује *љубав*, коју затим смењује *човек*. У оквир анализе на крају школе улази и *бол*.

Код девојчица примарни је одговор јачи него онај у укупном узорку, тако да је њихово испитивано асоцијативно поље ограниченије, али се у њему јављају, с изузетком *човека*, исти асоцијати. Насупрот томе, мушки примарни одговори су слабији, те су им поља шира, па се код њих јављају и *дух*, *добар* и *тело*.

По овим одговорима видимо да се за децу током целе основне школе *душа* смешта у *срце*. Док су деца мала, она се везује за мајку, и то именовану као у раном детињству – *мама*. То се може тумачити на неколико начина и могуће је да су сви присутни у датим одговорима. За део испитаника *мама* је вероватно типичан представник онога што подразумевамо кад кажемо да је неко *душа*, носилац добрих особина. Други можда асоцијацију успостављају преко синтагме *мамина душа* („Душо мамина!“), што је нашло свој израз преко именице с обзиром да анкета својом формом ипак ограничава тип датих одговора.

Душа је смештена у *срце*, али она у себи носи *доброту*, те се може одредити и преко колокације као *добра душа*. *Доброта* је особина која је најснажније везана за нашу драж, довољно да постане и примарни одговор. Позитивно значење има и *љубав*, која се такође смешта у *срце*, а можда и у саму *душу*. Други типичан представник, и то општији од мајке, јавља се с годинама. То је *човек*, а и ту везу оснажује идиом *душа од човека* – опет више могућих побуда за асоцијацију налази свој израз кроз један основни облик.

Временом у поље доспева и једна негативно обележена реакција, *бол*, која показује како се с интелектуалним и емотивним сазревањем схватање ове речи и појма иза ње шире. *Душа* може и да боли, односно може се јавити *бол у души* или *душевни бол*.

12.3. Мушки одговор *добар* да се тумачити као самоодређење: *Ја сам добар (и имам добру душу)*. То тумачење оснажује асоцијат *добра* код девојчица. Друга два „мушка“ одговора у ствари се јављају и код супротног пола, само што се нису пробрили у анализирано поље. С *духом* је *душа* творбено повезана, а и

значења им имају много додирних тачака, иако се не поклапају. И једно и друго су преко религије и филозофије везани за *тело*. *Душа* је смештена у њему, напушта га приликом религиозних искустава или по смрти, али стоји и донекле наспрам њега у светоназору многих вера.

12.4. За девојчице је *срце* прво у свим разредима осим у 6. и 8. и временом слаби, уз скок у 7. разреду. Код најмлађих испитаница је чак толико јако да је било једино у оквиру анализе. *Доброта* се јавља међу јаким одговорима у 4. разреду и благо се појачава до краја школе.

Са слабљењем примарног одговора поље анализе се шири. Прво се поред *срца* у 3. разреду појављује *мама*. Она већ у следећем разреду испада из захвата анализе, а уместо ње се јављају поменута *доброта*, затим придев *добра* и *живот*. Затим им се придружује *љубав*, па се у 6. разреду редослед тих асоцијата само мења. С појачањем примарног одговора у следећем разреду се поље сужава на три асоцијата: *срце*, *доброта* и *добра*, међу које на крају долази и *бол*.

12.5. *Душа* изазива мање одговора, а дате реакције су врло стереотипне. Испитаници је од најмлађег узраста везују за њену локацију у телу – *срце*, а ускоро и за врлину – *доброту*, и типичну позитивну емоцију – *љубав*. Од асоцијативног поља у којем је један одговор доминирао својом снагом, током школовања долази се до поља с више јаких и средње јаких асоцијата. У садржају нема битнијих разлика између узраста, а ни између полова, што додатно сведочи о стереотипности испитиване речи.

	2	Ф	П	КП
срце	124	17,5	17,5	
мама	31	4,4	21,9	
Остали	287	40,5	62,3	
Идиос.	170	24,0	86,3	
Омисије	97	13,7	100,0	
Бр. исп.	709	100,0		
Разл. одг.	227			

	3	Ф	П	КП
срце	103	14,5	14,5	
љубав	36	5,1	19,5	
Остали	283	39,8	59,4	
Идиос.	214	30,1	89,5	
Омисије	75	10,5	100,0	
Бр. исп.	711	100,0		
Разл. одг.	269			

	4	Ф	П	КП
срце	103	14,1	14,1	
доброта	45	6,2	20,3	
добра	32	4,4	24,7	
живот	32	4,4	29,1	
Остали	264	36,3	65,4	
Идиос.	173	23,8	89,1	
Омисије	79	10,9	100,0	
Бр. исп.	728	100,0		
Разл. одг.	234			

	5	Ф	П	КП
срце	100	12,5	12,5	
доброта	55	6,9	19,4	
добра	41	5,1	24,6	
живот	32	4,0	28,6	
љубав	28	3,5	32,1	
Остали	222	27,9	60,0	
Идиос.	185	23,2	83,2	
Омисије	134	16,8	100,0	
Бр. исп.	797	100,0		
Разл. одг.	237			

	6	Ф	П	КП
срце	76	9,8	9,8	
доброта	64	8,3	18,1	
добра	39	5,0	23,2	
живот	25	3,2	26,4	
човек	23	3,0	29,4	
Остали	203	26,3	55,6	
Идиос.	202	26,1	81,8	
Омисије	141	18,2	100,0	
Бр. исп.	773	100,0		
Разл. одг.	255			

	7	Ф	П	КП
срце	83	10,8	10,8	
доброта	56	7,3	18,1	
добра	37	4,8	22,9	
љубав	22	2,9	25,7	
Остали	245	31,9	57,6	
Идиос.	184	23,9	81,5	
Омисије	142	18,5	100,0	
Бр. исп.	769	100,0		
Разл. одг.	239			

	8	Ф	П	КП
доброта	75	10,1	10,1	
срце	75	10,1	20,1	
добра	34	4,6	24,7	
бол	22	3,0	27,7	
љубав	21	2,8	30,5	
Остали	255	34,2	64,7	
Идиос.	143	19,2	83,9	
Омисије	120	16,1	100,0	
Бр. исп.	745	100,0		
Разл. одг.	206			

Душа, укупно

	2	Ф	П	КП
срце	61	16,4	16,4	
мама	20	5,4	21,7	
живот	16	4,3	26,0	
љубав	16	4,3	30,3	
Остали	91	24,4	54,7	
Идиос.	109	29,2	83,9	
Омисије	60	16,1	100,0	
Бр. исп.	373	100,0		
Разл. одг.	139			

	3	Ф	П	КП
срце	44	12,4	12,4	
љубав	23	6,5	18,8	
живот	12	3,4	22,2	
дух	11	3,1	25,3	
Остали	109	30,6	55,9	
Идиос.	122	34,3	90,2	
Омисије	35	9,8	100,0	
Бр. исп.	356	100,0		
Разл. одг.	157			

	4	Ф	П	КП
срце	52	13,5	13,5	
доброта	19	4,9	18,5	
живот	17	4,4	22,9	
добра	15	3,9	26,8	
Остали	126	32,8	59,6	
Идиос.	111	28,9	88,5	
Омисије	44	11,5	100,0	
Бр. исп.	384	100,0		
Разл. одг.	151			

	5	Ф	П	КП
срце	40	10,0	10,0	
доброта	26	6,5	16,5	
добра	20	5,0	21,6	
дух	15	3,8	25,3	
живот	14	3,5	28,8	
љубав	12	3,0	31,8	
добар	11	2,8	34,6	
Остали	82	20,6	55,1	
Идиос.	111	27,8	83,0	
Омисије	68	17,0	100,0	
Бр. исп.	399	100,0		
Разл. одг.	142			

	6	Ф	П	КП
срце	40	9,8	9,8	
доброта	25	6,1	15,9	
добра	18	4,4	20,3	
човек	16	3,9	24,3	
живот	15	3,7	27,9	
дух	13	3,2	31,1	
Остали	60	14,7	45,8	
Идиос.	147	36,0	81,9	
Омисије	74	18,1	100,0	
Бр. исп.	408	100,0		
Разл. одг.	172			

	7	Ф	П	КП
срце	35	8,5	8,5	
доброта	24	5,9	14,4	
добра	19	4,6	19,0	
дух	15	3,7	22,7	
љубав	11	2,7	25,4	
човек	11	2,7	28,0	
бол	10	2,4	30,5	
живот	10	2,4	32,9	
Остали	76	18,5	51,5	
Идиос.	120	29,3	80,7	
Омисије	79	19,3	100,0	
Бр. исп.	410	100,0		
Разл. одг.	154			

	8	Ф	П	КП
срце	34	9,0	9,0	
доброта	28	7,4	16,4	
добра	22	5,8	22,2	
човек	13	3,4	25,6	
дух	11	2,9	28,5	
љубав	11	2,9	31,4	
тело	9	2,4	33,8	
Остали	103	27,2	60,9	
Идиос.	84	22,2	83,1	
Омисије	64	16,9	100,0	
Бр. исп.	379	100,0		
Разл. одг.	127			

	2	Ф	П	КП
срце	62	18,7	18,7	
Остали	134	40,5	59,2	
Идиос.	99	29,9	89,1	
Омисије	36	10,9	100,0	
Бр. исп.	331	100,0		
Разл. одг.	134			

	3	Ф	П	КП
срце	59	16,7	16,7	
мама	15	4,2	20,9	
Остали	122	34,5	55,4	
Идиос.	118	33,3	88,7	
Омисије	40	11,3	100,0	
Бр. исп.	354	100,0		
Разл. одг.	145			

	4	Ф	П	КП
срце	51	14,9	14,9	
доброта	26	7,6	22,5	
добра	17	5,0	27,5	
живот	15	4,4	31,9	
Остали	101	29,5	61,4	
Идиос.	97	28,4	89,8	
Омисије	35	10,2	100,0	
Бр. исп.	342	100,0		
Разл. одг.	128			

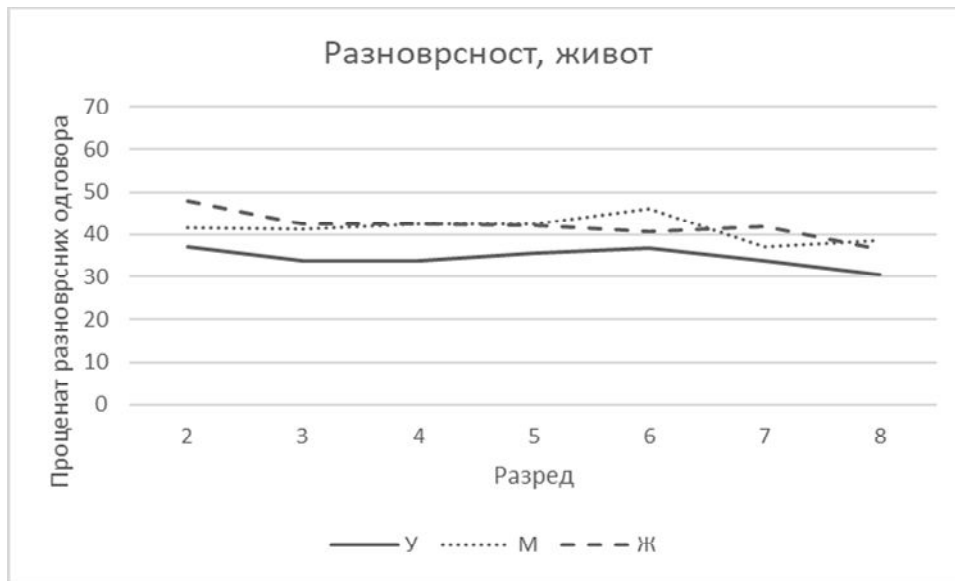
	5	Ф	П	КП
срце	60	15,1	15,1	
доброта	29	7,3	22,4	
добра	21	5,3	27,7	
живот	18	4,5	32,2	
љубав	16	4,0	36,3	
Остали	83	20,9	57,2	
Идиос.	105	26,4	83,6	
Омисије	65	16,4	100,0	
Бр. исп.	397	100,0		
Разл. одг.	133			

	6	Ф	П	КП
доброта	38	10,7	10,7	
срце	34	9,6	20,2	
добра	21	5,9	26,1	
живот	10	2,8	28,9	
љубав	10	2,8	31,7	
Остали	93	26,1	57,9	
Идиос.	86	24,2	82,0	
Омисије	64	18,0	100,0	
Бр. исп.	356	100,0		
Разл. одг.	121			

	7	Ф	П	КП
срце	47	13,3	13,3	
доброта	32	9,0	22,3	
добра	18	5,1	27,4	
Остали	102	28,8	56,2	
Идиос.	93	26,3	82,5	
Омисије	62	17,5	100,0	
Бр. исп.	354	100,0		
Разл. одг.	120			

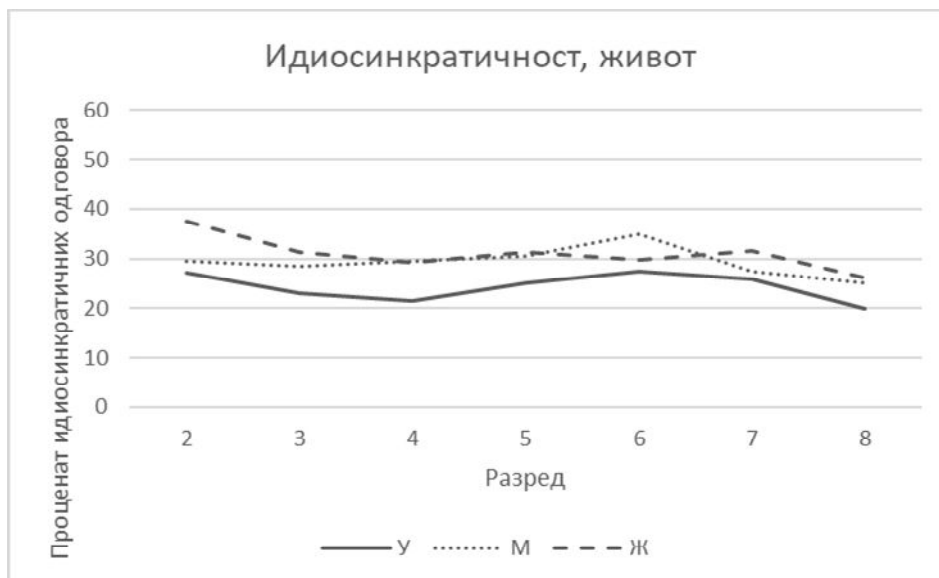
	8	Ф	П	КП
доброта	46	12,8	12,8	
срце	41	11,4	24,2	
бол	14	3,9	28,1	
добра	12	3,3	31,4	
Остали	102	28,3	59,7	
Идиос.	91	25,3	85,0	
Омисије	54	15,0	100,0	
Бр. исп.	360	100,0		
Разл. одг.	122			

13. Живот

Графикон 13.1. Степен разноврсности за *живот* по разредима.

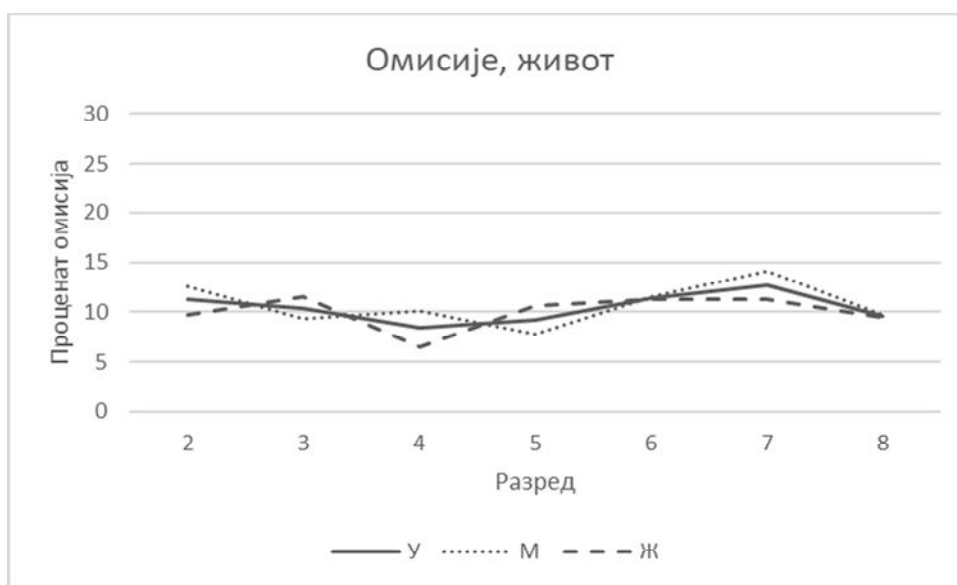
13.1. Разноврсност с годинама опада (значајно на нивоу $p < 0,0025$), али за разлику од просечних трендова има благи успон у прва два старија разреда. Између полова нема статистички значајних разлика.

Графикон 13.2. Степен идиосинкратичности за *живот* по разредима.

Трендови за идиосинкратичне одговоре се разликују од просечних, али и од оних за разноврсност јер не опадају доследно, већ после пада у млађим разредима приметно расту, да би поново опали на крају основне школе. По овоме више личе на трендове за просечне омисије но за идиосинкратичне одговоре. Полне разлике су сличне онима код разноврсности. Вредности обеју одлика ниже су него просечне. На глобалном плану разлике у вредностима ове, као и претходне одлике статистички су значајне на нивоу $p < 0,0025$, али су оне сувише мале да би се виделе између појединачних разреда.

Графикон 13.3. Степен омисија за живот по разредима.

Код омисија нема статистички значајних разлика.

13.2. Примарни одговори на живот имају прилично уједначену јачину током основне школе, али на том месту се смењују три речи: *љубав* у 2. разреду, *срећа* између 3. и 6. разреда и *породица* у последње две године. *Љубав* и *срећа* су притом стално у пољу као јаки асоцијати. *Породица* се у њему појављује у 4. разреду као прилично јак асоцијат и таква и остаје, с изузетком пада снаге у 5. разреду. Она и *срећа* су врло близу по јачини у 7. разреду.

Као и снага примарних одговора, и величина анализираних асоцијативног поља не варира превише – оно је релативно широко, чему доприноси мања снага првих одговора. И код ове дражи на почетном узрасту има више творбено

повезаних асоцијација: *животиња, животиње* и *живи*. Од њих остаје у следећој години само глагол, и то у основном облику *живети*, а после 3. разреда и он нестаје.

Неки асоцијати улазе и излазе из поља анализе: *здравље* је у њему у 3. и 4, па у 7. и 8. разреду, а *радост* у 4, 5. и 8. разреду. Други асоцијати су у пољу дуже. Ово је једна од дражи (*доброта, душа, лепота, мржња, помоћ, страх, успех*) у чијем се пољу и на старијим узрастима појављују придеви: *леп* је стално ту, углавном као слабији асоцијат, мада има скок у снази у 3. и 4. разреду, а *срећан* се јавља као слаб асоцијат само у 5. разреду. У свим разредима осим 4. јавља се и антоним *смрт* – у млађим као слабији асоцијат, а у старијим као јачи.

Постоје одговори који се појављују на млађим узрастима – *срце* и *човек* – а до 6. разреда одговор је и с *човеком* повезано *људи*, које с годинама губи снагу. У старијим разредима је увек у пољу *будућност*, али као уједначено слабији асоцијат, *посао* је у њему у 7, а *успех* у 8. разреду. Окретање ка будућности, послу и успеху код старијих испитаника има паралеле код дражи *успех*, код које се јавља *живот* као одговор у последња три разреда, као и код *будућности*, код које је ова реч један од три најјача одговора од 4. разреда па све до краја основне школе.

13.3. Код дечака су примарни одговори у четири разреда различити од оних у укупном узорку: у 3. и 4. разреду стоји *леп*, а у 5. *смрт*, која је једнако важна као примарна *породица* у 8. разреду. Асоцијативна поља су им углавном шира, тако да има више одговора ван оних досад наведених. Прво се у 3. разреду појављују *године, добар, игра* и *свет*, годину касније *мама* и *дуг*, затим *фудбал* и *нада*, те *кућа* и на крају основне школе *деца, кошарка, рад*. Ови асоцијати показују померање са ствари које су важне деци – игре и мајке – ка онима битним одраслима – породичном животу и послу. Код најстаријих дечака постоји јако интересовање за спортове, па се у 8. разреду у оквиру језгра асоцијативног поља налазе *фудбал* (као код *будућности* и *успеха*) и *кошарка*. Дечацима је антоним *смрт* снажнија асоцијација него девојчицама, осим на најстаријем узрасту.

13.4. Женски примарни одговори поклапају се с онима у укупном узорку, али су снажнији. У њиховим асоцијативним пољима, која су нешто ужа, има свега неколико одговора којих нема у заједничким пољима. У 2. разреду девојчице су те код којих се јављају облици глагола *живети*, и то више њих: *живи, живети*,

живим, уз именице *животиња*, *животиње*, које су једине биле довољно јаке код дечака. Осим тога, код њих се такође појављује *свет*, али у 7. разреду. Док је *породица* на млађим узрастима мало јача код дечака, на старијим је доста јача код девојчица. *Љубав* је на свим узрастима осим најмлађег такође јача код девојчица, а *срећа* је таква без изузетка.

13.5. На ову драж испитаници реагују с више одговора, који су мање разноврсни и идиосинкратични него просечни. Примарни одговори нису прејаки, па поље чини више асоцијата, различите снаге. *Живот* се повезује с разноврсним концептима, који улазе и излазе из асоцијативног поља без неког јасно уочљивог правила. Ипак, и овде су одговори творбено повезани с дражи карактеристични за најмлађи узраст и врло брзо нестају. На старијим узрастима појачава се важност породичног живота и посла за живот у будућности која се отвара пред испитаницима на крају основне школе. Дечачка асоцијативна поља мање личе на она укупна од девојачких. Полне разлике још једном одговарају стереотипима о дечацима као заинтересованијим за фудбал и девојчицама као заинтересованијим за емотивни живот и породицу. *Живот* има јаке узајамне везе с *успехом* – појмови асоцирају један на други, и деле неколике важне одговоре.

2	Ф	П	КП
љубав	47	6,6	6,6
људи	31	4,4	11,0
човек	25	3,5	14,5
животиња	22	3,1	17,6
срећа	20	2,8	20,5
животиње	18	2,5	23,0
срце	18	2,5	25,5
леп	17	2,4	27,9
живи	14	2,0	29,9
смрт	13	1,8	31,7
Остали	212	29,9	61,6
Идиос.	192	27,1	88,7
Омисије	80	11,3	100,0
Бр. исп.	709	100,0	
Разл. одг.	264		

3	Ф	П	КП
срећа	44	6,2	6,2
леп	32	4,5	10,7
људи	28	3,9	14,6
човек	26	3,7	18,3
љубав	24	3,4	21,7
смрт	22	3,1	24,8
здравље	15	2,1	26,9
срце	15	2,1	29,0
живети	13	1,8	30,8
Остали	254	35,7	66,5
Идиос.	164	23,1	89,6
Омисије	74	10,4	100,0
Бр. исп.	711	100,0	
Разл. одг.	240		

4	Ф	П	КП
срећа	58	8,0	8,0
леп	36	4,9	12,9
породица	31	4,3	17,2
љубав	20	2,7	19,9
људи	19	2,6	22,5
здравље	16	2,2	24,7
радост	15	2,1	26,8
срце	15	2,1	28,8
Остали	301	41,3	70,2
Идиос.	156	21,4	91,6
Омисије	61	8,4	100,0
Бр. исп.	728	100,0	
Разл. одг.	246		

5	Ф	П	КП
срећа	56	7,0	7,0
смрт	40	5,0	12,0
љубав	25	3,1	15,2
будућност	21	2,6	17,8
леп	21	2,6	20,5
породица	20	2,5	23,0
људи	18	2,3	25,2
човек	17	2,1	27,4
срећан	16	2,0	29,4
радост	15	1,9	31,2
Остали	274	34,4	65,6
Идиос.	201	25,2	90,8
Омисије	73	9,2	100,0
Бр. исп.	797	100,0	
Разл. одг.	283		

6	Ф	П	КП
срећа	54	7,0	7,0
породица	37	4,8	11,8
љубав	29	3,8	15,5
смрт	27	3,5	19,0
леп	25	3,2	22,3
људи	17	2,2	24,5
будућност	16	2,1	26,5
Остали	268	34,7	61,2
Идиос.	212	27,4	88,6
Омисије	88	11,4	100,0
Бр. исп.	773	100,0	
Разл. одг.	285		

7	Ф	П	КП
породица	57	7,4	7,4
срећа	54	7,0	14,4
смрт	40	5,2	19,6
здравље	31	4,0	23,7
љубав	26	3,4	27,0
будућност	16	2,1	29,1
посао	16	2,1	31,2
леп	15	2,0	33,2
Остали	217	28,2	61,4
Идиос.	199	25,9	87,3
Омисије	98	12,7	100,0
Бр. исп.	769	100,0	
Разл. одг.	261		

8	Ф	П	КП
породица	52	7,0	7,0
смрт	43	5,8	12,8
срећа	38	5,1	17,9
љубав	35	4,7	22,6
будућност	21	2,8	25,4
успех	21	2,8	28,2
здравље	20	2,7	30,9
леп	15	2,0	32,9
радост	13	1,7	34,6
Остали	268	36,0	70,6
Идиос.	148	19,9	90,5
Омисије	71	9,5	100,0
Бр. исп.	745	100,0	
Разл. одг.	227		

Живот, укупно

	2	Ф	П	КП
љубав	27	7,2	7,2	
људи	19	5,1	12,3	
човек	16	4,3	16,6	
животиња	13	3,5	20,1	
срце	11	2,9	23,1	
животиње	9	2,4	25,5	
смрт	9	2,4	27,9	
срећа	8	2,1	30,0	
Остали	104	27,9	57,9	
Идиос.	110	29,5	87,4	
Омисије	47	12,6	100,0	
Бр. исп.	373	100,0		
Разл. одг.	155			

	3	Ф	П	КП
леп	20	5,6	5,6	
срећа	17	4,8	10,4	
човек	16	4,5	14,9	
смрт	15	4,2	19,1	
љубав	10	2,8	21,9	
људи	10	2,8	24,7	
срце	9	2,5	27,2	
здравље	8	2,2	29,5	
године	6	1,7	31,2	
живети	6	1,7	32,9	
добар	5	1,4	34,3	
животиња	5	1,4	35,7	
игра	5	1,4	37,1	
свет	5	1,4	38,5	
Остали	85	23,9	62,4	
Идиос.	101	28,4	90,7	
Омисије	33	9,3	100,0	
Бр. исп.	356	100,0		
Разл. одг.	147			

	4	Ф	П	КП
леп	20	5,2	5,2	
срећа	19	4,9	10,2	
породица	17	4,4	14,6	
љубав	10	2,6	17,2	
смрт	10	2,6	19,8	
срце	10	2,6	22,4	
човек	10	2,6	25,0	
радост	9	2,3	27,3	
здравље	7	1,8	29,2	
људи	7	1,8	31,0	
мама	7	1,8	32,8	
добар	5	1,3	34,1	
дуг	5	1,3	35,4	
животиња	5	1,3	36,7	
срећан	5	1,3	38,0	
Остали	86	22,4	60,4	
Идиос.	113	29,4	89,8	
Омисије	39	10,2	100,0	
Бр. исп.	384	100,0		
Разл. одг.	163			

	5	Ф	П	КП
смрт	27	6,8	6,8	
срећа	20	5,0	11,8	
леп	12	3,0	14,8	
људи	11	2,8	17,5	
породица	11	2,8	20,3	
човек	11	2,8	23,1	
будућност	9	2,3	25,3	
срећан	9	2,3	27,6	
радост	8	2,0	29,6	
фудбал	8	2,0	31,6	
љубав	7	1,8	33,3	
нада	7	1,8	35,1	
срце	7	1,8	36,8	
Остали	99	24,8	61,7	
Идиос.	122	30,6	92,2	
Омисије	31	7,8	100,0	
Бр. исп.	399	100,0		
Разл. одг.	170			

	6	Ф	П	КП
срећа	21	5,1	5,1	
смрт	16	3,9	9,1	
љубав	15	3,7	12,7	
леп	14	3,4	16,2	
породица	13	3,2	19,4	
људи	9	2,2	21,6	
срце	8	2,0	23,5	
будућност	7	1,7	25,2	
кућа	6	1,5	26,7	
посао	6	1,5	28,2	
Остали	104	25,5	53,7	
Идиос.	142	34,8	88,5	
Омисије	47	11,5	100,0	
Бр. исп.	408	100,0		
Разл. одг.	188			

	7	Ф	П	КП
породица	29	7,1	7,1	
срећа	27	6,6	13,7	
смрт	26	6,3	20,0	
здравље	23	5,6	25,6	
леп	12	2,9	28,5	
посао	10	2,4	31,0	
љубав	9	2,2	33,2	
Остали	103	25,1	58,3	
Идиос.	113	27,6	85,9	
Омисије	58	14,1	100,0	
Бр. исп.	410	100,0		
Разл. одг.	152			

	8	Ф	П	КП
породица	20	5,3	5,3	
смрт	20	5,3	10,6	
срећа	18	4,7	15,3	
љубав	15	4,0	19,3	
здравље	10	2,6	21,9	
деца	9	2,4	24,3	
кошарка	8	2,1	26,4	
леп	7	1,8	28,2	
фудбал	7	1,8	30,1	
будућност	6	1,6	31,7	
рад	6	1,6	33,2	
успех	6	1,6	34,8	
човек	6	1,6	36,4	
Остали	109	28,8	65,2	
Идиос.	95	25,1	90,2	
Омисије	37	9,8	100,0	
Бр. исп.	379	100,0		
Разл. одг.	146			

	2	Ф	П	КП
љубав	20	6,0	6,0	
људи	12	3,6	9,7	
срећа	12	3,6	13,3	
леп	11	3,3	16,6	
живи	10	3,0	19,6	
животиња	9	2,7	22,4	
животиње	9	2,7	25,1	
човек	9	2,7	27,8	
срце	7	2,1	29,9	
радост	6	1,8	31,7	
живети	5	1,5	33,2	
живим	5	1,5	34,7	
Остали	60	18,1	52,9	
Идиос.	124	37,5	90,3	
Омисије	32	9,7	100,0	
Бр. исп.	331	100,0		
Разл. одг.	159			

	3	Ф	П	КП
срећа	27	7,6	7,6	
људи	18	5,1	12,7	
љубав	14	4,0	16,7	
леп	12	3,4	20,1	
човек	10	2,8	22,9	
радост	8	2,3	25,1	
живети	7	2,0	27,1	
здравље	7	2,0	29,1	
смрт	7	2,0	31,1	
Остали	92	26,0	57,1	
Идиос.	111	31,4	88,4	
Омисије	41	11,6	100,0	
Бр. исп.	354	100,0		
Разл. одг.	151			

	4	Ф	П	КП
срећа	39	11,4	11,4	
леп	16	4,7	16,1	
породица	13	3,8	19,9	
људи	12	3,5	23,4	
љубав	10	2,9	26,3	
Остали	130	38,0	64,3	
Идиос.	100	29,2	93,6	
Омисије	22	6,4	100,0	
Бр. исп.	342	100,0		
Разл. одг.	146			

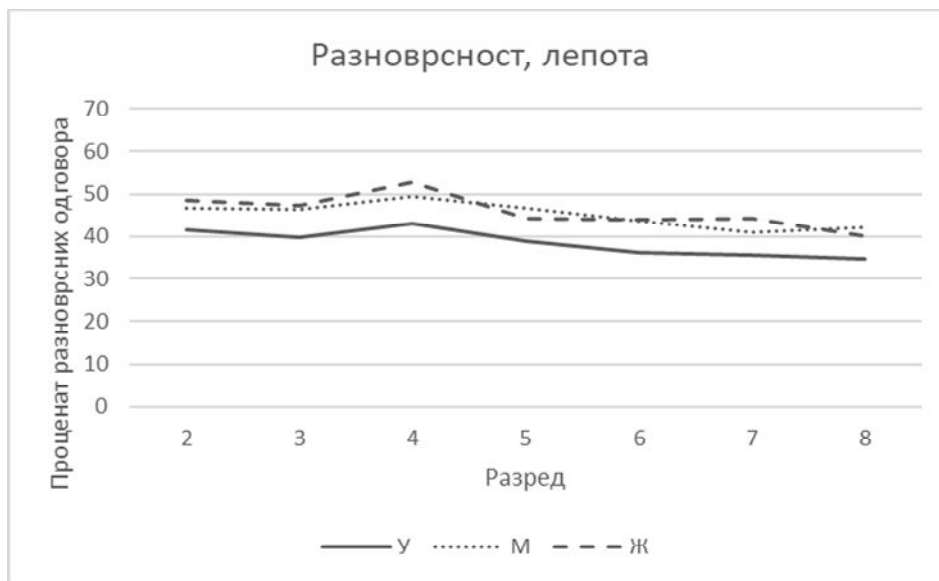
	5	Ф	П	КП
срећа	36	9,1	9,1	
љубав	18	4,5	13,6	
смрт	13	3,3	16,9	
будућност	12	3,0	19,9	
леп	9	2,3	22,2	
породица	9	2,3	24,4	
Остали	134	33,8	58,2	
Идиос.	124	31,2	89,4	
Омисије	42	10,6	100,0	
Бр. исп.	397	100,0		
Разл. одг.	168			

	6	Ф	П	КП
срећа	33	9,3	9,3	
породица	23	6,5	15,7	
љубав	14	3,9	19,7	
смрт	11	3,1	22,8	
леп	10	2,8	25,6	
успех	10	2,8	28,4	
будућност	9	2,5	30,9	
Остали	100	28,1	59,0	
Идиос.	106	29,8	88,8	
Омисије	40	11,2	100,0	
Бр. исп.	356	100,0		
Разл. одг.	145			

	7	Ф	П	КП
породица	28	7,9	7,9	
срећа	27	7,6	15,5	
љубав	17	4,8	20,3	
смрт	13	3,7	24,0	
будућност	10	2,8	26,8	
здравље	8	2,3	29,1	
људи	7	2,0	31,1	
свет	7	2,0	33,1	
Остали	85	24,0	57,1	
Идиос.	112	31,6	88,7	
Омисије	40	11,3	100,0	
Бр. исп.	354	100,0		
Разл. одг.	148			

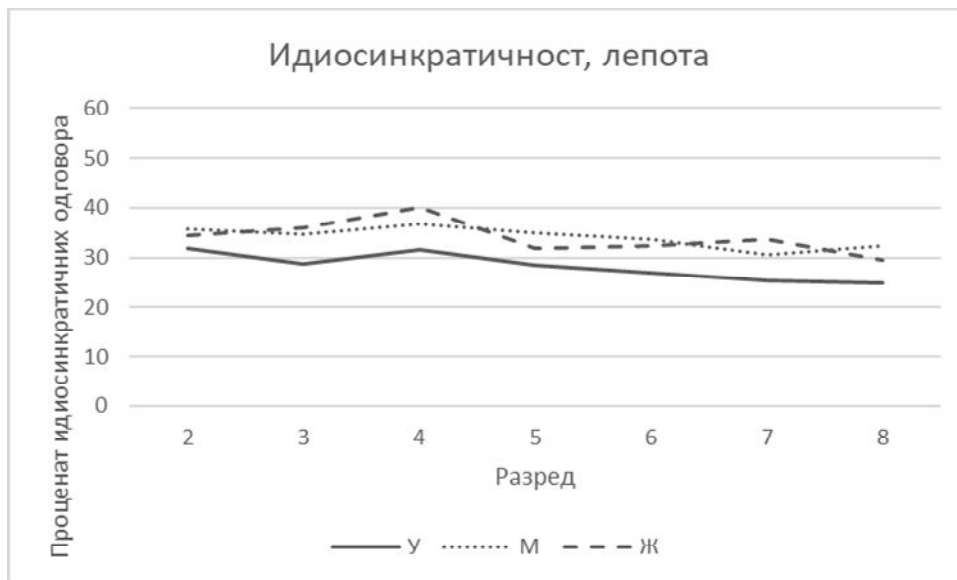
	8	Ф	П	КП
породица	32	8,9	8,9	
смрт	22	6,1	15,0	
љубав	20	5,6	20,6	
срећа	20	5,6	26,1	
будућност	15	4,2	30,3	
успех	15	4,2	34,4	
здравље	10	2,8	37,2	
Остали	98	27,2	64,4	
Идиос.	94	26,1	90,6	
Омисије	34	9,4	100,0	
Бр. исп.	360	100,0		
Разл. одг.	131			

14. Лепота

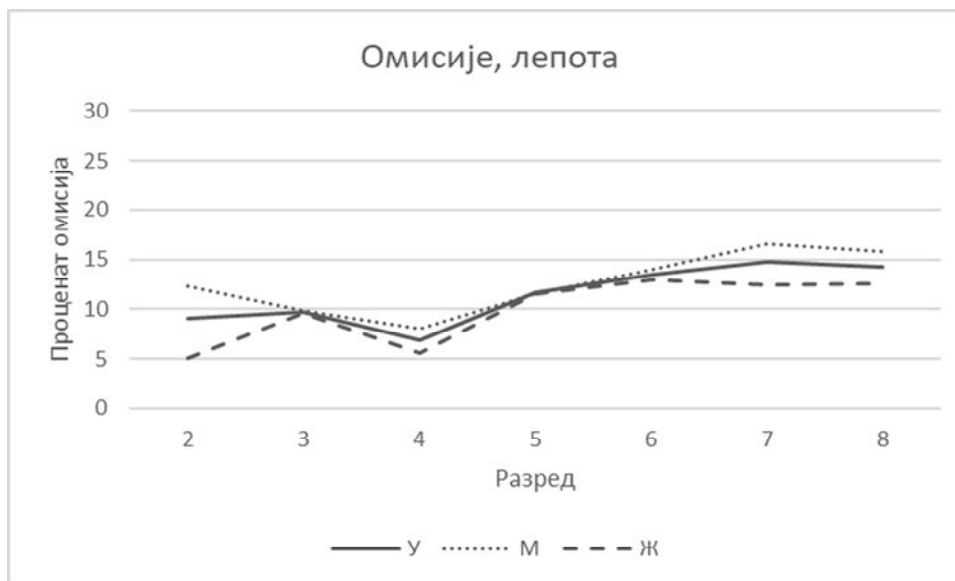

Графикон 14.1. Степен разноврсности за *лепота* по разредима.

14.1. По разноврсности и идиосинкратичности код *лепота* кретања нису статистички значајна.

Графикон 14.2. Степен идиосинкратичности за *лепота* по разредима.

Графикон 14.3. Степен омисија за *лепота* по разредима.

Почетни пад у омисијама је блажи него онај просечни, а вредности су већином близу просека. Статистички значајан ($p < 0,0025$) јесте раст од 4. до најстарија три разреда.

14.2. Примарни одговори су слаби, а у 5. и 6. су чак најслабији у кругу испитиваних дражи. Они до тог узраста опадају у снази, па потом благо расту. У млађим разредима примарни статус има мотивни придев *леп*, потом антоним *ружноћа*, а у последња три разреда *лепота* се везује за носиоце те особине – самог испитаника, путем асоцијације *ја*, и *девојку*.

Како примарни одговори слабе, тако се асоцијативно поље шири, па потом сужава, али је увек релативно широко. Врхунац достиже у 5. разреду, кад је најшире од свих испитиваних поља, с 24 одговора, а у пољу су и асоцијати јачине мање од 1%.

Мотивни придев се у пољу задржава до 6. разреда, али за ову драж је карактеристично што је присутно и више облика ван основног. То је посебно приметно на најмлађем узрасту, када се три од пет асоцијата заснивају на том придеву: *леп*, *лепо* – који се задржава до 5. разреда – и дефиниција *када је неко леп*. Годину касније уместо дефиниције појављује се и женски облик *лепа*. Његов антоним *ружан* у пољу је у 5. разреду.

Асоцијације се везују углавном за физичке аспекте *лепоте* – њене носиоце, физичке атрибуте, те друге елементе ситуације везане за ову врлину. Прво су лепа *цвет, мама* и *природа*. Већ у 4. разреду то су и *девојчица* и *девојка*, а годину дана касније *симпатија*. Прве две су присутне после и у облицима на -е, што је вероватно генитив. Важност *девојке* временом расте, а за *мајку* и *девојчицу* опада како се испитаници преусмеравају с ужепородичног живота на онај индивидуални и романтични, а и *девојчице* одрастају у *девојке*. У старијим разредима носилац ове особине је *ја*.

Лепота се огледа у различитим физичким атрибутима. Од 4. разреда се везује за опште *изглед*, али и за конкретније његове елементе: прво за *лице*, које је временом постало релативно јако; од 4. до 6. разреда за *косу*; на крају за *очи*. Тај тип *лепоте* може се видети у *огледалу*, од 4. до 7. разреда, и надоградити *шминком*, која је присутна на свим узрастима осим најмлађег.

Но, лепота се везује и за апстрактне појмове, од млађих узраста ка старијим: *љубав, срећа, живот, доброта, душа*. Ипак, изузимајући *љубав* током целе основне школе и *душу* у 8. разреду, те асоцијације су слабе. *Сјај* би могао бити и конкретан и апстрактан. *Лепота* током свих старијих разреда може бити *унутрашња*, што је асоцијација која временом јача. Антонима *ружноћа* нема у пољу анализе у 4. и 8. разреду иако је био чак и примарни одговор.

14.3. Једина разлика мушких примарних одговора у односу на укупне јесте то што уместо *ружноће* у 6. разреду стоји *ја*. Примарни асоцијати су у прва и последња два разреда јачи, а између њих слабији од укупних. Асоцијативна поља се такође крећу као она у укупном узорку – шире се до 5. разреда, после чега се сужавају. Код дечака су јаче асоцијације на мотивне придеве, било какве асоцијације на супротни пол, као и *ја* на старијим узрастима осим 7. разреда.

14.4. Женски примарни одговори одударују од укупних у старијим разредима. У прва два једнако су снажни *лице* и *шминка*, па *природа* и *шминка*, а затим се у последња два окрећу од конкретног и физичког ка лепоти која је *унутрашња* и везана за *душу*. Код девојчица су примарни одговори иначе слабији од укупних, посебно у средишња три разреда, што доводи до тога да су њихова асоцијативна поља изузетно широка. Стога се код њих појављују неки асоцијати којих нема другде, али који се уклапају у досад поменуте групе. Редом којим се

јављају у речнику, то су: *хаљина, изнутра, дар, осмех, унутрашњост, свет*. Девојчице су те за које су много важнији аспекти физичке стране *лепоте* – њени атрибути: *изглед, лице, очи, осмех*, и украси: *хаљина* и *шминка*. Чак и кад сами нису претерано јаки, скупно⁸⁰ представљају битан део женских асоцијата. Иако су код њих те асоцијације, наравно, доста слабије, ипак и оне мисле о женама као о носиоцима *лепоте*, с тим што се инфантилно *девојчица* код њих задржава нешто дуже него код дечака. Но, као носиоце оне *девојке* доживљавају индиректно – ређе виде саме себе у тој улози, те је код њих снага одговора *ја* мања.

14.5. Што се тиче одлика асоцијативног поља – разноврсности, идиосинкратичности и броја омисија – *лепота* је слична просеку, понекад бивајући изнад, а понекад испод њега. Она је карактеристична по снази, тј. њеном недостатку код примарних одговора, и по широким пољима анализе. Та поља чини неколико благо јачих одговора и доста благо слабијих.

Творбено повезани одговори присутни су пре свега на млађим узрастима, али се облици мотивног придева *леп* дуго задржавају у пољу анализе. Антоними су слаби, мада се у једном разреду пробијају чак до прве позиције. По некима од асоцијација ова драж личи на *доброту* – чак једна на другу асоцирају у 5. разреду – али између њих има и доста разлика.

Асоцијације се у укупном узорку крећу од породичног ка индивидуалном и романтичном, од *маме* ка *девојци* и одговору *ја*. Одговори се групишу тако да имамо носиоце *лепоте*, углавном жене (*девојка, мама*, али и *симпатија* код девојчица и *ја* код дечака), затим спољашње елементе важне за ту особину (*изглед, лице, очи; шминка* и, најбитнија, *коса*), те појмове везане за унутрашњу *лепоту* (*душа, унутрашња*). Прва група је важнија за дечаке, а друге две су битније за девојчице. У томе се може видети утицај одгоја и стереотипних друштвених очекивања, према којима би требало да дечаци посматрају супротан пол као објекте *лепоте*, те да буду самоуверенији од девојчица, од којих се очекује да се посвете својој спољашњости, али и да истовремено негују унутрашње квалитете.

---

⁸⁰ Заједно с одговором *коса*, који је скоро једнако снажан код оба пола.

	2	Ф	П	КП
леп	52	7,3	7,3	
љубав	32	4,5	11,8	
лепо	28	3,9	15,8	
ружноћа	14	2,0	17,8	
када је неко леп	13	1,8	19,6	
Остали	281	39,6	59,2	
Идиос.	225	31,7	91,0	
Омисије	64	9,0	100,0	
Бр. исп.	709	100,0		
Разл. одг.	296			

	3	Ф	П	КП
леп	56	7,9	7,9	
лепо	21	3,0	10,8	
љубав	20	2,8	13,6	
шминка	18	2,5	16,2	
цвет	17	2,4	18,6	
мама	16	2,3	20,8	
ружноћа	16	2,3	23,1	
лепа	14	2,0	25,0	
природа	14	2,0	27,0	
Остали	246	34,6	61,6	
Идиос.	204	28,7	90,3	
Омисије	69	9,7	100,0	
Бр. исп.	711	100,0		
Разл. одг.	283			

	4	Ф	П	КП
леп	38	5,2	5,2	
природа	22	3,0	8,2	
изглед	20	2,7	11,0	
шминка	18	2,5	13,5	
коса	17	2,3	15,8	
љубав	17	2,3	18,1	
лепо	15	2,1	20,2	
девојчица	14	1,9	22,1	
лице	12	1,6	23,8	
срећа	12	1,6	25,4	
цвет	11	1,5	26,9	
девојка	10	1,4	28,3	
огледало	10	1,4	29,7	
Остали	233	32,0	61,7	
Идиос.	229	31,5	93,1	
Омисије	50	6,9	100,0	
Бр. исп.	728	100,0		
Разл. одг.	313			

	5	Ф	П	КП
ружноћа	24	3,0	3,0	
леп	23	2,9	5,9	
коса	21	2,6	8,5	
лице	20	2,5	11,0	
љубав	20	2,5	13,6	
изглед	19	2,4	15,9	
цвет	19	2,4	18,3	
девојка	18	2,3	20,6	
ја	17	2,1	22,7	
природа	17	2,1	24,8	
огледало	15	1,9	26,7	
лепо	13	1,6	28,4	
шминка	13	1,6	30,0	
девојчица	10	1,3	31,2	
симпатија	10	1,3	32,5	
доброта	8	1,0	33,5	
живот	7	,9	34,4	
срећа	7	,9	35,3	
цвеће	7	,9	36,1	
девојчице	6	,8	36,9	
мајка	6	,8	37,6	
ружан	6	,8	38,4	
сјај	6	,8	39,1	
унутрашња	6	,8	39,9	
Остали	160	20,1	60,0	
Идиос.	226	28,4	88,3	
Омисије	93	11,7	100,0	
Бр. исп.	797	100,0		
Разл. одг.	310			

	6	Ф	П	КП
ја	28	3,6	3,6	
природа	27	3,5	7,1	
лице	26	3,4	10,5	
изглед	23	3,0	13,5	
девојка	21	2,7	16,2	
леп	21	2,7	18,9	
љубав	21	2,7	21,6	
шминка	15	1,9	23,5	
девојчица	14	1,8	25,4	
коса	12	1,6	26,9	
ружноћа	12	1,6	28,5	
кад је неко леп	11	1,4	29,9	
огледало	9	1,2	31,0	
унутрашња	9	1,2	32,2	
цвет	9	1,2	33,4	
девојке	7	,9	34,3	
душа	7	,9	35,2	
живот	7	,9	36,1	
Остали	181	23,4	59,5	
Идиос.	209	27,0	86,5	
Омисије	104	13,5	100,0	
Бр. исп.	773	100,0		
Разл. одг.	280			

	7	Ф	П	КП
девојка	36	4,7	4,7	
природа	34	4,4	9,1	
изглед	33	4,3	13,4	
лице	28	3,6	17,0	
ја	25	3,3	20,3	
унутрашња	24	3,1	23,4	
љубав	18	2,3	25,7	
огледало	14	1,8	27,6	
шминка	11	1,4	29,0	
ружноћа	10	1,3	30,3	
девојке	9	1,2	31,5	
Остали	218	28,3	59,8	
Идиос.	196	25,5	85,3	
Омисије	113	14,7	100,0	
Бр. исп.	769	100,0		
Разл. одг.	273			

	8	Ф	П	КП
ја	47	6,3	6,3	
девојка	35	4,7	11,0	
природа	28	3,8	14,8	
изглед	26	3,5	18,3	
лице	24	3,2	21,5	
душа	23	3,1	24,6	
унутрашња	20	2,7	27,2	
шминка	17	2,3	29,5	
љубав	12	1,6	31,1	
очи	12	1,6	32,8	
Остали	209	28,1	60,8	
Идиос.	186	25,0	85,8	
Омисије	106	14,2	100,0	
Бр. исп.	745	100,0		
Разл. одг.	259			

Лепота, укупно

	2	Ф	П	КП
леп	34	9,1	9,1	
лепо	17	4,6	13,7	
љубав	17	4,6	18,2	
коса	9	2,4	20,6	
Остали	117	31,4	52,0	
Идиос.	133	35,7	87,7	
Омисије	46	12,3	100,0	
Бр. исп.	373	100,0		
Разл. одг.	174			

	3	Ф	П	КП
леп	35	9,8	9,8	
љубав	15	4,2	14,0	
лепо	13	3,7	17,7	
ружноћа	10	2,8	20,5	
мама	9	2,5	23,0	
цвет	9	2,5	25,6	
Остали	107	30,1	55,6	
Идиос.	123	34,6	90,2	
Омисије	35	9,8	100,0	
Бр. исп.	356	100,0		
Разл. одг.	165			

	4	Ф	П	КП
леп	22	5,7	5,7	
љубав	12	3,1	8,9	
природа	12	3,1	12,0	
лепо	10	2,6	14,6	
коса	9	2,3	16,9	
девојка	8	2,1	19,0	
цвет	7	1,8	20,8	
цвете	7	1,8	22,7	
девојчица	6	1,6	24,2	
изглед	6	1,6	25,8	
лице	6	1,6	27,3	
Остали	107	27,9	55,2	
Идиос.	141	36,7	91,9	
Омисије	31	8,1	100,0	
Бр. исп.	384	100,0		
Разл. одг.	190			

	5	Ф	П	КП
леп	16	4,0	4,0	
љубав	15	3,8	7,8	
ружноћа	12	3,0	10,8	
цвет	12	3,0	13,8	
девојка	11	2,8	16,5	
коса	11	2,8	19,3	
ја	10	2,5	21,8	
природа	10	2,5	24,3	
изглед	8	2,0	26,3	
девојчица	7	1,8	28,1	
лице	7	1,8	29,8	
девојчице	5	1,3	31,1	
лепо	5	1,3	32,3	
огледало	5	1,3	33,6	
људи	4	1,0	34,6	
симпатија	4	1,0	35,6	
Остали	72	18,0	53,6	
Идиос.	139	34,8	88,5	
Омисије	46	11,5	100,0	
Бр. исп.	399	100,0		
Разл. одг.	187			

	6	Ф	П	КП
ја	20	4,9	4,9	
девојка	15	3,7	8,6	
природа	15	3,7	12,3	
лице	14	3,4	15,7	
љубав	13	3,2	18,9	
изглед	12	2,9	21,8	
леп	11	2,7	24,5	
ружноћа	8	2,0	26,5	
коса	7	1,7	28,2	
цвет	7	1,7	29,9	
девојке	6	1,5	31,4	
кад је неко леп	6	1,5	32,8	
Остали	80	19,6	52,5	
Идиос.	137	33,6	86,0	
Омисије	57	14,0	100,0	
Бр. исп.	408	100,0		
Разл. одг.	178			

	7	Ф	П	КП
девојка	30	7,3	7,3	
природа	18	4,4	11,7	
изглед	17	4,1	15,9	
ја	12	2,9	18,8	
лице	12	2,9	21,7	
огледало	10	2,4	24,1	
љубав	9	2,2	26,3	
девојке	8	2,0	28,3	
Остали	101	24,6	52,9	
Идиос.	125	30,5	83,4	
Омисије	68	16,6	100,0	
Бр. исп.	410	100,0		
Разл. одг.	168			

	8	Ф	П	КП
ја	31	8,2	8,2	
девојка	28	7,4	15,6	
изглед	14	3,7	19,3	
природа	12	3,2	22,4	
лице	11	2,9	25,3	
љубав	10	2,6	28,0	
симпатија	8	2,1	30,1	
Остали	82	21,6	51,7	
Идиос.	123	32,5	84,2	
Омисије	60	15,8	100,0	
Бр. исп.	379	100,0		
Разл. одг.	160			

	2	Ф	П	КП
леп	18	5,4	5,4	
љубав	15	4,5	10,0	
лепо	11	3,3	13,3	
лепа	9	2,7	16,0	
хаљина	8	2,4	18,4	
када је неко леп	7	2,1	20,5	
мама	7	2,1	22,7	
ружноћа	7	2,1	24,8	
ја	6	1,8	26,6	
лептир	6	1,8	28,4	
шминка	6	1,8	30,2	
доброта	5	1,5	31,7	
природа	5	1,5	33,2	
цвет	5	1,5	34,7	
цвеће	5	1,5	36,3	
Остали	80	24,2	60,4	
Идиос.	114	34,4	94,9	
Омисије	17	5,1	100,0	
Бр. исп.	331	100,0		
Разл. одг.	161			

	3	Ф	П	КП
леп	21	5,9	5,9	
шминка	16	4,5	10,5	
природа	11	3,1	13,6	
лепа	8	2,3	15,8	
лепо	8	2,3	18,1	
цвет	8	2,3	20,3	
лице	7	2,0	22,3	
мама	7	2,0	24,3	
огледало	7	2,0	26,3	
срећа	7	2,0	28,2	
радост	6	1,7	29,9	
ружноћа	6	1,7	31,6	
хаљина	6	1,7	33,3	
Остали	75	21,2	54,5	
Идиос.	127	35,9	90,4	
Омисије	34	9,6	100,0	
Бр. исп.	354	100,0		
Разл. одг.	168			

	4	Ф	П	КП
леп	16	4,7	4,7	
шминка	15	4,4	9,1	
изглед	14	4,1	13,2	
срећа	10	2,9	16,1	
природа	9	2,6	18,7	
девојчица	8	2,3	21,1	
коса	8	2,3	23,4	
лице	6	1,8	25,1	
лепа	5	1,5	26,6	
лепо	5	1,5	28,1	
љубав	5	1,5	29,5	
огледало	5	1,5	31,0	
симпатија	5	1,5	32,5	
хаљина	5	1,5	33,9	
мама	4	1,2	35,1	
цвет	4	1,2	36,3	
Остали	62	18,1	54,4	
Идиос.	137	40,1	94,4	
Омисије	19	5,6	100,0	
Бр. исп.	342	100,0		
Разл. одг.	180			

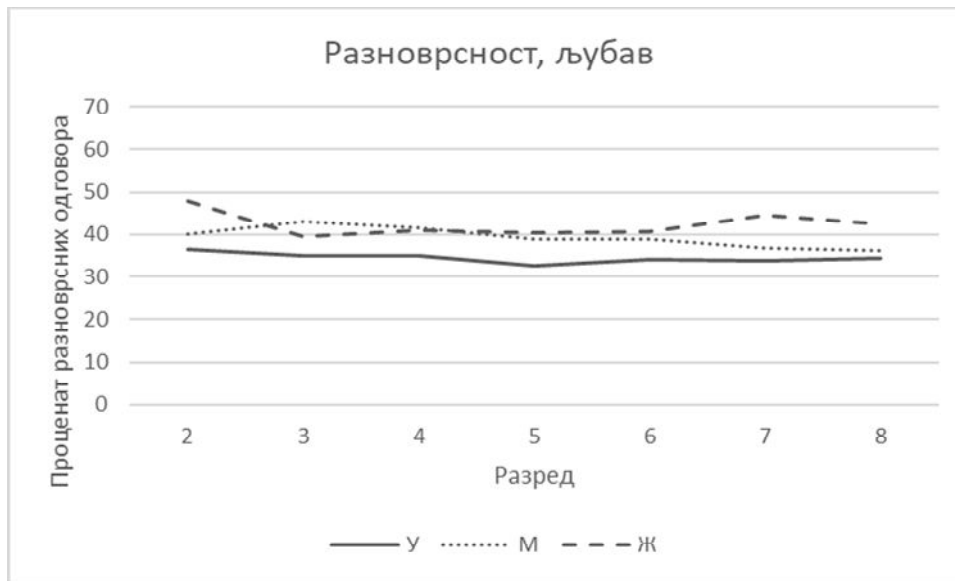
	5	Ф	П	КП
лице	13	3,3	3,3	
шминка	13	3,3	6,5	
ружноћа	12	3,0	9,6	
изглед	11	2,8	12,3	
коса	10	2,5	14,9	
огледало	10	2,5	17,4	
лепо	8	2,0	19,4	
девојка	7	1,8	21,2	
ја	7	1,8	22,9	
леп	7	1,8	24,7	
природа	7	1,8	26,4	
цвет	7	1,8	28,2	
доброта	6	1,5	29,7	
симпатија	6	1,5	31,2	
лепа	5	1,3	32,5	
љубав	5	1,3	33,8	
мајка	5	1,3	35,0	
срећа	5	1,3	36,3	
живот	4	1,0	37,3	
ружан	4	1,0	38,3	
цвеће	4	1,0	39,3	
Остали	69	17,4	56,7	
Идиос.	126	31,7	88,4	
Омисије	46	11,6	100,0	
Бр. исп.	397	100,0		
Разл. одг.	176			

	6	Ф	П	КП
природа	12	3,4	3,4	
шминка	12	3,4	6,7	
изглед	11	3,1	9,8	
лице	11	3,1	12,9	
леп	10	2,8	15,7	
девојчица	9	2,5	18,3	
ја	8	2,2	20,5	
душа	7	2,0	22,5	
љубав	6	1,7	24,2	
унутрашња	6	1,7	25,8	
девојка	5	1,4	27,2	
изнутра	5	1,4	28,7	
кад је неко леп	5	1,4	30,1	
коса	5	1,4	31,5	
очи	5	1,4	32,9	
срећа	5	1,4	34,3	
дар	4	1,1	35,4	
лепа	4	1,1	36,5	
огледало	4	1,1	37,6	
осмех	4	1,1	38,8	
ружноћа	4	1,1	39,9	
унутрашњост	4	1,1	41,0	
Остали	49	13,8	54,8	
Идиос.	115	32,3	87,1	
Омисије	46	12,9	100,0	
Бр. исп.	356	100,0		
Разл. одг.	157			

	7	Ф	П	КП
унутрашња	19	5,4	5,4	
изглед	16	4,5	9,9	
лице	16	4,5	14,4	
природа	16	4,5	18,9	
ја	12	3,4	22,3	
љубав	9	2,5	24,9	
шминка	9	2,5	27,4	
девојка	6	1,7	29,1	
очи	6	1,7	30,8	
Остали	82	23,2	54,0	
Идиос.	119	33,6	87,6	
Омисије	44	12,4	100,0	
Бр. исп.	354	100,0		
Разл. одг.	157			

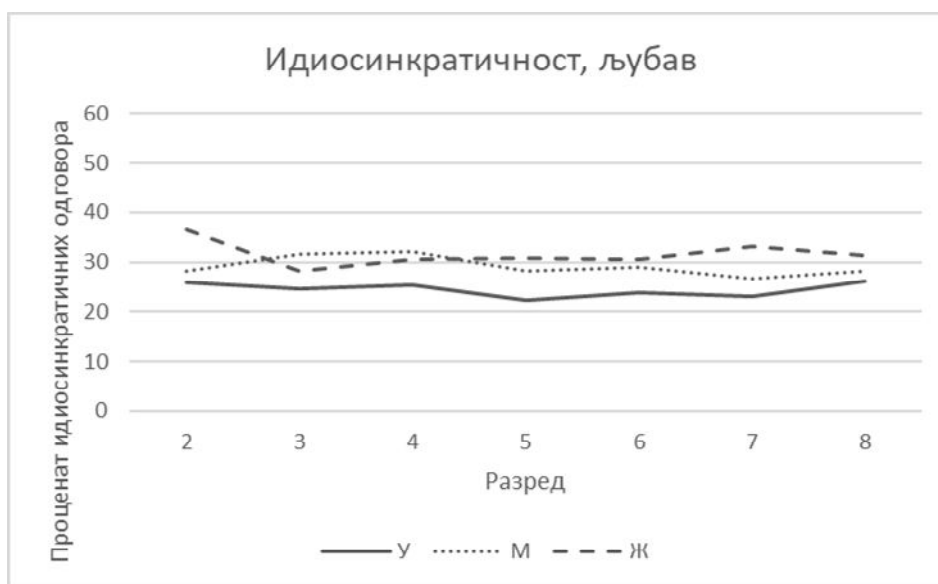
	8	Ф	П	КП
душа	19	5,3	5,3	
ја	16	4,4	9,7	
природа	16	4,4	14,2	
унутрашња	15	4,2	18,3	
шминка	15	4,2	22,5	
лице	13	3,6	26,1	
изглед	12	3,3	29,4	
очи	8	2,2	31,7	
девојка	7	1,9	33,6	
осмех	7	1,9	35,6	
жена	5	1,4	36,9	
свет	5	1,4	38,3	
срећа	5	1,4	39,7	
Остали	66	18,3	58,1	
Идиос.	106	29,4	87,5	
Омисије	45	12,5	100,0	
Бр. исп.	360	100,0		
Разл. одг.	145			

15. Љубав

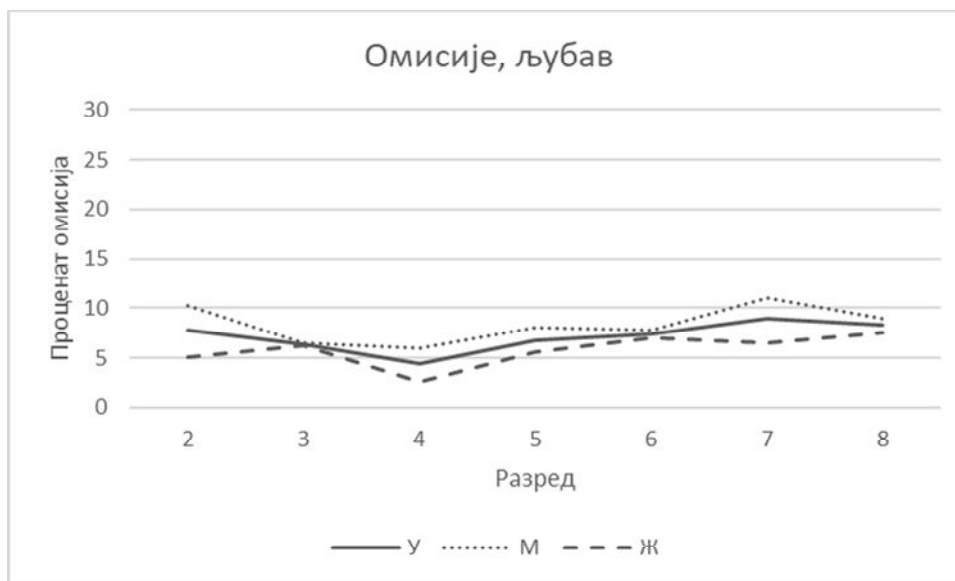

Графикон 15.1. Степен разноврсности за љубав по разредима.

15.1. Трендови за разноврсност и идиосинкратичност су стабилни кроз све године, тј. разлике нису статистички значајне, али због промена код других дражи релативни ранг љубави у 8. разреду скаче скоро с дна целе групе у врх њеног другог квартала. Вредности су ниже од просека, посебно за одговоре с фреквенцијом 1.

Графикон 15.2. Степен идиосинкратичности за љубав по разредима.

Графикон 15.3. Степен омисија за љубав по разредима.

Посматрано на нивоу читаве основне школе, по броју изостављених одговора испод љубави је само *радост*, тј. ово је једна од дражи с највише одзива међу испитаницима. Из тога следи да су вредности по овој одлици битно испод просека. Разлике између дечака и девојчица ни по једној одлици нису статистички значајне.

15.2. Када се погледа анализирано асоцијативно поље целокупног узорка, и оно показује приличну стабилност кроз године. Пар одговора је увек ту – *срце* и *срећа* – и оба се у неком тренутку налазе на примарној позицији. *Срце* је ту чешће, али оно после прва два испитивана разреда има блажи пад, који се у 5. и 7. разреду појачава, што доводи до тога да се на прво место пробије *срећа*. *Породица* прво улази у поље у 3. разреду и остаје у њему до краја основне школе. *Мама* је ту у млађим разредима, и то као секундаран одговор у прва два, а у старијим је замењују *девојка* и *симпатија*. Прва од њих је стална у старијим пољима, а друга изостаје у претпоследњем разреду, али је зато изузетно јака као реакција у прелазном периоду, четвртном разреду. У оба прелазна разреда појављује се и глагол везан за емоцију-драж – *волети*. У старијим разредима константну тријаду, чије све чланице имају изузетно јаке и релативно уједначене одговоре, чине *срце*, *породица* и *срећа*, с променљивим распоредом.

Већ и по овом опису види се неколико ствари. За ову драж битно је *срце*, истовремено и место у које се смешта емоција љубави, али и њен симбол. *Љубав* је уско везана за другу емоцију, *срећу*, посебно ако је остварена. Она се остварује у *породици*, што никад не губи на битности, већ се временом појачава. Млађи испитаници ту породичну *љубав* везују пре свега за женског родитеља, који је прототипични носилац тог осећања, или његов изазивач код најмлађе деце. Како одрастају, код испитаника се рађају и романтични осећаји. Они су прво изражени кроз дечју *симпатију*, али с доласком пубертета не само да се она поново јавља него јој се придружује и *девојка*, скоро у целости под утицајем мушког дела узорка.

15.3. Женски одговори иначе мање одударају од оних укупних. У 2. разреду су у пољу лични облик глагола *волим* и именица *живот*, а у 8. разреду ту долази и *дечко*. Иако су девојачки одговори у другим случајевима исти као они укупни, разлике у јачини су приметне код неких асоцијата. *Породица* је присутна на свим испитиваним узрастима и увек је јача него код дечака, некад више, а некад мање. *Срећа* је за старије девојчице важнија од *срца* као одговор на *љубав*.

Премда у њиховим пољима постоји одговор који означава романтичног партнера супротног пола, он је много слабији од одговарајућег пара код дечака. Рецимо, у 7. разреду *дечак*, *дечко* и *момак* заједно имају 17 одговора код девојчица наспрам 40 њих само за *девојку* код дечака, а сличан је однос и у следећој години. Притом, *дечко* се јавља као јак асоцијат тек на крају школе. Уместо њега стоји општије *симпатија*, отприлике двоструко јаче него код дечака на свим узрастима.

15.4. Мада су женски асоцијативно-вербални сетови разноврснији када се посматрају у целости, анализирана мушка асоцијативна поља су та која имају више одговора који се разликују у односу на укупан узорак. *Девојка* се појављује раније, још у 4. разреду, и задржава до краја школе, само све јача, тако да је чак примарни одговор у 6. и 7. разреду, а врло близу њему годину дана касније. У 6. разреду *девојци* се придружује *жена*, која истовремено означава и особу супротног пола, али и брачног партнера. На прелазу између романтичних и породичних веза налази се *брак* из 5. и 6. разреда, из којег се рађају *деца*. Између 10. и 12. године има неколико асоцијата који указују на телесне аспекте важне за

љубав: *лепа*, *лепота* и *пољубац*. Само код дечака, и то само у 5. разреду, у оквир анализе ушао је антоним *мржња*.

15.5. Као код још неких дражи (нпр. *срећа*, *страх*), полне разлике у садржају поља указују на то да су девојчице окренутије ширем друштву и његовим вредностима, док су дечаки концентрисани на индивидуално. У случају *љубави*, то се изражава кроз асоцијате попут *породица* код девојчица и *девојка* и *жена* код дечака. Испитанице за романтичне партнере користе много блаже и индиректније *симпатија*, док испитаници, осим што имају много јаче асоцијације на супротан пол, важност телесног за љубав изражавају и одговорима који се тичу физичког изгледа и израза те емоције.

Осетљивост девојчица на друштво око њих могла би се приметити и у општим одликама – мањку омисија, те у поклапању женских поља с онима у укупном узорку упркос већој разноврсности и идиосинкратичности код девојчица. Оне у просеку имају и јачи примарни одговор.

15.6. Ова драж је блиска свој деци, што се види по проценту датих одговора. Асоцијати су индивидуалнији при крају основне школе, како се с доласком пубертета тело буди и испитаници одговарају све личније. С обзиром на то колико је емоција-драж индивидуална по свом доживљају, али и везана за саму полност, одговори на њу нуде податке на којима се могу добро увидети полне разлике.⁸¹ У асоцијативном пољу има неколико врло јаких асоцијата, али онај примарни је у укупном узорку друга јака позитивна емоција – *срећа* – или симбол љубави и део тела у који се она смешта – *срце*.

---

⁸¹ У нашем узорку љубав између мушкараца и жена није једнако важна на свим узрастима, а ни код оба пола. Ипак, не бисмо рекли да је то у супротности с закључцима о прототипичној љубави до којих долази Р. Драгићевић (2010: 157–158), већ да су у питању узрасне разлике и да би се, да је било истраживања асоцијација још старијих испитаника, видело да се типична љубав мења с човековим физичким, когнитивним и емотивним развојем.

	2	Ф	П	КП
срце	81	11,4	11,4	
мама	28	3,9	15,4	
срећа	25	3,5	18,9	
симпатија	23	3,2	22,1	
Остали	313	44,1	66,3	
Идиос.	184	26,0	92,2	
Омисије	55	7,8	100,0	
Бр. исп.	709	100,0		
Разл. одг.	258			

	3	Ф	П	КП
срце	90	12,7	12,7	
мама	49	6,9	19,5	
породица	31	4,4	23,9	
срећа	28	3,9	27,8	
Остали	293	41,2	69,1	
Идиос.	175	24,6	93,7	
Омисије	45	6,3	100,0	
Бр. исп.	711	100,0		
Разл. одг.	248			

	4	Ф	П	КП
срце	71	9,8	9,8	
симпатија	50	6,9	16,6	
срећа	48	6,6	23,2	
породица	45	6,2	29,4	
мама	23	3,2	32,6	
волети	22	3,0	35,6	
Остали	252	34,6	70,2	
Идиос.	185	25,4	95,6	
Омисије	32	4,4	100,0	
Бр. исп.	728	100,0		
Разл. одг.	254			

	5	Ф	П	КП
срећа	67	8,4	8,4	
породица	59	7,4	15,8	
срце	57	7,2	23,0	
симпатија	50	6,3	29,2	
девојка	24	3,0	32,2	
волети	23	2,9	35,1	
Остали	285	35,8	70,9	
Идиос.	178	22,3	93,2	
Омисије	54	6,8	100,0	
Бр. исп.	797	100,0		
Разл. одг.	261			

	6	Ф	П	КП
срце	73	9,4	9,4	
породица	59	7,6	17,1	
срећа	57	7,4	24,5	
девојка	33	4,3	28,7	
симпатија	33	4,3	33,0	
Остали	276	35,7	68,7	
Идиос.	185	23,9	92,6	
Омисије	57	7,4	100,0	
Бр. исп.	773	100,0		
Разл. одг.	263			

	7	Ф	П	КП
срећа	71	9,2	9,2	
породица	65	8,5	17,7	
срце	63	8,2	25,9	
девојка	41	5,3	31,2	
Остали	282	36,7	67,9	
Идиос.	178	23,1	91,0	
Омисије	69	9,0	100,0	
Бр. исп.	769	100,0		
Разл. одг.	260			

	8	Ф	П	КП
срце	76	10,2	10,2	
срећа	71	9,5	19,7	
породица	51	6,8	26,6	
девојка	42	5,6	32,2	
симпатија	20	2,7	34,9	
Остали	228	30,6	65,5	
Идиос.	195	26,2	91,7	
Омисије	62	8,3	100,0	
Бр. исп.	745	100,0		
Разл. одг.	257			

Љубав, укупно

	2	Ф	П	КП
срце	45	12,1	12,1	
мама	17	4,6	16,6	
симпатија	12	3,2	19,8	
срећа	12	3,2	23,1	
Остали	144	38,6	61,7	
Идиос.	105	28,2	89,8	
Омисије	38	10,2	100,0	
Бр. исп.	373	100,0		
Разл. одг.	150			

	3	Ф	П	КП
срце	37	10,4	10,4	
мама	27	7,6	18,0	
срећа	15	4,2	22,2	
Остали	142	39,9	62,1	
Идиос.	112	31,5	93,5	
Омисије	23	6,5	100,0	
Бр. исп.	356	100,0		
Разл. одг.	154			

	4	Ф	П	КП
срце	38	9,9	9,9	
симпатија	21	5,5	15,4	
срећа	21	5,5	20,8	
лепа	15	3,9	24,7	
девојка	14	3,6	28,4	
породица	14	3,6	32,0	
мама	12	3,1	35,2	
лепота	10	2,6	37,8	
Остали	93	24,2	62,0	
Идиос.	123	32,0	94,0	
Омисије	23	6,0	100,0	
Бр. исп.	384	100,0		
Разл. одг.	160			

	5	Ф	П	КП
породица	29	7,3	7,3	
срећа	27	6,8	14,0	
срце	25	6,3	20,3	
девојка	23	5,8	26,1	
симпатија	20	5,0	31,1	
волети	10	2,5	33,6	
мржња	9	2,3	35,8	
брак	8	2,0	37,8	
лепота	8	2,0	39,8	
Остали	95	23,8	63,7	
Идиос.	113	28,3	92,0	
Омисије	32	8,0	100,0	
Бр. исп.	399	100,0		
Разл. одг.	155			

	6	Ф	П	КП
девојка	31	7,6	7,6	
срце	27	6,6	14,2	
породица	24	5,9	20,1	
срећа	23	5,6	25,7	
жена	18	4,4	30,1	
симпатија	10	2,5	32,6	
деца	9	2,2	34,8	
пољубац	9	2,2	37,0	
брак	8	2,0	39,0	
Остали	99	24,3	63,2	
Идиос.	118	28,9	92,2	
Омисије	32	7,8	100,0	
Бр. исп.	408	100,0		
Разл. одг.	159			

	7	Ф	П	КП
девојка	40	9,8	9,8	
срећа	33	8,0	17,8	
срце	31	7,6	25,4	
породица	30	7,3	32,7	
жена	12	2,9	35,6	
Остали	110	26,8	62,4	
Идиос.	109	26,6	89,0	
Омисије	45	11,0	100,0	
Бр. исп.	410	100,0		
Разл. одг.	151			

	8	Ф	П	КП
срце	45	11,9	11,9	
девојка	42	11,1	23,0	
срећа	29	7,7	30,6	
породица	22	5,8	36,4	
жена	14	3,7	40,1	
Остали	86	22,7	62,8	
Идиос.	107	28,2	91,0	
Омисије	34	9,0	100,0	
Бр. исп.	379	100,0		
Разл. одг.	137			

2	Ф	П	КП
срце	36	10,9	10,9
срећа	13	3,9	14,8
симпатија	11	3,3	18,1
волим	10	3,0	21,1
мама	10	3,0	24,2
живот	9	2,7	26,9
породица	9	2,7	29,6
Остали	95	28,7	58,3
Идиос.	121	36,6	94,9
Омисије	17	5,1	100,0
Бр. исп.	331	100,0	
Разл. одг.	159		

3	Ф	П	КП
срце	52	14,7	14,7
породица	24	6,8	21,5
мама	22	6,2	27,7
срећа	13	3,7	31,4
Остали	121	34,2	65,5
Идиос.	100	28,2	93,8
Омисије	22	6,2	100,0
Бр. исп.	354	100,0	
Разл. одг.	140		

4	Ф	П	КП
срце	33	9,6	9,6
породица	31	9,1	18,7
симпатија	29	8,5	27,2
срећа	27	7,9	35,1
волети	17	5,0	40,1
мама	9	2,6	42,7
Остали	83	24,3	67,0
Идиос.	104	30,4	97,4
Омисије	9	2,6	100,0
Бр. исп.	342	100,0	
Разл. одг.	140		

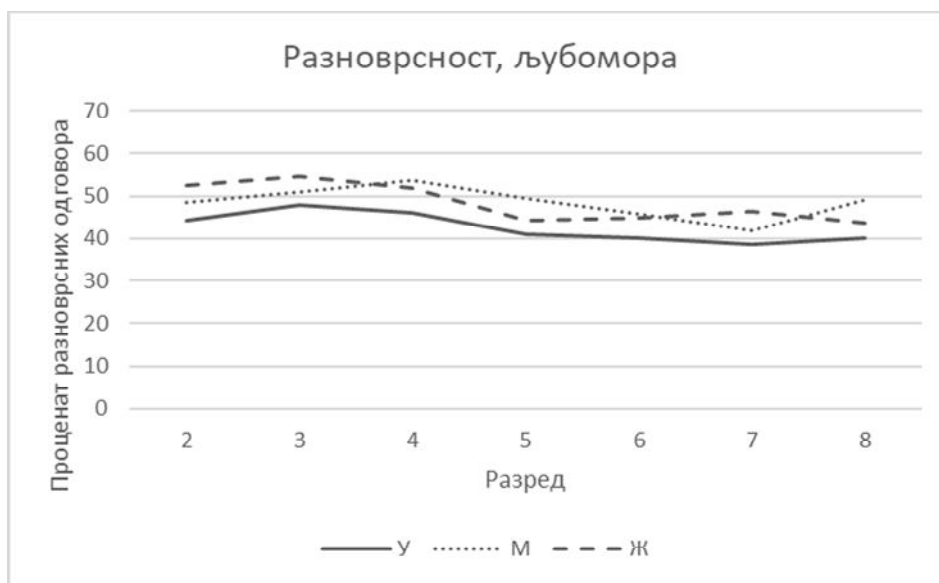
5	Ф	П	КП
срећа	40	10,1	10,1
срце	32	8,1	18,1
породица	30	7,6	25,7
симпатија	30	7,6	33,2
волети	13	3,3	36,5
Остали	108	27,2	63,7
Идиос.	122	30,7	94,5
Омисије	22	5,5	100,0
Бр. исп.	397	100,0	
Разл. одг.	161		

6	Ф	П	КП
срце	44	12,4	12,4
породица	35	9,8	22,2
срећа	34	9,6	31,7
симпатија	23	6,5	38,2
Остали	86	24,2	62,4
Идиос.	109	30,6	93,0
Омисије	25	7,0	100,0
Бр. исп.	356	100,0	
Разл. одг.	145		

7	Ф	П	КП
срећа	37	10,5	10,5
породица	35	9,9	20,3
срце	32	9,0	29,4
Остали	110	31,1	60,5
Идиос.	117	33,1	93,5
Омисије	23	6,5	100,0
Бр. исп.	354	100,0	
Разл. одг.	158		

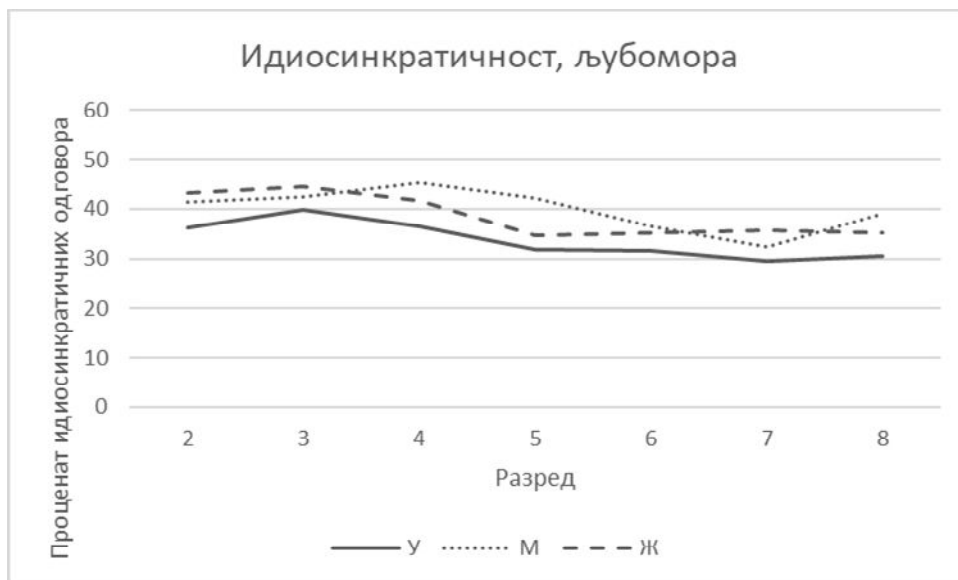
8	Ф	П	КП
срећа	41	11,4	11,4
срце	31	8,6	20,0
породица	28	7,8	27,8
дечко	17	4,7	32,5
симпатија	13	3,6	36,1
Остали	90	25,0	61,1
Идиос.	113	31,4	92,5
Омисије	27	7,5	100,0
Бр. исп.	360	100,0	
Разл. одг.	153		

16. Љубомора

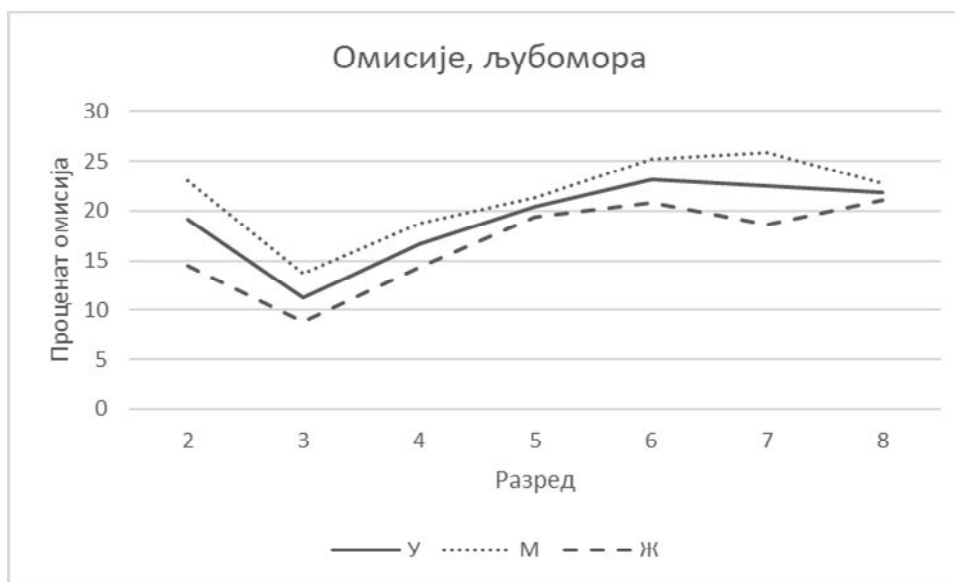
Графикон 16.1. Степен разноврсности за љубомору по разредима.

16.1. Разноврсност је у односу на остале дражи врло висока. Евентуалне разлике између разреда нису статистички значајне, што одудара од просечних кретања.

Графикон 16.2. Степен идиосинкратичности за љубомору по разредима.

Идиосинкратичност је чак виша од разноврсности у односу на друге дражи, али трендови су врло слични онима за разноврсност, мада је код ове одлике пад између 3. и 7. разреда статистички значајан ($p < 0,0025$).

Графикон 16.3. Степен омисија за *љубомору* по разредима.

Љубомора је прва од испитиваних речи по броју омисија, с изузетком 3. разреда. После великог пада након 2. разреда, вредности се пењу и задржавају на високом нивоу и тај раст између 3. и старијих разреда статистички је значајан ($p < 0,0025$). Док се у просеку у старијим разредима број омисија креће око 13%, код ове дражи он у старијим прелази 20%. Код дечака *љубомора* је по омисијама прва током целе школе. Између полова по овој одлици наизглед увек постоји велика разлика у корист дечака (слично *доброти*, *лепоти*, *љубави*, *тузи*), нарочито приметна у 7. разреду, али вероватноћа не пада испод постављене α вредности од 0,0025 (у 2. разреду је 0,004, а у 7. 0,011), те она није статистички значајна.

16.2. Примарни одговори за *љубомору* прилично су слаби. И они и остали популарни одговори варирају по снази, тако да се и анализирано асоцијативно поље некад шири, а некад сужава. У прва два испитивана разреда најјачи је изведени придев *љубоморан*, а остатак времена то је *мржња*.

На најмлађем узрасту поред поменуто два асоцијата поље чине још *љут*, *љубав* и *љутња*. Од тих пет речи три су биле присутне међу дражима на анкети,

четири почињу на исти слог као драж, а једна је њоме и мотивисана. Иако би ове асоцијације могле да се уклопе у одрасло тумачење *љубоморе* (и заиста постоје и на најстаријем узрасту), с обзиром на број изостављених и разноврсност датих одговора, њихову неповезаност (међу нискофреквентним асоцијатима су: *бубамара, заљубљеност, неће нико да ме послуша, пред непознатим људима, представа, светски рат, спасила је љубомора*) и мноштво асоцијација који личе на драж по свом гласовном саставу, али и с обзиром на наше лично искуство приликом анкетирања, кад је доста деце питало за значење ове дражи, предложили бисмо да исти одговори имају различита објашњења на млађим и старијим узрастима. У једном случају представљају реакције по сазвучју, а у другом зреле реакције. Оне се случајно поклапају код ове дражи, те бисмо даље предложили да асоцијативни метод овом приликом није довољно осетљив да би се њиме оне диференцирале и да га треба користити у спрези с неким другим методом. Стога тумачења везана за овај тип реакција треба схватити условно и посматрати га у контексту других одговора.

Мада у подацима из истраживања Милице Поповић Стијачић и Душице Филиповић Ђурђевић (2018) стоји да се ова реч усваја пре уписа у школу⁸², очигледно је да она није ушла у ментални лексикон просечног другака. Како се не би створила погрешна слика, мора се нагласити да у асоцијативном пољу другака постоје и реакције које указују на то да има испитаника који знају шта реч означава (*има другу цуру, ја немам оцену коју неко има, кад неко има а ти не, када неко има нешто што ја немам, он има а ја не, она је боља од мене, свиђа ми се тај прслук*). О касном усвајању ове речи, ако не и појма њоме означеног, сведочи и то да се ехолалични одговори јављају у свим разредима осим осмог, а да се с фреквенцијом већом од 1 јављају у 2, 3, 4. и 6. разреду. Код ове дражи врло су чести и одговори већи од једне речи, чак и они од читаве зависне реченице, налик дефиницијама (*кад...*).

Већ у следећем разреду, премда се одговорима по сазвучју придружује још и негирано *нељубомора*, постоје одговори који указују на то да се појам *љубоморе*

---

⁸² Она се усваја на узрасту од 6,68 година. Мора се поменути да се то заснива на процени одраслих испитаника и да је могуће да они оцењују кад су осетили емоцију означену том речју, а не кад су научили саму именицу. Притом су испитаници студенти психологије и туризмологије (лична комуникација с Милицом Стијачић Поповић 2018), који не представљају просечног човека.

формира. У пољу су типични изазивачи *љубоморе* у млађем добу: *сестра*, *брат*, *друг*. Друга два опстају у следећој години, а придружују им се *другарица* и опште *човек*.

Четири су асоцијата у анализираном пољу скоро на свим узрастима и сами чине читаво поље анализе у 5. разреду: *мржња*, *љубав*, *љутња* и *љубоморан*. Док придев од почетка слаби, па нестаје после 5. разреда, *мржња* јача до 7. разреда, након чега мало опада. *Љубав* варира по снази, али остаје релативно јака, те у 7. разреду с *мржњом* чини читаво анализирано поље. Испод њих се тад може наћи и асоцијација на *завист*, али она је распршена на неколико сродних речи – *завист*, *завидност* и *зависност*⁸³ – које би заједно биле јаче од *љубави*. *Љутња* доста варира, па се у 7. разреду ни не налази у пољу анализе. Као што је поменуто, сви ови асоцијати имају два објашњења – једно почетно и друго зрелије.

У 6. разреду је емоција *љубоморе* везана за *девојку*, скоро у потпуности под утицајем мушког дела узорка. Од стања су ту *бес* и *завидност*. На крају основне школе ова емоција је у вези с *девојком*, али и с *дечком*. Ово померање ка романтичном с доласком пубертета види се и код неких других дражи (*лепота*, *љубав*). Ту су *завист* и *завидност*, али је новина то што се *љубомора* види као *болест*, могуће појачана фразом *болесна љубомора*. Преко одговора видимо оба значења полазне речи: то је емоција која означава бол када сумњамо у нечију верност, али и супарништво око неке користи.

16.3. Дечаци као примарни одговор задржавају изведени придев годину дана дуже, што одговара каснијем опадању творбено повезаних асоцијата код њих иначе. Најстарији испитаници као најјачи дају одговор *девојка*. Примарни асоцијати изузетно варирају по јачини. На најмлађем узрасту дечаци као јаке дају само одговоре које смо означили као сазвучне. У 4. разреду има неколико асоцијација које не постоје нигде у укупном узорку: *друга*⁸⁴, *лепота* и *неправда*; *свађа* се јавља у 6, а *превара* у 8. разреду. Најважнија је разлика, ипак, у томе што се асоцијација на партнера супротног пола јавља у свим старијим разредима. Она

---

⁸³ Претпостављамо да је у питању једноставно честа грешка и да су испитаници мислили на *завист*.

⁸⁴ Пре је посредни облик генитива именице *друг*, али могуће је да је реакција и облик поимениченог редног броја.

је све битнија с годинама, што потврђује, заједно с *преваром*, тумачење важности тих одговора дато у вези с укупним узорком.

16.4. Девојчице брже с првог места смењују *љубоморан*, замењујући га већ у 3. разреду *љутњом*, а потом до краја основне школе *мржњом*. И код ове дражи примарни асоцијати су јачи код њих. У односу на друге дражи, необично је што су и код девојчица одговори повезани с *љубомором* по творби и сазвучју врло битни на најмлађем узрасту. Асоцијације на романтичне партнере се јављају код њих раније, у 3. разреду преко општег *симпатија*, али касније постоје само на најстаријем узрасту, као *дечко*.

16.5. Велик број омисија, идиосинкратичних и разноврсних одговора, уз садржај асоцијативно-вербалних сетова, упућује на то да је ова реч непозната многим испитаницима и да се усваја релативно касно. Док се не усмере на зреле реакције, везане за саму драж, дечји одговори се везују за различите емоције, често оне које деле неке гласове с *љубомором*. С временом се асоцијације померају са супарништва на романтичне везе, а разлика међу половима највидљивија је у избору романтичних партнера који ће бити поменути. Полови се не подударују ни у примарним одговорима, где дечаци дуже чувају онај творбено повезан с дражи.

	2	Ф	П	КП
љубоморан	51	7,2	7,2	
љут	26	3,7	10,9	
љубав	25	3,5	14,4	
љутња	16	2,3	16,6	
мржња	16	2,3	18,9	
Остали	183	25,8	44,7	
Идиос.	256	36,1	80,8	
Омисије	136	19,2	100,0	
Бр. исп.	709	100,0		
Разл. одг.	315			

	3	Ф	П	КП
љубоморан	38	5,3	5,3	
љутња	30	4,2	9,6	
љубав	25	3,5	13,1	
мржња	25	3,5	16,6	
љут	19	2,7	19,3	
сестра	19	2,7	21,9	
брат	12	1,7	23,6	
друг	10	1,4	25,0	
нељубомора	10	1,4	26,4	
Остали	160	22,5	48,9	
Идиос.	283	39,8	88,7	
Омисије	80	11,3	100,0	
Бр. исп.	711	100,0		
Разл. одг.	342			

	4	Ф	П	КП
мржња	33	4,5	4,5	
љутња	25	3,4	8,0	
љубоморан	23	3,2	11,1	
друг	18	2,5	13,6	
љубав	14	1,9	15,5	
брат	13	1,8	17,3	
љут	13	1,8	19,1	
туга	11	1,5	20,6	
другарица	10	1,4	22,0	
човек	9	1,2	23,2	
Остали	173	23,8	47,0	
Идиос.	265	36,4	83,4	
Омисије	121	16,6	100,0	
Бр. исп.	728	100,0		
Разл. одг.	335			

	5	Ф	П	КП
мржња	62	7,8	7,8	
љутња	41	5,1	12,9	
љубав	28	3,5	16,4	
љубоморан	16	2,0	18,4	
Остали	234	29,4	47,8	
Идиос.	253	31,7	79,5	
Омисије	163	20,5	100,0	
Бр. исп.	797	100,0		
Разл. одг.	326			

	6	Ф	П	КП
мржња	56	7,2	7,2	
љубав	24	3,1	10,3	
љутња	20	2,6	12,9	
завидност	18	2,3	15,3	
бес	17	2,2	17,5	
девојка	14	1,8	19,3	
Остали	202	26,1	45,4	
Идиос.	243	31,4	76,8	
Омисије	179	23,2	100,0	
Бр. исп.	773	100,0		
Разл. одг.	310			

	7	Ф	П	КП
мржња	72	9,4	9,4	
љубав	20	2,6	12,0	
Остали	278	36,2	48,1	
Идиос.	226	29,4	77,5	
Омисије	173	22,5	100,0	
Бр. исп.	769	100,0		
Разл. одг.	297			

	8	Ф	П	КП
мржња	40	5,4	5,4	
љубав	26	3,5	8,9	
завист	25	3,4	12,2	
девојка	22	3,0	15,2	
дечко	14	1,9	17,0	
љутња	13	1,7	18,8	
завидност	12	1,6	20,4	
болест	11	1,5	21,9	
Остали	192	25,8	47,7	
Идиос.	227	30,5	78,1	
Омисије	163	21,9	100,0	
Бр. исп.	745	100,0		
Разл. одг.	299			

Љубомора, укупно

	2	Ф	П	КП
љубоморан	29	7,8	7,8	
љут	15	4,0	11,8	
љубав	13	3,5	15,3	
љутња	9	2,4	17,7	
Остали	67	18,0	35,7	
Идиос.	154	41,3	76,9	
Омисије	86	23,1	100,0	
Бр. исп.	373	100,0		
Разл. одг.	181			

	3	Ф	П	КП
љубоморан	23	6,5	6,5	
љут	13	3,7	10,1	
мржња	12	3,4	13,5	
љутња	11	3,1	16,6	
љубав	10	2,8	19,4	
друг	9	2,5	21,9	
брат	7	2,0	23,9	
нељубомора	7	2,0	25,8	
сестра	7	2,0	27,8	
Остали	57	16,0	43,8	
Идиос.	151	42,4	86,2	
Омисије	49	13,8	100,0	
Бр. исп.	356	100,0		
Разл. одг.	181			

	4	Ф	П	КП
љубоморан	14	3,6	3,6	
мржња	13	3,4	7,0	
друг	12	3,1	10,2	
љутња	12	3,1	13,3	
брат	9	2,3	15,6	
љубав	7	1,8	17,4	
љут	6	1,6	19,0	
туга	5	1,3	20,3	
човек	5	1,3	21,6	
друга	4	1,0	22,7	
лепота	4	1,0	23,7	
неправда	4	1,0	24,7	
сестра	4	1,0	25,8	
Остали	39	10,2	35,9	
Идиос.	174	45,3	81,3	
Омисије	72	18,8	100,0	
Бр. исп.	384	100,0		
Разл. одг.	206			

	5	Ф	П	КП
мржња	24	6,0	6,0	
љубав	20	5,0	11,0	
љутња	17	4,3	15,3	
љубоморан	10	2,5	17,8	
девојка	7	1,8	19,5	
друг	6	1,5	21,1	
Остали	62	15,5	36,6	
Идиос.	168	42,1	78,7	
Омисије	85	21,3	100,0	
Бр. исп.	399	100,0		
Разл. одг.	197			

	6	Ф	П	КП
мржња	22	5,4	5,4	
љубав	14	3,4	8,8	
девојка	11	2,7	11,5	
бес	8	2,0	13,5	
завидност	7	1,7	15,2	
љут	6	1,5	16,7	
љутња	6	1,5	18,1	
свађа	6	1,5	19,6	
сестра	6	1,5	21,1	
Остали	70	17,2	38,2	
Идиос.	149	36,5	74,8	
Омисије	103	25,2	100,0	
Бр. исп.	408	100,0		
Разл. одг.	187			

	7	Ф	П	КП
мржња	39	9,5	9,5	
девојка	13	3,2	12,7	
љубав	11	2,7	15,4	
Остали	108	26,3	41,7	
Идиос.	133	32,4	74,1	
Омисије	106	25,9	100,0	
Бр. исп.	410	100,0		
Разл. одг.	172			

	8	Ф	П	КП
девојка	18	4,7	4,7	
љубав	13	3,4	8,2	
мржња	13	3,4	11,6	
завист	8	2,1	13,7	
љутња	7	1,8	15,6	
превара	6	1,6	17,2	
Остали	80	21,1	38,3	
Идиос.	148	39,1	77,3	
Омисије	86	22,7	100,0	
Бр. исп.	379	100,0		
Разл. одг.	186			

Љубомора, мушкарци

	2	Ф	П	КП
љубоморан	22	6,6	6,6	
љубав	12	3,6	10,3	
љут	11	3,3	13,6	
мржња	10	3,0	16,6	
љута	9	2,7	19,3	
љутња	7	2,1	21,5	
љубоморна сам	6	1,8	23,3	
Остали	63	19,0	42,3	
Идиос.	143	43,2	85,5	
Омисије	48	14,5	100,0	
Бр. исп.	331	100,0		
Разл. одг.	174			

	3	Ф	П	КП
љутња	19	5,4	5,4	
љубав	15	4,2	9,6	
љубоморан	15	4,2	13,8	
мржња	13	3,7	17,5	
сестра	12	3,4	20,9	
другарица	7	2,0	22,9	
љут	6	1,7	24,6	
брат	5	1,4	26,0	
симпатија	5	1,4	27,4	
стид	5	1,4	28,8	
туга	5	1,4	30,2	
Остали	59	16,7	46,9	
Идиос.	157	44,4	91,2	
Омисије	31	8,8	100,0	
Бр. исп.	354	100,0		
Разл. одг.	193			

	4	Ф	П	КП
мржња	20	5,8	5,8	
љутња	13	3,8	9,6	
другарица	9	2,6	12,3	
љубоморан	9	2,6	14,9	
завист	7	2,0	17,0	
љубав	7	2,0	19,0	
љут	7	2,0	21,1	
друг	6	1,8	22,8	
туга	6	1,8	24,6	
бес	5	1,5	26,0	
Остали	62	18,1	44,2	
Идиос.	142	41,5	85,7	
Омисије	49	14,3	100,0	
Бр. исп.	342	100,0		
Разл. одг.	177			

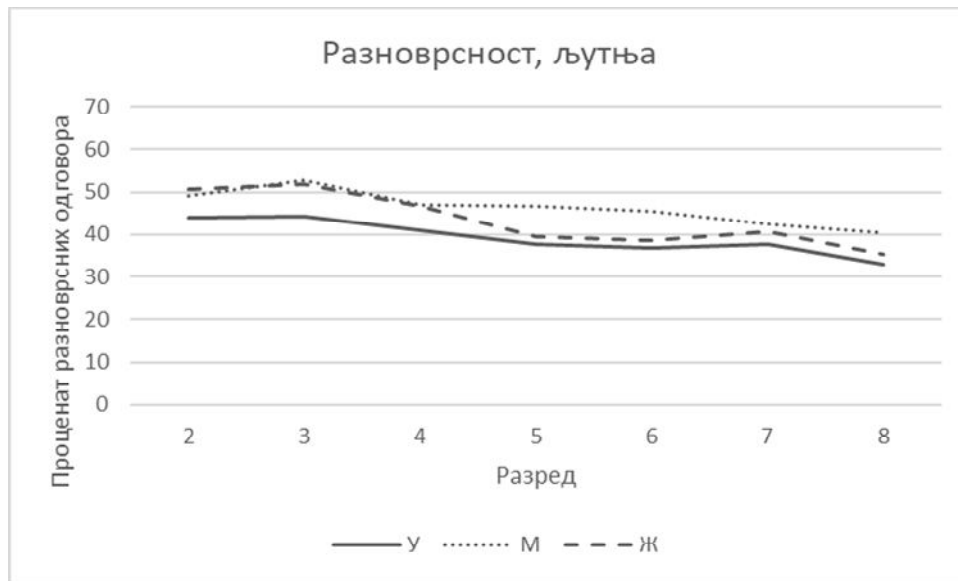
	5	Ф	П	КП
мржња	38	9,6	9,6	
љутња	24	6,0	15,6	
Остали	120	30,2	45,8	
Идиос.	138	34,8	80,6	
Омисије	77	19,4	100,0	
Бр. исп.	397	100,0		
Разл. одг.	176			

	6	Ф	П	КП
мржња	33	9,3	9,3	
љутња	14	3,9	13,2	
завидност	11	3,1	16,3	
љубав	10	2,8	19,1	
бес	9	2,5	21,6	
Остали	80	22,5	44,1	
Идиос.	125	35,1	79,2	
Омисије	74	20,8	100,0	
Бр. исп.	356	100,0		
Разл. одг.	160			

	7	Ф	П	КП
мржња	33	9,3	9,3	
завидност	10	2,8	12,1	
љубав	9	2,5	14,7	
Остали	110	31,1	45,8	
Идиос.	126	35,6	81,4	
Омисије	66	18,6	100,0	
Бр. исп.	354	100,0		
Разл. одг.	164			

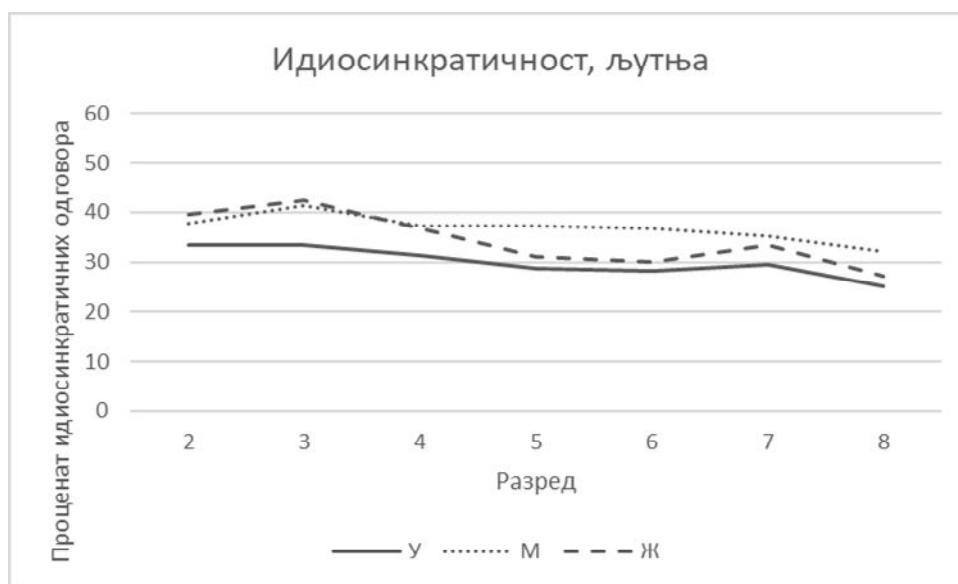
	8	Ф	П	КП
мржња	27	7,5	7,5	
завист	17	4,7	12,2	
дечко	14	3,9	16,1	
љубав	13	3,6	19,7	
завидност	9	2,5	22,2	
болест	8	2,2	24,4	
бес	7	1,9	26,4	
Остали	62	17,2	43,6	
Идиос.	127	35,3	78,9	
Омисије	76	21,1	100,0	
Бр. исп.	360	100,0		
Разл. одг.	157			

17. Љутња

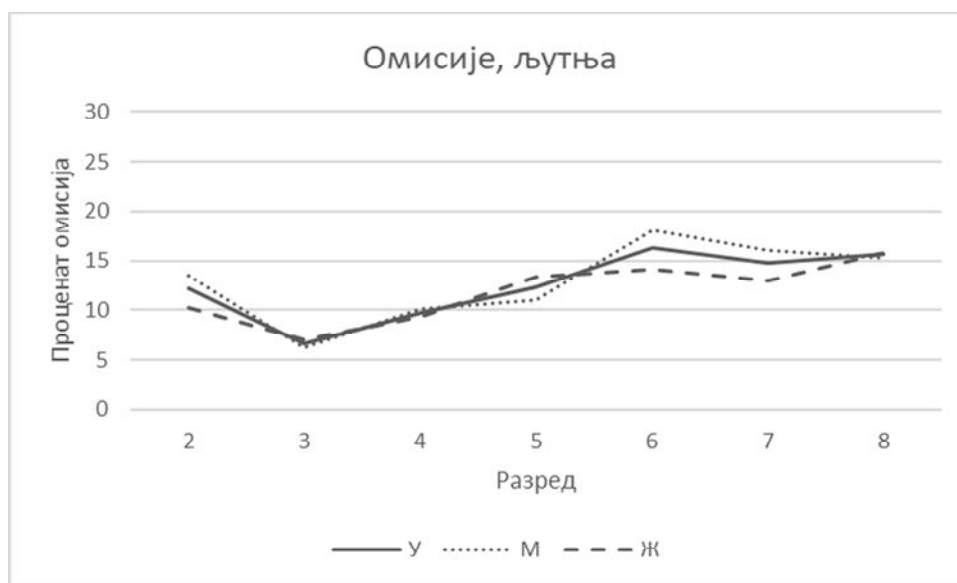

Графикон 17.1. Степен разноврсности за љутњу по разредима.

17.1. Као што се може видети по графикону, разноврсност је код ове дражи врло слична оној просечној и по кретању и по вредностима. Исто важи и за идиосинкратичност и омисије. Разлике између најмлађих и најстаријих разреда статистички су значајне за разноврсност и омисије ($p < 0,0025$), али не и за идиосинкратичност.

Графикон 17.2. Степен идиосинкратичности за љутњу по разредима.

Графикон 17.3. Степен омисија за љутњу по разредима.

17.2. Асоцијати на љутњу јесу *мржња*, *бес*, *љут* и *свађа* и они се с годинама смењују по релативној снази. Прва два су увек популарна, а мотивну реч за ову драж, придев *љут*, смењује у старијим разредима, изузимајући седми, одговор *свађа*. Примарни одговор је *мржња* до 5. разреда, а од 6. разреда га смењује *бес*, којем је јачина лагано расла од млађих разреда, а са њом је растао и ранг. Одговор *мржња* се појачава кроз млађе разреде, а у старијим опада. Ако се нешто мања јачина примарног одговора током смене та два асоцијата занемари, она расте с годинама.

Дечаци међу популарним имају исте одговоре који су и у укупном узорку, с тим што су донекле слабији. Код девојчица асоцијати су исти, али јачи од оних у укупном узорку.

Једини одговор творбено повезан с дражи јесте поменути придев *љут*. Сви остали одговори су по врсти речи именице. *Бес* је блискозначница, појачана љутња. Пар љутња – бес има паралелу у резултатима из АРСЈ, где је примарни одговор на љут придев *бесан*. *Мржња* спада у исти емотивни домен и представља реч која побуђује изузетно јака осећања. *Свађа* је прототипична ситуација за коју се везује појава љутње.

17.3. Ова драж, заједно с *радошћу*, *самоћом* и *стидом*, спада у најстереотипније. Мада је по одликама читавог асоцијативног поља просечна, њени примарни одговори су међу јачима.

У поређењу с *мржњом*, асоцијативна поља су ограниченија, што је у вези с много већом снагом примарног асоцијата код *љутње*. Ипак, ове две дражи једна су другој примарни одговор, а кад то није случај, ту је за обе *бес*. Преостале реакције на *љутњу* су и код друге дражи међу најјачима, тако да се тиме потврђује припадност тих двеју речи заједничком домену.

	2	Ф	П	КП
мржња	76	10,7	10,7	
љут	44	6,2	16,9	
бес	31	4,4	21,3	
Остали	235	33,1	54,4	
Идиос.	237	33,4	87,9	
Омисије	86	12,1	100,0	
Бр. исп.	709	100,0		
Разл. одг.	312			

	3	Ф	П	КП
мржња	76	10,7	10,7	
бес	52	7,3	18,0	
љут	41	5,8	23,8	
Остали	258	36,3	60,1	
Идиос.	237	33,3	93,4	
Омисије	47	6,6	100,0	
Бр. исп.	711	100,0		
Разл. одг.	316			

	4	Ф	П	КП
мржња	106	14,6	14,6	
бес	71	9,8	24,3	
љут	31	4,3	28,6	
Остали	221	30,4	58,9	
Идиос.	228	31,3	90,2	
Омисије	71	9,8	100,0	
Бр. исп.	728	100,0		
Разл. одг.	299			

	5	Ф	П	КП
мржња	103	12,9	12,9	
бес	85	10,7	23,6	
свађа	37	4,6	28,2	
Остали	245	30,7	59,0	
Идиос.	229	28,7	87,7	
Омисије	98	12,3	100,0	
Бр. исп.	797	100,0		
Разл. одг.	301			

	6	Ф	П	КП
бес	93	12,0	12,0	
мржња	80	10,3	22,4	
свађа	32	4,1	26,5	
Остали	224	29,0	55,5	
Идиос.	218	28,2	83,7	
Омисије	126	16,3	100,0	
Бр. исп.	773	100,0		
Разл. одг.	285			

	7	Ф	П	КП
бес	135	17,6	17,6	
мржња	82	10,7	28,2	
Остали	212	27,6	55,8	
Идиос.	227	29,5	85,3	
Омисије	113	14,7	100,0	
Бр. исп.	769	100,0		
Разл. одг.	289			

	8	Ф	П	КП
бес	146	19,6	19,6	
мржња	60	8,1	27,7	
свађа	37	5,0	32,6	
Остали	197	26,4	59,1	
Идиос.	188	25,2	84,3	
Омисије	117	15,7	100,0	
Бр. исп.	745	100,0		
Разл. одг.	246			

Љутња, укупно

	2	Ф	П	КП
мржња	39	10,5	10,5	
љут	28	7,5	18,0	
бес	15	4,0	22,0	
Остали	100	26,8	48,8	
Идиос.	141	37,8	86,6	
Омисије	50	13,4	100,0	
Бр. исп.	373	100,0		
Разл. одг.	183			

	3	Ф	П	КП
мржња	40	11,2	11,2	
љут	26	7,3	18,5	
бес	20	5,6	24,2	
Остали	101	28,4	52,5	
Идиос.	147	41,3	93,8	
Омисије	22	6,2	100,0	
Бр. исп.	356	100,0		
Разл. одг.	188			

	4	Ф	П	КП
мржња	54	14,1	14,1	
бес	36	9,4	23,4	
љут	16	4,2	27,6	
Остали	96	25,0	52,6	
Идиос.	143	37,2	89,8	
Омисије	39	10,2	100,0	
Бр. исп.	384	100,0		
Разл. одг.	181			

	5	Ф	П	КП
мржња	46	11,5	11,5	
бес	44	11,0	22,6	
свађа	12	3,0	25,6	
Остали	104	26,1	51,6	
Идиос.	149	37,3	89,0	
Омисије	44	11,0	100,0	
Бр. исп.	399	100,0		
Разл. одг.	187			

	6	Ф	П	КП
мржња	40	9,8	9,8	
бес	29	7,1	16,9	
Остали	115	28,2	45,1	
Идиос.	150	36,8	81,9	
Омисије	74	18,1	100,0	
Бр. исп.	408	100,0		
Разл. одг.	186			

	7	Ф	П	КП
бес	59	14,4	14,4	
мржња	51	12,4	26,8	
Остали	90	22,0	48,8	
Идиос.	144	35,1	83,9	
Омисије	66	16,1	100,0	
Бр. исп.	410	100,0		
Разл. одг.	174			

	8	Ф	П	КП
бес	61	16,1	16,1	
мржња	40	10,6	26,6	
свађа	18	4,7	31,4	
Остали	80	21,1	52,5	
Идиос.	122	32,2	84,7	
Омисије	58	15,3	100,0	
Бр. исп.	379	100,0		
Разл. одг.	153			

Љутња, мушкарци

	2	Ф	П	КП
мржња	37	11,2	11,2	
бес	16	4,8	16,0	
љут	16	4,8	20,8	
Остали	97	29,3	50,2	
Идиос.	131	39,6	89,7	
Омисије	34	10,3	100,0	
Бр. исп.	331	100,0		
Разл. одг.	168			

	3	Ф	П	КП
мржња	36	10,2	10,2	
бес	32	9,0	19,2	
љут	15	4,2	23,4	
Остали	96	27,1	50,6	
Идиос.	150	42,4	92,9	
Омисије	25	7,1	100,0	
Бр. исп.	354	100,0		
Разл. одг.	184			

	4	Ф	П	КП
мржња	51	14,9	14,9	
бес	35	10,2	25,1	
љут	15	4,4	29,5	
Остали	83	24,3	53,8	
Идиос.	126	36,8	90,6	
Омисије	32	9,4	100,0	
Бр. исп.	342	100,0		
Разл. одг.	160			

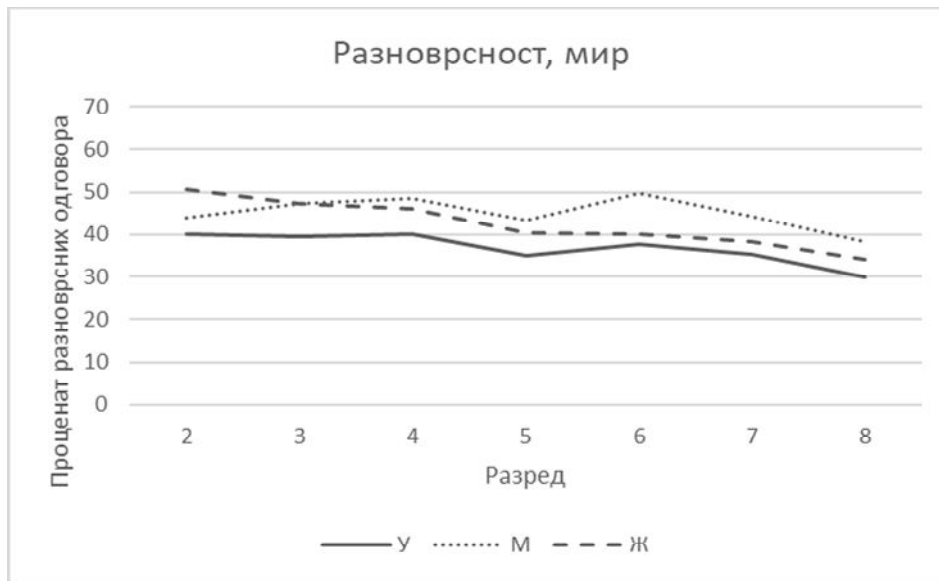
	5	Ф	П	КП
мржња	57	14,4	14,4	
бес	41	10,3	24,7	
свађа	25	6,3	31,0	
Остали	98	24,7	55,7	
Идиос.	123	31,0	86,6	
Омисије	53	13,4	100,0	
Бр. исп.	397	100,0		
Разл. одг.	157			

	6	Ф	П	КП
бес	62	17,4	17,4	
мржња	39	11,0	28,4	
свађа	23	6,5	34,8	
Остали	75	21,1	55,9	
Идиос.	107	30,1	86,0	
Омисије	50	14,0	100,0	
Бр. исп.	356	100,0		
Разл. одг.	138			

	7	Ф	П	КП
бес	75	21,2	21,2	
мржња	31	8,8	29,9	
свађа	21	5,9	35,9	
Остали	63	17,8	53,7	
Идиос.	118	33,3	87,0	
Омисије	46	13,0	100,0	
Бр. исп.	354	100,0		
Разл. одг.	144			

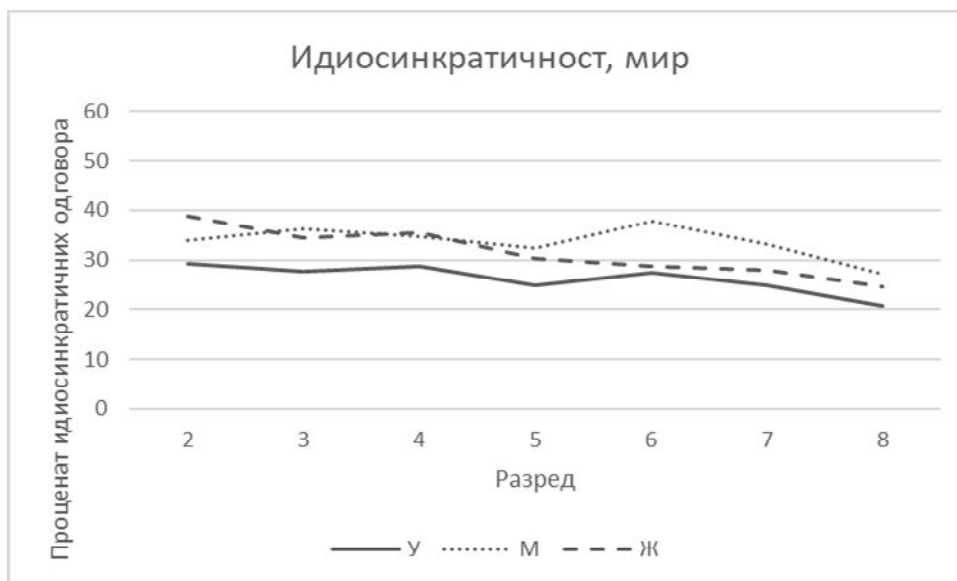
	8	Ф	П	КП
бес	84	23,3	23,3	
Остали	121	33,6	56,9	
Идиос.	98	27,2	84,2	
Омисије	57	15,8	100,0	
Бр. исп.	360	100,0		
Разл. одг.	127			

18. Мир

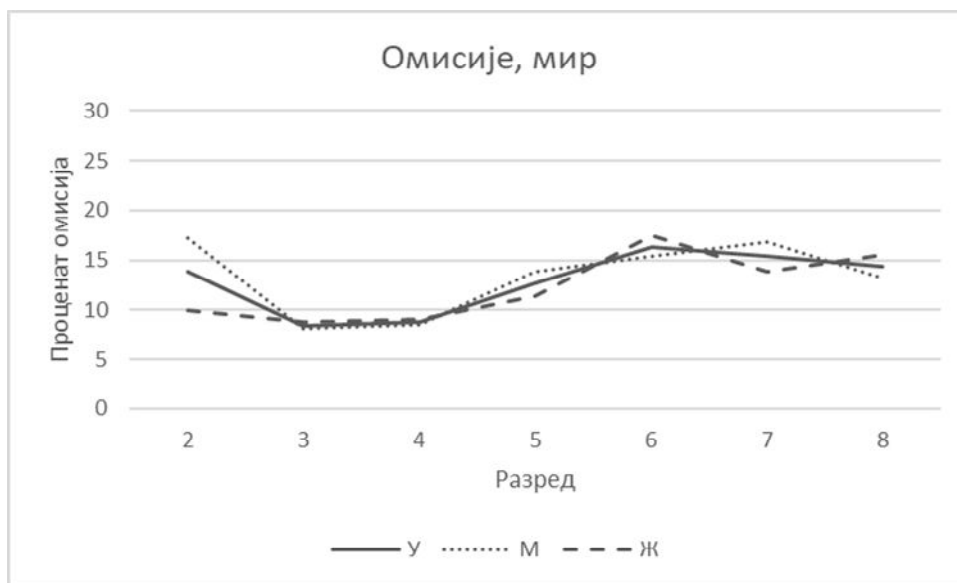
Графикон 18.1. Степен разноврсности за *мир* по разредима.

18.1. Разноврсних одговора на *мир* има нешто мање него у просеку, уз већи и статистички значајан ($p < 0,0025$) пад у 8. разреду. Полови личе један на други по овоме, осим у 7. разреду, када дечаки имају доста разноврсније одговоре ($p < 0,0025$), слично *души*, *животу*, *радости*, *стиду*, *страху* и *тузи*.

Графикон 18.2. Степен идиосинкратичности за *мир* по разредима.

За идиосинкратичност важе слична запажања, с тим што је линија тренда рељефнија. Разлике су такође глобално статистички значајне на нивоу $p < 0,0025$, мада се код ове одлике не могу везати за одређени разред. Женска и мушка линија се више преплићу у млађим разредима, а између полова постоји разлика статистички значајна на нивоу $p < 0,0025$ у 6. разреду. Обе одлике прате просечне трендове и опадају с временом.

Графикон 18.3. Степен оmissија за *мир* по разредима.

Оmissије се за укупан узорак крећу мало изнад или мало испод просечних вредности. Њихов удео код дечака и девојчица је прилично близак, односно разлике између полова нису статистички значајне. И по овој одлици драг следи опште трендове – у млађим разредима опада, па потом следи велики успон (статистички значајан на нивоу $p < 0,0025$).

18.2. У укупном узорку је у свим разредима осим осмог примарни одговор *тишина*, а на крају он благо слаби па га на тој позицији замењује антоним *рат*. Примарни одговор је у млађим разредима прилично јак, а остали одговори су слаби, па у анализирано поље улази тек неколико асоцијата. С преласком у старије разреде примарни одговор слаби, а остали јачају, те се то поље шири. Неки одговори излазе из њега, али већина се, пошто уђе, у њему задржава.

Ограничено поље на најмлађим узрастима уз примарни одговор има, као код многих других дражи, само творбено повезане асоцијације: прво придев *миран*, а потом једноставну негацију *немир*. Они нестају у 4. разреду, када их замењује антоним *рат*.

У старијим разредима се уз *тишину* и *рат* прво јављају позитивне емоције *срећа* и *љубав*, те особина *доброта*. *Љубав* одмах излази из поља, а у њега улазе *свет* и *самоћа*. Годину дана касније придружују им се *спокој* и *слобода*. На крају школе прилазе им још *голуб*, предлошко-падежна конструкција *у свету* и *породица*.

Ове асоцијације повезују се већином с позитивном страном мира (*доброта*, *љубав*, *слобода*, *спокој*, *срећа*), али и с његовом неутралном до негативном страном (*самоћа*). Код старијих испитаника јавља се мање фреквентна реч *спокој*. Она указује на две ствари: на ширење вокабулара, али и на ширење схватања самог *мира* ка његовим душевним аспектима. Важност породичног живота за старије, видна код других дражи, такође је приметна кроз појаву асоцијата *породица*. Тек на крају школе *голуб*, као симбол мира, постаје довољно јак да би ушао у поље анализе.

Код ове дражи многи од асоцијата сигурно су оснажени и различитим синтагматским конструкцијама у којима се могу наћи с речју *мир*: *мир и тишина*, *рат и мир*, *мир у свету*, *мир и слобода*.

18.3. Дечаци имају слабије примарне асоцијате, а *рат* постаје најјачи годину дана раније но у укупном узорку. *Рат* је, притом, увек код њих јачи. Њихова поља су уједначеније ширине током година – на почетку су шира, а касније мало ужа. Код њих се доста дуже задржавају одговори творбено мотивисани речју *мир*: *миран* опстаје током свих млађих разреда, а *немир* се појављује чак и у 5. разреду. Они на *мир* одговарају с *људи* у 7. разреду, али асоцијације *породица* и *љубав* никад нису довољно јаке да би ушле у разматрање.

18.4. Девојчице имају примарне асоцијате који су јачи него просечни, а у последња два разреда њихов најјачи одговор јесте *срећа*. Она је код њих увек јача него код дечака – док је на крају основне школе за девојчице то примарни одговор, за дечаке он ни не улази у поље анализе. Асоцијативна поља су ужа у млађим разредима, а у 8. разреду је поље шире. У истом разреду улазе у њега и

асоцијати *слога* и *спокојност*. *Породица* и *љубав* су не само довољно јаки да би били у испитиваном пољу већ су и јачи него код дечака током читаве основне школе.

18.5. *Мир* у испитаницима буди мање одговора него већина других дражи, а они су притом мање разноврсни и идиосинкратични. У млађим разредима уско асоцијативно поље попуњавају речи творбено или синтагматски повезане с дражи. С преласком у старије разреде број јаких одговора расте. Има више одговора који творе устаљене фразе с дражи, али има и оних других. Асоцијати се најчешће односе на позитивне појмове у вези с *миром* и на ситуацију, шире схваћено, у којој се *мир* јавља (*доброта, спокој, срећа; породица, свет*).

Између дечака и девојчица постоји разлика не само у ширини поља већ и њиховом садржају. Код дечака се дуже задржавају одговори карактеристични за млађе узрасте. Код њих је доста јачи и појам који се кроз историју стереотипно везивао за мушки пол – *рат*. Код девојчица се, као у случају многих других дражи, јављају одговори који указују на њихову окренутост ка одржавању и поспешивању друштвених веза (*љубав, породица, слога; мања снага рата*), а о социјалној осетљивости сведоче и њихови јаки примарни асоцијати.

	2	Ф	П	КП
тишина	85	12,0	12,0	
миран	37	5,2	17,2	
Остали	282	39,8	57,0	
Идиос.	207	29,2	86,2	
Омисије	98	13,8	100,0	
Бр. исп.	709	100,0		
Разл. одг.	284			

	3	Ф	П	КП
тишина	88	12,4	12,4	
миран	34	4,8	17,2	
немир	22	3,1	20,3	
Остали	311	43,7	64,0	
Идиос.	196	27,6	91,6	
Омисије	60	8,4	100,0	
Бр. исп.	711	100,0		
Разл. одг.	280			

	4	Ф	П	КП
тишина	88	12,1	12,1	
рат	23	3,2	15,2	
Остали	343	47,1	62,4	
Идиос.	210	28,8	91,2	
Омисије	64	8,8	100,0	
Бр. исп.	728	100,0		
Разл. одг.	292			

	5	Ф	П	КП
тишина	71	8,9	8,9	
срећа	39	4,9	13,8	
рат	36	4,5	18,3	
доброта	24	3,0	21,3	
љубав	20	2,5	23,8	
Остали	307	38,5	62,4	
Идиос.	199	25,0	87,3	
Омисије	101	12,7	100,0	
Бр. исп.	797	100,0		
Разл. одг.	280			

	6	Ф	П	КП
тишина	56	7,2	7,2	
рат	24	3,1	10,3	
свет	24	3,1	13,5	
доброта	22	2,8	16,3	
срећа	20	2,6	18,9	
самоћа	14	1,8	20,7	
Остали	274	35,4	56,1	
Идиос.	213	27,6	83,7	
Омисије	126	16,3	100,0	
Бр. исп.	773	100,0		
Разл. одг.	292			

	7	Ф	П	КП
тишина	50	6,5	6,5	
срећа	42	5,5	12,0	
рат	36	4,7	16,6	
свет	35	4,6	21,2	
спокој	17	2,2	23,4	
самоћа	15	2,0	25,4	
слобода	14	1,8	27,2	
Остали	251	32,6	59,8	
Идиос.	191	24,8	84,7	
Омисије	118	15,3	100,0	
Бр. исп.	769	100,0		
Разл. одг.	271			

	8	Ф	П	КП
рат	50	6,7	6,7	
тишина	41	5,5	12,2	
срећа	32	4,3	16,5	
свет	30	4,0	20,5	
спокој	24	3,2	23,8	
голуб	22	3,0	26,7	
у свету	22	3,0	29,7	
слобода	19	2,6	32,2	
породица	16	2,1	34,4	
самоћа	14	1,9	36,2	
доброта	13	1,7	38,0	
Остали	201	27,0	65,0	
Идиос.	154	20,7	85,6	
Омисије	107	14,4	100,0	
Бр. исп.	745	100,0		
Разл. одг.	222			

Мир, укупно

	2	Ф	П	КП
тишина	43	11,5	11,5	
миран	24	6,4	18,0	
рат	11	2,9	20,9	
Остали	105	28,2	49,1	
Идиос.	126	33,8	82,8	
Омисије	64	17,2	100,0	
Бр. исп.	373	100,0		
Разл. одг.	164			

	3	Ф	П	КП
тишина	41	11,5	11,5	
миран	25	7,0	18,5	
доброта	11	3,1	21,6	
немир	11	3,1	24,7	
Остали	110	30,9	55,6	
Идиос.	129	36,2	91,9	
Омисије	29	8,1	100,0	
Бр. исп.	356	100,0		
Разл. одг.	169			

	4	Ф	П	КП
тишина	42	10,9	10,9	
рат	14	3,6	14,6	
миран	11	2,9	17,4	
Остали	151	39,3	56,8	
Идиос.	133	34,6	91,4	
Омисије	33	8,6	100,0	
Бр. исп.	384	100,0		
Разл. одг.	187			

	5	Ф	П	КП
тишина	31	7,8	7,8	
рат	24	6,0	13,8	
срећа	14	3,5	17,3	
доброта	8	2,0	19,3	
немир	8	2,0	21,3	
свет	8	2,0	23,3	
Остали	122	30,6	53,9	
Идиос.	129	32,3	86,2	
Омисије	55	13,8	100,0	
Бр. исп.	399	100,0		
Разл. одг.	173			

	6	Ф	П	КП
тишина	23	5,6	5,6	
рат	18	4,4	10,0	
доброта	12	2,9	13,0	
срећа	8	2,0	15,0	
самоћа	7	1,7	16,7	
свет	6	1,5	18,1	
Остали	117	28,7	46,8	
Идиос.	154	37,7	84,6	
Омисије	63	15,4	100,0	
Бр. исп.	408	100,0		
Разл. одг.	203			

	7	Ф	П	КП
рат	25	6,1	6,1	
тишина	23	5,6	11,7	
свет	16	3,9	15,6	
људи	7	1,7	17,3	
самоћа	7	1,7	19,0	
спокој	7	1,7	20,7	
срећа	7	1,7	22,4	
у свету	7	1,7	24,1	
Остали	106	25,9	50,0	
Идиос.	136	33,2	83,2	
Омисије	69	16,8	100,0	
Бр. исп.	410	100,0		
Разл. одг.	182			

	8	Ф	П	КП
рат	37	9,8	9,8	
тишина	17	4,5	14,2	
свет	16	4,2	18,5	
голуб	15	4,0	22,4	
слобода	11	2,9	25,3	
доброта	10	2,6	28,0	
у свету	10	2,6	30,6	
Остали	110	29,0	59,6	
Идиос.	103	27,2	86,8	
Омисије	50	13,2	100,0	
Бр. исп.	379	100,0		
Разл. одг.	145			

2	Ф	П	КП
тишина	42	12,7	12,7
миран	13	3,9	16,6
Остали	115	34,7	51,4
Идиос.	128	38,7	90,0
Омисије	33	10,0	100,0
Бр. исп.	331	100,0	
Разл. одг.	168		

3	Ф	П	КП
тишина	47	13,3	13,3
Остали	154	43,5	56,8
Идиос.	122	34,5	91,2
Омисије	31	8,8	100,0
Бр. исп.	354	100,0	
Разл. одг.	168		

4	Ф	П	КП
тишина	45	13,2	13,2
срећа	14	4,1	17,3
Остали	131	38,3	55,6
Идиос.	121	35,4	90,9
Омисије	31	9,1	100,0
Бр. исп.	342	100,0	
Разл. одг.	158		

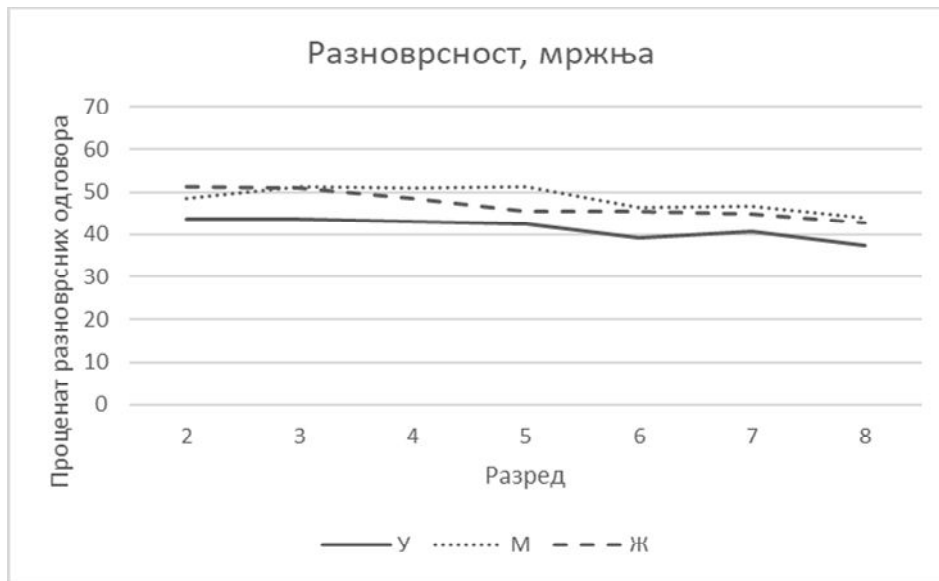
5	Ф	П	КП
тишина	40	10,1	10,1
срећа	25	6,3	16,4
доброта	16	4,0	20,4
љубав	15	3,8	24,2
рат	12	3,0	27,2
Остали	124	31,2	58,4
Идиос.	120	30,2	88,7
Омисије	45	11,3	100,0
Бр. исп.	397	100,0	
Разл. одг.	160		

6	Ф	П	КП
тишина	33	9,3	9,3
свет	17	4,8	14,0
доброта	10	2,8	16,9
срећа	10	2,8	19,7
спокој	9	2,5	22,2
Остали	113	31,7	53,9
Идиос.	102	28,7	82,6
Омисије	62	17,4	100,0
Бр. исп.	356	100,0	
Разл. одг.	143		

7	Ф	П	КП
срећа	35	9,9	9,9
тишина	27	7,6	17,5
свет	19	5,4	22,9
рат	11	3,1	26,0
спокој	10	2,8	28,8
Остали	104	29,4	58,2
Идиос.	99	28,0	86,2
Омисије	49	13,8	100,0
Бр. исп.	354	100,0	
Разл. одг.	136		

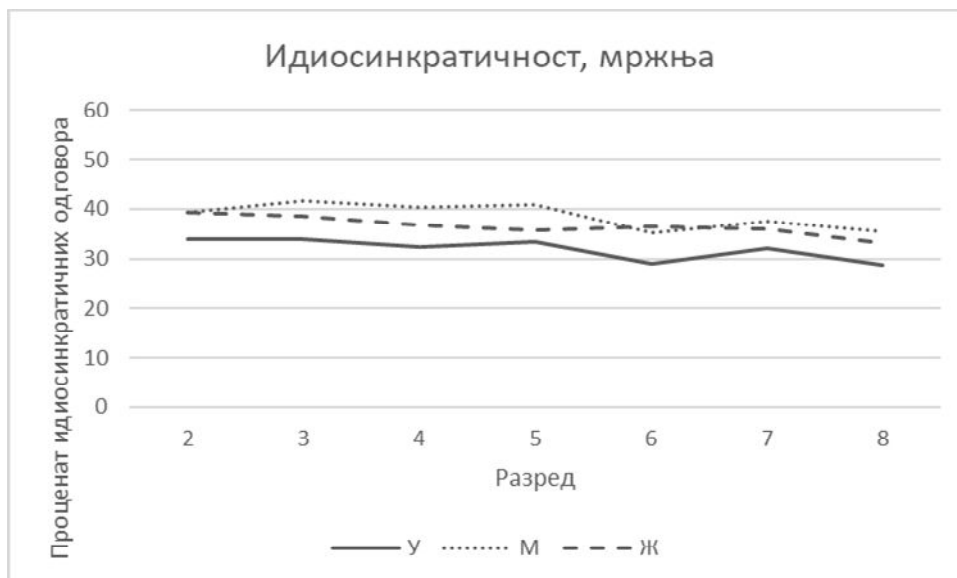
8	Ф	П	КП
срећа	24	6,7	6,7
тишина	23	6,4	13,1
спокој	17	4,7	17,8
свет	14	3,9	21,7
породица	12	3,3	25,0
рат	12	3,3	28,3
у свету	12	3,3	31,7
самоћа	11	3,1	34,7
слобода	8	2,2	36,9
голуб	7	1,9	38,9
слога	7	1,9	40,8
спокојност	7	1,9	42,8
кућа	6	1,7	44,4
љубав	6	1,7	46,1
Остали	49	13,6	59,7
Идиос.	89	24,7	84,4
Омисије	56	15,6	100,0
Бр. исп.	360	100,0	
Разл. одг.	123		

19. Мржња

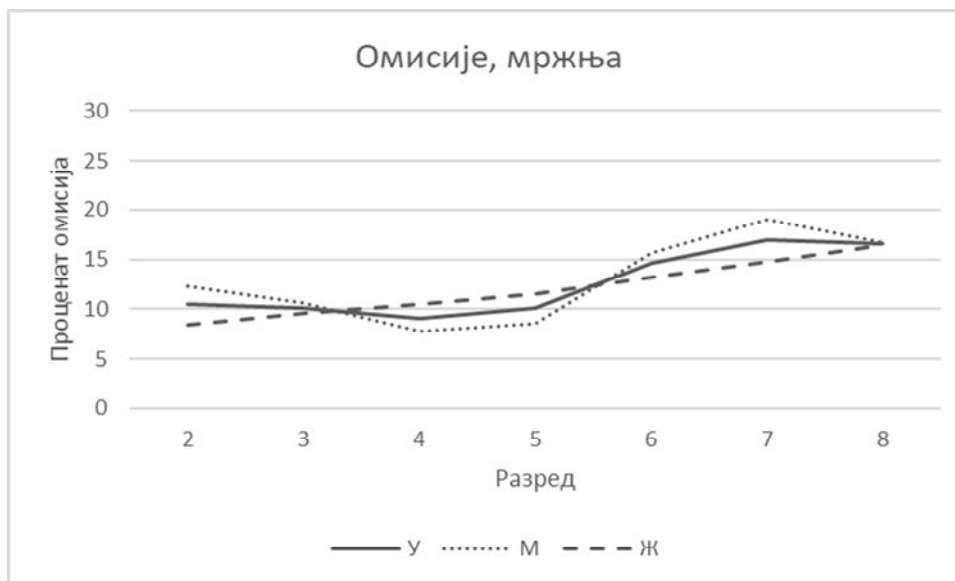

Графикон 19.1. Степен разноврсности за *мржњу* по разредима.

19.1. Тренд разноврсности прати просек, али су вредности више. По овој одлици *мржња* је на дну првог квартала испитиваних дражи, на нивоу читаве основне школе, што важи и за идиосинкратичност.

Графикон 19.2. Степен идиосинкратичности за *мржњу* по разредима.

Број омисија код девојчица је у сталном и врло стабилном успону (статистички су значајне на нивоу $p < 0,0025$ разлике између 3, 4. и 5. наспрам 7. разреда), али код дечака доста варира, што се одражава и на укупне вредности, које су у 2. и 5. разреду испод, а у осталим изнад просечних. У две године на прелазу између млађих и старијих разреда дечаци имају мање омисија, али у осталим разредима су по томе изнад девојчица, посебно у 7. разреду (разлика између тих разреда је код дечака статистички значајна на нивоу $p < 0,0025$), док су на крају полови скоро изједначени.

19.2. Примарни одговор је до последњег разреда *љутња*. Она јача до 5. разреда, после чега слаби, па је на крају основне школе смењује *бес*, који је лагано јачао од 3. разреда. Оба појма се могу схватити као елементи *мржње*, с *љутњом* као њеним блажим обликом и *бесом* као њеним необузданим изразом.

Слично неким другим дражима (нпр. *страх*, *стид*), на најмлађем узрасту испитаници одговарају синонимима, односно блискозначницама, и творбено повезаним глаголима и придевима, тако да су ту *љутња*, *љут*, *мрзим* и *мрзи*. Други пар слаби и већ у следећем разреду преостају само *љутња* и *љут*, а придев касније такође излази из оквира анализе.

С годинама се асоцијативно поље шири, али оно има своје сталне чланове. Откад се појави на крају млађих разреда па све до краја основне школе, у асоцијативном пољу опстаје одговор *зло*. То важи и за одговор *непријатељ*, с тим

што се он јавља годину дана касније. Кроз последња три разреда појављује се *школа*, а у последња два враћа се *свађа* из 4. разреда. Све те реакције опште су природе, применљиве у многим ситуацијама које изазивају или изражавају мржњу. *Школа* је специфичнија, али битан део живота на том узрасту. Не чуди што се она као одговор јавља у старијим разредима, када се деца одвајају од учитеља и суочавају с хладнијим приступом у испитивању и оцењивању, док се истовремено у њима буди жеља за супротстављањем ауторитету.

Само у по једном разреду јаки одговори су *туча* (у 4. разреду), те *неправда* и *Шинтари* (у 8. разреду). *Туча* се и пре и после тога јавља на ободу поља анализе, углавном под мушким утицајем, али свој врхунац достиже на узрасту када сукоби постају довољно озбиљни да би до ње дошло, а кад учесници још немају развијене стратегије за другачије решавање конфликта.

Обе друге реакције такође се јављају скоро у потпуности под утицајем дечака. *Неправда* је та која изазива мржњу кад се не може изменити, а сигурно је да деца, посебно дечаци, осећају да у претходно поменутом сукобу с ауторитетима често трпе неправду поводом које не могу ништа учинити. Сви одговори *Шинтари*, осим једног, везани су, притом, само за једну локацију – Лепосавић – а за њу су везане и реакције *Косово* и *Косово и Метохија* на драж *мир*⁸⁵. Очигледно је иза тих одговора јак утицај ванјезичких чинилаца, тј. политичка ситуација, нажалост, води дечје одговоре. Полну и узрасну обележеност овог одговора треба узети у обзир ако се испитује развој националистичких ставова.

Емоција супротстављена *мржњи*, *љубав*, улази у поље анализе у укупном узорку само у 3. разреду, и то као релативно слаб асоцијат. С јачином $\geq 1\%$ у целом асоцијативно-вербалном сету постоји само још у 2, 5. и 8. разреду, а никад не прелази 2%. То је занимљиво с обзиром на то да је она примарни одговор код „одраслих“, тј. код студената у АРСЈ.

Од других емоција, *туга* је у пољу само у 3. разреду, али је *љубомора* као релативно јак асоцијат ту у свим старијим разредима. Узевши у обзир реакције на *љубомору*, види се да испитаници тад заиста не само да усвајају значење те речи већ и схватају емоцију именовану њоме. Она се види као повезана с *мржњом* по

---

⁸⁵ Није било никаквих назнака да је било преписивања.

више линија. С једне стране, ако сте љубоморни на некога, посебно у љубави, можете га и мрзети. С друге стране, љубомора је емоција која је, по многим реакцијама на њу, болест и вредна презира, било у другима, било у себи.

19.3. Код дечака асоцијативна поља су врло слична оним укупним. Мања разлика је у томе што је у 6. разреду објекат *мржње* или њен изазивач *математика*, у вези с *мржњом* према *школи* на том узрасту. Више се разликује мушко поље у 8. разреду, због слабијег примарног одговора. Поред досад набројаних асоцијата, у њему су разни изазивачи мржње: *рат*, *лош човек*, *ђаво*, *људи*, а враћа се и *туга*.

19.4. Код девојчица поља су још сличнија укупнима по садржају, мада проценти за асоцијате варирају. И код њих се у 8. разреду појављују одговори којих нема другде, изазивачи мржње *човек* и *злоба*.

19.5. Драж *мржња* побуђује разноврсније и идиосинкратичније асоцијације него већина дражи. У асоцијативном пољу су најприсутније реакције које представљају изазиваче или изразе ове емоције. Најјачи су одговори из истог домена – *љутња* и *бес*. Полне разлике нису толико приметне у садржају поља, већ више у јачини одређених одговора, али квалитативне разлике постоје на крају основне школе међу слабијим асоцијатима. Локалне прилике се у реакцијама одражавају довољно јако да буду значајне и на нивоу читавог узорка. Ситуације битне на одређеном узрасту доводе до тога да се одговори од глагола и придева директно везаних за драж и њене блискозначнице претворе у изазиваче *мржње* присутне у дечјем животу, од којих је у старијим разредима битна и *школа*.⁸⁶

---

⁸⁶ Упоредити с нешто другачијом ситуацијом код студената, описаном у тачки 5.1.4.4. у Драгићевић 2010 (158). Чини нам се да би се објашњење које се заснива на важности неких ситуација на одређеном узрасту и у одређеном историјском тренутку могло једнако успешно применити на различите податке из двају истраживања.

	2	Ф	П	КП
љутња	57	8,0	8,0	
љут	49	6,9	15,0	
мрзим	25	3,5	18,5	
мрзи	15	2,1	20,6	
Остали	249	35,1	55,7	
Идиос.	240	33,9	89,6	
Омисије	74	10,4	100,0	
Бр. исп.	709	100,0		
Разл. одг.	310			

	3	Ф	П	КП
љутња	62	8,7	8,7	
бес	22	3,1	11,8	
љут	22	3,1	14,9	
љубав	18	2,5	17,4	
туга	16	2,3	19,7	
Остали	259	36,4	56,1	
Идиос.	240	33,8	89,9	
Омисије	72	10,1	100,0	
Бр. исп.	711	100,0		
Разл. одг.	312			

	4	Ф	П	КП
љутња	63	8,7	8,7	
бес	31	4,3	12,9	
свађа	22	3,0	15,9	
љут	20	2,7	18,7	
туча	19	2,6	21,3	
зло	17	2,3	23,6	
Остали	254	34,9	58,5	
Идиос.	236	32,4	90,9	
Омисије	66	9,1	100,0	
Бр. исп.	728	100,0		
Разл. одг.	313			

	5	Ф	П	КП
љутња	72	9,0	9,0	
бес	35	4,4	13,4	
љубомора	29	3,6	17,1	
зло	24	3,0	20,1	
непријатељ	24	3,0	23,1	
Остали	267	33,5	56,6	
Идиос.	265	33,2	89,8	
Омисије	81	10,2	100,0	
Бр. исп.	797	100,0		
Разл. одг.	338			

	6	Ф	П	КП
љутња	50	6,5	6,5	
бес	42	5,4	11,9	
непријатељ	28	3,6	15,5	
љубомора	27	3,5	19,0	
зло	24	3,1	22,1	
љут	15	1,9	24,1	
школа	13	1,7	25,7	
Остали	237	30,7	56,4	
Идиос.	224	29,0	85,4	
Омисије	113	14,6	100,0	
Бр. исп.	773	100,0		
Разл. одг.	304			

	7	Ф	П	КП
љутња	50	6,5	6,5	
бес	36	4,7	11,2	
зло	33	4,3	15,5	
непријатељ	29	3,8	19,2	
љубомора	22	2,9	22,1	
школа	20	2,6	24,7	
свађа	13	1,7	26,4	
Остали	189	24,6	51,0	
Идиос.	247	32,1	83,1	
Омисије	130	16,9	100,0	
Бр. исп.	769	100,0		
Разл. одг.	313			

	8	Ф	П	КП
бес	42	5,6	5,6	
зло	29	3,9	9,5	
љубомора	25	3,4	12,9	
љутња	23	3,1	16,0	
школа	20	2,7	18,7	
непријатељ	19	2,6	21,2	
свађа	12	1,6	22,8	
неправда	11	1,5	24,3	
Шиптари	11	1,5	25,8	
Остали	216	29,0	54,8	
Идиос.	214	28,7	83,5	
Омисије	123	16,5	100,0	
Бр. исп.	745	100,0		
Разл. одг.	278			

Мржња, укупно

	2	Ф	П	КП
љут	32	8,6	8,6	
љутња	26	7,0	15,5	
мрзим	16	4,3	19,8	
мрзи	10	2,7	22,5	
Остали	96	25,7	48,3	
Идиос.	147	39,4	87,7	
Омисије	46	12,3	100,0	
Бр. исп.	373	100,0		
Разл. одг.	181			

	3	Ф	П	КП
љутња	33	9,3	9,3	
бес	12	3,4	12,6	
мрзим	11	3,1	15,7	
љубав	9	2,5	18,3	
Остали	105	29,5	47,8	
Идиос.	148	41,6	89,3	
Омисије	38	10,7	100,0	
Бр. исп.	356	100,0		
Разл. одг.	182			

	4	Ф	П	КП
љутња	28	7,3	7,3	
бес	15	3,9	11,2	
свађа	13	3,4	14,6	
туча	13	3,4	18,0	
љут	10	2,6	20,6	
непријатељ	10	2,6	23,2	
зло	9	2,3	25,5	
Остали	101	26,3	51,8	
Идиос.	155	40,4	92,2	
Омисије	30	7,8	100,0	
Бр. исп.	384	100,0		
Разл. одг.	196			

	5	Ф	П	КП
љутња	29	7,3	7,3	
бес	18	4,5	11,8	
зло	11	2,8	14,5	
љубомора	11	2,8	17,3	
љут	8	2,0	19,3	
школа	8	2,0	21,3	
Остали	117	29,3	50,6	
Идиос.	163	40,9	91,5	
Омисије	34	8,5	100,0	
Бр. исп.	399	100,0		
Разл. одг.	205			

	6	Ф	П	КП
љутња	23	5,6	5,6	
непријатељ	17	4,2	9,8	
бес	13	3,2	13,0	
љут	11	2,7	15,7	
математика	9	2,2	17,9	
школа	9	2,2	20,1	
зло	8	2,0	22,1	
љубомора	8	2,0	24,0	
Остали	102	25,0	49,0	
Идиос.	144	35,3	84,3	
Омисије	64	15,7	100,0	
Бр. исп.	408	100,0		
Разл. одг.	190			

	7	Ф	П	КП
љутња	23	5,6	5,6	
непријатељ	20	4,9	10,5	
бес	17	4,1	14,6	
зло	14	3,4	18,0	
школа	12	2,9	21,0	
љубомора	7	1,7	22,7	
туча	6	1,5	24,1	
Остали	79	19,3	43,4	
Идиос.	154	37,6	81,0	
Омисије	78	19,0	100,0	
Бр. исп.	410	100,0		
Разл. одг.	192			

	8	Ф	П	КП
бес	19	5,0	5,0	
школа	15	4,0	9,0	
љутња	12	3,2	12,1	
зло	11	2,9	15,0	
Шиптари	10	2,6	17,7	
непријатељ	9	2,4	20,1	
љубомора	8	2,1	22,2	
неправда	8	2,1	24,3	
рат	7	1,8	26,1	
туча	7	1,8	28,0	
лош човек	6	1,6	29,6	
ђаво	5	1,3	30,9	
људи	5	1,3	32,2	
свађа	5	1,3	33,5	
туга	5	1,3	34,8	
Остали	50	13,2	48,0	
Идиос.	134	35,4	83,4	
Омисије	63	16,6	100,0	
Бр. исп.	379	100,0		
Разл. одг.	167			

	2	Ф	П	КП
љутња	31	9,4	9,4	
љут	17	5,1	14,5	
мрзим	9	2,7	17,2	
бес	8	2,4	19,6	
љубомора	8	2,4	22,1	
Остали	100	30,2	52,3	
Идиос.	130	39,3	91,5	
Омисије	28	8,5	100,0	
Бр. исп.	331	100,0		
Разл. одг.	170			

	3	Ф	П	КП
љутња	29	8,2	8,2	
љут	14	4,0	12,1	
бес	10	2,8	15,0	
љубав	9	2,5	17,5	
туга	9	2,5	20,1	
туча	9	2,5	22,6	
Остали	104	29,4	52,0	
Идиос.	136	38,4	90,4	
Омисије	34	9,6	100,0	
Бр. исп.	354	100,0		
Разл. одг.	180			

	4	Ф	П	КП
љутња	34	9,9	9,9	
бес	16	4,7	14,6	
љут	10	2,9	17,5	
свађа	9	2,6	20,2	
Остали	111	32,5	52,6	
Идиос.	126	36,8	89,5	
Омисије	36	10,5	100,0	
Бр. исп.	342	100,0		
Разл. одг.	166			

	5	Ф	П	КП
љутња	43	10,8	10,8	
љубомора	18	4,5	15,4	
непријатељ	18	4,5	19,9	
бес	17	4,3	24,2	
зло	13	3,3	27,5	
Остали	100	25,2	52,6	
Идиос.	142	35,8	88,4	
Омисије	46	11,6	100,0	
Бр. исп.	397	100,0		
Разл. одг.	181			

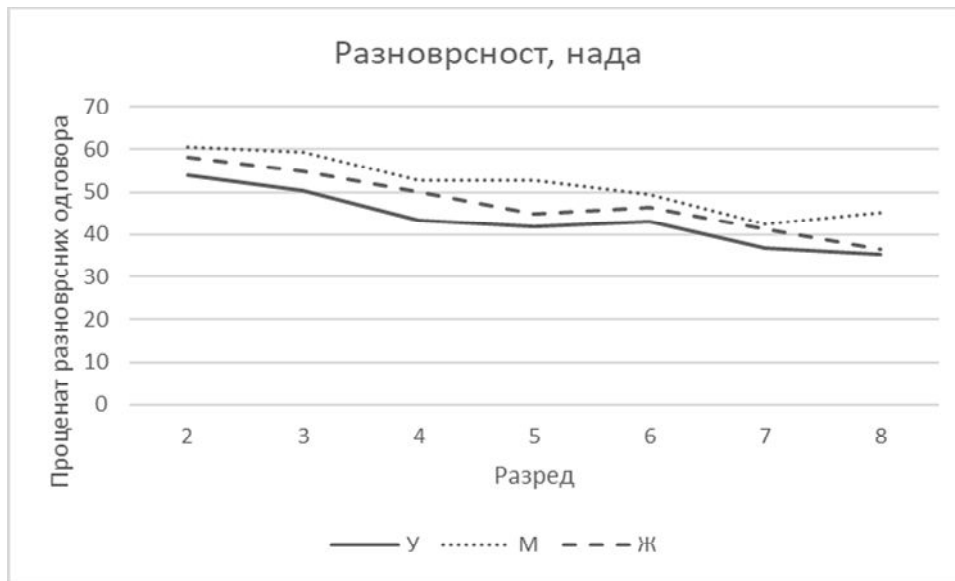
	6	Ф	П	КП
бес	29	8,1	8,1	
љутња	27	7,6	15,7	
љубомора	19	5,3	21,1	
зло	15	4,2	25,3	
непријатељ	11	3,1	28,4	
Остали	78	21,9	50,3	
Идиос.	130	36,5	86,8	
Омисије	47	13,2	100,0	
Бр. исп.	356	100,0		
Разл. одг.	162			

	7	Ф	П	КП
љутња	27	7,6	7,6	
бес	19	5,4	13,0	
зло	19	5,4	18,4	
љубомора	15	4,2	22,6	
непријатељ	9	2,5	25,1	
свађа	8	2,3	27,4	
туга	8	2,3	29,7	
Остали	70	19,8	49,4	
Идиос.	127	35,9	85,3	
Омисије	52	14,7	100,0	
Бр. исп.	354	100,0		
Разл. одг.	159			

	8	Ф	П	КП
бес	23	6,4	6,4	
зло	18	5,0	11,4	
љубомора	17	4,7	16,1	
љутња	11	3,1	19,2	
непријатељ	10	2,8	21,9	
свађа	7	1,9	23,9	
злоба	6	1,7	25,6	
човек	6	1,7	27,2	
Остали	84	23,3	50,6	
Идиос.	119	33,1	83,6	
Омисије	59	16,4	100,0	
Бр. исп.	360	100,0		
Разл. одг.	154			

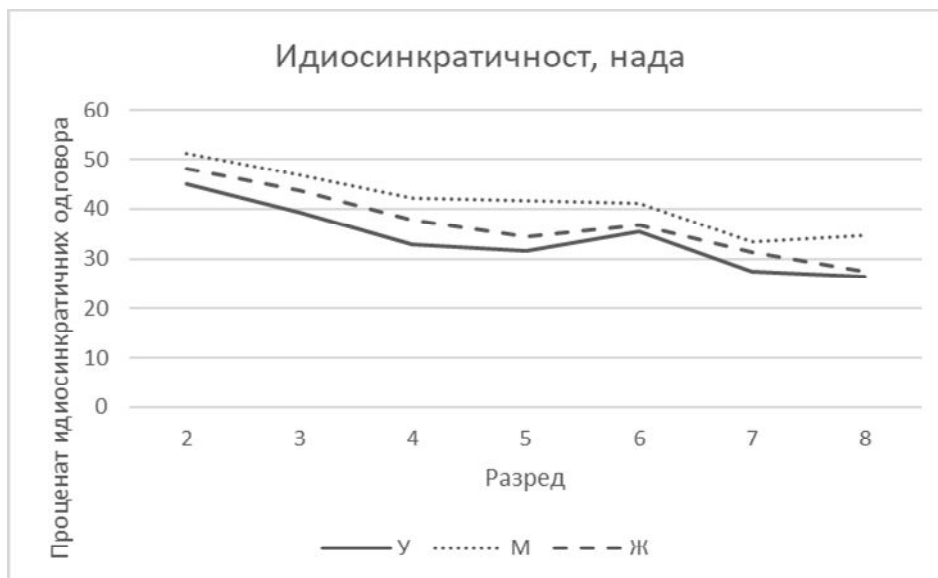

20. Нада

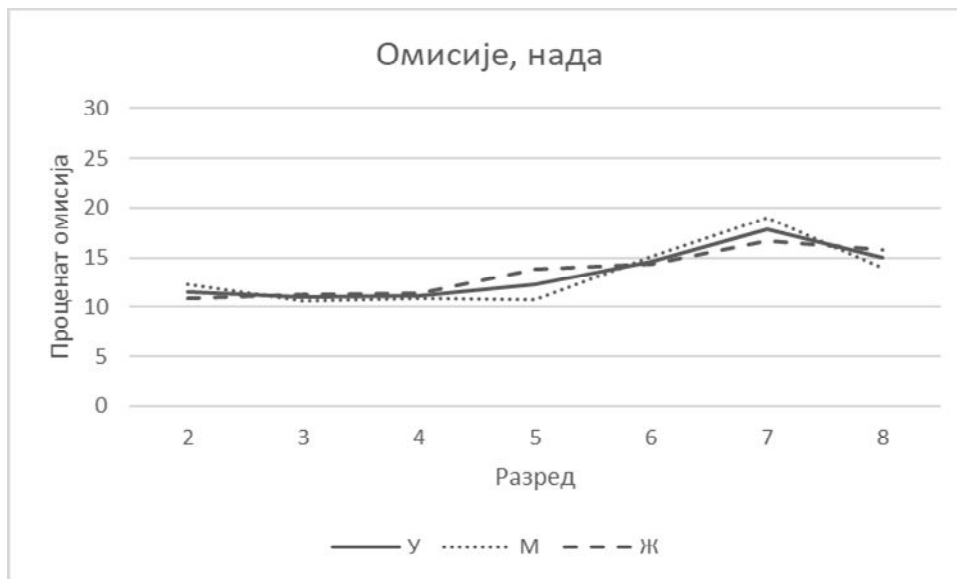
Графикон 20.1. Степен разноврсности за *наду* по разредима.

20.1. По разноврсности *нада* има врло изражен и статистички значајан ($p < 0,0025$) пад, с 54% на 35,3%. Она је прва међу испитиваним дражима током прве две године, а на крају основне школе је на 5. месту што се ове одлике тиче.

Графикон 20.2. Степен идиосинкратичности за *наду* по разредима.

Идиосинкратичност је паралелна разноврсности. И код ње су вредности високе у односу на просечне, а њен пад је такође јак и статистички значајан ($p < 0,0025$) – с 45% на 26,4%.

Графикон 20.3. Степен омисија за *наду* по разредима.

За разлику од других дражи, где у млађим разредима број омисија опада, код *наде* је он у том периоду врло стабилан, али у старијим разредима статистички значајно ($p < 0,0025$) расте и достиже врхунац у 7. разреду. То је посебно наглашено код дечака, као за скоро све друге дражи: *доброта*, *душа*, *живот*, *лепота*, *љубав*, *љубомора*, *мржња*, *нада*, *помоћ*, *самоћа* и *страх*. У односу на друге дражи, она је прво испод просека, а потом изнад њега.

20.2. Анализирано асоцијативно поље је, супротно ономе код, рецимо, *мира*, прво широко, а потом се сужава. То је у вези и са снагом примарног одговора, који је прво прилично слаб, чак најслабији међу испитиваним дражима на најмлађем узрасту, али касније се појачава, да би се постепено уздигао изнад просека за наших 20 дражи. Најјачи асоцијат за *наду* је *срећа* у прва два испитивана разреда, а потом *вера*. Други је присутан од самог почетка у пољу анализе, али је у 2. разреду релативно слаб, док већ следеће године има велик скок у снази. Тај одговор је сигурно оснажен и фразом *вера и нада*.

Творбено повезана с *вером* је глаголска именица *веровање*, а са самом дражи у том односу је глаголски облик *надам се*. Код ове дражи се чланови творбених гнезда задржавају дуже него код већине других. *Веровање* се после јавља и у 5. и 6, а *поверење* у 4. разреду. Годину дана раније се уз поменуто *надам се* појављују *надати се* и *надање*.

Неки од асоцијата постоје на више узраста. *Успех* је у пољу током читаве основне школе, а од 3. разреда је међу три најјача одговора. Најјачи одговор из првих разреда – *срећа* – слаби и нестаје из поља после 6. разреда. *Живот* је у њему до 5. разреда, као и *име*, а *љубав* до 4, па потом поново у 8. разреду. У последња три разреда јавља се *будућност*.

Други асоцијати су присутни на мање узраста. На млађим се јављају: *петица*, *радост*, затим *победа* током две године, *жеља* улази у поље у 4. разреду, да би се у њега вратила у 6. и 7. разреду.

Развојна линија садржаја показује, по разноврсности асоцијација и њиховој творбеној вези с *надом* или *вером*, како ова драж има дифузно значење, које се касније кристалише. О томе сведоче и јачина и истрајност асоцијације *име*, присутне иако је драж намерно написана малим словима, што је требало да испитанике наведе да је не помешају с хомонимичном властитом именицом. То такође потврђује налазе, поменуте у глави о асоцијативној техници (тачка 7.8), који говоре о томе да ће испитаници упутства тумачити на свој начин.

Нада се везује за различите позитивне појмове, најчешће и саме апстрактне: *живот*, *љубав*, *радост*. Деца се надају и конкретнијим стварима, *успеху*, *петици* и *победи*. У старијим разредима апстрактне асоцијације више нису опште позитивне емоције, већ су у питању појмови уже везани за *наду*: *жеља* и *будућност*. Други од њих улази у поље анализе како су, са завршетком школе, ученици натерани да се окрену ка будућим плановима.

20.3. Мушко асоцијативно поље је такође широко у млађим разредима, али се не сужава равномерно, већ остаје релативно широко, с нешто мање асоцијата у 5. и 8. разреду. У њему су нови асоцијати само *оцена* и *шанса* у 3. и *бољи живот* у 7. разреду. Примарни одговори су, посебно у два најмлађа разреда, прилично слаби, тако да у 2. разреду ту позицију чак деле два асоцијата: *име* и *надам се*, а у 3. тај статус има *успех*.

20.4. Женски примарни одговори су и код *наде* јачи него мушки. Асоцијати с тим статусом само у 4. разреду одударају од оних укупних – тада је примарни одговор *успех*. Сужавање њихових анализираних асоцијативних поља паралелно је оном из укупног узорка: током млађих разреда поља су широка, у следећа два су нешто ужа, а у последња два најужа. Код њих само један одговор не постоји и у укупном узорку: *добра оцена* из 4. разреда.

20.5. Асоцијативно-вербални сетови *наде* се по одликама, ширини и садржају јако мењају с годинама. Разноврсних и идиосинкратичних одговора има много на почетку испитивања и њихов број и значајно пада. За разлику од других дражи, код *наде* омисије не опадају током млађих разреда, али и њихов број ипак расте у старијима. За *наду* је занимљиво што творбено повезани одговори дуго остају присутни код оба пола, с приближно једнаким вредностима, мада су у оквиру полно диференцираног поља важнији дечацима него девојчицама. Заједно с асоцијатима слабо повезаним с дражи и slabим примарним одговорима, то показује да је *нада*, посебно на млађим узрастима, за испитанике појам с дифузним и неухватљивим значењем.

	2	Ф	П	КП
срећа	26	3,7	3,7	
надам се	23	3,2	6,9	
име	22	3,1	10,0	
живот	19	2,7	12,7	
успех	19	2,7	15,4	
петица	16	2,3	17,6	
љубав	11	1,6	19,2	
радост	11	1,6	20,7	
вера	10	1,4	22,1	
веровање	7	1,0	23,1	
Остали	144	20,3	43,4	
Идиос.	319	45,0	88,4	
Омисије	82	11,6	100,0	
Бр. исп.	709	100,0		
Разл. одг.	383			

	3	Ф	П	КП
срећа	31	4,4	4,4	
вера	22	3,1	7,5	
успех	20	2,8	10,3	
надам се	15	2,1	12,4	
име	14	2,0	14,3	
живот	12	1,7	16,0	
победа	12	1,7	17,7	
надати се	11	1,5	19,3	
љубав	8	1,1	20,4	
надање	8	1,1	21,5	
Остали	201	28,3	49,8	
Идиос.	279	39,2	89,0	
Омисије	78	11,0	100,0	
Бр. исп.	711	100,0		
Разл. одг.	358			

	4	Ф	П	КП
вера	38	5,2	5,2	
успех	34	4,7	9,9	
срећа	24	3,3	13,2	
живот	16	2,2	15,4	
име	14	1,9	17,3	
жеља	13	1,8	19,1	
љубав	12	1,6	20,7	
надање	11	1,5	22,3	
надати се	11	1,5	23,8	
поверење	11	1,5	25,3	
победа	10	1,4	26,6	
Остали	214	29,4	56,0	
Идиос.	239	32,8	88,9	
Омисије	81	11,1	100,0	
Бр. исп.	728	100,0		
Разл. одг.	316			

	5	Ф	П	КП
вера	65	8,2	8,2	
успех	34	4,3	12,4	
веровање	26	3,3	15,7	
срећа	23	2,9	18,6	
живот	21	2,6	21,2	
име	17	2,1	23,3	
Остали	262	32,9	56,2	
Идиос.	251	31,5	87,7	
Омисије	98	12,3	100,0	
Бр. исп.	797	100,0		
Разл. одг.	335			

	6	Ф	П	КП
вера	72	9,3	9,3	
успех	32	4,1	13,5	
веровање	29	3,8	17,2	
жеља	22	2,8	20,1	
будућност	21	2,7	22,8	
срећа	19	2,5	25,2	
живот	18	2,3	27,6	
Остали	174	22,5	50,1	
Идиос.	273	35,3	85,4	
Омисије	113	14,6	100,0	
Бр. исп.	773	100,0		
Разл. одг.	334			

	7	Ф	П	КП
вера	77	10,0	10,0	
успех	42	5,5	15,5	
будућност	30	3,9	19,4	
жеља	19	2,5	21,8	
Остали	254	33,0	54,9	
Идиос.	210	27,3	82,2	
Омисије	137	17,8	100,0	
Бр. исп.	769	100,0		
Разл. одг.	283			

	8	Ф	П	КП
вера	97	13,0	13,0	
успех	35	4,7	17,7	
будућност	28	3,8	21,5	
љубав	25	3,4	24,8	
Остали	251	33,7	58,5	
Идиос.	197	26,4	85,0	
Омисије	112	15,0	100,0	
Бр. исп.	745	100,0		
Разл. одг.	263			

Нада, укупно

	2	Ф	П	КП
име	14	3,8	3,8	
надам се	14	3,8	7,5	
успех	11	2,9	10,5	
живот	10	2,7	13,1	
срећа	8	2,1	15,3	
петица	7	1,9	17,2	
радост	7	1,9	19,0	
веровање	5	1,3	20,4	
вера	4	1,1	21,4	
љубав	4	1,1	22,5	
Остали	52	13,9	36,5	
Идиос.	191	51,2	87,7	
Омисије	46	12,3	100,0	
Бр. исп.	373	100,0		
Разл. одг.	226			

	3	Ф	П	КП
успех	13	3,7	3,7	
срећа	10	2,8	6,5	
вера	8	2,2	8,7	
име	8	2,2	11,0	
надам се	7	2,0	12,9	
надање	7	2,0	14,9	
победа	6	1,7	16,6	
надати се	5	1,4	18,0	
оцена	4	1,1	19,1	
шанса	4	1,1	20,2	
Остали	79	22,2	42,4	
Идиос.	167	46,9	89,3	
Омисије	38	10,7	100,0	
Бр. исп.	356	100,0		
Разл. одг.	211			

	4	Ф	П	КП
вера	24	6,3	6,3	
успех	17	4,4	10,7	
срећа	15	3,9	14,6	
надати се	7	1,8	16,4	
веровање	6	1,6	18,0	
жеља	6	1,6	19,5	
живот	6	1,6	21,1	
име	6	1,6	22,7	
љубав	6	1,6	24,2	
Остали	87	22,7	46,9	
Идиос.	162	42,2	89,1	
Омисије	42	10,9	100,0	
Бр. исп.	384	100,0		
Разл. одг.	203			

	5	Ф	П	КП
вера	25	6,3	6,3	
веровање	15	3,8	10,0	
успех	13	3,3	13,3	
име	11	2,8	16,0	
срећа	11	2,8	18,8	
живот	9	2,3	21,1	
Остали	106	26,6	47,6	
Идиос.	166	41,6	89,2	
Омисије	43	10,8	100,0	
Бр. исп.	399	100,0		
Разл. одг.	211			

	6	Ф	П	КП
вера	36	8,8	8,8	
веровање	14	3,4	12,3	
успех	14	3,4	15,7	
срећа	10	2,5	18,1	
будућност	9	2,2	20,3	
жеља	9	2,2	22,5	
живот	9	2,2	24,8	
име	9	2,2	27,0	
Остали	68	16,7	43,6	
Идиос.	168	41,2	84,8	
Омисије	62	15,2	100,0	
Бр. исп.	408	100,0		
Разл. одг.	202			

	7	Ф	П	КП
вера	31	7,6	7,6	
будућност	19	4,6	12,2	
успех	19	4,6	16,8	
веровање	10	2,4	19,3	
жеља	10	2,4	21,7	
срећа	10	2,4	24,1	
бољи живот	8	2,0	26,1	
Остали	88	21,5	47,6	
Идиос.	137	33,4	81,0	
Омисије	78	19,0	100,0	
Бр. исп.	410	100,0		
Разл. одг.	175			

	8	Ф	П	КП
вера	39	10,3	10,3	
успех	16	4,2	14,5	
будућност	12	3,2	17,7	
жеља	11	2,9	20,6	
Остали	117	30,9	51,5	
Идиос.	131	34,6	86,0	
Омисије	53	14,0	100,0	
Бр. исп.	379	100,0		
Разл. одг.	171			

Нада, мушкарци

	2	Ф	П	КП
срећа	18	5,4	5,4	
живот	9	2,7	8,2	
надам се	9	2,7	10,9	
петица	9	2,7	13,6	
име	8	2,4	16,0	
успех	8	2,4	18,4	
љубав	7	2,1	20,5	
вера	6	1,8	22,4	
надати се	5	1,5	23,9	
Остали	57	17,2	41,1	
Идиос.	159	48,0	89,1	
Омисије	36	10,9	100,0	
Бр. исп.	331	100,0		
Разл. одг.	193			

	3	Ф	П	КП
срећа	21	5,9	5,9	
вера	14	4,0	9,9	
живот	9	2,5	12,4	
љубав	8	2,3	14,7	
надам се	8	2,3	16,9	
успех	7	2,0	18,9	
име	6	1,7	20,6	
надати се	6	1,7	22,3	
победа	6	1,7	24,0	
Остали	74	20,9	44,9	
Идиос.	155	43,8	88,7	
Омисије	40	11,3	100,0	
Бр. исп.	354	100,0		
Разл. одг.	194			

	4	Ф	П	КП
успех	17	5,0	5,0	
вера	14	4,1	9,1	
живот	9	2,6	11,7	
срећа	9	2,6	14,3	
име	8	2,3	16,7	
жеља	7	2,0	18,7	
љубав	6	1,8	20,5	
надање	6	1,8	22,2	
поверење	6	1,8	24,0	
добра оцена	5	1,5	25,4	
лепа	5	1,5	26,9	
победа	5	1,5	28,4	
школа	5	1,5	29,8	
Остали	72	21,1	50,9	
Идиос.	129	37,7	88,6	
Омисије	39	11,4	100,0	
Бр. исп.	342	100,0		
Разл. одг.	171			

	5	Ф	П	КП
вера	40	10,1	10,1	
успех	21	5,3	15,4	
живот	12	3,0	18,4	
срећа	12	3,0	21,4	
веровање	11	2,8	24,2	
Остали	109	27,5	51,6	
Идиос.	137	34,5	86,1	
Омисије	55	13,9	100,0	
Бр. исп.	397	100,0		
Разл. одг.	178			

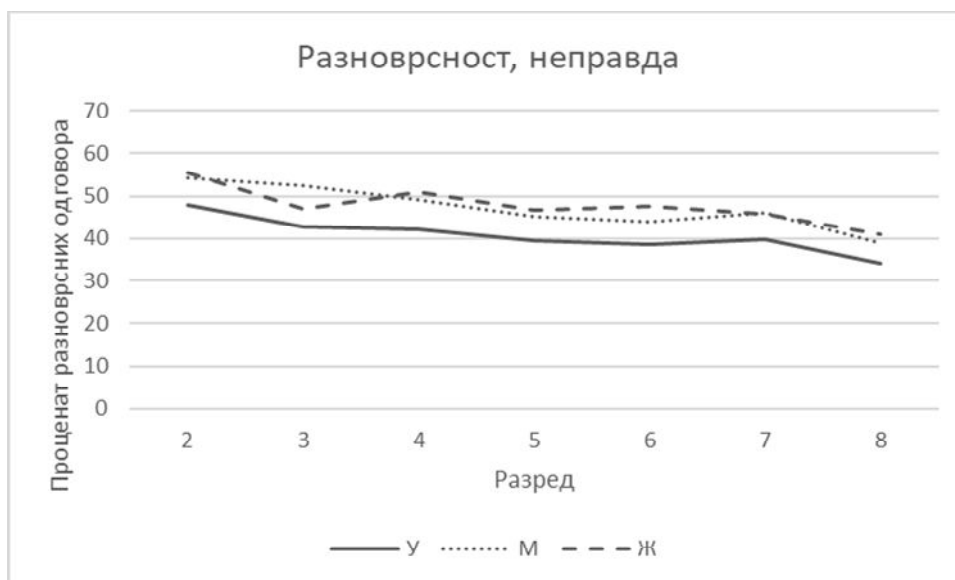
	6	Ф	П	КП
вера	34	9,6	9,6	
успех	18	5,1	14,6	
веровање	15	4,2	18,8	
жеља	13	3,7	22,5	
будућност	12	3,4	25,8	
срећа	9	2,5	28,4	
Остали	73	20,5	48,9	
Идиос.	131	36,8	85,7	
Омисије	51	14,3	100,0	
Бр. исп.	356	100,0		
Разл. одг.	165			

	7	Ф	П	КП
вера	46	13,0	13,0	
успех	22	6,2	19,2	
Остали	116	32,8	52,0	
Идиос.	111	31,4	83,3	
Омисије	59	16,7	100,0	
Бр. исп.	354	100,0		
Разл. одг.	146			

	8	Ф	П	КП
вера	58	16,1	16,1	
успех	19	5,3	21,4	
љубав	18	5,0	26,4	
будућност	16	4,4	30,8	
Остали	93	25,8	56,7	
Идиос.	99	27,5	84,2	
Омисије	57	15,8	100,0	
Бр. исп.	360	100,0		
Разл. одг.	131			

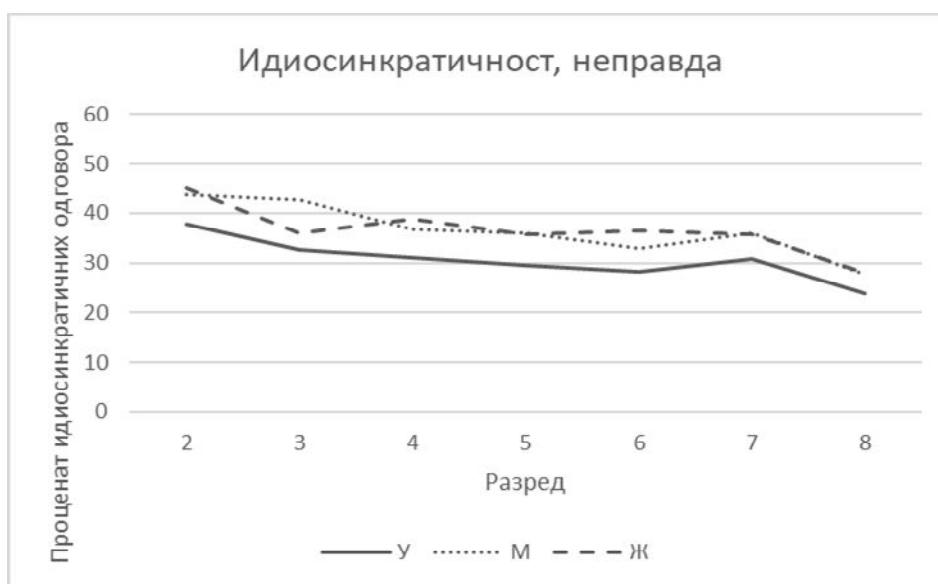
Нада, жене

21. Неправда

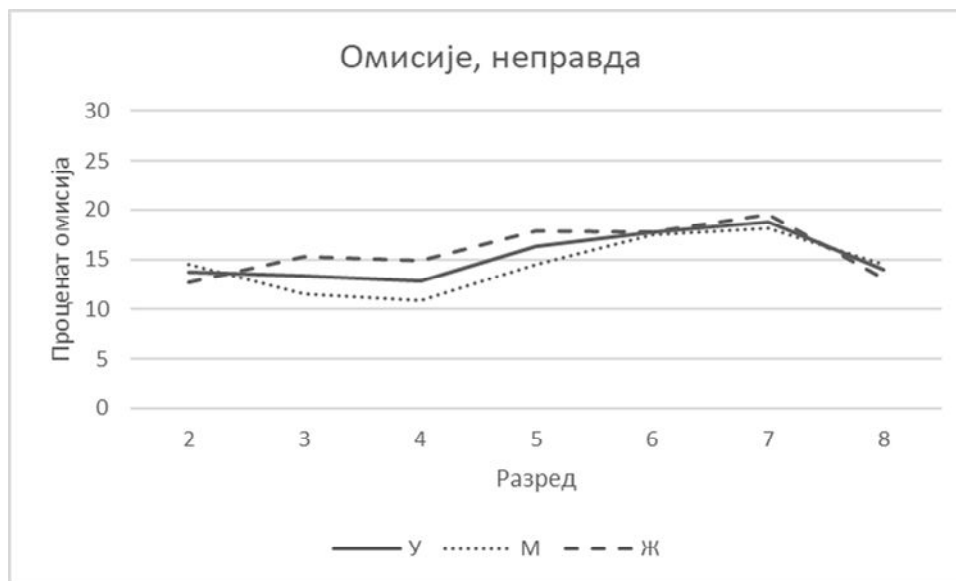
Графикон 21.1. Степен разноврсности за *неправду* по разредима.

21.1. Разноврсност и идиосинкратичност код *неправде* имају на почетку вредности нешто више од просечних, али до краја основне школе им се приближавају, тако да је пад израженији (статистички значајно на нивоу $p < 0,0025$).

Графикон 21.2. Степен идиосинкратичности за *неправду* по разредима.

Графикон 21.3. Степен омисија за *неправду* по разредима.

По броју омисија *неправда* је у врху испитиваних дражи, осим на почетку и крају испитивања. Промене у броју омисија нису статистички значајне.

21.2. Примарни одговори су релативно слаби и чак постају слабији с годинама. То је посебно приметно када *правда*, најјачи одговор до 5. разреда, ослаби, па га замене, редом, *школа*, *лаж* и *живот* из последње три године. *Правда* је једноставан одговор, настао тако што је дражи одузета почетна негација, а каснији одговори указују на то колико је *неправда* дифузан појам, који с многим другим ствара слабије везе.

До 5. разреда прву тријаду по снази чине *правда*, *љутња* и *лаж*, а потом *школа*, *лаж* и *правда*, изнад којих се на крају пробија *живот*. Тријада је довољно јака да сама чини читаво анализирано поље у прве две године, а потом јој прилазе други асоцијати: *крађа*, *туга*, *Ђорђе*⁸⁷; *живот*, *суд*, *мржња*, *варање*, *зло*, *издаја*, *судија*; *закон*, *оцена*; *политика*, *оцене*.

У овим асоцијацијама видимо, пре свега, изазиваче *неправде* и емотивне реакције на њу. *Неправда* је нешто *лоше* и *зло*, те изазива негативне емоције: *љутњу*, *тугу*, па чак и *мржњу*. Узроци су јој објективно негативне ствари: увек јака и присутна *лаж*, затим *крађа*, *варање* и *издаја*. *Зло* се може схватити и као оцена неправде, али и као именица, па тиме и још један изазивач *неправде*.

⁸⁷ Везано само за једну локацију, као јаке асоцијације поменуте у поглављу о *мржњи*. Као ни тамо, ни овде није било показатеља да процедура није поштована.

Но, многе од асоцијата повезаних с *неправдом* чине појмови који нису, или бар не би требало да буду, негативни сами по себи: *школа, оцена, суд, судија, закон, политика*. Заједничко за све ове асоцијате јесте то што они представљају ауторитете у животу, и то далеке, безличне ауторитете који некако ограничавају испитанике. Почетком старијих разреда типичан ауторитет за школарце јесте *школа*, чија се битност за ову драж временом појачава, а придружују јој се и инструменти неправде: *оцене*. Слични асоцијати, али присутни код још старијих испитаника, биће институција која има власт ван школе, у даљем животу – *суд*, а у њему оличење хладног, ограничавајућег ауторитета – *судија*. Код најстаријих ту улогу поприма *политика*, која има још шири утицај на живот. Судски и политички систем имају тако везе и с лажима и крађама поменутих раније. Оба инструменте своје неправде налазе у *закону*. С обзиром на свеприсутност и важност поменутих ауторитета, не чуди што је и сам *живот* оцењен као неправедан – и он се види као сила која нема разумевања за наше испитанике.

21.3. За дечаке примарни одговори су мало јачи него они у укупном узорку, а чине их само *правда* и *школа*. И поред тога, њихова асоцијативна поља су шира у старијим разредима. Неколико одговора везаних за ауторитете јаче је код дечака: *школа, судија, политика*. Фреквенција другог је вероватно подстакнута њиховом већом окренутошћу спорту, посебно фудбалу. То је видљиво у многим анкетама, као и у одговору *пораз*. *Политика* се јавља годину дана раније него у укупном узорку, а њено оличење присутно је у асоцијацији чија је снага била испод прага за анализу у том узорку: *Вучић*. Сукоб са званичним ауторитетом, државом и судством, може се приметити и у асоцијацији *затвор* на крају школовања.

21.4. За девојчице примарни одговори су мало слабији него у укупном узорку, а за њих су као извор *неправде* на крају школовања важнији *лаж* и *живот*. Појам лажи налази свој израз чак у неколико јаких асоцијата: *лаж, лажи, неистина, није истина*. Иако су асоцијације на ауторитете, као и *правда* сама, слабије код девојчица, треба нагласити да су оне које се односе на емотивне реакције на *неправду* полно уједначене.

21.5. *Неправда* изазива мање одговора, који су у просеку разноврснији и идиосинкратичнији него они код осталих дражи. Асоцијације сликају изазиваче

неправде и емоције којима се реагује на њу. Осим негативних појмова, у улози изазивача јавља се група асоцијата који представљају ауторитете који на неки начин блокирају испитанике. Ти одговори су важнији у мушком асоцијативном пољу. За девојчице су битније *лажи*, изражене кроз више различитих асоцијација. Овде би се могло поновити тумачење многих других асоцијативних поља – током одрастања, образовања и васпитања испитанице су упућене на то да се окрену ономе што је друштвено прихватљиво, док су испитаници усмеренији ка индивидуалном и чешће се сукобљавају с друштвом и његовим правилима.

	2	Ф	П	КП
правда	52	7,3	7,3	
лљтња	32	4,5	11,8	
лаж	15	2,1	14,0	
Остали	245	34,6	48,5	
Идиос.	268	37,8	86,3	
Омисије	97	13,7	100,0	
Бр. исп.	709	100,0		
Разл. одг.	339			

	3	Ф	П	КП
правда	71	10,0	10,0	
лљтња	29	4,1	14,1	
лаж	18	2,5	16,6	
Остали	266	37,4	54,0	
Идиос.	232	32,6	86,6	
Омисије	95	13,4	100,0	
Бр. исп.	711	100,0		
Разл. одг.	305			

	4	Ф	П	КП
правда	45	6,2	6,2	
лљтња	24	3,3	9,5	
лаж	23	3,2	12,6	
туга	18	2,5	15,1	
крађа	14	1,9	17,0	
Ђорђе	12	1,6	18,7	
Остали	273	37,5	56,2	
Идиос.	226	31,0	87,2	
Омисије	93	12,8	100,0	
Бр. исп.	728	100,0		
Разл. одг.	308			

	5	Ф	П	КП
правда	65	8,2	8,2	
лаж	36	4,5	12,7	
лљтња	26	3,3	15,9	
туга	25	3,1	19,1	
школа	19	2,4	21,5	
Остали	260	32,6	54,1	
Идиос.	236	29,6	83,7	
Омисије	130	16,3	100,0	
Бр. исп.	797	100,0		
Разл. одг.	316			

	6	Ф	П	КП
школа	33	4,3	4,3	
лаж	26	3,4	7,6	
правда	23	3,0	10,6	
живот	21	2,7	13,3	
лљтња	19	2,5	15,8	
суд	17	2,2	18,0	
туга	16	2,1	20,1	
мржња	13	1,7	21,7	
варање	12	1,6	23,3	
зло	11	1,4	24,7	
издаја	9	1,2	25,9	
судија	9	1,2	27,0	
Остали	208	26,9	53,9	
Идиос.	219	28,3	82,3	
Омисије	137	17,7	100,0	
Бр. исп.	773	100,0		
Разл. одг.	299			

	7	Ф	П	КП
лаж	33	4,3	4,3	
школа	28	3,6	7,9	
правда	24	3,1	11,1	
живот	23	3,0	14,0	
лљтња	18	2,3	16,4	
суд	17	2,2	18,6	
туга	15	2,0	20,5	
зло	13	1,7	22,2	
закон	11	1,4	23,7	
мржња	11	1,4	25,1	
оцена	9	1,2	26,3	
Остали	186	24,2	50,5	
Идиос.	237	30,8	81,3	
Омисије	144	18,7	100,0	
Бр. исп.	769	100,0		
Разл. одг.	307			

	8	Ф	П	КП
живот	42	5,6	5,6	
правда	35	4,7	10,3	
школа	35	4,7	15,0	
лаж	32	4,3	19,3	
лљтња	19	2,6	21,9	
политика	19	2,6	24,4	
суд	16	2,1	26,6	
оцене	13	1,7	28,3	
Остали	252	33,8	62,1	
Идиос.	178	23,9	86,0	
Омисије	104	14,0	100,0	
Бр. исп.	745	100,0		
Разл. одг.	254			

Неправда, укупно

	2	Ф	П	КП
правда	25	6,7	6,7	
љутња	12	3,2	9,9	
лоше	9	2,4	12,3	
лаж	8	2,1	14,5	
није фер	8	2,1	16,6	
Калимеро	7	1,9	18,5	
Остали	87	23,3	41,8	
Идиос.	163	43,7	85,5	
Омисије	54	14,5	100,0	
Бр. исп.	373	100,0		
Разл. одг.	202			

	3	Ф	П	КП
правда	39	11,0	11,0	
љутња	11	3,1	14,0	
Остали	113	31,7	45,8	
Идиос.	152	42,7	88,5	
Омисије	41	11,5	100,0	
Бр. исп.	356	100,0		
Разл. одг.	187			

	4	Ф	П	КП
правда	26	6,8	6,8	
љутња	12	3,1	9,9	
Ђорђе	10	2,6	12,5	
лаж	10	2,6	15,1	
крађа	9	2,3	17,4	
лоше	9	2,3	19,8	
варање	7	1,8	21,6	
Остали	118	30,7	52,3	
Идиос.	141	36,7	89,1	
Омисије	42	10,9	100,0	
Бр. исп.	384	100,0		
Разл. одг.	189			

	5	Ф	П	КП
правда	40	10,0	10,0	
лаж	17	4,3	14,3	
школа	14	3,5	17,8	
љутња	13	3,3	21,1	
туга	10	2,5	23,6	
Остали	104	26,1	49,6	
Идиос.	143	35,8	85,5	
Омисије	58	14,5	100,0	
Бр. исп.	399	100,0		
Разл. одг.	180			

	6	Ф	П	КП
школа	19	4,7	4,7	
живот	15	3,7	8,3	
правда	13	3,2	11,5	
лаж	11	2,7	14,2	
љутња	11	2,7	16,9	
варање	8	2,0	18,9	
суд	8	2,0	20,8	
зло	7	1,7	22,5	
мржња	7	1,7	24,3	
судија	7	1,7	26,0	
туга	7	1,7	27,7	
крађа	6	1,5	29,2	
издаја	5	1,2	30,4	
Остали	79	19,4	49,8	
Идиос.	134	32,8	82,6	
Омисије	71	17,4	100,0	
Бр. исп.	408	100,0		
Разл. одг.	180			

	7	Ф	П	КП
школа	16	3,9	3,9	
правда	15	3,7	7,6	
лаж	14	3,4	11,0	
љутња	9	2,2	13,2	
живот	8	2,0	15,1	
зло	7	1,7	16,8	
суд	7	1,7	18,5	
оцена	6	1,5	20,0	
судија	6	1,5	21,5	
туга	6	1,5	22,9	
Вучић	5	1,2	24,1	
држава	5	1,2	25,4	
закон	5	1,2	26,6	
лагање	5	1,2	27,8	
мржња	5	1,2	29,0	
оцене	5	1,2	30,2	
пораз	5	1,2	31,5	
лош	4	1,0	32,4	
политика	4	1,0	33,4	
Остали	52	12,7	46,1	
Идиос.	147	35,9	82,0	
Омисије	74	18,0	100,0	
Бр. исп.	410	100,0		
Разл. одг.	189			

	8	Ф	П	КП
правда	21	5,5	5,5	
школа	21	5,5	11,1	
политика	15	4,0	15,0	
живот	14	3,7	18,7	
лаж	14	3,7	22,4	
љутња	10	2,6	25,1	
суд	10	2,6	27,7	
судија	10	2,6	30,3	
туга	7	1,8	32,2	
Вучић	6	1,6	33,8	
затвор	6	1,6	35,4	
Остали	85	22,4	57,8	
Идиос.	105	27,7	85,5	
Омисије	55	14,5	100,0	
Бр. исп.	379	100,0		
Разл. одг.	148			

Неправда, мушкарци

	2	Ф	П	КП
правда	26	7,9	7,9	
љутња	20	6,0	13,9	
лаж	7	2,1	16,0	
Остали	87	26,3	42,3	
Идиос.	149	45,0	87,3	
Омисије	42	12,7	100,0	
Бр. исп.	331	100,0		
Разл. одг.	184			

	3	Ф	П	КП
правда	32	9,0	9,0	
љутња	18	5,1	14,1	
лаж	11	3,1	17,2	
свађа	11	3,1	20,3	
Остали	101	28,5	48,9	
Идиос.	127	35,9	84,7	
Омисије	54	15,3	100,0	
Бр. исп.	354	100,0		
Разл. одг.	167			

	4	Ф	П	КП
правда	19	5,6	5,6	
лаж	13	3,8	9,4	
љутња	12	3,5	12,9	
туга	12	3,5	16,4	
казна	7	2,0	18,4	
крађа	5	1,5	19,9	
није истина	5	1,5	21,3	
Остали	85	24,9	46,2	
Идиос.	133	38,9	85,1	
Омисије	51	14,9	100,0	
Бр. исп.	342	100,0		
Разл. одг.	174			

	5	Ф	П	КП
правда	25	6,3	6,3	
лаж	19	4,8	11,1	
туга	15	3,8	14,9	
љутња	13	3,3	18,1	
Остали	112	28,2	46,3	
Идиос.	142	35,8	82,1	
Омисије	71	17,9	100,0	
Бр. исп.	397	100,0		
Разл. одг.	186			

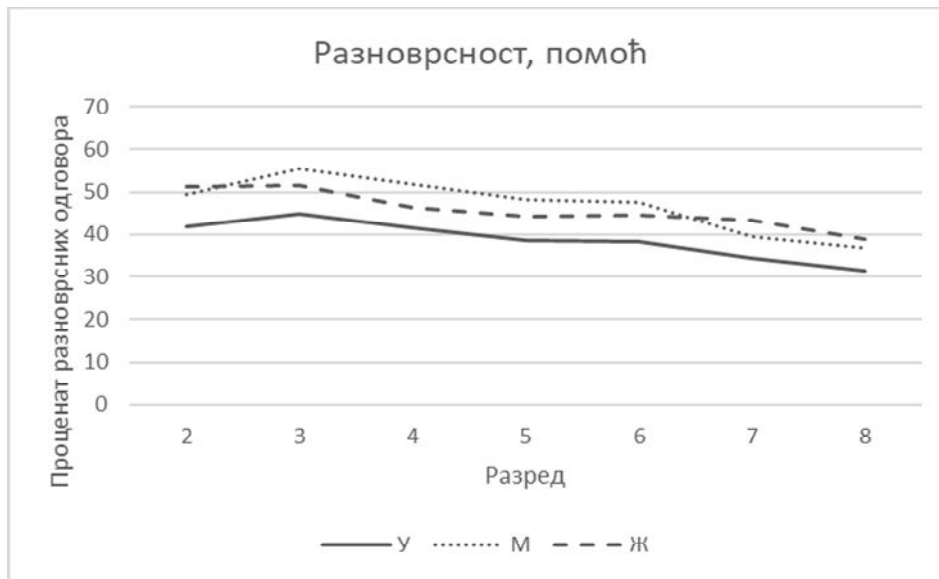
	6	Ф	П	КП
лаж	15	4,2	4,2	
школа	14	3,9	8,1	
правда	9	2,5	10,7	
суд	9	2,5	13,2	
туга	9	2,5	15,7	
љутња	8	2,2	18,0	
живот	6	1,7	19,7	
мржња	6	1,7	21,3	
лажи	5	1,4	22,8	
свађа	5	1,4	24,2	
затвор	4	1,1	25,3	
зло	4	1,1	26,4	
издаја	4	1,1	27,5	
лоше	4	1,1	28,7	
неистина	4	1,1	29,8	
оцена	4	1,1	30,9	
Остали	53	14,9	45,8	
Идиос.	130	36,5	82,3	
Омисије	63	17,7	100,0	
Бр. исп.	356	100,0		
Разл. одг.	170			

	7	Ф	П	КП
лаж	19	5,4	5,4	
живот	15	4,2	9,6	
школа	11	3,1	12,7	
суд	10	2,8	15,5	
љутња	9	2,5	18,1	
туга	9	2,5	20,6	
правда	7	2,0	22,6	
закон	6	1,7	24,3	
зло	6	1,7	26,0	
мржња	6	1,7	27,7	
Остали	61	17,2	44,9	
Идиос.	126	35,6	80,5	
Омисије	69	19,5	100,0	
Бр. исп.	354	100,0		
Разл. одг.	162			

	8	Ф	П	КП
живот	28	7,8	7,8	
лаж	18	5,0	12,8	
правда	14	3,9	16,7	
школа	14	3,9	20,6	
љутња	9	2,5	23,1	
оцене	9	2,5	25,6	
људи	8	2,2	27,8	
Остали	112	31,1	58,9	
Идиос.	101	28,1	86,9	
Омисије	47	13,1	100,0	
Бр. исп.	360	100,0		
Разл. одг.	148			

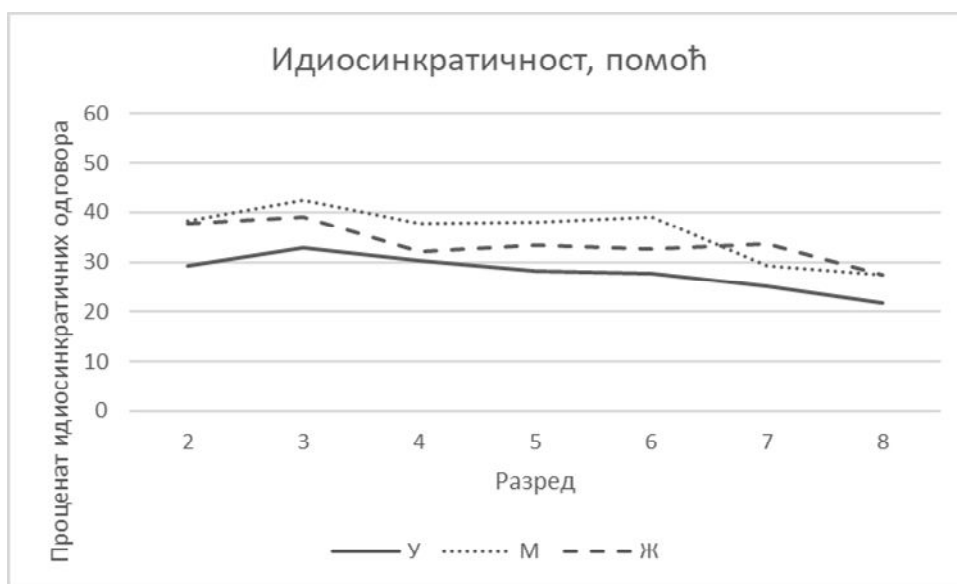
Неправда, жене

22. Помоћ

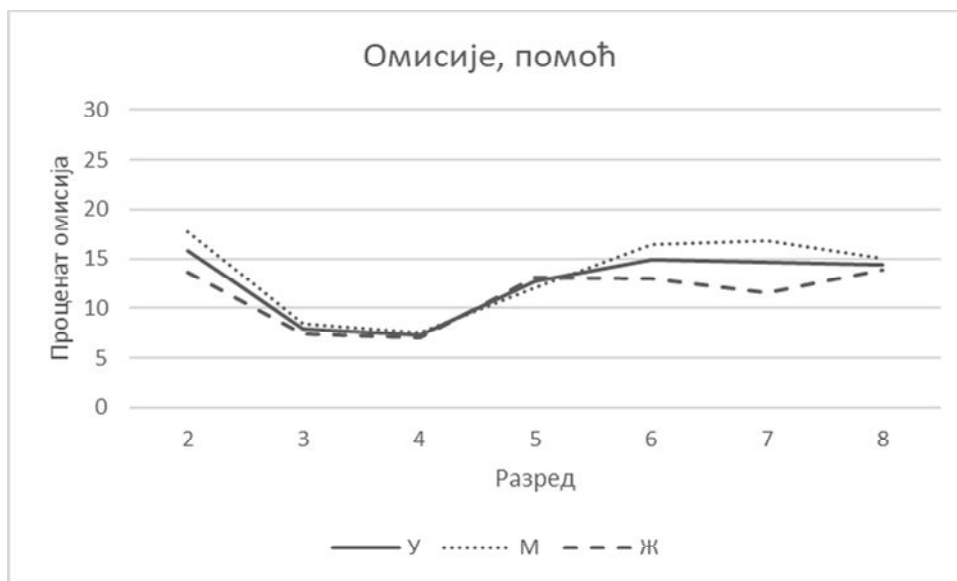

Графикон 22.1. Степен разноврсности за *помоћ* по разредима.

22.1. Што се одлика асоцијативног поља тиче, *помоћ* је по вредностима врло блиска просеку. Ипак, пад је нешто стрмији (статистички значајно на нивоу $p < 0,0025$), посебно због благог раста у 3. разреду. У поређењу са стањем у 5. разреду, сва кретања од млађих разреда или ка оним старијим статистички су значајна код оба пола ($p < 0,0025$), али разлике између полова нису значајне.

Графикон 22.2. Степен идиосинкратичности за *помоћ* по разредима.

Графикон 22.3. Степен омисија за *помоћ* по разредима.

Иако су у целини блиске просеку и иако су им трендови слични, омисија има нешто више у 2. разреду. Пад од 2. до 3. и 4. разреда статистички је значајан на нивоу $p < 0,0025$, што важи и за раст од 4. до било ког од старијих разреда.

22.2. По снази примарних одговора *помоћ* је при дну испитиваних дражи и само је у последњој години у средини читаве групе. Током основне школе постоје четири примарна одговора. У првој испитиваној години то је узвик *упомоћ*, мотивисан почетном речју. Следеће две године најјачи је *друг*, а потом се наизменично смењују *доброта* и *хитна*. Сви они показују неколико битних типова асоцијација на ову драж: једноставне творбено повезане одговоре из млађих разреда, фразе, пружаоце *помоћи* и њихове одлике.

Асоцијативно поље се у 3. разреду нагло повећава и тад је друго по ширини од свих испитиваних поља. С 23 одговора за један је иза *лепоте* у 5. разреду. Као и код те друге дражи, у том тренутку у пољу има и асоцијата са снагом мањом од 1%. После тога се поље сужава, све док се у 8. разреду не сведе на пет асоцијата.

Одговори на *помоћ* могу се поделити у неколико група. Прва се директније везује за саму реч-драж, творећи било творбено гнездо, било синтагме око ње. Представници обеју подгрупа јављају се већ од 2. разреда: *упомоћ*, *помоћи*,

помагање; *хитна, хитна помоћ*. Као код *љубоморе*, у следећем разреду једноставном негацијом се твори нестандардни антоним *непомоћ*, што сведочи о томе да је творбени систем жив и продуктиван, те да његови производи још нису окоштали у општеприхваћене „одрасле“ облике. Та реч одмах нестаје, али остале се неко време задржавају. Оне из творбеног гнезда излазе из поља анализе преласком у старије разреде, али оне синтагматске опстају, јачају и чак се богате асоцијацијом *прва* од 6. разреда.

Помоћ такође изазива асоцијације на ситуационе оквире у вези с тим појмом. И ту се јављају две подгрупе: ситуације у којима је потребна *помоћ* и пружаоци те *помоћи*. Најмлађима треба помоћи кад нешто у њима изазове *страх*. Мало старији могу упасти у *невољу* или им нешто може нанети *повреду*. Из те подгрупе најдуже је у пољу анализе *невоља*, од 3. до 6. разреда. Када се неке помогне, изражава се *доброта*, што је од почетка до краја испитивања био један од најјачих асоцијата, а *помоћ* узрокује *срећу* и пружа *спас*, што су два слаба асоцијата из 3. разреда.

Типични пружаоци (или, можда, примаоци) *помоћи* од почетка су *друг*, па потом синонимни *пријатељ(и)*, те *другари* и *другарица*. *Друг* се до 7. разреда задржава у пољу као врло јак асоцијат, док *пријатељ* такав остаје и годину дана касније. У млађим разредима јачи је први, а у старијим други. У 3. разреду постоје и изведенице од тих именица: *другарство* и *пријатељство*, а прва се јавља и две године касније.

Осим вршњака помоћи могу и ауторитети. У 3. разреду ту су: *мама, лекар, људи* и *учитељица*. Годину касније, једино се *учитељица* не само задржава већ и појачава, а *маму* замењују *родитељи*. Ови асоцијати показују неколико типова ауторитета, а сви су они у стварности ситуационо блиски деци. Деци су надређени у институцијама у којима се она крећу: у породици, у школи и у дому здравља, односно у *болници*, која је одговор у 2, 3, 6. и 7. разреду. С *лекаром* и *болницом* је повезана раније поменута асоцијација *хитна (помоћ)*, али сматрамо да је већи део њене јачине узрокован колокацијом, тј. пре лингвистичким него концептуалним асоцијацијама. Асоцијације на ауторитете нестају у старијим разредима како се испитаници осамостаљују, еманципују, те се као пружаоци *помоћи* задржавају само особе једнаке испитаницима.

22.3. Дечацима је примарни одговор у старијим разредима само *хитна*. Тај одговор је у целини јачи него у укупном узорку. Асоцијативна поља су по ширини слична оним просечним, с тим што је оно у 2. разреду уже. Код дечака се јавља више одговора из творбеног гнезда полазне речи: *помоћан*, *помагати*. Једини преостали асоцијат којег нема у општем речнику јесте *радња*, а сва три су у пољу само у 3. разреду.

22.4. Девојачки примарни одговор је у старијим разредима само *доброта*. Њихова асоцијативна поља су изузетно широка на млађим узрастима и постепено се сужавају. С обзиром на то да се у 2. разреду јавља 22 асоцијата, не чуди што се међу њима налазе и они којих нема у укупном узорку. И код њих има више одговора из творбеног гнезда или оних створених по сазвучју: *помози ми*, *моћ*, *помогнем*, *помози*. Ту је неколико апстрактних појмова: *љубав*, *туга*, *захвалност*. Као слабији асоцијати јављају се придеви *болестан* и *добар*, те именичке јединице *домаћи* и *добро дело* – сви у млађим разредима. У старијим је нов асоцијат само падежни атрибут *пријатеља*, вероватно потпомогнут употребом одговарајуће синтагме у популарној култури. Иначе, девојчице су те које дају све асоцијације *другарица* из укупног узорка, што одговара тенденцији ка стварању истополних кругова пријатеља, која је присутна код деце.

22.5. *Помоћ* је близу просечних вредности по разноврсности, идиосинкратичности и постотку одговора који изазива. Број асоцијација које улазе у анализу је релативно велик, посебно у 3. разреду. Поље на почетку има много слабих асоцијата, а на крају неколико јачих. Ова реч изазива доста лингвистички заснованих асоцијација, творбено и синтагматски центрираних око дражи. Оне друге се односе на ситуациони оквир у коме је, с једне стране, некоме – вероватно испитанику – потребна *помоћ*, коју, с друге, неко пружа. Пружаоци могу бити особе истог или вишег статуса. Ауторитети и творбено засноване асоцијације присутни су у млађим разредима, а увек су ту *пријатељи* и допуне фраза, који временом једини преостају. Међу половима има разлике у примарним одговорима на старијим узрастима – док је за дечаке важнија језички утемељена реакција *хитна*, за девојчице је то особина онога ко помаже – *доброта*. Донекле се између полова поља разликују по ширини, али асоцијације у њима врло су сличне, с мањим изузецима.

	2	Ф	П	КП
упомоћ	34	4,8	4,8	
доброта	20	2,8	7,6	
друг	17	2,4	10,0	
помоћи	14	2,0	12,0	
хитна	12	1,7	13,7	
хитна помоћ	12	1,7	15,4	
помагање	10	1,4	16,8	
страх	10	1,4	18,2	
Остали	261	36,8	55,0	
Идиос.	207	29,2	84,2	
Омисије	112	15,8	100,0	
Бр. исп.	709	100,0		
Разл. одг.	298			

	3	Ф	П	КП
друг	23	3,2	3,2	
доброта	19	2,7	5,9	
помоћи	17	2,4	8,3	
хитна	16	2,3	10,5	
другарство	15	2,1	12,7	
пријатељ	15	2,1	14,8	
непомоћ	14	2,0	16,7	
помагање	13	1,8	18,6	
невоља	11	1,5	20,1	
мама	10	1,4	21,5	
упомоћ	10	1,4	22,9	
хитна помоћ	10	1,4	24,3	
другари	9	1,3	25,6	
пријатељство	9	1,3	26,9	
болница	7	1,0	27,8	
добар	7	1,0	28,8	
помагати	7	1,0	29,8	
другарица	6	,8	30,7	
лекар	6	,8	31,5	
људи	6	,8	32,3	
спас	6	,8	33,2	
срећа	6	,8	34,0	
учитељица	6	,8	34,9	
Остали	184	25,9	60,8	
Идиос.	223	31,4	92,1	
Омисије	56	7,9	100,0	
Бр. исп.	711	100,0		
Разл. одг.	319			

	4	Ф	П	КП
друг	34	4,7	4,7	
пријатељ	26	3,6	8,2	
доброта	23	3,2	11,4	
невоља	16	2,2	13,6	
хитна	16	2,2	15,8	
болница	14	1,9	17,7	
хитна помоћ	13	1,8	19,5	
помагање	12	1,6	21,2	
учитељица	12	1,6	22,8	
другари	10	1,4	24,2	
пријатељи	10	1,4	25,5	
повреда	9	1,2	26,8	
помоћи	9	1,2	28,0	
родитељи	9	1,2	29,3	
страх	9	1,2	30,5	
Остали	233	32,0	62,5	
Идиос.	220	30,2	92,7	
Омисије	53	7,3	100,0	
Бр. исп.	728	100,0		
Разл. одг.	304			

	5	Ф	П	КП
доброта	44	5,5	5,5	
хитна	40	5,0	10,5	
пријатељ	35	4,4	14,9	
друг	23	2,9	17,8	
невоља	21	2,6	20,5	
пријатељи	19	2,4	22,8	
хитна помоћ	13	1,6	24,5	
другари	12	1,5	26,0	
другарство	12	1,5	27,5	
Остали	252	31,6	59,1	
Идиос.	225	28,2	87,3	
Омисије	101	12,7	100,0	
Бр. исп.	797	100,0		
Разл. одг.	309			

	7	Ф	П	КП
доброта	48	6,2	6,2	
хитна	47	6,1	12,4	
пријатељ	44	5,7	18,1	
друг	22	2,9	20,9	
болница	20	2,6	23,5	
пријатеља	16	2,1	25,6	
хитна помоћ	15	2,0	27,6	
прва	14	1,8	29,4	
пријатељи	14	1,8	31,2	
Остали	223	29,0	60,2	
Идиос.	194	25,2	85,4	
Омисије	112	14,6	100,0	
Бр. исп.	769	100,0		
Разл. одг.	265			

	6	Ф	П	КП
хитна	48	6,2	6,2	
пријатељ	42	5,4	11,6	
доброта	35	4,5	16,2	
болница	29	3,8	19,9	
друг	18	2,3	22,3	
невоља	12	1,6	23,8	
прва	12	1,6	25,4	
Остали	247	32,0	57,3	
Идиос.	215	27,8	85,1	
Омисије	115	14,9	100,0	
Бр. исп.	773	100,0		
Разл. одг.	296			

	8	Ф	П	КП
хитна	77	10,3	10,3	
доброта	50	6,7	17,0	
пријатељ	47	6,3	23,4	
прва	22	3,0	26,3	
Остали	279	37,4	63,8	
Идиос.	163	21,9	85,6	
Омисије	107	14,4	100,0	
Бр. исп.	745	100,0		
Разл. одг.	233			

Помоћ, укупно

	2	Ф	П	КП
упомоћ	21	5,6	5,6	
доброта	10	2,7	8,3	
друг	10	2,7	11,0	
помоћи	8	2,1	13,1	
хитна помоћ	8	2,1	15,3	
страх	6	1,6	16,9	
хитна	6	1,6	18,5	
Остали	95	25,5	44,0	
Идиос.	143	38,3	82,3	
Омисије	66	17,7	100,0	
Бр. исп.	373	100,0		
Разл. одг.	184			

	3	Ф	П	КП
друг	13	3,7	3,7	
помоћи	9	2,5	6,2	
хитна	9	2,5	8,7	
непомоћ	8	2,2	11,0	
упомоћ	8	2,2	13,2	
хитна помоћ	8	2,2	15,4	
доброта	7	2,0	17,4	
помагање	7	2,0	19,4	
невоља	6	1,7	21,1	
другарство	5	1,4	22,5	
другови	4	1,1	23,6	
помоћан	4	1,1	24,7	
пријатељ	4	1,1	25,8	
радња	4	1,1	27,0	
учитељица	4	1,1	28,1	
Остали	75	21,1	49,2	
Идиос.	151	42,4	91,6	
Омисије	30	8,4	100,0	
Бр. исп.	356	100,0		
Разл. одг.	198			

	4	Ф	П	КП
друг	17	4,4	4,4	
хитна	13	3,4	7,8	
пријатељ	10	2,6	10,4	
хитна помоћ	9	2,3	12,8	
невоља	8	2,1	14,8	
доброта	7	1,8	16,7	
повреда	6	1,6	18,2	
страх	6	1,6	19,8	
болница	5	1,3	21,1	
другари	5	1,3	22,4	
помагати	5	1,3	23,7	
прва	5	1,3	25,0	
упомоћ	5	1,3	26,3	
учитељица	5	1,3	27,6	
Остали	104	27,1	54,7	
Идиос.	145	37,8	92,4	
Омисије	29	7,6	100,0	
Бр. исп.	384	100,0		
Разл. одг.	199			

	5	Ф	П	КП
хитна	27	6,8	6,8	
доброта	19	4,8	11,5	
друг	16	4,0	15,5	
невоља	11	2,8	18,3	
пријатељ	10	2,5	20,8	
хитна помоћ	10	2,5	23,3	
пријатељи	9	2,3	25,6	
другарство	7	1,8	27,3	
пријатеља	7	1,8	29,1	
Остали	83	20,8	49,9	
Идиос.	152	38,1	88,0	
Омисије	48	12,0	100,0	
Бр. исп.	399	100,0		
Разл. одг.	192			

	6	Ф	П	КП
хитна	32	7,8	7,8	
пријатељ	17	4,2	12,0	
болница	15	3,7	15,7	
друг	13	3,2	18,9	
доброта	8	2,0	20,8	
хитна помоћ	8	2,0	22,8	
Остали	89	21,8	44,6	
Идиос.	159	39,0	83,6	
Омисије	67	16,4	100,0	
Бр. исп.	408	100,0		
Разл. одг.	195			

	7	Ф	П	КП
хитна	31	7,6	7,6	
доброта	18	4,4	12,0	
пријатељ	18	4,4	16,3	
друг	15	3,7	20,0	
хитна помоћ	13	3,2	23,2	
прва	9	2,2	25,4	
пријатељи	8	2,0	27,3	
Остали	109	26,6	53,9	
Идиос.	120	29,3	83,2	
Омисије	69	16,8	100,0	
Бр. исп.	410	100,0		
Разл. одг.	162			

	8	Ф	П	КП
хитна	47	12,4	12,4	
пријатељ	19	5,0	17,4	
доброта	18	4,7	22,2	
прва	16	4,2	26,4	
болница	13	3,4	29,8	
Остали	105	27,7	57,5	
Идиос.	104	27,4	85,0	
Омисије	57	15,0	100,0	
Бр. исп.	379	100,0		
Разл. одг.	139			

Помоћ, мушкарци

	2	Ф	П	КП
у помоћ	12	3,6	3,6	
доброта	10	3,0	6,6	
друг	7	2,1	8,8	
другарство	6	1,8	10,6	
помози ми	6	1,8	12,4	
помоћи	6	1,8	14,2	
хитна	6	1,8	16,0	
љубав	5	1,5	17,5	
непомоћ	5	1,5	19,0	
помагање	5	1,5	20,5	
пријатељ	5	1,5	22,1	
срећа	5	1,5	23,6	
туга	5	1,5	25,1	
захвалност	4	1,2	26,3	
моћ	4	1,2	27,5	
помогнем	4	1,2	28,7	
страх	4	1,2	29,9	
хитна помоћ	4	1,2	31,1	
болестан	3	,9	32,0	
људи	3	,9	32,9	
невоља	3	,9	33,8	
помози	3	,9	34,7	
Остали	46	13,9	48,6	
Идиос.	125	37,8	86,4	
Омисије	45	13,6	100,0	
Бр. исп.	331	100,0		
Разл. одг.	170			

	3	Ф	П	КП
доброта	12	3,4	3,4	
пријатељ	11	3,1	6,5	
друг	10	2,8	9,3	
другарство	10	2,8	12,1	
мама	8	2,3	14,4	
помоћи	8	2,3	16,7	
хитна	7	2,0	18,6	
другари	6	1,7	20,3	
другарица	6	1,7	22,0	
непомоћ	6	1,7	23,7	
помагање	6	1,7	25,4	
пријатељство	6	1,7	27,1	
болница	5	1,4	28,5	
добар	5	1,4	29,9	
невоља	5	1,4	31,4	
помагати	5	1,4	32,8	
домаћи	4	1,1	33,9	
пријатељи	4	1,1	35,0	
срећа	4	1,1	36,2	
страх	4	1,1	37,3	
Остали	58	16,4	53,7	
Идиос.	138	39,0	92,7	
Омисије	26	7,3	100,0	
Бр. исп.	354	100,0		
Разл. одг.	183			

	4	Ф	П	КП
друг	17	5,0	5,0	
доброта	16	4,7	9,6	
пријатељ	16	4,7	14,3	
болница	9	2,6	17,0	
невоља	8	2,3	19,3	
помагање	7	2,0	21,3	
пријатељи	7	2,0	23,4	
учитељица	7	2,0	25,4	
помоћи	6	1,8	27,2	
родитељи	6	1,8	28,9	
добро дело	5	1,5	30,4	
другари	5	1,5	31,9	
другарство	5	1,5	33,3	
Остали	94	27,5	60,8	
Идиос.	110	32,2	93,0	
Омисије	24	7,0	100,0	
Бр. исп.	342	100,0		
Разл. одг.	159			

	5	Ф	П	КП
доброта	25	6,3	6,3	
пријатељ	25	6,3	12,6	
хитна	13	3,3	15,9	
другари	10	2,5	18,4	
невоља	10	2,5	20,9	
пријатељи	10	2,5	23,4	
друг	7	1,8	25,2	
пријатељство	7	1,8	27,0	
Остали	106	26,7	53,7	
Идиос.	132	33,2	86,9	
Омисије	52	13,1	100,0	
Бр. исп.	397	100,0		
Разл. одг.	176			

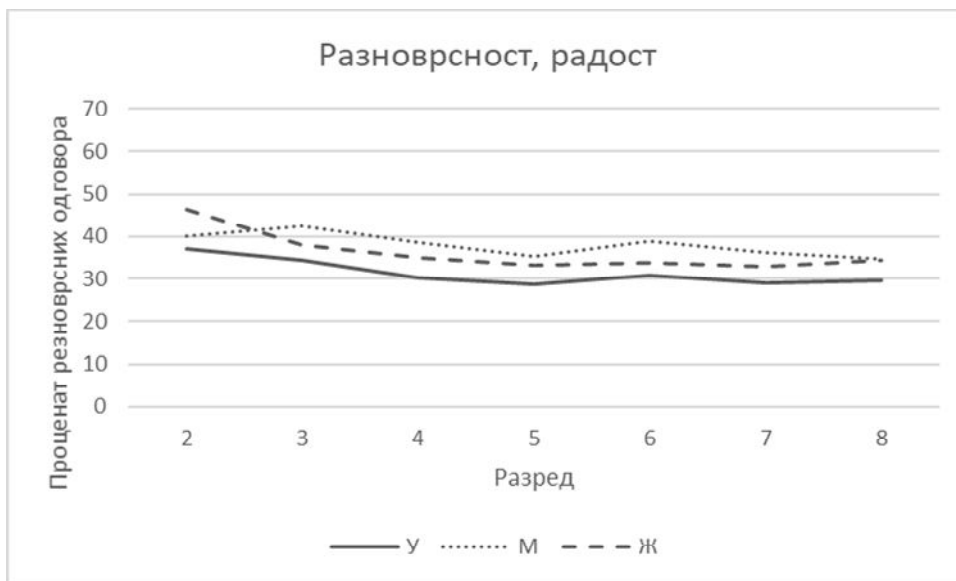
	6	Ф	П	КП
доброта	27	7,6	7,6	
пријатељ	24	6,7	14,3	
хитна	16	4,5	18,8	
болница	13	3,7	22,5	
пријатеља	9	2,5	25,0	
Остали	105	29,5	54,5	
Идиос.	116	32,6	87,1	
Омисије	46	12,9	100,0	
Бр. исп.	356	100,0		
Разл. одг.	159			

	7	Ф	П	КП
доброта	30	8,5	8,5	
пријатељ	26	7,3	15,8	
хитна	16	4,5	20,3	
болница	13	3,7	24,0	
пријатеља	9	2,5	26,6	
пријатељство	9	2,5	29,1	
хуманост	8	2,3	31,4	
Остали	83	23,4	54,8	
Идиос.	119	33,6	88,4	
Омисије	41	11,6	100,0	
Бр. исп.	354	100,0		
Разл. одг.	154			

	8	Ф	П	КП
доброта	32	8,9	8,9	
хитна	30	8,3	17,2	
пријатељ	28	7,8	25,0	
друг	10	2,8	27,8	
Остали	111	30,8	58,6	
Идиос.	99	27,5	86,1	
Омисије	50	13,9	100,0	
Бр. исп.	360	100,0		
Разл. одг.	140			

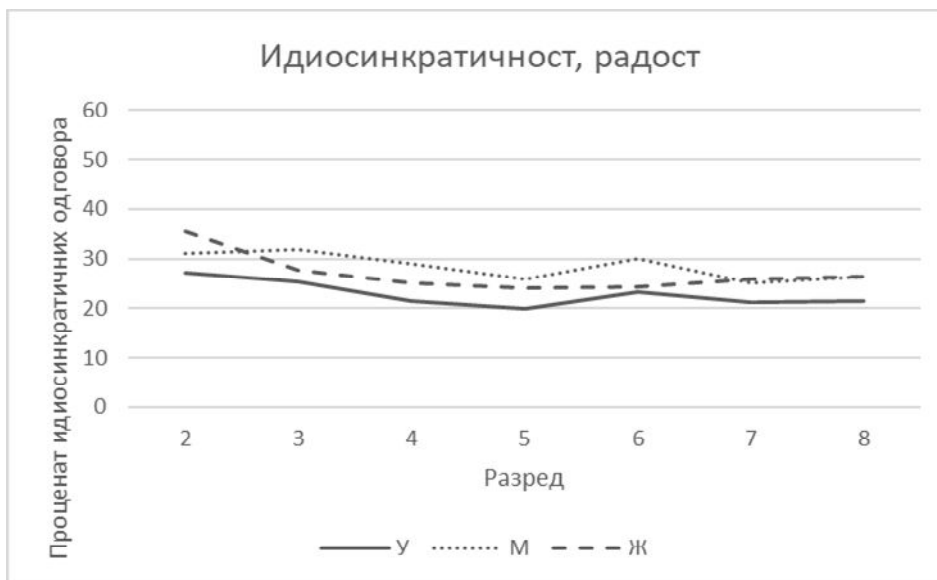
Помоћ, жене

23. Радост

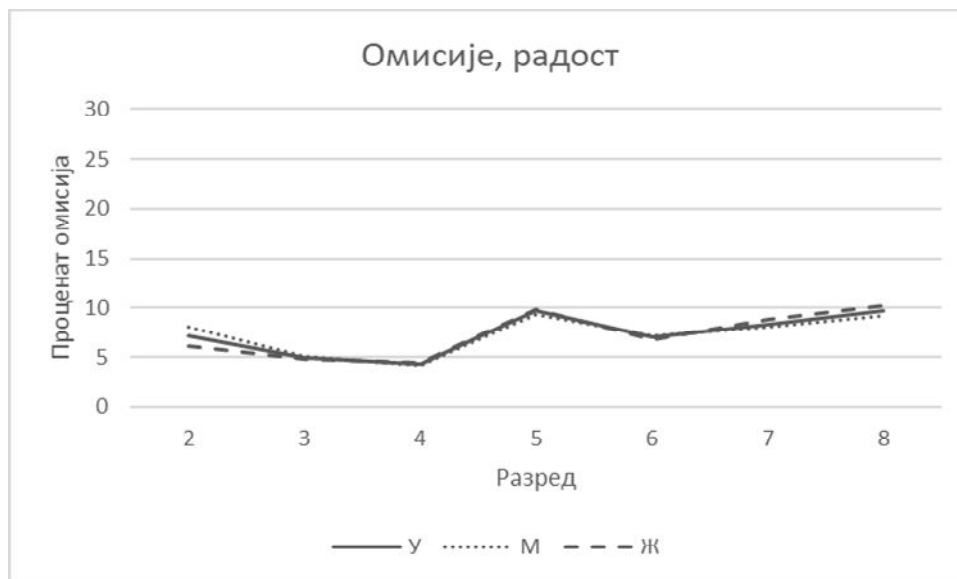
Графикон 23.1. Степен разноврсности за *радост* по разредима.

23.1. Крива разноврсности за ову драж прати углавном ону за општа кретања, а на нивоу $p < 0,0025$ статистички је значајан пад између 2. те 4. и 5. разреда. Разноврсност је нешто мања од просечне.

Графикон 23.2. Степен идиосинкратичности за *радост* по разредима.

Идиосинкратичних одговора има мање него у просеку. Нема статистички значајних кретања кроз разреде.

Графикон 23.3. Степен оmissија за радост по разредима.

Разлика у кретању броја оmissија у односу на просечне вредности посебно је видљива у њиховом паду у 6. разреду, али иначе се тренд с опадањем у млађим разредима и растом у старијим поклапа с општим, па је разлика између 4. те 5. и 8. разреда статистички значајна ($p < 0,0025$). Оmissија за ову драж ипак има мање но у просеку.

23.2. Садржај популарних одговора ове дражи изразито је монотон, што је резултат врло фреквентног примарног одговора, који је увек био синоним *срећа*. Он је с годинама постајао све јачи, крећући се од 17,2% у 2. до 27% у 8. разреду, некад бивајући јачи код дечака, а некад код девојчица. Због нешто слабијег примарног одговора, у 2. разреду се у оквир анализе пробио и асоцијат *срећан*. Примарни одговор ове дражи је у укупном узорку најјачи у скоро свим разредима – само се у 2. налази тик иза *душе*, у 4. и 5. разреду мало је иза *самоће*.

Код дечака се одговори који улазе у оквир анализе потпуно поклапају са онима у укупном узорку по садржају, а сличне су и процентуалне вредности, али код девојчица има неких разлика. Оне у млађим разредима имају нешто слабији

примарни одговор, тако да се поред њега у 2. разреду јављају и *игра* и *рођендан*, који је секундарни одговор и у 3. разреду, а у 4. је поред *среће* и *смех*.

23.3. Ово, удружено с тиме да је *радост* имала најмање оmissија у скоро свим разредима, води ка закључку да је у питању реч с врло јаким и стереотипним реакцијама. Уз синонимно *срећа* и одговарајући придев *срећан* из укупних и мушких узорака, јављају се само још асоцијати *игра* и *рођендан*, те *смех* и *осмех*, доста слабији, код девојчица. Дакле, оне дају и неке од одговора ситуационо везаних за драж, и то на најмлађем узрасту изазиваче *радости* типичне за то доба, а у 4. и 7. разреду изразе *радости*.

Као што је *срећа* одговор на *радост*, тако је и *радост* одговор на *срећа*. Ипак, иако су у питању синоними, њихова анализирана поља нису једнака. Насупрот *радости*, друга драж има слабије примарне одговоре и распршеније асоцијације.

	2	Ф	П	КП
срећа	122	17,2	17,2	
срећан	34	4,8	22,0	
Остали	310	43,7	65,7	
Идиос.	192	27,1	92,8	
Омисије	51	7,2	100,0	
Бр. исп.	709	100,0		
Разл. одг.	264			

	3	Ф	П	КП
срећа	129	18,1	18,1	
Остали	366	51,5	69,6	
Идиос.	181	25,5	95,1	
Омисије	35	4,9	100,0	
Бр. исп.	711	100,0		
Разл. одг.	245			

	4	Ф	П	КП
срећа	148	20,3	20,3	
Остали	393	54,0	74,3	
Идиос.	156	21,4	95,7	
Омисије	31	4,3	100,0	
Бр. исп.	728	100,0		
Разл. одг.	220			

	5	Ф	П	КП
срећа	189	23,7	23,7	
Остали	371	46,5	70,3	
Идиос.	160	20,1	90,3	
Омисије	77	9,7	100,0	
Бр. исп.	797	100,0		
Разл. одг.	228			

	6	Ф	П	КП
срећа	189	24,5	24,5	
Остали	350	45,3	69,7	
Идиос.	180	23,3	93,0	
Омисије	54	7,0	100,0	
Бр. исп.	773	100,0		
Разл. одг.	239			

	7	Ф	П	КП
срећа	183	23,8	23,8	
Остали	359	46,7	70,5	
Идиос.	163	21,2	91,7	
Омисије	64	8,3	100,0	
Бр. исп.	769	100,0		
Разл. одг.	224			

	8	Ф	П	КП
срећа	201	27,0	27,0	
Остали	311	41,7	68,7	
Идиос.	161	21,6	90,3	
Омисије	72	9,7	100,0	
Бр. исп.	745	100,0		
Разл. одг.	220			

Радост, укупно

	2	Ф	П	КП
срећа	72	19,3	19,3	
срећан	25	6,7	26,0	
Остали	130	34,9	60,9	
Идиос.	116	31,1	92,0	
Омисије	30	8,0	100,0	
Бр. исп.	373	100,0		
Разл. одг.	150			

	3	Ф	П	КП
срећа	64	18,0	18,0	
Остали	161	45,2	63,2	
Идиос.	113	31,7	94,9	
Омисије	18	5,1	100,0	
Бр. исп.	356	100,0		
Разл. одг.	151			

	4	Ф	П	КП
срећа	82	21,4	21,4	
Остали	175	45,6	66,9	
Идиос.	111	28,9	95,8	
Омисије	16	4,2	100,0	
Бр. исп.	384	100,0		
Разл. одг.	148			

	5	Ф	П	КП
срећа	93	23,3	23,3	
Остали	166	41,6	64,9	
Идиос.	103	25,8	90,7	
Омисије	37	9,3	100,0	
Бр. исп.	399	100,0		
Разл. одг.	141			

	6	Ф	П	КП
срећа	92	22,5	22,5	
Остали	165	40,4	63,0	
Идиос.	122	29,9	92,9	
Омисије	29	7,1	100,0	
Бр. исп.	408	100,0		
Разл. одг.	159			

	7	Ф	П	КП
срећа	90	22,0	22,0	
Остали	184	44,9	66,8	
Идиос.	103	25,1	92,0	
Омисије	33	8,0	100,0	
Бр. исп.	410	100,0		
Разл. одг.	148			

	8	Ф	П	КП
срећа	112	29,6	29,6	
Остали	132	34,8	64,4	
Идиос.	100	26,4	90,8	
Омисије	35	9,2	100,0	
Бр. исп.	379	100,0		
Разл. одг.	132			

	2	Ф	П	КП
срећа	50	15,1	15,1	
игра	19	5,7	20,8	
рођендан	14	4,2	25,1	
Остали	111	33,5	58,6	
Идиос.	117	35,3	94,0	
Омисије	20	6,0	100,0	
Бр. исп.	331	100,0		
Разл. одг.	154			

	3	Ф	П	КП
срећа	65	18,4	18,4	
рођендан	19	5,4	23,7	
Остали	155	43,8	67,5	
Идиос.	98	27,7	95,2	
Омисије	17	4,8	100,0	
Бр. исп.	354	100,0		
Разл. одг.	135			

	4	Ф	П	КП
срећа	66	19,3	19,3	
смех	17	5,0	24,3	
Остали	158	46,2	70,5	
Идиос.	86	25,1	95,6	
Омисије	15	4,4	100,0	
Бр. исп.	342	100,0		
Разл. одг.	120			

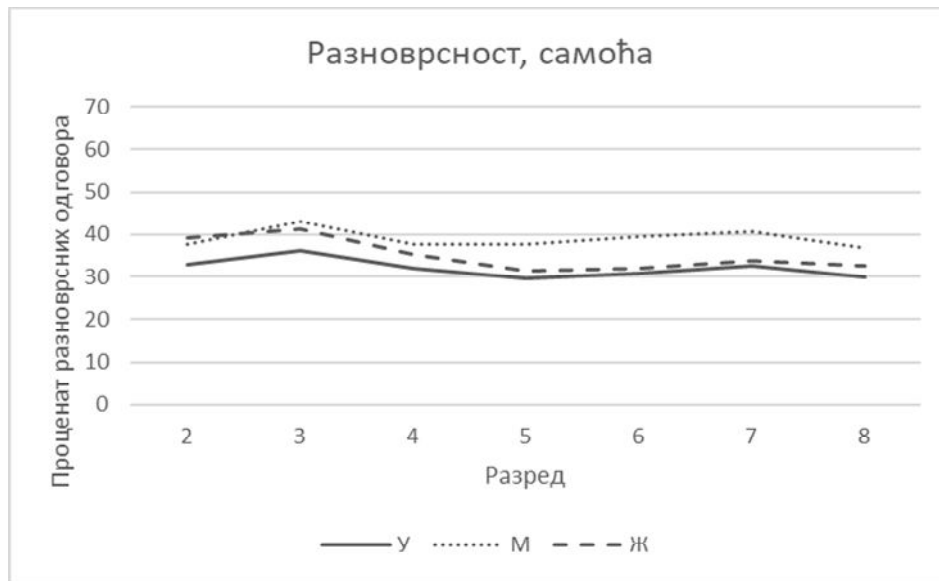
	5	Ф	П	КП
срећа	96	24,2	24,2	
Остали	166	41,8	66,0	
Идиос.	96	24,2	90,2	
Омисије	39	9,8	100,0	
Бр. исп.	397	100,0		
Разл. одг.	132			

	6	Ф	П	КП
срећа	96	27,0	27,0	
Остали	149	41,9	68,8	
Идиос.	87	24,4	93,3	
Омисије	24	6,7	100,0	
Бр. исп.	356	100,0		
Разл. одг.	120			

	7	Ф	П	КП
срећа	92	26,0	26,0	
осмех	28	7,9	33,9	
Остали	111	31,4	65,3	
Идиос.	92	26,0	91,2	
Омисије	31	8,8	100,0	
Бр. исп.	354	100,0		
Разл. одг.	117			

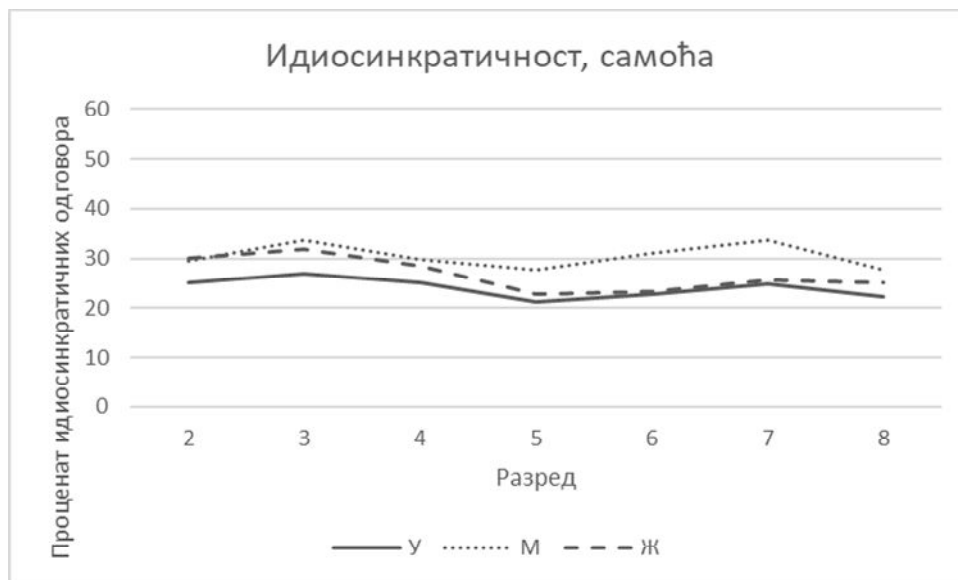
	8	Ф	П	КП
срећа	88	24,4	24,4	
Остали	140	38,9	63,3	
Идиос.	95	26,4	89,7	
Омисије	37	10,3	100,0	
Бр. исп.	360	100,0		
Разл. одг.	124			

24. Самоћа

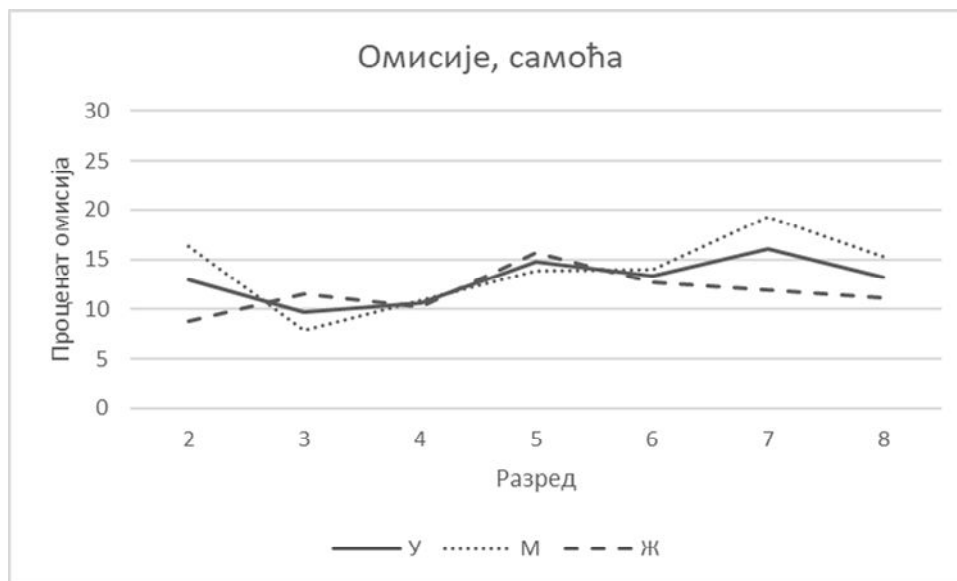

Графикон 24.1. Степен разноврсности за *самоћу* по разредима.

24.1. Ни по једној од одлика нема статистички значајних кретања.

Графикон 24.2. Степен идиосинкратичности за *самоћу* по разредима.

Графикон 24.3. Степен омисија за *самоћу* по разредима.

Код омисија су разлике између полова приметне у 7. разреду ($p < 0,0025$). Дечаци дају доста мање одговора, а проценат омисија близак је оном просечном.

24.2. По садржају најпопуларнијих одговора ова драж има изузетно стереотипне реакције. У млађим разредима одговори по свом рангу варирају. Прво су то три одговора: *сам*, *туга* и *тужан*; затим *тужан* отпада и преостала два се скоро изједначавају по јачини, да би у 4. разреду заменила места. У старијим се разредима одговори стабилизују на два популарна: доста јачи примарни *туга* и секундарни *усамљеност*, који је заменио кореспондирајући придев. Снага примарног одговора расте до 5. разреда, да би потом мало опала.

По полу и узрастима популарни одговори су нешто другачије распоређени. Асоцијати различити од наведених јављају се само код најмлађих девојчица, које уз *сам* имају и одговарајући женски облик придева, али и придев с негативном нијансом, а с истом референцом *усамљен*. Поред њега се код девојчица јавља и *самоћа*. Примећује се да је притом код њих примарни одговор у прва два разреда слабији, а касније доста јачи него код дечака, код којих он не варира превише, крећући се између 15% и 20% по снази.

24.3. Асоцијати су творбено и значењски везани за драж, али први од њих, у свим разредима осим у почетна два, представља емоцију која је типична, у искуству наших испитаника, за ситуацију *самоће*. Док је придев *сам* једноставно

мотивна реч за нашу драж, разлика која постоји између њега и изведене речи видљива је у остатку изазваних одговора. Придев означава неутралну одвојеност од других, али *самоћа*, уз *усамљен(ост)*, у себи носи и компоненту трпљења осаме, муке, што даље објашњава и изазвано осећање.

Драж *самоћа* има стереотипне и јаке одговоре, али средњи број оmissија. Могуће је да је негативност појма означеног овом речју узроковала да део испитаника одбије да одговори на њу. Ипак су и дати одговори били довољни да ову реч сместе међу оне с најјачим примарним асоцијатом, тако да је по томе она била међу три прворангиране дражи током целе основне школе.

	2	Ф	П	КП
сам	98	13,8	13,8	
туга	69	9,7	23,6	
тужан	30	4,2	27,8	
Остали	242	34,1	61,9	
Идиос.	178	25,1	87,0	
Омисије	92	13,0	100,0	
Бр. исп.	709	100,0		
Разл. одг.	233			

	3	Ф	П	КП
сам	96	13,5	13,5	
туга	93	13,1	26,6	
Остали	261	36,7	63,3	
Идиос.	192	27,0	90,3	
Омисије	69	9,7	100,0	
Бр. исп.	711	100,0		
Разл. одг.	258			

	4	Ф	П	КП
туга	150	20,6	20,6	
сам	74	10,2	30,8	
Остали	245	33,7	64,4	
Идиос.	182	25,0	89,4	
Омисије	77	10,6	100,0	
Бр. исп.	728	100,0		
Разл. одг.	233			

	5	Ф	П	КП
туга	197	24,7	24,7	
усамљеност	58	7,3	32,0	
Остали	254	31,9	63,9	
Идиос.	170	21,3	85,2	
Омисије	118	14,8	100,0	
Бр. исп.	797	100,0		
Разл. одг.	237			

	6	Ф	П	КП
туга	161	20,8	20,8	
усамљеност	48	6,2	27,0	
Остали	285	36,9	63,9	
Идиос.	176	22,8	86,7	
Омисије	103	13,3	100,0	
Бр. исп.	773	100,0		
Разл. одг.	237			

	7	Ф	П	КП
туга	174	22,6	22,6	
усамљеност	51	6,6	29,3	
Остали	229	29,8	59,0	
Идиос.	192	25,0	84,0	
Омисије	123	16,0	100,0	
Бр. исп.	769	100,0		
Разл. одг.	251			

	8	Ф	П	КП
туга	161	21,6	21,6	
усамљеност	69	9,3	30,9	
Остали	251	33,7	64,6	
Идиос.	166	22,3	86,8	
Омисије	98	13,2	100,0	
Бр. исп.	745	100,0		
Разл. одг.	223			

Самоћа, укупно

	2	Ф	П	КП
сам	64	17,2	17,2	
туга	30	8,0	25,2	
Остали	108	29,0	54,2	
Идиос.	110	29,5	83,6	
Омисије	61	16,4	100,0	
Бр. исп.	373	100,0		
Разл. одг.	141			

	3	Ф	П	КП
сам	62	17,4	17,4	
туга	41	11,5	28,9	
Остали	105	29,5	58,4	
Идиос.	120	33,7	92,1	
Омисије	28	7,9	100,0	
Бр. исп.	356	100,0		
Разл. одг.	154			

	4	Ф	П	КП
туга	61	15,9	15,9	
сам	47	12,2	28,1	
тужан	17	4,4	32,6	
усамљеност	16	4,2	36,7	
Остали	87	22,7	59,4	
Идиос.	114	29,7	89,1	
Омисије	42	10,9	100,0	
Бр. исп.	384	100,0		
Разл. одг.	145			

	5	Ф	П	КП
туга	79	19,8	19,8	
усамљеност	29	7,3	27,1	
сам	21	5,3	32,3	
Остали	104	26,1	58,4	
Идиос.	111	27,8	86,2	
Омисије	55	13,8	100,0	
Бр. исп.	399	100,0		
Разл. одг.	151			

	6	Ф	П	КП
туга	73	17,9	17,9	
сам	25	6,1	24,0	
Остали	126	30,9	54,9	
Идиос.	127	31,1	86,0	
Омисије	57	14,0	100,0	
Бр. исп.	408	100,0		
Разл. одг.	161			

	7	Ф	П	КП
туга	77	18,8	18,8	
усамљеност	24	5,9	24,6	
Остали	92	22,4	47,1	
Идиос.	138	33,7	80,7	
Омисије	79	19,3	100,0	
Бр. исп.	410	100,0		
Разл. одг.	167			

	8	Ф	П	КП
туга	61	16,1	16,1	
усамљеност	30	7,9	24,0	
Остали	125	33,0	57,0	
Идиос.	105	27,7	84,7	
Омисије	58	15,3	100,0	
Бр. исп.	379	100,0		
Разл. одг.	139			

	2	Ф	П	КП
туга	39	11,8	11,8	
сам	34	10,3	22,1	
тужан	16	4,8	26,9	
сама	13	3,9	30,8	
страх	10	3,0	33,8	
усамљен	10	3,0	36,9	
Остали	81	24,5	61,3	
Идиос.	99	29,9	91,2	
Омисије	29	8,8	100,0	
Бр. исп.	331	100,0		
Разл. одг.	130			

	3	Ф	П	КП
туга	52	14,7	14,7	
сам	34	9,6	24,3	
усамљеност	13	3,7	28,0	
Остали	101	28,5	56,5	
Идиос.	113	31,9	88,4	
Омисије	41	11,6	100,0	
Бр. исп.	354	100,0		
Разл. одг.	146			

	4	Ф	П	КП
туга	89	26,0	26,0	
сам	26	7,6	33,6	
Остали	95	27,8	61,4	
Идиос.	97	28,4	89,8	
Омисије	35	10,2	100,0	
Бр. исп.	342	100,0		
Разл. одг.	121			

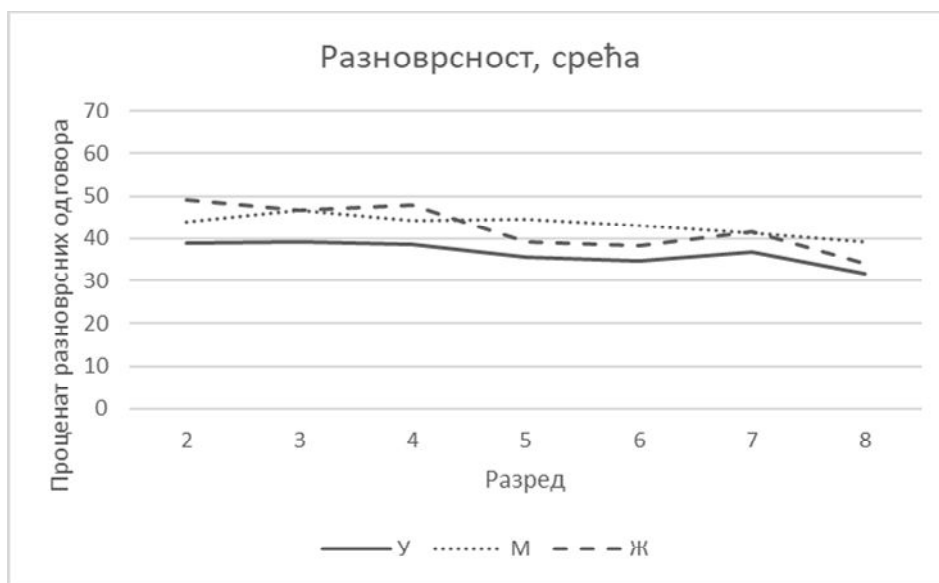
	5	Ф	П	КП
туга	118	29,7	29,7	
Остали	127	32,0	61,7	
Идиос.	90	22,7	84,4	
Омисије	62	15,6	100,0	
Бр. исп.	397	100,0		
Разл. одг.	125			

	6	Ф	П	КП
туга	88	24,7	24,7	
усамљеност	31	8,7	33,4	
Остали	109	30,6	64,0	
Идиос.	83	23,3	87,4	
Омисије	45	12,6	100,0	
Бр. исп.	356	100,0		
Разл. одг.	114			

	7	Ф	П	КП
туга	97	27,4	27,4	
усамљеност	27	7,6	35,0	
Остали	97	27,4	62,4	
Идиос.	91	25,7	88,1	
Омисије	42	11,9	100,0	
Бр. исп.	354	100,0		
Разл. одг.	120			

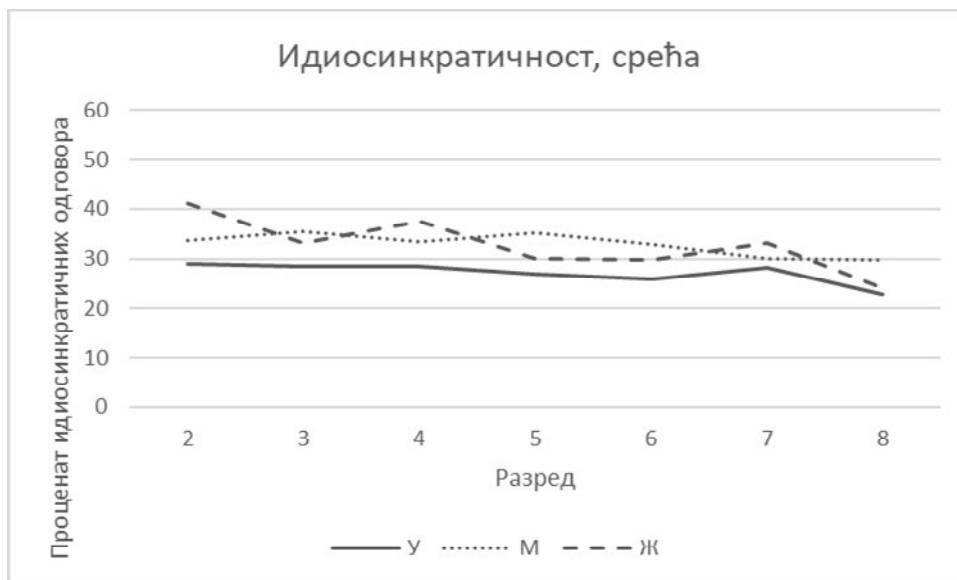
	8	Ф	П	КП
туга	100	27,8	27,8	
усамљеност	39	10,8	38,6	
Остали	91	25,3	63,9	
Идиос.	90	25,0	88,9	
Омисије	40	11,1	100,0	
Бр. исп.	360	100,0		
Разл. одг.	117			

25. Срећа

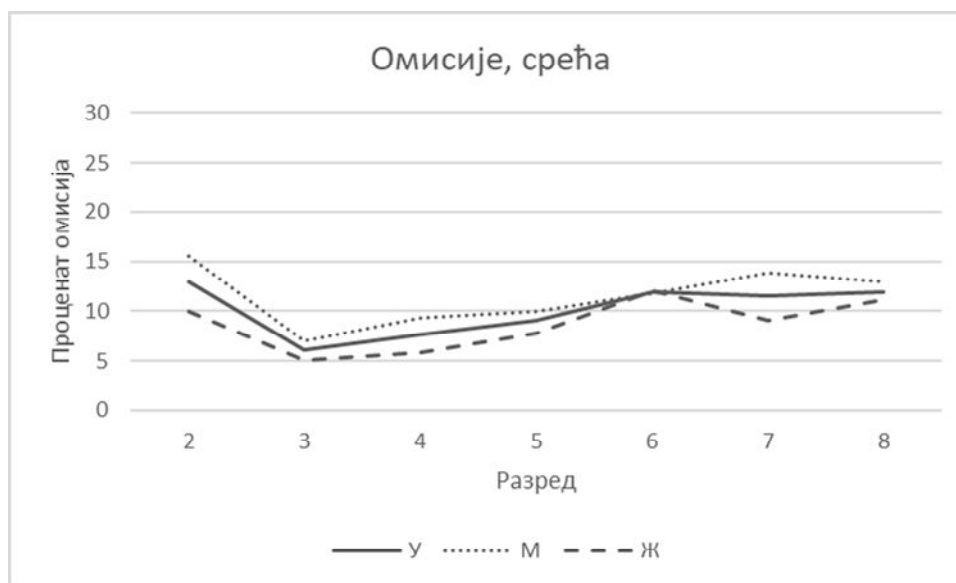

Графикон 25.1. Степен разноврсности за *срећу* по разредима.

25.1. По томе колико су асоцијативна поља разноврсна и идиосинкратична ова драж је испод просека, осим у 7. разреду. Промене у овим вредностима нису статистички значајне.

Графикон 25.2. Степен идиосинкратичности за *срећу* по разредима.

Графикон 25.3. Степен омисија за *срећу* по разредима.

Број изостављених одговора код *среће* је мањи него у просеку, премда прати опште трендове, са статистички значајним падом између 2. и 3. разреда ($p < 0,0025$). Разлике између полова које се могу видети на графикону нису статистички значајне с α постављеном на 0,0025.

25.2. Примарни одговор је увек у укупном узорку синоним *радост*. Део те снаге би се могао објаснити и појавом тог синонима на самој анкети, али одговори су толико бројни да се на то објашњење не бисмо позвали за већину њих. Тај асоцијат се појачава до 5. разреда, после чега пада, да би поново ојачао у 8. разреду.

Одговори испод њега такође варирају по снази, па је поље некад шире, а некад уже, без обзира на снагу примарног асоцијата. У 4. разреду у поље анализе улази само тај одговор, са снагом 13,3%, а у 6. разреду се поред њега налази још 4 асоцијата, иако он тад има врло сличну, и чак мало већу, снагу – 13,5%. Поља никад нису преширока, а најужа су на прелазу из млађих у старије разреде.

На прва два испитивана узраста пар одговора је мотивисан полазном именицом – придев *срећан* и именица *несрећа* – а оба потом нестају из оквира наше анализе. То треба посебно истаћи у случају антонима, који је код одраслих не само јак него најјачи одговор. Осим поменутог пара асоцијата, ту су и *рођендан* и *туга*. Антоним у следећем разреду замењује *осмех*. У старијим разредима у

поље улази *љубав*, па потом *успех*. У последње три године стални чланови анализираног поља јесу *радост*, *породица*, *љубав* и *осмех*, тим редом, осим у 6. разреду, кад *љубав* и *осмех* мењају места, а тад је поред њих и поменути *успех*.

Развојно гледано, асоцијати се крећу од једноставних веза по сазвучју, ка оним софистициранијим. Ситуације именоване у пољима прво су једноставне дечје *радости*, попут *рођендана*, или прости опозити, попут *несреће* и *туге*. *Срећа* се у одговарајућим ситуацијама исказује *осмехом*. Касније су и вредности које су битне за *срећу* оне важне у свету одраслих – *породица*, *љубав* и *успех*.

25.3. Код дечака су асоцијати *радост* и *срећан* врло слични по снази у прве две године, након чега *срећан* слаби и нестаје из поља анализе. *Несрећа* се задржава до 4. разреда, а *успех* се као снажан одговор јавља много раније, у 3. разреду, и задржава до 7. разреда, кад у поље улази и *здравље*. Дечаци много чешће дају одговор *успех* – од 3. до 8. разреда, изузимајући 6. разред, њихови одговори чине: 11 од 14, 14 од 15, 17 од 23, 19 од 23 и 10 од 16 укупних. Изједначавају се с девојчицама само у 6. разреду, кад по 13 испитаника сваког пола тако одговара. Дечака има више, али не толико да би само њихов број објаснио ову разлику у фреквенцији, посебно с обзиром на више мушких омисија.

25.4. Девојчице на почетку дају и одговор *срећна сам*, а *срећан* је иако, наравно, ту, доста слабији. Примарни одговор је код њих јачи него у укупном узорку, а на њихову реакцију *осмех* одлази 20 од 22 таква одговора у 4. разреду. Оне више одговарају *љубављу*: њихових одговора од 4. до 7. разреда има 13 од 20, 24 од 35, 17 од 26, 21 од 33. Мало је мања разлика тек у 8. разреду, када девојчице дају тај одговор 24, а дечаци 17 пута. Слично је и за *породицу*, по којој се скоро изједначавају тек у 8. разреду, а то важи и за *осмех*. Ове разлике су изузетно битне управо с обзиром на поменути бројност дечака међу испитаницима.

25.5. Усмерење на *успех*, односно на *љубав* и *породицу* одсликава различита тежишта *среће* која одгој ставља пред дечаке и девојчице. Док су дечаци оријентисани према општијем *успеху*, девојчице се окрећу међуљудским односима као изворима *среће* – романтичним партнерима, пријатељима и породици – а за њих је важан и израз те *среће* – *осмех*. То ни случајно не значи да су односи с другима небитни дечацима, који у 8. разреду, када гледају ка будућности, такође често *срећу* везују за *породицу*.

25.6. На драж *срећа* испитаници су одговарали чешће него у просеку, али су њихови одговори били мање идиосинкратични и разноврсни. Примарни одговор је био сталан, али не посебно јак, тако да се остатак одговора груписао око више нешто слабијих, али и даље релативно јаким асоцијата. Асоцијативна поља се од једноставних рано претварају у она која приказују изворе *среће* сличне одраслим, усмерене на *породицу* и *љубав*, великим делом под утицајем испитаница.

	2	Ф	П	КП
радост	63	8,9	8,9	
срећан	48	6,8	15,7	
рођендан	26	3,7	19,3	
несрећа	21	3,0	22,3	
туга	16	2,3	24,5	
Остали	238	33,6	58,1	
Идиос.	205	28,9	87,0	
Омисије	92	13,0	100,0	
Бр. исп.	709	100,0		
Разл. одг.	276			

	3	Ф	П	КП
радост	62	8,7	8,7	
срећан	42	5,9	14,6	
несрећа	31	4,4	19,0	
рођендан	20	2,8	21,8	
осмех	16	2,3	24,1	
Остали	294	41,4	65,4	
Идиос.	203	28,6	94,0	
Омисије	43	6,0	100,0	
Бр. исп.	711	100,0		
Разл. одг.	278			

	4	Ф	П	КП
радост	97	13,3	13,3	
Остали	367	50,4	63,7	
Идиос.	208	28,6	92,3	
Омисије	56	7,7	100,0	
Бр. исп.	728	100,0		
Разл. одг.	281			

	5	Ф	П	КП
радост	130	16,3	16,3	
љубав	35	4,4	20,7	
Остали	345	43,3	64,0	
Идиос.	215	27,0	91,0	
Омисије	72	9,0	100,0	
Бр. исп.	797	100,0		
Разл. одг.	284			

	6	Ф	П	КП
радост	104	13,5	13,5	
породица	40	5,2	18,6	
осмех	28	3,6	22,3	
љубав	26	3,4	25,6	
успех	26	3,4	29,0	
Остали	257	33,2	62,2	
Идиос.	200	25,9	88,1	
Омисије	92	11,9	100,0	
Бр. исп.	773	100,0		
Разл. одг.	268			

	7	Ф	П	КП
радост	99	12,9	12,9	
породица	37	4,8	17,7	
љубав	33	4,3	22,0	
осмех	25	3,3	25,2	
Остали	269	35,0	60,2	
Идиос.	217	28,2	88,4	
Омисије	89	11,6	100,0	
Бр. исп.	769	100,0		
Разл. одг.	284			

	8	Ф	П	КП
радост	112	15,0	15,0	
породица	47	6,3	21,3	
љубав	41	5,5	26,8	
осмех	30	4,0	30,9	
Остали	257	34,5	65,4	
Идиос.	169	22,7	88,1	
Омисије	89	11,9	100,0	
Бр. исп.	745	100,0		
Разл. одг.	236			

Срећа, укупно

	2	Ф	П	КП
радост	32	8,6	8,6	
срећан	31	8,3	16,9	
рођендан	12	3,2	20,1	
несрећа	11	2,9	23,1	
Остали	104	27,9	50,9	
Идиос.	125	33,5	84,5	
Омисије	58	15,5	100,0	
Бр. исп.	373	100,0		
Разл. одг.	164			

	3	Ф	П	КП
срећан	30	8,4	8,4	
радост	29	8,1	16,6	
несрећа	17	4,8	21,3	
успех	11	3,1	24,4	
Остали	118	33,1	57,6	
Идиос.	126	35,4	93,0	
Омисије	25	7,0	100,0	
Бр. исп.	356	100,0		
Разл. одг.	166			

	4	Ф	П	КП
радост	51	13,3	13,3	
срећан	14	3,6	16,9	
успех	14	3,6	20,6	
несрећа	13	3,4	24,0	
Остали	128	33,3	57,3	
Идиос.	128	33,3	90,6	
Омисије	36	9,4	100,0	
Бр. исп.	384	100,0		
Разл. одг.	170			

	5	Ф	П	КП
радост	57	14,3	14,3	
успех	17	4,3	18,5	
Остали	145	36,3	54,9	
Идиос.	140	35,1	90,0	
Омисије	40	10,0	100,0	
Бр. исп.	399	100,0		
Разл. одг.	170			

	6	Ф	П	КП
радост	52	12,7	12,7	
породица	15	3,7	16,4	
успех	13	3,2	19,6	
Остали	146	35,8	55,4	
Идиос.	134	32,8	88,2	
Омисије	48	11,8	100,0	
Бр. исп.	408	100,0		
Разл. одг.	176			

	7	Ф	П	КП
радост	49	12,0	12,0	
успех	19	4,6	16,6	
здравље	14	3,4	20,0	
породица	13	3,2	23,2	
Остали	135	32,9	56,1	
Идиос.	123	30,0	86,1	
Омисије	57	13,9	100,0	
Бр. исп.	410	100,0		
Разл. одг.	169			

	8	Ф	П	КП
радост	58	15,3	15,3	
породица	24	6,3	21,6	
љубав	17	4,5	26,1	
Остали	118	31,1	57,3	
Идиос.	113	29,8	87,1	
Омисије	49	12,9	100,0	
Бр. исп.	379	100,0		
Разл. одг.	149			

Срећа, мушкарци

	2	Ф	П	КП
радост	31	9,4	9,4	
срећан	17	5,1	14,5	
рођендан	14	4,2	18,7	
срећна сам	10	3,0	21,8	
туга	10	3,0	24,8	
несрећа	9	2,7	27,5	
Остали	71	21,5	48,9	
Идиос.	136	41,1	90,0	
Омисије	33	10,0	100,0	
Бр. исп.	331	100,0		
Разл. одг.	163			

	3	Ф	П	КП
радост	33	9,3	9,3	
несрећа	14	4,0	13,3	
рођендан	14	4,0	17,2	
срећан	12	3,4	20,6	
осмех	9	2,5	23,2	
Остали	137	38,7	61,9	
Идиос.	117	33,1	94,9	
Омисије	18	5,1	100,0	
Бр. исп.	354	100,0		
Разл. одг.	166			

	4	Ф	П	КП
радост	45	13,2	13,2	
осмех	20	5,8	19,0	
љубав	13	3,8	22,8	
Остали	116	33,9	56,7	
Идиос.	128	37,4	94,2	
Омисије	20	5,8	100,0	
Бр. исп.	342	100,0		
Разл. одг.	164			

	5	Ф	П	КП
радост	73	18,4	18,4	
љубав	24	6,0	24,4	
Остали	150	37,8	62,2	
Идиос.	119	30,0	92,2	
Омисије	31	7,8	100,0	
Бр. исп.	397	100,0		
Разл. одг.	156			

	6	Ф	П	КП
радост	51	14,3	14,3	
породица	25	7,0	21,3	
осмех	22	6,2	27,5	
љубав	17	4,8	32,3	
успех	13	3,7	36,0	
Остали	79	22,2	58,1	
Идиос.	106	29,8	87,9	
Омисије	43	12,1	100,0	
Бр. исп.	356	100,0		
Разл. одг.	136			

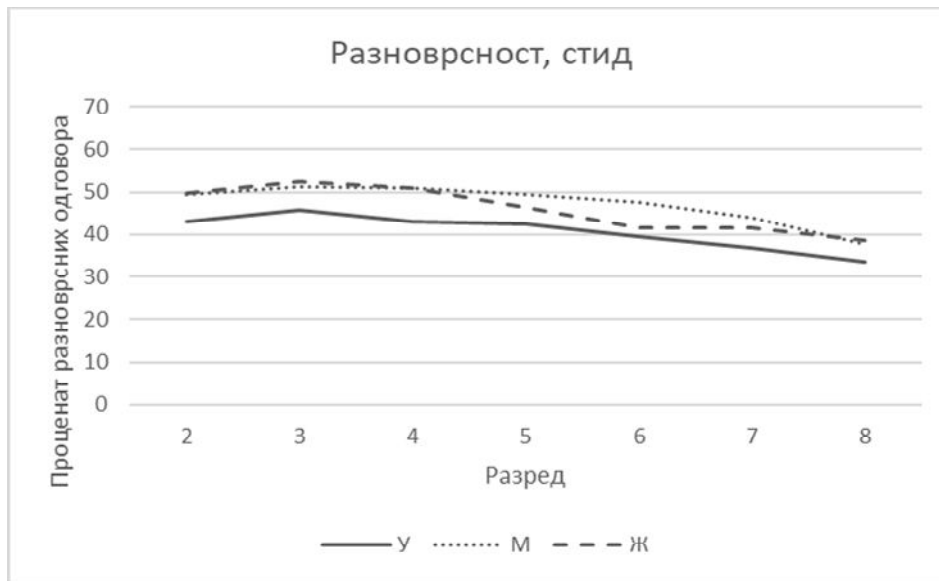
	7	Ф	П	КП
радост	50	14,1	14,1	
породица	24	6,8	20,9	
љубав	21	5,9	26,8	
осмех	18	5,1	31,9	
Остали	92	26,0	57,9	
Идиос.	117	33,1	91,0	
Омисије	32	9,0	100,0	
Бр. исп.	354	100,0		
Разл. одг.	147			

	8	Ф	П	КП
радост	54	15,0	15,0	
љубав	24	6,7	21,7	
породица	23	6,4	28,1	
осмех	21	5,8	33,9	
Остали	111	30,8	64,7	
Идиос.	87	24,2	88,9	
Омисије	40	11,1	100,0	
Бр. исп.	360	100,0		
Разл. одг.	123			

Срећа, жене

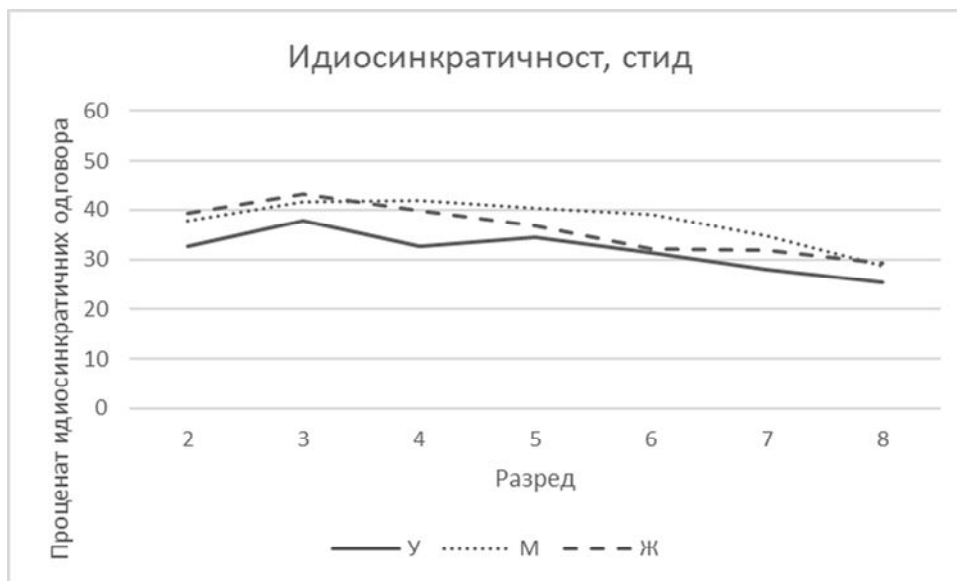

26. Стид

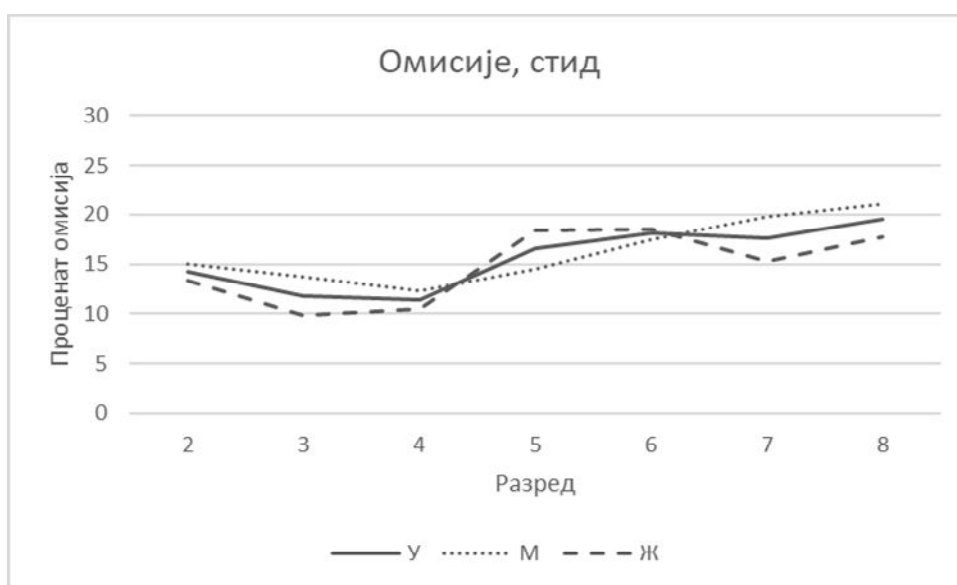

Графикон 26.1. Степен разноврсности за *стид* по разредима.

26.1. За разноврсност и идиосинкратичност вредности су више од просечних на почетку, али имају и оштрији пад – разлика између 3. и 8. разреда статистички је у оба случаја значајна ($p < 0,0025$). Више одскачу од просечних у 3. и 5. разреду, када се у трендовима примећују и два врха у одговарајућим графиконима. То одговара и релативном рангу који ова драж заузима међу другима по овим одликама – углавном се креће око границе првог квартала испитиваних речи, али у 5. разреду избија на прво место по броју асоцијата с фреквенцијом 1, а на друго по броју различитих одговора.

Графикон 26.2. Степен идиосинкратичности за *стид* по разредима.

Графикон 26.3. Степен омисија за *стид* по разредима.

За вредности омисија у односу на просечне важи што и за претходне две одлике, с тим што омисије настављају да расту и на крају основне школе. Статистички је значајан пораст од 3. до 6. и 7. разреда ($p < 0,0025$). Разлике између полова ни по једној од одлика нису статистички значајне.

26.2. Примарни одговор на ову драж увек је синоним *срамота*, који се временом појачава и тиме смањује број других јаких одговора. Док је релативно слаб, у 2. разреду, уз њега у испитивано поље улазе још *страх*, *стидим се*, *људи*,

стидљив и *срам*. После тог разреда у пољу остају само *страх* и *срам*, некад један, некад други, а некад оба. Први се јавља у млађим разредима, током којих његова јачина расте, али после тога се појављује само још у 6. разреду, што одговара мањем скоку у његовој снази. *Срам*, још један синоним, константно јача с годинама, тако да од четвртине снаге примарног одговора на почетном испитиваном узрасту достиже и половину те снаге на крају.

Испитивана поља су шира у полно стратификованим подузорцима, мада и она постају ужа с временом и јачањем примарног одговора. Од одговора карактеристичних за дечаке, појављују се *кад се стидиш*, *самоћа*, *стиди* и *стиди се*, и то само у 2. разреду. Код девојчица *самоћа* постоји у 4. разреду, а *повученост* и *блам* у 7, а овај други се задржава и годину дана после тога.

Асоцијати у укупном узорку су или синонимима за драж, или су с њом творбено повезани и означавају особину онога ко осећа стид или стање везано за ту емоцију. Интересантно је да се код дечака као израз тог стања јављају као јаки одговори облици глагола који, за разлику од женских и одговора у укупном узорку, нису у првом лицу, већ у другом или трећем, што би се могло тумачити као њихово одбијање да осете *стид*, пренос тог осећаја на некога ван њих самих, или би могло бити и одраз одгоја, који дечаке не поставља као стереотипне носиоце *стида*. Необично је што је код њих у поље дошла чак и јединица од више речи, зависна реченица *кад се стидиш*. Она донекле релативизује претходне тврдње јер би друго лице употребљено у њој могло бити и оно опште друго лице, које би описивало и самог испитаника, мада опет донекле одаљено.

У укупном узорку доста је јак и кроз више разреда се провлачи асоцијат *страх*, основна емоција повезана с осећањем *стида*. Ко се стиди, плаши се реакције околине на неку своју акцију која је повредила обичаје или на неку (само)перципирану неадекватност. С овим је повезан одговор из полних подузорака *самоћа*, као и женска *повученост*. Ко се стиди, повлачи се у себе и осамљује се, бар накратко, у свом осећању *стида*, издвајајући се из друштва чија је правила пристојности прекршио.

Појава и благо јачање жаргонског синонима *блам* код девојчица у најстарија два разреда одражава њихов улаз у друштвену групу која интензивно користи тај жаргон – у тинејџере. Такође показује и како је тај пол, бар судећи по

асоцијацијама, изгледа осетљивији на језичке карактеристике и самопредстављање њима. Ипак су и код њих увек јачи неутрални синоними.

26.3. *Стид* изазива мање одговора него просечна реч-драж, а они су разноврснији и идиосинкратичнији. Но, разноврсност и идиосинкратичност нису видне у анализираном асоцијативном пољу, у ком доминира, с годинама све више и више, примарни асоцијат. Реакције које улазе у то поље врло су стереотипне – ограничене су на неколико твореница код млађих испитаника, емоцију *страх* и синониме *срам* и *срамота*.

	2	Ф	П	КП
срамота	55	7,8	7,8	
страх	25	3,5	11,3	
стидим се	17	2,4	13,7	
људи	16	2,3	15,9	
стидљив	16	2,3	18,2	
срам	15	2,1	20,3	
Остали	233	32,9	53,2	
Идиос.	231	32,6	85,8	
Омисије	101	14,2	100,0	
Бр. исп.	709	100,0		
Разл. одг.	306			

	3	Ф	П	КП
срамота	74	10,4	10,4	
страх	21	3,0	13,4	
Остали	263	37,0	50,4	
Идиос.	269	37,8	88,2	
Омисије	84	11,8	100,0	
Бр. исп.	711	100,0		
Разл. одг.	327			

	4	Ф	П	КП
срамота	86	11,8	11,8	
страх	31	4,3	16,1	
срам	23	3,2	19,2	
Остали	267	36,7	55,9	
Идиос.	238	32,7	88,6	
Омисије	83	11,4	100,0	
Бр. исп.	728	100,0		
Разл. одг.	313			

	5	Ф	П	КП
срамота	103	12,9	12,9	
срам	36	4,5	17,4	
Остали	252	31,6	49,1	
Идиос.	274	34,4	83,4	
Омисије	132	16,6	100,0	
Бр. исп.	797	100,0		
Разл. одг.	339			

	6	Ф	П	КП
срамота	90	11,6	11,6	
срам	37	4,8	16,4	
страх	32	4,1	20,6	
Остали	232	30,0	50,6	
Идиос.	242	31,3	81,9	
Омисије	140	18,1	100,0	
Бр. исп.	773	100,0		
Разл. одг.	306			

	7	Ф	П	КП
срамота	103	13,4	13,4	
срам	38	4,9	18,3	
Остали	278	36,2	54,5	
Идиос.	215	28,0	82,4	
Омисије	135	17,6	100,0	
Бр. исп.	769	100,0		
Разл. одг.	283			

	8	Ф	П	КП
срамота	114	15,3	15,3	
срам	56	7,5	22,8	
Остали	241	32,3	55,2	
Идиос.	189	25,4	80,5	
Омисије	145	19,5	100,0	
Бр. исп.	745	100,0		
Разл. одг.	250			

Стид, укупно

	2	Ф	П	КП
срамота	26	7,0	7,0	
страх	12	3,2	10,2	
стидљив	8	2,1	12,3	
кад се стидиш	7	1,9	14,2	
људи	7	1,9	16,1	
самоћа	7	1,9	18,0	
срам	7	1,9	19,8	
стиди	7	1,9	21,7	
стиди се	7	1,9	23,6	
Остали	88	23,6	47,2	
Идиос.	141	37,8	85,0	
Омисије	56	15,0	100,0	
Бр. исп.	373	100,0		
Разл. одг.	184			

	3	Ф	П	КП
срамота	35	9,8	9,8	
стидљив	10	2,8	12,6	
страх	10	2,8	15,4	
Остали	104	29,2	44,7	
Идиос.	148	41,6	86,2	
Омисије	49	13,8	100,0	
Бр. исп.	356	100,0		
Разл. одг.	183			

	4	Ф	П	КП
срамота	42	10,9	10,9	
страх	15	3,9	14,8	
срам	11	2,9	17,7	
Остали	108	28,1	45,8	
Идиос.	161	41,9	87,8	
Омисије	47	12,2	100,0	
Бр. исп.	384	100,0		
Разл. одг.	196			

	5	Ф	П	КП
срамота	58	14,5	14,5	
срам	18	4,5	19,0	
Остали	104	26,1	45,1	
Идиос.	161	40,4	85,5	
Омисије	58	14,5	100,0	
Бр. исп.	399	100,0		
Разл. одг.	197			

	6	Ф	П	КП
срамота	47	11,5	11,5	
срам	15	3,7	15,2	
страх	12	2,9	18,1	
Остали	104	25,5	43,6	
Идиос.	159	39,0	82,6	
Омисије	71	17,4	100,0	
Бр. исп.	408	100,0		
Разл. одг.	194			

	7	Ф	П	КП
срамота	62	15,1	15,1	
срам	18	4,4	19,5	
Остали	107	26,1	45,6	
Идиос.	142	34,6	80,2	
Омисије	81	19,8	100,0	
Бр. исп.	410	100,0		
Разл. одг.	181			

	8	Ф	П	КП
срамота	62	16,4	16,4	
срам	28	7,4	23,7	
Остали	100	26,4	50,1	
Идиос.	109	28,8	78,9	
Омисије	80	21,1	100,0	
Бр. исп.	379	100,0		
Разл. одг.	143			

Стид, мушкарци

	2	Ф	П	КП
срамота	29	8,8	8,8	
страх	13	3,9	12,7	
стидим се	10	3,0	15,7	
људи	9	2,7	18,4	
срам	8	2,4	20,8	
стидљив	8	2,4	23,3	
Остали	80	24,2	47,4	
Идиос.	130	39,3	86,7	
Омисије	44	13,3	100,0	
Бр. исп.	331	100,0		
Разл. одг.	165			

	3	Ф	П	КП
срамота	39	11,0	11,0	
страх	11	3,1	14,1	
срам	10	2,8	16,9	
Остали	106	29,9	46,9	
Идиос.	153	43,2	90,1	
Омисије	35	9,9	100,0	
Бр. исп.	354	100,0		
Разл. одг.	186			

	4	Ф	П	КП
срамота	44	12,9	12,9	
страх	16	4,7	17,5	
самоћа	13	3,8	21,3	
срам	12	3,5	24,9	
Остали	85	24,9	49,7	
Идиос.	136	39,8	89,5	
Омисије	36	10,5	100,0	
Бр. исп.	342	100,0		
Разл. одг.	174			

	5	Ф	П	КП
срамота	45	11,3	11,3	
срам	18	4,5	15,9	
страх	12	3,0	18,9	
Остали	103	25,9	44,8	
Идиос.	146	36,8	81,6	
Омисије	73	18,4	100,0	
Бр. исп.	397	100,0		
Разл. одг.	184			

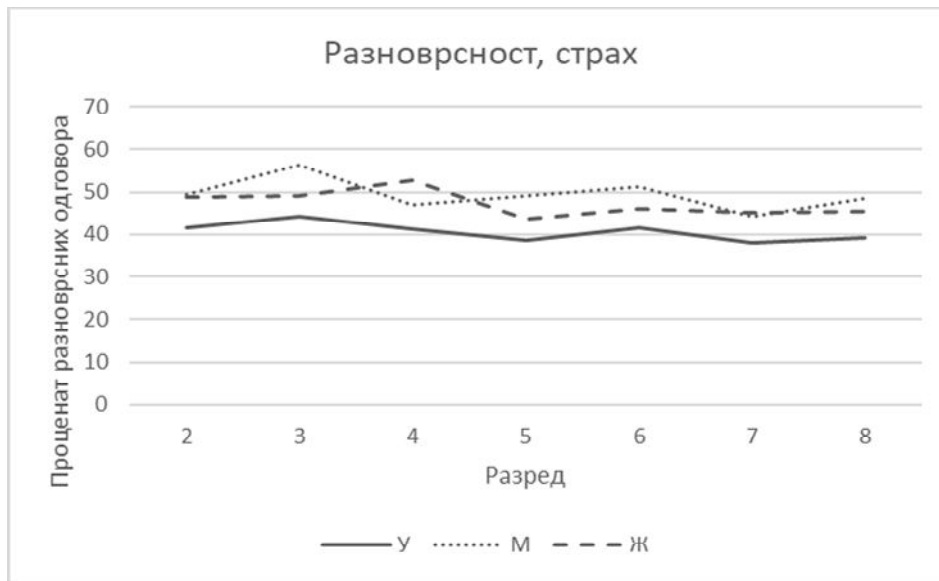
	6	Ф	П	КП
срамота	43	12,1	12,1	
срам	22	6,2	18,3	
страх	19	5,3	23,6	
Остали	92	25,8	49,4	
Идиос.	114	32,0	81,5	
Омисије	66	18,5	100,0	
Бр. исп.	356	100,0		
Разл. одг.	148			

	7	Ф	П	КП
срамота	40	11,3	11,3	
срам	20	5,6	16,9	
повученост	15	4,2	21,2	
страх	14	4,0	25,1	
блам	11	3,1	28,2	
Остали	87	24,6	52,8	
Идиос.	113	31,9	84,7	
Омисије	54	15,3	100,0	
Бр. исп.	354	100,0		
Разл. одг.	147			

	8	Ф	П	КП
срамота	51	14,2	14,2	
срам	27	7,5	21,7	
блам	13	3,6	25,3	
Остали	100	27,8	53,1	
Идиос.	105	29,2	82,2	
Омисије	64	17,8	100,0	
Бр. исп.	360	100,0		
Разл. одг.	139			

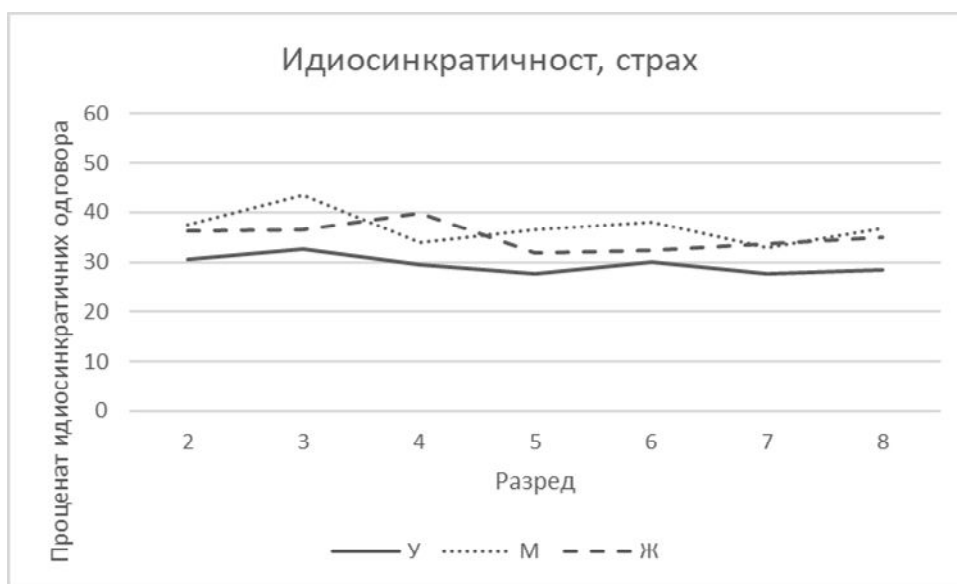
Стид, жене

27. Страх

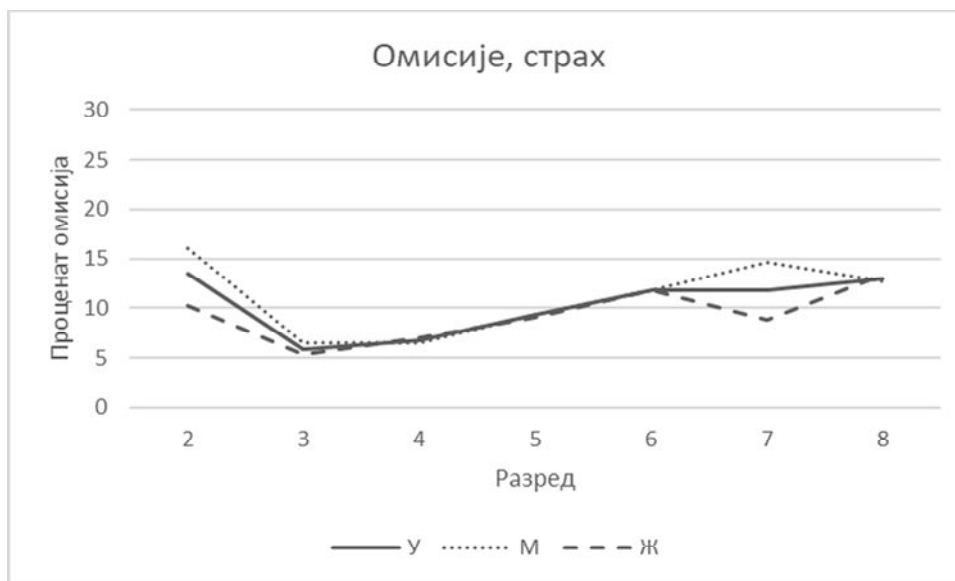
Графикон 27.1. Степен разноврсности за *страх* по разредима.

27.1. Разноврсност асоцијативног поља ове дражи је релативно уједначена током читаве основне школе, односно промене су без статистичког значаја, што важи и за идиосинкратичност. Вредности су врло сличне оним просечним у млађим разредима, а потом су мало више код ове дражи с обзиром на то да, у поређењу с просеком, опадају с временом.

Графикон 27.2. Степен идиосинкратичности за *страх* по разредима.

Графикон 27.3. Степен омисија за *страх* по разредима.

Трендови за омисије прате исту линију као они просечни, али су им вредности, изузимајући најмлађи разред, доследно ниже. Пад од 2. до 3. и 4. разреда, а потом и раст до 8. статистички су значајни ($p < 0,0025$). Мада делује да девојчице дају доста више одговора дечака у 2. и 7. разреду, те разлике ипак не достижу постављену вредност α од 0,0025 – она у 2. једнака је 0,011, а она у 7. је 0,007.

27.2. Примарни одговор је увек *мрак* за укупан узорак. По релативном рангу он је на средини или у доњој половини примарних одговора испитиваних речи-дражи. Због његове мање снаге, која је у врло благом порасту с годинама, други одговори му се могу приближити. Одговор *уплашен* је на другом месту у прва три испитивана разреда и током њих се појачава, а преласком у старије почиње да опада, да би у 7. разреду нестао из поља захваћеног анализом.

Иако се неки асоцијати понављају по узрастима, поље је доста променљиво. У 2. разреду су, уз *мрак* и *уплашен*, у њему *плашим се* и *страшно*. После тога су поред два најјача одговора само још *уплашеност* и *змија*. Годину дана касније тек три асоцијата улазе у анализу: *мрак*, *уплашен* и *туга*. На почетку старијих разреда се број асоцијата повећава, да би, паралелно развитку током млађих разреда, до 7. опао, па се поново шири на крају основне школе. Тако се у

5. разреду јављају нови асоцијати *плашење* и *змија*, у 6. *самоћа* и *смрт*, а у 8. *неуспех*, *висина* и *стрепња*.

Мушки подузорок се од оног укупног разликује по томе што је у њему у млађим разредима *уплашен* јаче од *мрака*, или бар изједначено с њим. Редом су одговори који уопште не постоје у укупном пољу: *нестрах*, *страшан*, *плашљивост* (3. разред); *чудовиште*, *храброст* (5); *рат* (7). По томе су они разноврснији, јер се код девојчица само на почетку поред *уплашен* појављује и *уплашена*. Женски примарни одговор је скоро увек јачи.

Садржај показује како су на најмлађем узрасту реакције врло једноставне – оне су придеви и глаголи везани за осећање *страха*. Примарни одговор, који опстаје на свим узрастима, *мрак*, указује на основни страх, онај од непознатог. Он се јавља још кад смо мали и довека остаје прототипичан *страх* – у *мраку* се може наћи све, у њему се крију ужаси из страшних прича и, касније, стварне опасности које долазе од других људи.

Исконски *страх* изражен је и *змијом*, која у поље анализе улази у 3. разреду и у њега се враћа у 5. и 8. разреду, мада је после уласка и у осталима близу границе тог поља. Мада на нашој територији има доста неотровних змија, отровнице су, посебно у прошлости, биле довољно опасне да у човека усаде дубок *страх* за живот. Страхопоштовање према тим животињама видно је и кроз тотемски статус који заузимају у митологији и веровањима с ових простора.

Страх за живот може се приметити, како деца сазревају, по томе што се међу јаким одговорима јавља и сама *смрт*, крај овоземаљског постојања. Тај одговор вероватно није у вези само с личном *смрћу* већ и с оном којој су деца с годинама више изложена, било случајно, било јер их околина мање штити од непријатних искустава, било зато што су тих искустава сама деца свеснија, па имају ближи и дубљи доживљај *смрти* кућног љубимца или блиске особе.

На крају основне школе јављају се *страх* од *висина* и од *неуспеха*. Први је опет везан за *страх* за живот и физичке повреде, али онај други је посебно интересантан с развојног становишта пошто постаје јак управо у години када се пред испитанике ставља велика одлука о будућем животу – шта радити после основне школе? У том преломном тренутку већина њих ће се усмерити на неки

будући посао и наћи се суочена с разним завршним и пријемним испитима, а од успеха на њима зависи и успех у даљем животу, или бар деци тако делује.

Страх је везан и за *самоћу* и *тугу*. Могуће је да је део испитаника тим речима одговорио јер се налазе међу дражима на анкети, али верујемо да су обе заиста важне за доживљај *страха*. Када смо сами, немамо никога око себе ко би нас заштитио од непознатих ствари и људи из *мрака*, помогао нам ако нас угризе *змија* или ако паднемо, или нам био подршка ако доживимо *неуспех*, тако да се развија и секундарни страх од *самоће* саме. Када је незаштићен или када му се догоди оно чега се плашио, човек је и тужан.

Деадјектив *уплашеност* појављује се у оквиру анализираног поља повремено, некад јаче, а некад слабије. Девербатив *плашење* је уз њега у пољу у 5. разреду. Оба су блискозначнице дражи, а исто важи и за *стрепњу* у 8. разреду. Ови одговори показују како се творбени систем и вокабулар шире, утврђују и рафинирају. Појава ових именица наспрам глагола и придева с почетка могла би се повезати и са старом теоријом о помаку са синтагматског на парадигматско одговарање.

27.3. По половима је битно што се код девојчица у 8. разреду *самоћа* пробија на прво место и много је јача код њих него код дечака (8,1% : 2,9%). Изгледа да су ту на делу друштвене норме, јер је – уз претходно поменута тумачења односа *страха* и *самоће* – притисак да се нађе себи пар много јачи на жене него на мушкарце, а посебно га осећају адолесценти, који се, с једне стране, сексуално развијају, а још нису, с друге, нашли своје место у друштву. *Самоћа* не мора означавати само *страх* од недостатка романтичног партнера, већ и од мањка пријатеља, где опет постоји веће очекивање да ће жене бити усмереније на социјалне везе. Социјална анксиозност је, по овим подацима, виша код девојчица.

27.4. Дечаци, као што је раније поменуто, имају разноврсније одговоре. Осим придева *страшан* и деадјективне именице *плашљивост*, код њих је у 3. разреду присутан антоним *нестрах*, настао једноставном негацијом дражи, по чему се види да је на том узрасту творбени систем продуктиван, и то и ван „дозвољених“ граница, односно да вокабулар није у потпуности утврђен. Насупрот *страху* налази се и *храброст*. Узроци *страха* код дечака јесу још

чудовиште и, код старијих, *рат* – једно је израз само детињих, а друго већ и одраслих страхова.

27.5. Драз *страх* има мање оmissија од просечне речи, а разноврсност и идиосинкратичност, упркос општим трендовима, задржава на истом нивоу. То, удружено с мањим бројем изостављених одговора, мањом снагом примарног асоцијата и разнородним асоцијативним пољем, указује на важност и варијативност појма означеног овом именицом у менталном лексикону ученика наших основних школа. Осим синонима и речи директније везаних за саму емоцију, међу испитиваним одговорима постоје многи који указују на типичне узроке *страха*, иза којих се свих крије *страх* од непознатог, *страх* за сопствену, али и туђу, физичку и психичку добробит⁸⁸.

---

⁸⁸ Видети и тачке 5.4.6. и 5.4.7. у Драгићевић 2010 (193–199), са сличним закључцима.

	2	Ф	П	КП
мрак	46	6,5	6,5	
уплашен	38	5,4	11,8	
плашим се	22	3,1	15,0	
страшно	12	1,7	16,6	
Остали	279	39,4	56,0	
Идиос.	217	30,6	86,6	
Омисије	95	13,4	100,0	
Бр. исп.	709	100,0		
Разл. одг.	295			

	3	Ф	П	КП
мрак	55	7,7	7,7	
уплашен	35	4,9	12,7	
уплашеност	19	2,7	15,3	
змија	14	2,0	17,3	
Остали	315	44,3	61,6	
Идиос.	231	32,5	94,1	
Омисије	42	5,9	100,0	
Бр. исп.	711	100,0		
Разл. одг.	316			

	4	Ф	П	КП
мрак	64	8,8	8,8	
уплашен	55	7,6	16,3	
туга	16	2,2	18,5	
Остали	330	45,3	63,9	
Идиос.	214	29,4	93,3	
Омисије	49	6,7	100,0	
Бр. исп.	728	100,0		
Разл. одг.	301			

	5	Ф	П	КП
мрак	59	7,4	7,4	
уплашеност	35	4,4	11,8	
уплашен	30	3,8	15,6	
плашење	20	2,5	18,1	
змија	18	2,3	20,3	
туга	15	1,9	22,2	
Остали	325	40,8	63,0	
Идиос.	221	27,7	90,7	
Омисије	74	9,3	100,0	
Бр. исп.	797	100,0		
Разл. одг.	307			

	6	Ф	П	КП
мрак	64	8,3	8,3	
самоћа	23	3,0	11,3	
смрт	19	2,5	13,7	
уплашен	18	2,3	16,0	
Остали	326	42,2	58,2	
Идиос.	232	30,0	88,2	
Омисије	91	11,8	100,0	
Бр. исп.	773	100,0		
Разл. одг.	322			

	7	Ф	П	КП
мрак	74	9,6	9,6	
самоћа	42	5,5	15,1	
смрт	28	3,6	18,7	
Остали	322	41,9	60,6	
Идиос.	212	27,6	88,2	
Омисије	91	11,8	100,0	
Бр. исп.	769	100,0		
Разл. одг.	292			

	8	Ф	П	КП
мрак	52	7,0	7,0	
самоћа	40	5,4	12,3	
смрт	22	3,0	15,3	
змија	20	2,7	18,0	
висина	16	2,1	20,1	
неуспех	16	2,1	22,3	
стрепња	13	1,7	24,0	
уплашеност	13	1,7	25,8	
Остали	245	32,9	58,7	
Идиос.	212	28,5	87,1	
Омисије	96	12,9	100,0	
Бр. исп.	745	100,0		
Разл. одг.	292			

Страх, укупно

	2	Ф	П	КП
уплашен	21	5,6	5,6	
мрак	16	4,3	9,9	
плашим се	11	2,9	12,9	
страшно	8	2,1	15,0	
бојим се	6	1,6	16,6	
стид	6	1,6	18,2	
Остали	105	28,2	46,4	
Идиос.	140	37,5	83,9	
Омисије	60	16,1	100,0	
Бр. исп.	373	100,0		
Разл. одг.	185			

	3	Ф	П	КП
мрак	20	5,6	5,6	
уплашен	20	5,6	11,2	
нестрах	8	2,2	13,5	
страшан	8	2,2	15,7	
плашим се	7	2,0	17,7	
уплашеност	7	2,0	19,7	
страшно	6	1,7	21,3	
змија	6	1,7	23,0	
плашљивост	5	1,4	24,4	
Остали	91	25,6	50,0	
Идиос.	155	43,5	93,5	
Омисије	23	6,5	100,0	
Бр. исп.	356	100,0		
Разл. одг.	201			

	4	Ф	П	КП
уплашен	37	9,6	9,6	
мрак	31	8,1	17,7	
Остали	161	41,9	59,6	
Идиос.	130	33,9	93,5	
Омисије	25	6,5	100,0	
Бр. исп.	384	100,0		
Разл. одг.	181			

	5	Ф	П	КП
мрак	26	6,5	6,5	
уплашеност	18	4,5	11,0	
уплашен	13	3,3	14,3	
плашење	12	3,0	17,3	
змија	7	1,8	19,0	
храброст	7	1,8	20,8	
чудовиште	7	1,8	22,6	
Остали	126	31,6	54,1	
Идиос.	146	36,6	90,7	
Омисије	37	9,3	100,0	
Бр. исп.	399	100,0		
Разл. одг.	196			

	6	Ф	П	КП
мрак	31	7,6	7,6	
уплашен	13	3,2	10,8	
самоћа	11	2,7	13,5	
Остали	150	36,8	50,2	
Идиос.	155	38,0	88,2	
Омисије	48	11,8	100,0	
Бр. исп.	408	100,0		
Разл. одг.	209			

	7	Ф	П	КП
мрак	33	8,0	8,0	
смрт	18	4,4	12,4	
самоћа	11	2,7	15,1	
уплашеност	11	2,7	17,8	
висина	10	2,4	20,2	
стрепња	9	2,2	22,4	
Остали	123	30,0	52,4	
Идиос.	135	32,9	85,4	
Омисије	60	14,6	100,0	
Бр. исп.	410	100,0		
Разл. одг.	182			

	8	Ф	П	КП
мрак	32	8,4	8,4	
змија	11	2,9	11,3	
самоћа	11	2,9	14,2	
смрт	11	2,9	17,2	
висина	9	2,4	19,5	
неуспех	9	2,4	21,9	
Остали	109	28,8	50,7	
Идиос.	139	36,7	87,3	
Омисије	48	12,7	100,0	
Бр. исп.	379	100,0		
Разл. одг.	184			

2	Ф	П	КП
мрак	30	9,1	9,1
уплашен	17	5,1	14,2
плашим се	10	3,0	17,2
уплашена	8	2,4	19,6
Остали	112	33,8	53,5
Идиос.	120	36,3	89,7
Омисије	34	10,3	100,0
Бр. исп.	331	100,0	
Разл. одг.	162		

3	Ф	П	КП
мрак	35	9,9	9,9
уплашен	15	4,2	14,1
уплашеност	12	3,4	17,5
туга	9	2,5	20,1
Остали	135	38,1	58,2
Идиос.	129	36,4	94,6
Омисије	19	5,4	100,0
Бр. исп.	354	100,0	
Разл. одг.	174		

4	Ф	П	КП
мрак	33	9,6	9,6
уплашен	18	5,3	14,9
уплашеност	9	2,6	17,5
Остали	122	35,7	53,2
Идиос.	136	39,8	93,0
Омисије	24	7,0	100,0
Бр. исп.	342	100,0	
Разл. одг.	180		

5	Ф	П	КП
мрак	33	8,3	8,3
уплашен	17	4,3	12,6
уплашеност	17	4,3	16,9
змија	11	2,8	19,6
самоћа	11	2,8	22,4
туга	10	2,5	24,9
Остали	136	34,3	59,2
Идиос.	126	31,7	90,9
Омисије	36	9,1	100,0
Бр. исп.	397	100,0	
Разл. одг.	174		

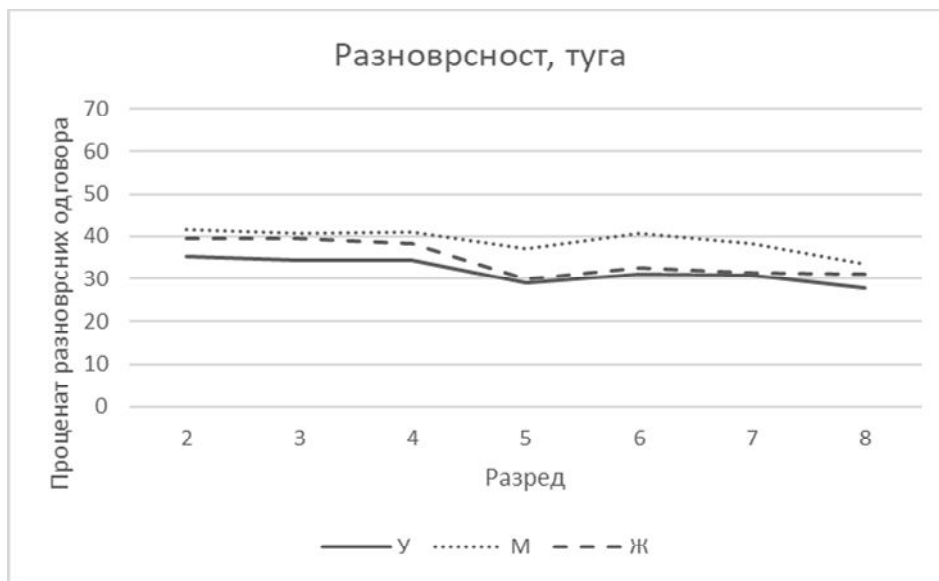
6	Ф	П	КП
мрак	30	8,4	8,4
самоћа	12	3,4	11,8
смрт	12	3,4	15,2
уплашеност	8	2,2	17,4
Остали	137	38,5	55,9
Идиос.	115	32,3	88,2
Омисије	42	11,8	100,0
Бр. исп.	356	100,0	
Разл. одг.	164		

7	Ф	П	КП
мрак	41	11,6	11,6
самоћа	31	8,8	20,3
Остали	132	37,3	57,6
Идиос.	119	33,6	91,2
Омисије	31	8,8	100,0
Бр. исп.	354	100,0	
Разл. одг.	160		

8	Ф	П	КП
самоћа	29	8,1	8,1
мрак	20	5,6	13,6
смрт	10	2,8	16,4
змија	9	2,5	18,9
уплашеност	8	2,2	21,1
Остали	110	30,6	51,7
Идиос.	126	35,0	86,7
Омисије	48	13,3	100,0
Бр. исп.	360	100,0	
Разл. одг.	164		

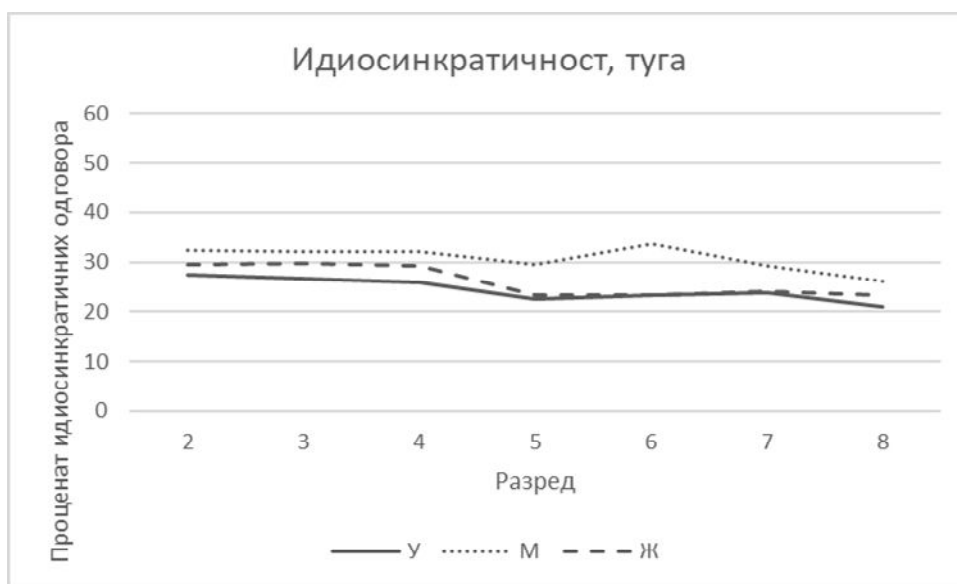
Страх, жене

28. Туга

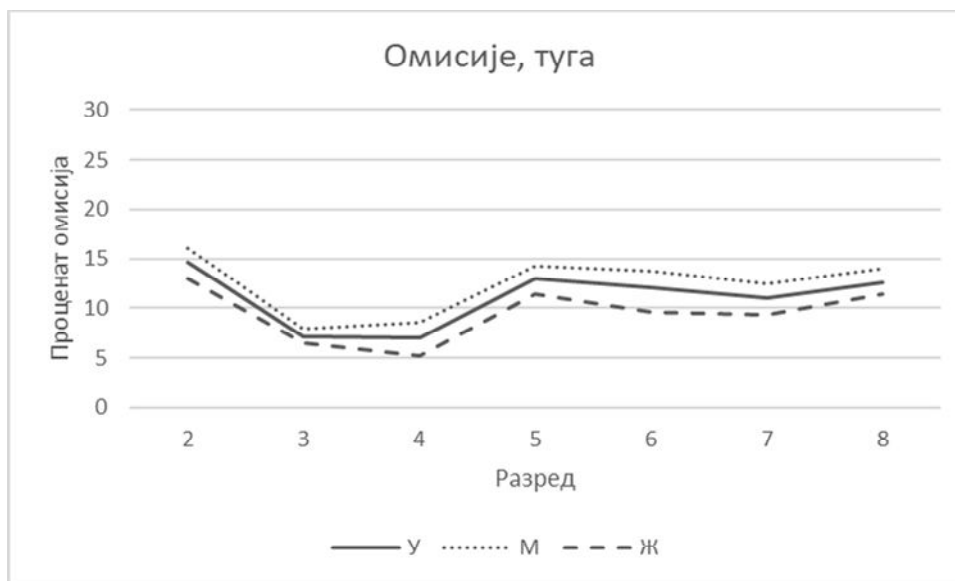
Графикон 28.1. Степен разноврсности за *тугу* по разредима.

28.1. За *тугу* су вредности разноврсности и идиосинкратичности испод просека, при дну свих испитиваних дражи, посебно за прву одлику. С временом код ње долази до осетног пада, статистички значајног ($p < 0,0025$), приметног на прелазу из млађих у старије разреде и потом на крају школе. У 6. и 7. разреду разлике између полова су за разноврсност статистички значајне ($p < 0,0025$).

Графикон 28.2. Степен идиосинкратичности за *тугу* по разредима.

Графикон 28.3. Степен омисија за тугу по разредима.

По омисијама *туга* је међу првима од свих дражи. Велик пад (статистички значајан на нивоу $p < 0,0025$), а потом и скок у њиховом броју приметан је, насупрот претходним одликама, на прелазу из млађих у старије разреде. Разлике између полова нису статистички значајне.

28.2. Примарни одговор за ову драж доста је променљив. Његова јачина се креће око 10%, али за асоцијате који се нађу на првом месту расте и опада. У прва два разреда, најјачи је одговор изведени придев *тужан*, у следећа два разреда и у 7. разреду то је *самоћа*, а у 6. и 8. то су два одговора сличног значења: *плач* и *сузе*. *Самоћа* и *плач* присутни су на свим испитиваним узрастима. *Сузе* улазе у анализирано поље у 3. разреду и остају у њему током читаве школе. *Тужан* нестаје у старијим разредима, а опадање придева има паралеле и код више других дражи. Наведени асоцијати се по разредима смењују на прва три места, са сличним јачинама.

Иако се јачина примарног асоцијата не мења превише, асоцијативно поље се ипак с годинама шири, што значи да други популарни одговори временом јачају. Кад једном дођу међу јаке асоцијате, речи углавном из тог круга не излазе. Уз *сузе*, у 3. разреду у поље улази и слично *плакање*, које такође опстаје у њему до краја школе. У 4. разреду се досад наведеним асоцијатима придружује *несрећа*,

а две године касније долазе и *бол* и *смрт*. Антоним *срећа* је у пољу анализе до 5. разреда, после чега превише слаби да би ушао у разматрање. *Усамљеност* је у пољу у 6. и 8. разреду, а у међувремену је ту *жалост*, синоним дражи.

После творбено повезаног одговора, карактеристичног за млађе испитанике, јаки су они који приказују елементе ситуације *туге*. Најчешће су, посебно кад се посматрају обједињено, асоцијације које приказују израз *туге* – *плач*, *сузе* и *плакање*.

Изазивачи се јављају постепено, од општијег *несрећа*, ка специфичнијим *бол* и *смрт*. С развојне стране интересантно је да се овај други као јак одговор јавља на истом узрасту као код *страха* – у 6. разреду. Мада се он појављује и раније, тад се изненада појачава, а до још једног скока долази у 8. разреду. И овде бисмо понудили објашњење као код *страха*: изгледа да деца око 12. године постају свеснија краја живота, свог и других бића, и да га доживљавају као нешто ближе и стварније но раније. Од изазивача је стално у пољу *самоћа*, могуће под утицајем саме анкете, а при крају школе јој се придружује блискозначница *усамљеност*.

28.3. Дечачко асоцијативно поље се с годинама шири, док се женско сужава. Примарни одговори су нешто другачије распоређени него у укупном узорку. Код дечака је *тужан* први одговор у свим млађим разредима, а за девојчице само у 2. разреду. Касније је за дечаке важнији одговор *плач*, а за девојчице су то *сузе*. Ово треба разумети у релативном смислу за *плач*, с обзиром на то да је он по јачини често сличан код оба пола, али да се код дечака рангира више због мањка јачих асоцијата. После прва два испитивана разреда, женски одговори су увек снажнији.

Од одговора који се не јављају у укупном узорку, код девојчица постоји само *плачем* на почетку, а код дечака *патња* на крају основне школе. Остали одговори су другачије распоређени по снази. Осим што је дуже примарни одговор за дечаке, *тужан* дуже опстаје и у самом асоцијативном пољу. С друге стране, *самоћа* је током читаве основне школе доста снажнија код девојчица, нарочито у прелазним разредима. Узевши у обзир да су творбено повезане речи чешће на млађим узрастима, задржавање код дечака би могло указивати на њихов нешто спорији вербални развитак. Са *самоћом* се понавља женска осетљивост на

друштво, приметна и код других дражи (*љубав, мир, неправда, срећа, страх, успех*).

28.4. Мања разноврсност и идиосинкратичност заједно с већим бројем омисија воде ка ограниченијем пољу за *тугу*. Јаких одговора ипак има доста, а у укупном узорку примарни одговори нису много јачи од других, тако да се током одрастања на првом месту смењује неколико њих. По свим одликама код дечака су више вредности – они дају разноврсније, индивидуалније одговоре, а самих одговора притом има мање. Асоцијативна поља се код полова развијају у супротним смеровима: мушка се проширују, а женска сужавају, с обзиром на то да код девојчица примарни одговори временом јачају. Асоцијације у вези с *тугом* упућују на изазиваче и, најчешће, типичан израз те емоције – *плач, тј. сузе*.

	2	Ф	П	КП
тужан	71	10,0	10,0	
плач	50	7,1	17,1	
срећа	23	3,2	20,3	
самоћа	19	2,7	23,0	
Остали	248	35,0	58,0	
Идиос.	194	27,4	85,3	
Омисије	104	14,7	100,0	
Бр. исп.	709	100,0		
Разл. одг.	250			

	3	Ф	П	КП
тужан	66	9,3	9,3	
плач	52	7,3	16,6	
самоћа	46	6,5	23,1	
плакање	40	5,6	28,7	
сузе	33	4,6	33,3	
срећа	22	3,1	36,4	
Остали	212	29,8	66,2	
Идиос.	189	26,6	92,8	
Омисије	51	7,2	100,0	
Бр. исп.	711	100,0		
Разл. одг.	245			

	4	Ф	П	КП
самоћа	63	8,7	8,7	
плач	59	8,1	16,8	
тужан	48	6,6	23,4	
плакање	41	5,6	29,0	
сузе	41	5,6	34,6	
несрећа	17	2,3	37,0	
срећа	16	2,2	39,1	
Остали	203	27,9	67,0	
Идиос.	189	26,0	93,0	
Омисије	51	7,0	100,0	
Бр. исп.	728	100,0		
Разл. одг.	250			

	5	Ф	П	КП
самоћа	92	11,5	11,5	
плач	80	10,0	21,6	
сузе	55	6,9	28,5	
плакање	28	3,5	32,0	
срећа	26	3,3	35,3	
тужан	25	3,1	38,4	
несрећа	23	2,9	41,3	
Остали	185	23,2	64,5	
Идиос.	180	22,6	87,1	
Омисије	103	12,9	100,0	
Бр. исп.	797	100,0		
Разл. одг.	231			

	6	Ф	П	КП
плач	72	9,3	9,3	
сузе	64	8,3	17,6	
самоћа	60	7,8	25,4	
плакање	28	3,6	29,0	
бол	20	2,6	31,6	
несрећа	20	2,6	34,2	
смрт	20	2,6	36,7	
усамљеност	18	2,3	39,1	
Остали	198	25,6	64,7	
Идиос.	180	23,3	88,0	
Омисије	93	12,0	100,0	
Бр. исп.	773	100,0		
Разл. одг.	240			

	7	Ф	П	КП
самоћа	79	10,3	10,3	
сузе	75	9,8	20,0	
плач	56	7,3	27,3	
плакање	30	3,9	31,2	
бол	28	3,6	34,9	
жалост	25	3,3	38,1	
несрећа	22	2,9	41,0	
смрт	21	2,7	43,7	
Остали	164	21,3	65,0	
Идиос.	184	23,9	88,9	
Омисије	85	11,1	100,0	
Бр. исп.	769	100,0		
Разл. одг.	236			

	8	Ф	П	КП
сузе	73	9,8	9,8	
самоћа	57	7,7	17,4	
плач	50	6,7	24,2	
бол	35	4,7	28,9	
смрт	33	4,4	33,3	
плакање	32	4,3	37,6	
несрећа	21	2,8	40,4	
усамљеност	19	2,6	43,0	
Остали	174	23,4	66,3	
Идиос.	157	21,1	87,4	
Омисије	94	12,6	100,0	
Бр. исп.	745	100,0		
Разл. одг.	207			

Туга, укупно

	2	Ф	П	КП
тужан	41	11,0	11,0	
плач	22	5,9	16,9	
Остали	129	34,6	51,5	
Идиос.	121	32,4	83,9	
Омисије	60	16,1	100,0	
Бр. исп.	373	100,0		
Разл. одг.	155			

	3	Ф	П	КП
тужан	44	12,4	12,4	
самоћа	23	6,5	18,8	
плакање	20	5,6	24,4	
плач	18	5,1	29,5	
срећа	12	3,4	32,9	
Остали	97	27,2	60,1	
Идиос.	114	32,0	92,1	
Омисије	28	7,9	100,0	
Бр. исп.	356	100,0		
Разл. одг.	145			

	4	Ф	П	КП
тужан	31	8,1	8,1	
плач	26	6,8	14,8	
самоћа	22	5,7	20,6	
плакање	21	5,5	26,0	
сузе	16	4,2	30,2	
несрећа	11	2,9	33,1	
бол	9	2,3	35,4	
срећа	9	2,3	37,8	
Остали	83	21,6	59,4	
Идиос.	123	32,0	91,4	
Омисије	33	8,6	100,0	
Бр. исп.	384	100,0		
Разл. одг.	158			

	5	Ф	П	КП
плач	40	10,0	10,0	
самоћа	38	9,5	19,5	
тужан	20	5,0	24,6	
плакање	15	3,8	28,3	
сузе	13	3,3	31,6	
несрећа	12	3,0	34,6	
Остали	86	21,6	56,1	
Идиос.	118	29,6	85,7	
Омисије	57	14,3	100,0	
Бр. исп.	399	100,0		
Разл. одг.	148			

	6	Ф	П	КП
плач	34	8,3	8,3	
самоћа	25	6,1	14,5	
плакање	17	4,2	18,6	
сузе	17	4,2	22,8	
несрећа	14	3,4	26,2	
тужан	13	3,2	29,4	
смрт	10	2,5	31,9	
срећа	9	2,2	34,1	
Остали	76	18,6	52,7	
Идиос.	137	33,6	86,3	
Омисије	56	13,7	100,0	
Бр. исп.	408	100,0		
Разл. одг.	166			

	7	Ф	П	КП
самоћа	34	8,3	8,3	
плач	31	7,6	15,9	
сузе	23	5,6	21,5	
смрт	15	3,7	25,1	
жалост	14	3,4	28,5	
плакање	14	3,4	32,0	
несрећа	13	3,2	35,1	
бол	12	2,9	38,0	
срећа	11	2,7	40,7	
Остали	72	17,6	58,3	
Идиос.	120	29,3	87,6	
Омисије	51	12,4	100,0	
Бр. исп.	410	100,0		
Разл. одг.	157			

	8	Ф	П	КП
плач	27	7,1	7,1	
самоћа	27	7,1	14,2	
плакање	23	6,1	20,3	
смрт	23	6,1	26,4	
сузе	23	6,1	32,5	
жалост	11	2,9	35,4	
несрећа	11	2,9	38,3	
патња	10	2,6	40,9	
бол	8	2,1	43,0	
усамљеност	8	2,1	45,1	
Остали	56	14,8	59,9	
Идиос.	99	26,1	86,0	
Омисије	53	14,0	100,0	
Бр. исп.	379	100,0		
Разл. одг.	127			

	2	Ф	П	КП
тужан	30	9,1	9,1	
плач	28	8,5	17,5	
срећа	14	4,2	21,8	
самоћа	11	3,3	25,1	
сузе	11	3,3	28,4	
плачем	8	2,4	30,8	
Остали	88	26,6	57,4	
Идиос.	98	29,6	87,0	
Омисије	43	13,0	100,0	
Бр. исп.	331	100,0		
Разл. одг.	131			

	3	Ф	П	КП
плач	34	9,6	9,6	
сузе	24	6,8	16,4	
самоћа	23	6,5	22,9	
тужан	22	6,2	29,1	
плакање	20	5,6	34,7	
бол	10	2,8	37,6	
срећа	10	2,8	40,4	
Остали	83	23,4	63,8	
Идиос.	105	29,7	93,5	
Омисије	23	6,5	100,0	
Бр. исп.	354	100,0		
Разл. одг.	140			

	4	Ф	П	КП
самоћа	41	12,0	12,0	
плач	33	9,6	21,6	
сузе	25	7,3	28,9	
плакање	20	5,8	34,8	
тужан	16	4,7	39,5	
Остали	89	26,0	65,5	
Идиос.	100	29,2	94,7	
Омисије	18	5,3	100,0	
Бр. исп.	342	100,0		
Разл. одг.	131			

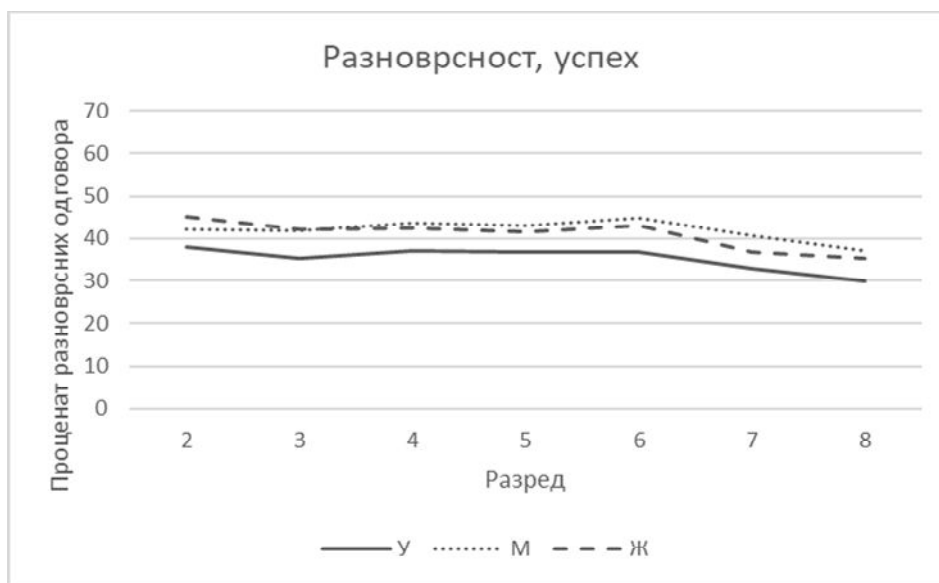
	5	Ф	П	КП
самоћа	54	13,6	13,6	
сузе	42	10,6	24,2	
плач	40	10,1	34,3	
срећа	17	4,3	38,5	
Остали	106	26,7	65,2	
Идиос.	93	23,4	88,7	
Омисије	45	11,3	100,0	
Бр. исп.	397	100,0		
Разл. одг.	119			

	6	Ф	П	КП
сузе	47	13,2	13,2	
плач	37	10,4	23,6	
самоћа	35	9,8	33,4	
бол	12	3,4	36,8	
Остали	108	30,3	67,1	
Идиос.	83	23,3	90,4	
Омисије	34	9,6	100,0	
Бр. исп.	356	100,0		
Разл. одг.	116			

	7	Ф	П	КП
сузе	52	14,7	14,7	
самоћа	45	12,7	27,4	
плач	24	6,8	34,2	
бол	16	4,5	38,7	
плакање	16	4,5	43,2	
Остали	83	23,4	66,7	
Идиос.	85	24,0	90,7	
Омисије	33	9,3	100,0	
Бр. исп.	354	100,0		
Разл. одг.	111			

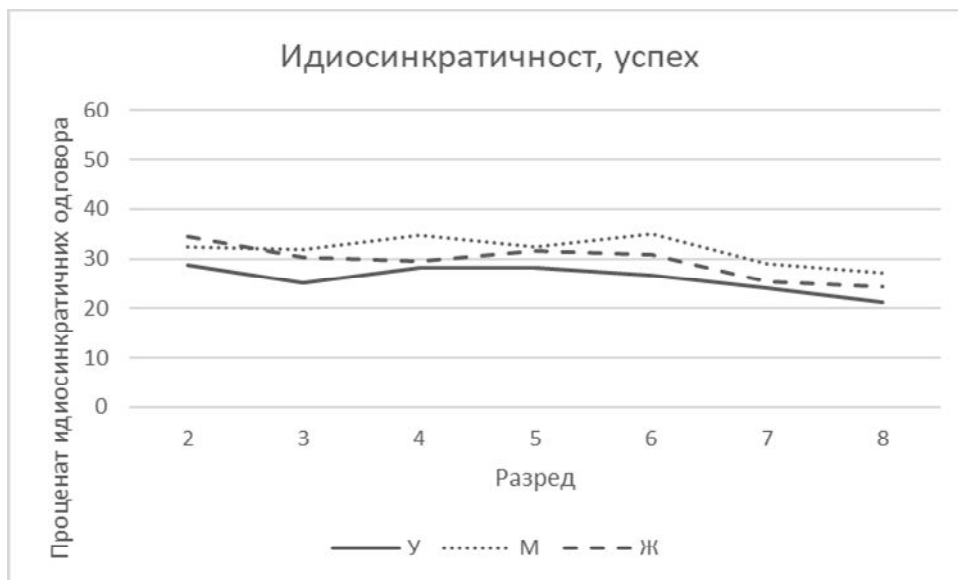
	8	Ф	П	КП
сузе	50	13,9	13,9	
самоћа	29	8,1	21,9	
бол	27	7,5	29,4	
плач	23	6,4	35,8	
Остали	106	29,4	65,3	
Идиос.	84	23,3	88,6	
Омисије	41	11,4	100,0	
Бр. исп.	360	100,0		
Разл. одг.	112			

29. Успех

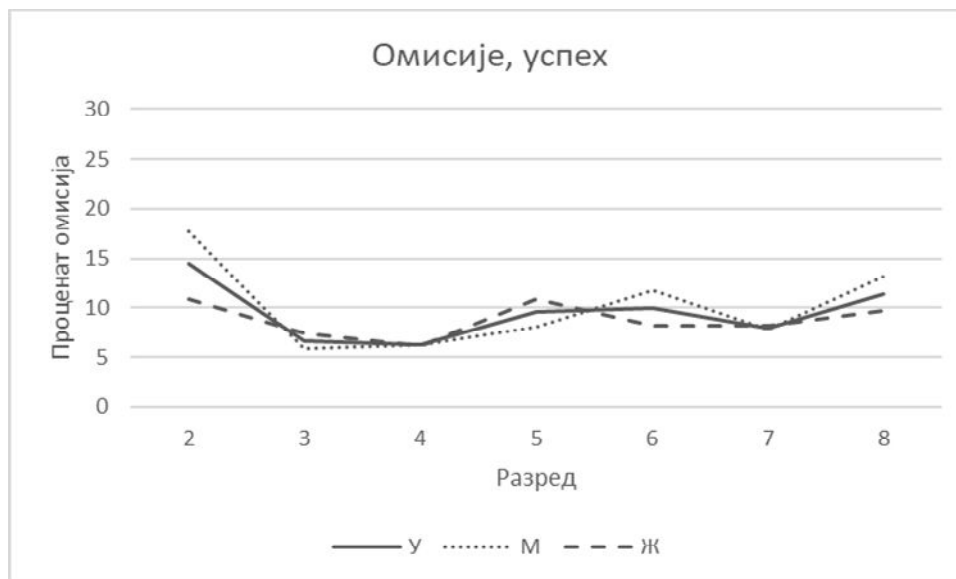
Графикон 29.1. Степен разноврсности за *успех* по разредима.

29.1. По разноврсности *успех* је испод просечних вредности, али умногоме прати просечну линију тренда, са статистички значајним ($p < 0,0025$) падом између најмлађег и најстаријих разреда.

Графикон 29.2. Степен идиосинкратичности за *успех* по разредима.

Идиосинкратичних одговора такође има мање него у просеку, али промене по тој одлици су испод нашег прага за статистичку значајност.

Графикон 29.3. Степен омисија за *успех* по разредима.

Линије тренда за омисије наизглед одударају од оних код већине других дражи. Но, то је производ врло осетног пада између 2. и 3. разреда, статистички значајног на нивоу $p < 0,0025$, што узрокује да разлике једнаке онима у графикону с просечним кретањима делују мање. Мушки одговори варирају више него женски ($p < 0,0025$), а сви опадају у 7. разреду, на супрот већини других дражи. Разлика међу половима статистички је значајна у најмлађем испитиваном разреду, на нивоу $p < 0,0025$. *Успех* је међу дражима с најмање изостављених одговора, изузимајући 2. разред.

29.2. Јачина примарног одговора је прилично уједначена током школовања, али се сам одговор мења са *срећа* на *школа* у последња три разреда, што има паралеле у важности другог асоцијата за још неколико дражи (*мржња*, *неправда*) у истом периоду. Оба одговора су ипак присутна на свим узрастима. Поред њих има доста релативно јаких асоцијата, чији се број благо смањује с годинама.

Као код других дражи, на почетку су у асоцијативном пољу присутне асоцијације творбено повезане с *успехом*: глаголски облици *успео* и *успео сам* (само у 2. разреду), придев *успешан* (до 4. разреда), антоним *неуспех* (до 5.

разреда). До 5. разреда у пољу постоји и деци битно оличење *успеха* – *петица*. У периоду 3–6. разреда јавља се и синтагматско *одличан*, са сличним значењем. *Радост*, синоним јаке *среће*, ту је до 7. разреда, а *победа* је све време међу најјачим одговорима. За *победу* је везана и *медаља* из 2, 3. и 5. разреда. У прва два старија разреда долази асоцијација *посао*, али у последња три разреда јак одговор јесте шири *живот*.

Садржај се развија од асоцијата којима је *успех* мотивна реч и оних који се односе на конкретније елементе ситуације *успеха*, посебно школског или спортског, ка оним „одраслијим“ на средњем узрасту (*посао*), а на крају постају апстрактни (*живот*). Емоција којом се реагује на *успех* јесте *срећа/радост*. Уз њу су увек у пољу два типична оквира *успеха* за децу – *школа* и *победа*.

29.3. Примарни одговори за дечаке слабији су од оних укупних. Разликују се додатно по томе што се у 3. разреду на прво место пробија сложеница *неуспех*, што још једном показује већу важност твореница, иначе типичних за млађе узрасте, за дечаке. Они су ти који дају и већину других творбено повезаних одговора, а *неуспех* је довољно јак да уђе у анализу чак у 7. разреду. Асоцијативна поља су широка и остају таква до краја основне школе. *Школа* је, гледано током читавог основношколског периода, код дечака слабија, а *победа* је мало јача. Важност спортског *успеха* за дечаке изражен је и кроз снагу трију асоцијата: *медаља*, до 5. разреда, *фудбал*, који се налази у пољу анализе на четири узраста: у 3, 5, 6. и 8. разреду, и самог *спорт*, из 8. разреда. На крају школовања, дечацима су, док су усмерени на *будућност*, у *животу* важне и *паре*.

29.4. Женски примарни асоцијати су јачи него они укупни, а њихова асоцијативна поља су ужа. Пре свега су девојчице те код којих се као јак асоцијат појављује апстрактно *циљ* у последња два разреда. Иначе садржај њихових поља одговара оном укупном, кад се узму у обзир полне разлике поменуте у вези с мушким одговорима. Емоције *срећа* и *радост* варирају по својој снази између полова, али гледано на нивоу читаве основне школе прва је чешћа код девојчица, а друга код дечака.

29.5. Реч *успех* буди многе асоцијације код испитаника, а оне нису толико разноврсне и идиосинкратичне кад се упореде с другим дражима. Дати одговори се концентришу око више јаких појмова, међу којима су најважнији прво *срећа* па

потом *школа*. Асоцијати представљају емоције које *успех* буди и типичне околности у којима до *успеха* долази. Разлика у половима се може видети преко дечачког окретања *спорту*, највише *фудбалу*, и преко девојачког окретања *школи*. Оба одражавају стереотипне оквире у којима друштво очекује да се припадници једног или другог пола крећу, присутне од најмлађих испитиваних узраста.

	2	Ф	П	КП
срећа	50	7,1	7,1	
петица	33	4,7	11,7	
неуспех	29	4,1	15,8	
победа	22	3,1	18,9	
успешан	20	2,8	21,7	
радост	18	2,5	24,3	
медаља	15	2,1	26,4	
успео сам	14	2,0	28,3	
успео	13	1,8	30,2	
школа	13	1,8	32,0	
Остали	175	24,7	56,7	
Идиос.	204	28,8	85,5	
Омисије	103	14,5	100,0	
Бр. исп.	709	100,0		
Разл. одг.	269			

	3	Ф	П	КП
срећа	51	7,2	7,2	
неуспех	41	5,8	12,9	
школа	30	4,2	17,2	
петица	28	3,9	21,1	
победа	28	3,9	25,0	
одличан	25	3,5	28,6	
успешан	25	3,5	32,1	
радост	22	3,1	35,2	
медаља	18	2,5	37,7	
Остали	217	30,5	68,2	
Идиос.	179	25,2	93,4	
Омисије	47	6,6	100,0	
Бр. исп.	711	100,0		
Разл. одг.	252			

	4	Ф	П	КП
срећа	66	9,1	9,1	
победа	39	5,4	14,4	
школа	39	5,4	19,8	
радост	37	5,1	24,9	
петица	22	3,0	27,9	
неуспех	20	2,7	30,6	
одличан	19	2,6	33,2	
успешан	19	2,6	35,9	
Остали	217	29,8	65,7	
Идиос.	205	28,2	93,8	
Омисије	45	6,2	100,0	
Бр. исп.	728	100,0		
Разл. одг.	270			

	5	Ф	П	КП
срећа	52	6,5	6,5	
победа	39	4,9	11,4	
радост	39	4,9	16,3	
школа	39	4,9	21,2	
неуспех	24	3,0	24,2	
петица	19	2,4	26,6	
медаља	18	2,3	28,9	
одличан	15	1,9	30,7	
посао	14	1,8	32,5	
Остали	238	29,9	62,4	
Идиос.	224	28,1	90,5	
Омисије	76	9,5	100,0	
Бр. исп.	797	100,0		
Разл. одг.	293			

	6	Ф	П	КП
школа	60	7,8	7,8	
срећа	34	4,4	12,2	
победа	29	3,8	15,9	
радост	27	3,5	19,4	
одличан	19	2,5	21,9	
посао	18	2,3	24,2	
живот	17	2,2	26,4	
Остали	285	36,9	63,3	
Идиос.	207	26,8	90,0	
Омисије	77	10,0	100,0	
Бр. исп.	773	100,0		
Разл. одг.	284			

	7	Ф	П	КП
школа	70	9,1	9,1	
победа	40	5,2	14,3	
срећа	40	5,2	19,5	
радост	30	3,9	23,4	
живот	27	3,5	26,9	
Остали	316	41,1	68,0	
Идиос.	185	24,1	92,1	
Омисије	61	7,9	100,0	
Бр. исп.	769	100,0		
Разл. одг.	252			

	8	Ф	П	КП
школа	81	10,9	10,9	
срећа	45	6,0	16,9	
победа	26	3,5	20,4	
живот	22	3,0	23,4	
Остали	327	43,9	67,2	
Идиос.	159	21,3	88,6	
Омисије	85	11,4	100,0	
Бр. исп.	745	100,0		
Разл. одг.	223			

Успех, укупно

	2	Ф	П	КП
срећа	20	5,4	5,4	
петица	17	4,6	9,9	
победа	14	3,8	13,7	
успешан	12	3,2	16,9	
неуспех	11	2,9	19,8	
срећан	10	2,7	22,5	
успео сам	10	2,7	25,2	
радост	9	2,4	27,6	
успео	8	2,1	29,8	
медаља	6	1,6	31,4	
Остали	69	18,5	49,9	
Идиос.	121	32,4	82,3	
Омисије	66	17,7	100,0	
Бр. исп.	373	100,0		
Разл. одг.	157			

	3	Ф	П	КП
неуспех	25	7,0	7,0	
срећа	24	6,7	13,8	
радост	16	4,5	18,3	
успешан	16	4,5	22,8	
победа	15	4,2	27,0	
петица	13	3,7	30,6	
медаља	10	2,8	33,4	
школа	9	2,5	36,0	
одличан	8	2,2	38,2	
успео сам	7	2,0	40,2	
фудбал	7	2,0	42,1	
Остали	72	20,2	62,4	
Идиос.	113	31,7	94,1	
Омисије	21	5,9	100,0	
Бр. исп.	356	100,0		
Разл. одг.	149			

	4	Ф	П	КП
срећа	30	7,8	7,8	
победа	27	7,0	14,8	
школа	18	4,7	19,5	
радост	16	4,2	23,7	
неуспех	15	3,9	27,6	
петица	14	3,6	31,3	
успешан	13	3,4	34,6	
одличан	10	2,6	37,2	
медаља	8	2,1	39,3	
Остали	76	19,8	59,1	
Идиос.	133	34,6	93,8	
Омисије	24	6,3	100,0	
Бр. исп.	384	100,0		
Разл. одг.	168			

	5	Ф	П	КП
срећа	26	6,5	6,5	
радост	23	5,8	12,3	
победа	22	5,5	17,8	
неуспех	15	3,8	21,6	
школа	15	3,8	25,3	
петица	11	2,8	28,1	
медаља	10	2,5	30,6	
оцена	7	1,8	32,3	
фудбал	7	1,8	34,1	
Остали	102	25,6	59,6	
Идиос.	129	32,3	92,0	
Омисије	32	8,0	100,0	
Бр. исп.	399	100,0		
Разл. одг.	172			

	6	Ф	П	КП
школа	28	6,9	6,9	
победа	19	4,7	11,5	
срећа	18	4,4	15,9	
одличан	12	2,9	18,9	
петица	9	2,2	21,1	
радост	9	2,2	23,3	
добар	8	2,0	25,2	
живот	8	2,0	27,2	
посао	8	2,0	29,2	
неуспех	7	1,7	30,9	
фудбал	7	1,7	32,6	
Остали	85	20,8	53,4	
Идиос.	142	34,8	88,2	
Омисије	48	11,8	100,0	
Бр. исп.	408	100,0		
Разл. одг.	184			

	7	Ф	П	КП
школа	36	8,8	8,8	
победа	21	5,1	13,9	
радост	18	4,4	18,3	
срећа	17	4,1	22,4	
живот	12	2,9	25,4	
оцене	10	2,4	27,8	
неуспех	9	2,2	30,0	
Остали	136	33,2	63,2	
Идиос.	119	29,0	92,2	
Омисије	32	7,8	100,0	
Бр. исп.	410	100,0		
Разл. одг.	167			

	8	Ф	П	КП
школа	31	8,2	8,2	
срећа	20	5,3	13,5	
победа	15	4,0	17,4	
одличан	14	3,7	21,1	
спорт	12	3,2	24,3	
живот	10	2,6	26,9	
будућност	9	2,4	29,3	
паре	9	2,4	31,7	
у животу	9	2,4	34,0	
фудбал	8	2,1	36,1	
Остали	89	23,5	59,6	
Идиос.	103	27,2	86,8	
Омисије	50	13,2	100,0	
Бр. исп.	379	100,0		
Разл. одг.	141			

2	Ф	П	КП
срећа	30	9,1	9,1
неуспех	18	5,4	14,5
петица	16	4,8	19,3
медаља	9	2,7	22,1
радост	9	2,7	24,8
победа	8	2,4	27,2
успешан	8	2,4	29,6
школа	8	2,4	32,0
Остали	75	22,7	54,7
Идиос.	114	34,4	89,1
Омисије	36	10,9	100,0
Бр. исп.	331	100,0	
Разл. одг.	150		

3	Ф	П	КП
срећа	27	7,6	7,6
школа	21	5,9	13,6
одличан	17	4,8	18,4
неуспех	16	4,5	22,9
петица	15	4,2	27,1
победа	13	3,7	30,8
успешан	9	2,5	33,3
медаља	8	2,3	35,6
добра оцена	7	2,0	37,6
оцена	7	2,0	39,5
Остали	81	22,9	62,4
Идиос.	107	30,2	92,7
Омисије	26	7,3	100,0
Бр. исп.	354	100,0	
Разл. одг.	150		

4	Ф	П	КП
срећа	36	10,5	10,5
школа	21	6,1	16,7
радост	20	5,8	22,5
победа	12	3,5	26,0
Остали	131	38,3	64,3
Идиос.	101	29,5	93,9
Омисије	21	6,1	100,0
Бр. исп.	342	100,0	
Разл. одг.	146		

5	Ф	П	КП
срећа	26	6,5	6,5
школа	24	6,0	12,6
победа	17	4,3	16,9
радост	16	4,0	20,9
живот	9	2,3	23,2
неуспех	9	2,3	25,4
одличан	9	2,3	27,7
посао	9	2,3	30,0
медаља	8	2,0	32,0
петица	8	2,0	34,0
Остали	94	23,7	57,7
Идиос.	125	31,5	89,2
Омисије	43	10,8	100,0
Бр. исп.	397	100,0	
Разл. одг.	165		

6	Ф	П	КП
школа	30	8,4	8,4
радост	18	5,1	13,5
срећа	15	4,2	17,7
победа	10	2,8	20,5
живот	9	2,5	23,0
посао	9	2,5	25,6
Остали	126	35,4	61,0
Идиос.	110	30,9	91,9
Омисије	29	8,1	100,0
Бр. исп.	356	100,0	
Разл. одг.	154		

7	Ф	П	КП
школа	34	9,6	9,6
срећа	23	6,5	16,1
победа	19	5,4	21,5
живот	15	4,2	25,7
радост	12	3,4	29,1
циљ	12	3,4	32,5
Остали	120	33,9	66,4
Идиос.	90	25,4	91,8
Омисије	29	8,2	100,0
Бр. исп.	354	100,0	
Разл. одг.	130		

8	Ф	П	КП
школа	49	13,6	13,6
срећа	25	6,9	20,6
циљ	16	4,4	25,0
Остали	147	40,8	65,8
Идиос.	88	24,4	90,3
Омисије	35	9,7	100,0
Бр. исп.	360	100,0	
Разл. одг.	127		

Успех, жене

30. Дискусија и закључна разматрања

30. У овом поглављу ћемо заокружити резултате наших анализа и проверити полазне хипотезе, стављајући их у контекст других истраживања апстрактних појмова и теорија о њима, посебно оних чији су аутори користили вербалне асоцијације. Указаћемо и на нека ограничења ове тезе, али и на нов простор који она отвара за будућа истраживања, као и на могућности за методичку примену наших речника.

30.1. Вербалне асоцијације нам нуде прозор у ментални лексикон и доживљај речи-дражи у оквиру једне заједнице или код неког појединца. Оне су динамичне, зависне од индивидуе и окружења, те се мењају с временом и ми смо се бавили тим њиховим аспектом – посматрали смо развој значења 20 „апстрактних“ речи-дражи кроз основну школу. Будући да је вероватно највећи проблем у раду с вербалним асоцијацијама њихово скупљање, основни циљ нам је био да створимо речник вербалних асоцијација, и то један који би – наспрам претходних – био лако доступан и отворен за све, као ресурс за будућност.

30.1.1. У првим главама успоставили смо историјски, теоријски и методолошки оквир за наше истраживање. У томе су тешкоће представљали не само разуђеност асоцијативних истраживања већ и мањак информација о њима. Врло често су она била ограничена на одређену институцију или групу истраживача, о којима други нису имали скоро никаквих обавештења. Подаци који постоје неретко су, притом, несигурни. Ипак, потрудили смо се да направимо што потпунији и тачнији преглед, потврђујући информације кроз више извора.

Жеља нам је на почетку била да наше резултате директно упоредимо с онима које су добили претходни аутори, али то се, што смо више залазили у материју, све више показивало немогућим. С једне стране, кроз читаву историју вербалних асоцијација аутори изнова и изнова истичу како се норме временом мењају, те да није добро поредити неједнако с неједнаким – по годинама, типу или величини узорка – на пример, самеравати децу према одраслима, предшколце из Масачусетса са студентима психологије с Јејла – а не ваља ни слепо преузимати дражи од претходника (Бејум 2016, Вике-Фрајберга и Фрајберг 1976: 124, Вудроу и Лауел 1916, Де Дејне и Стормс 2008а, Зортеа и Де Салес 2012,

Комесања и др. 2014, Мацизо, Гомез-Ариза и Бахо 2000, Палермо 1964: 45, Фицпатрик и др. 2015, Хирш и Три 2001). Узевши то у обзир, треба састављати циљане норме за популације које истраживаче интересују, а са дражима и узорком који одговарају жељеној анализи.

Ако се те тврдње и занемаре, с друге стране, чак и у ретким приликама кад су доступни⁸⁹, радови би се, у најбољем случају, могли сматрати различитим – ми смо се бавили апстрактним именицама, док су остали били усмерени на конкретно; ми смо се бавили децом из основне школе, док су скоро сви други истраживачи који се нису бавили одраслим испитаницима били окренути предшколској деци. Неке од разлика дале би се превазићи да су основни подаци из истраживања доступни, али то, нажалост, скоро по правилу није случај – ако је нешто и објављено, већ је донекле кодирано, те се не може разлучити шта је шта и које би реакције одговарале нашим групама.

Ипак, нама циљ није ни био да се директно поредимо с неким ранијим радовима само зато што се наоко баве истом популацијом, већ смо хтели да створимо ресурс усмерен ка новим приликама и интересовањима у науци – апстрактним појмовима у људском уму. Све претходно поменуто истиче колико је важно, под један, саставити речнике с основним облицима одговора и, под два, учинити их доступним јавности.

30.1.2. Способност за апстрактно мишљење једна је од најбитнијих одлика људске когниције и језика (Борги и др. 2018а: 1, Десаи, Рајли и Ван Дам 2018: 1, Здразилова, Сиду и Пексман 2018: 1), али још није јасно како она функционише и на чему се заснивају апстрактни појмови – општеприсутни у нашем уму и стога можда битнији од конкретних (Барсалу 2016: 1136, Лупјан и Винтер 2018: 1, 6, 8, Пеше 2017: 2). Стога се у новије време развија врло живо поље когнитивистичких истраживања усмерених ка овој теми, с мноштвом различитих прилаза и теорија у превирању. Ипак, научници из утицајних лабораторија (на пример, оних под вођством Лоренса Барсалуа, Габријеле Виљоко, Кена Макреја) користе и асоцијативни метод у својим истраживањима. Утемељење апстрактних појмова „данас је један од најдубљих проблема когнитивне науке“ (Здразилова, Сиду и Пексман 2018: 1), а „од круцијалне је важности и хитно потребна“ (Борги и др.

---

⁸⁹ Као што је раније поменуто, чак и колеге из исте институције не знају једни другима за истраживања.

2018a: 3) анализа различитих типова апстрактних појмова, док дихотомију конкретно : апстрактно треба напустити (видети тачку 6.8).

Студије су (пре)често били усмерене на конкретне појмове (Борги и др. 2017: 263, Виљоко и Винсон 2007, Десаи, Рајли и Ван Дам 2018: 1, Здразилова, Сиду и Пексман 2018: 1, Лупјан и Винтер 2018: 4, 8, Медин, Линч и Соломон 2000: 128, Пеше 2017: 2), с превеликим уопштавањем налаза на читав семантички систем (Десаи, Рајли и Ван Дам 20128: 2). Чак и кад нису, било је мало истраживања о усвајању апстрактних појмова (Карамели, Сети и Маурици 2004: 20–21, Понари и др. 2018: 1), као и мало оних окренутих продукцији (Здразилова, Сиду и Пексман 2018: 2).

Надамо се да ће наша теза допринети, бар донекле, попуњавању тих празнина, а да ће наши речници у томе још више помоћи. И овде би такође били битни доступност и отвореност тих речника и основни облици одговора у њима.

30.2. Провера хипотеза, сумаризација и контекстуализација налаза.

У нашем раду ми смо се, после пилот-истраживања, определили да путем слободних дискретних вербалних асоцијација школске 2016/2017. године испитамо како 20 апстрактних именица доживљавају ученици основне школе од 2. до 8. разреда. У другој глави поставили смо следећих пет хипотеза које је на тако добијеним подацима требало проверити:

- Постоје разлике у одговорима на исту драж између различитих узраста.
- Постоје разлике у одговорима на исту драж између полова.
- Одговори на дражи ће поступно постајати стереотипнији.
- Одговори ће, посебно у случају речи за емоције, бити ситуационо и/или искуствено повезани с дражима.
- Одговори ће, иако и даље ситуационо повезани с дражима, временом постајати апстрактнији.

Наши подаци потврђују прве четири претпоставке, док пету оповргавају, но ти се налази морају контекстуализовати.

30.2.1. Што се првих двеју претпоставки тиче, ваљало би само поменути да што су одговори на драж стереотипнији, то су разлике између узраста и полова мање, тако да се асоцијативна поља код речи *љутња*, *радост*, *самоћа* и *стид*, као

и у нешто мањој мери *доброта* и *душа*, подударају кроз време, те код дечака и девојчица.

Друге дражи су по променама у асоцијативном пољу другачије. Насупрот стереотипним дражима, с уским пољима, стоје *лепота*, *помоћ* и *доброта*, чија су поља широка. Захват неких од поља драматично се мења с годинама – од уског ка широком креће се оно код *мира*, док се у супротном смеру крећу она код *наде* и *живота*. Не постоје апсолути и све зависи од појединих дражи, но ипак се могу утврдити неке заједничке развојне одлике.

30.2.1.1. На најмлађим испитиваним узрастима приметно је присуство асоцијација које припадају истом творбеном гнезду као и реч-драж. За већину речи то су придеви или глаголи (нпр.: *мржња* – *мрзим*, *мрзи*; *нада* – *надам се*, *надати се*, *надање*; *стид* – *стидим се*, *стидљив*). Ипак, неке од асоцијација указују на то да иза њих пре стоји веза заснована на звучању но на значењу (*живот* – *животиња*, *животиње*, *живи*, *живети*; *љубомора* – *љубоморан*, *љут*, *љубав*, *љутња*). Код изведеница *лепота* и *доброта* и касније је у пољу анализе одговарајући мотивни придев. Негиране дражи, ако припадају стандардном језику, јављају се као одговори и на старијим узрастима, али је у 3. разреду упадљива снага речи које су сами испитаници створили: *нељубомора*, *непомоћ*, *нестрах*, а тад су јаки и стандардни: *немир*, *несрећа*, *неуспех*.

Садржај асоцијативних поља се с годинама помера од „дечјих“ ка „зрелијим“ одговорима (*будућност* – *свемир*, *ванземљаци* : *посао*, *живот*, *породица*; *неправда* – *правда*, *лаж* : *живот*, *школа*, *политика*, *суд*). Везе које се стварају у оквиру уже породице слабе, а примат стичу оне које ће с новим људима, често романтичним партнерима, испитаници сами створити (*љубав* – *мама* : *девојка*; *љубомора* – *сестра*, *брат*, *друг* : *девојка*, *дечко*).

30.2.1.2. Поменуте романтичне асоцијације полно су поларизоване, али тако се раздвајају и друге групе одговора. Код многих појмова видљиво је њихово уклапање у полне стереотипе, понекад чак и на најмлађим узрастима. Дечаци су давали одговоре усмереније ка индивидуалном и телесном, док су девојчице усмереније ка општедруштвеном или породичном (приметно код дражи: *љубав*, *мир*, *неправда*, *срећа*, *страх*, *туга*, *успех*). За дечаке је током основне школе за више појмова (*будућност*, *живот*, *успех*) битна веза са спортом, и то фудбалом.

Полне разлике уочљиве су не само код мање фреквентних већ и код примарних одговора – и у њиховом садржају, и у њиховој јачини. Женски примарни одговори су често јачи, а њихова поља су сличнија оним општим, у чему се такође види одраз осетљивости испитаница на друштво и друштвена очекивања. Дечаци притом дуже задржавају језички засноване одговоре. Сама асоцијативна поља могу се чак развијати у супротним смеровима (*туга*).

30.2.2. Одговори доиста постају стереотипнији. С једне стране, у просеку им разноврсност и идиосинкратичност опадају (видети поглавље 9, као и АНОВА табелу по дражима из Прилога 4). Ипак, постоје речи попут *будућности* и *наде*, код којих је тај пад изразит, као и оне попут *љубави*, *самоће* и *страха*, код којих није.

С друге стране, стереотипност асоцијативног поља би се могла исказати и преко популарних одговора. Ако би се посматрао само примарни одговор, ситуација не би била потпуно јасна – док код неких дражи тај статус све време има једна реч (*радост – срећа, срећа – радост, стид – срамота, страх – мрак*), код других се смењује више њих (*будућност, живот, лепота, помоћ*). Код неких се тај одговор, био он изражен једном речју или путем више њих, временом појачава (*љутња, нада, стид*), док код других опада (*доброта, мир*), а код трећих задржава релативно исту снагу (*живот, мржња, страх, туга*). Уколико примарни одговор слаби, то често доводи и до ширења броја популарних одговора, тако да постоје и речи чија су поља дифузнија на крају основне школе него при њеном почетку (*доброта, мир, неправда, страх*). Но, приметно је да се и у ширим пољима реакције окупљају ако не око једног, онда око више јаким асоцијата, често сличног значења, па се и тако повећава стереотипност поља.

30.2.3. У складу с поставкама које је у низу радова понудио Лоренс Барсалу са сарадницима (Барсалу 2008, Барсалу 2016, Барсалу и Вимер-Хејстингз 2005, Барсалу, Дитрио и Шиперс 2018, Ву и Барсалу 2009, Је и Барсалу 2006, Симонс и др. 2008; видети поглавље 6, посебно тачку 6.10) асоцијације које апстрактне речи буде везане су за ситуације у којима се појмови означени њима манифестују, као и за испитаничка искуства у вези с њима. То су изазивачи и изрази емоција или појава именованих изабраним речима, те носиоци тих емоција или особина. Тако се *љубав* везује за *срце*, позитивно *срећа*, чланове породице и

романтичне партнере, док се насупрот њој *љубомора* везује за негативно *мржња*, а за исте особе. *Лепоту* носе физички аспекти, као и особе – испитаници сами, девојке и мајка – а *доброту* пријатељи и такође мајка. *Страх* изазивају ствари које скривају опасност или представљају опасност саму (*мрак*, *змија*), а *неправду* хладни, далеки ауторитети који немају разумевања за испитанике. *Туга* свој израз налази у *плачу* и *сузама*. Ови резултати на развојном материјалу потврђују налазе најновијих истраживања о зависности апстрактних појмова од искуства/ситуација (Десаи, Рајли и Ван Дам 2018, Здразилова, Сиду и Пексман 2018, Пеше и Зеленберг 2018) и њиховој разноврсности (Барсалу, Дитрио и Шиперс 2018, Борги и др. 2017, Борги и др. 2018а, Верхејен и др. 2011, Дав 2018, Пеше 2017).

Искуства се не ограничавају само на невербална, већ могу бити и вербална, па су код неких дражи битне и језички засноване реакције: *помоћ* је *хитна*, *душа* је *добра*, *мир* је у *свету*, а *мир* и *тишина*, као *рат* и *мир*, те *вера* и *нада*, чине пар. Сигурно је да вербални и невербални аспект нису одвојени, већ да појачавају један други. Оба типа реакција, заједно с мањком антонима и хипер- или (ко)хипонима, указују на важност тематских, а не таксономских односа за апстрактне појмове у менталном лексикону, што је у складу с налазима које су на подацима из огромних асоцијативних речника у склопу свог *Small World of Words* (СВВ) пројекта добили Де Дејне и сарадници (Де Дејне и др. 2017: 185, Де Дејне, Верхејен и Стормс 2016; видети тачку 4.3) и други научници (Марфи 2001, Лин и Марфи 2001; видети тачку 6.12.3), чак и на материјалу асоцијација код ученика основне школе (Карамели, Борги и Рафаели 1999).

30.2.4. Последња претпоставка, да ће одговори временом постајати апстрактнији – било у смислу да ће бити одвојенији од физичког света, било у смислу да ће изражавати неке надређене категорије – не стоји. Одговори наших испитаника су или од почетка и апстрактни и конкретни, или од почетка само апстрактни. Иако постоје промене у асоцијацијама кроз године, оне не утичу значајно на однос присутан и код најмлађих испитаника, осим ако се њихово везивање за творбено засноване реакције не оцени као „конкретније“.

30.3. Примена добијених речника у раду с децом.

30.3.1.1. Наше речнике могли би употребити одрасли у својој комуникацији с децом. То ће, по природи свог посла, пре свега бити учитељи и наставници у

основној школи, али би их могли консултовати и родитељи деце основношколског узраста. Ипак, пошто речници изражавају претпостављени ментални лексикон просечног ученика, они би на индивидуалном нивоу служили само као оквир у којем очекујемо да се конкретно дете креће. С тим у вези, своју примарну употребу они налазе у групи, односно у одељењу.

Резултати асоцијативних анкета најбоље се могу применити на часовима заснованим на претпоставци да су деца центар образовног процеса и да је њихов доживљај света довољан, те да, као такав, заслужује пажњу – односно служе томе да се одрасли прилагоде деци, а не да се деци наметну „одрасле“ дефиниције неких речи – донекле супротно традиционалној поставци. С обзиром на то колико су на општем, људском плану важни појмови именовани одабраним дражима, речници би се најпре могли употребљавати „бочно“, као додатак неком ширем часу.

Они би се дали користити у разредној настави или настави књижевности, те ће их предавач консултовати када треба, рецимо, приступити теми *смрти*⁹⁰ или *љубави* на часу. Ако је ученику 3. разреда умро члан породице, његов учитељ или школски психолог путем асоцијација могу видети преко чега деца тог узраста конципирају смрт и како би им, стога, било најбоље прићи у разговору. Ако се у програмском тексту за 5. разред помињу ерос и танатос, наставник може проверити шта петаци мисле о сродним речима – појављује ли се иједна од њих у асоцијативном пољу најближег преводног еквивалента, као и јесу ли оне повезане у пар у тим пољима. Тиме ће проверити и колико је полазни програмски текст у ствари примерен неком узрасту. Учитељ би на часу ликовне културе чија је тема *Мир у свету* могао проверити да ли се слика коју он замишља кад чује ту тему (нпр. он би, као одрастао, замислио голуба с маслиновом гранчицом) поклапа с

---

⁹⁰ Из два разлога помињемо и *смрт* иако није била међу нашим дражима. Сматрамо да је у питању врло важан појам, који би био изразито интересантан за проучавање, и стога смо хтели да и њега (као и *болест*) укључимо у истраживање. Но, то нисмо учинили јер смо се плашили да би те речи могле довести до проблема око уласка у неке школе или одељења.

Друго, њиме се, уз методичке осврте, већ бави Владимир Вукомановић Растегорац у својој монографији посвећеној смрти у поезији за децу *Ако ти јаве: умро сам* (2018), где у предговору чак и помиње часове током чијег осмишљавања су наставници (Филип и Сена Вукотић, ОШ „Мита Игумановић“ из Косјерића) користили вербалне асоцијације (Вукомановић Растегорац 2018: 47).

Волели бисмо да, буде ли прилике, сами или у сарадњи с колегама проширимо истраживање поменутих речима. Позвали бисмо расположене предаваче да их, ако могу, испитају у свом одељењу и да придруже своје резултате овима које објављујемо.

дечјим доживљајем *мира*, те би тако избегао самеравање дечјих цртежа према својим одраслим очекивањима. Разредни старешина на крају 8. разреда би погледао речнике за одговарајући узраст кад треба да с осмацима поприча о њиховој *будућности* како би видео шта је већини њих важније – породица или посао? Можда нешто треће? Колико су паре важне као мера *успеха* док с њима прича о будућем *животу*?

30.3.1.2. Приликом уноса података приметили смо и, негде јачи, локални карактер неких добијених одговора. Та чињеница отвара простор да наставник самостално употреби асоцијативни метод у припреми својих часова. Он би тако утврдио шта тачно његово одељење замишља кад чује неку реч, а исто тако би могао и испитати речи које су важне за његове конкретне часове, а којих можда нема на нашем списку. Наставник-испитивач би, ако се за то одлучи, морао добро познавати своје одељење и расположење у њему: могуће је да би, због ауторитета који он има и мањка анонимности, било мање омисија него у нашем истраживању, али је једнако могуће да би одговори, из истих разлога, били мање отворени.

Асоцијативни метод чије су дражи емоције може испитати и међуљудске односе, на које у неким случајевима учитељ или одељенски старешина треба да обрате пажњу. Приликом уноса података наишли смо, осим одговора који су указивали на породичне проблеме, и на оне који су се тицали односа другова из одељења или односа с наставницима. Могуће је да деца примећују нешто што одраслима промиче, те би можда требало проверити о чему се ради ако четвртина одељења на *неправда* одговара именом једног ученика или ако ученици и 5. и 8. разреда, и добри и лоши по успеху, на *мржњу* често реагују именом једне наставнице. С оваквим резултатима и њиховом интерпретацијом би, ипак, требало поступати изузетно опрезно, посебно ако се ученицима обећа да је анкета анонимна. Могуће је, такође, да су у нашем случају испитаници одговарали на дражи отвореније јер су веровали да ће њихове анкете гледати неко њима далек и непознат.

Надамо се да ће ови предлози послужити као инспирација предавачима, јер они сигурно не исцрпљују методичке могућности које асоцијативни речници и сама асоцијативна метода пружају.

30.3.2. Из овог истраживања се рађа и закључак који се тиче семантичке

поделе именица и њене обраде у школи. Један од разлога из којих смо се определили за ову тему јесте и то што смо се током припреме тестова за своје ученике суочили с проблемима приликом бирања примера путем којих бисмо испитали ученичко знање те поделе. Док се на часовима може разговарати о томе јесу ли *ваздух* и *изазов* апстрактни или не, тестови су, као форма, ограничени на бинарну опозицију тачно : нетачно. Тиме они наставника, прво, приморавају да нађе „типичне“ примере, којих је, чим се зађе ван дефиниција и примера у граматици (а и унутар њих), било изненађујуће мало за нешто што је постављено као једна од основних подела. Ако *изазов* по пореклу можемо прогласити глаголском именицом, по „опипљивости“ апстрактном, а по бројивости заједничком – а у питању је пример из основне литературе – како да на основу њега тестирамо знање? Друго, тестови приморавају наставнике да ученике кажњавају за то што су добро учили на неком од претходних кругова образовања – ако је неко као дете савладао да су апстрактне именице оне које се „не могу видети ни додирнути“, не би га требало кажњавати зато што научено примењује и проглашава поменути *ваздух* апстрактним.

Надали смо се да ћемо, док припремамо своју тезу, наићи на неку бољу – по могућству општеважећу, а из неког разлога дотад непознату – дефиницију апстрактних речи. Као што је очигледно из 6. главе, до тога није дошло. Заједно с резултатима из самих речника, где одабране „апстрактне“ именице не обједињује њихов развој, то указује на нестабилан статус те групе унутар поменуте граматичке поделе, те бисмо препоручили или да се од ње одустане како би се наставнички и ученички ресурси преусмерили на нешто са сигурнијим статусом у систему, или бар да јој се прилази опрезно, те да се деца на основу ње не оцењују.

30.4. Ограничења овог истраживања.

У нашем истраживању било је неколико ограничења и требало би их поменути. Део њих су биле свесне одлуке о смеру истраживања. Као што је раније поменуто, желели смо да представимо реално стање у одељењима, тако да нису сви испитаници уједначене интелигенције и могуће је да није свима српски матерњи. Такође смо се, у складу с детаљном анализом апстрактних појмова за коју се Барсалу (2016: 1136) залаже, одлучили за мањи број дражи.

Други део односи се на одлике узорка до којих је дошло током анкетирања: број испитаника приближан је, али неједнак између разреда, полова, насеља, те села и града. Иако је у све школе послато упутство за анкетирање и иако су подаци из одељења где је деловало да процедура није поштована одбацивани, с више средстава услови би се могли још више контролисати. Нека ограничења, попут мањка дистрактора и ненасумичности распореда дражи на анкети, ово истраживање дели с оним на које се угледало – с оним на ком је заснован АРСЈ.

И поред великог узорка, било је локалних реакција које су биле довољно јаке да се појаве и у укупном пољу анализе. С обзиром на то, препоручили бисмо да се у будућности за овај тип истраживања не користе мали узорци, посебно ако су – као што је често случај – пригодни, јер је врло вероватно да је њихова унутрашња хомогеност једноставан производ локалних прилика.

30.5. Предлози за будућа истраживања.

Будућа истраживања могла би се развити у неколико праваца. Прво, ако би се директније заснивала на речницима добијеним током овог истраживања, могла би или проширити поље анализе да захвати све асоцијације на одређену драж, или би се могла, као нека ранија истраживања, усредсредити само на примарне асоцијате, на прва три асоцијата или првих пет њих. Унутар добијених података могли би се изучавати различити лексички и граматички односи. Такође би се анализа могла усмерити на неке семантичке или тематске групе, међу којима би посебно занимљиве биле емоције. Одговори би се могли класификовати и квантификовати по различитим критеријумима. Сви добијени подаци могу се даље поредити с онима из других језика.

Друго, ови речници могу се и проширити – кроз време или кроз број дражи. Истраживачи би могли анкетирати млађу децу, али и одраслу нестудентску популацију, као и још старије испитанике, чиме би се добио потпунији преглед развојних трендова током живота. Ово проширење може се односити и на поновно анкетирање истих узраста после одређеног времена, чиме би овај метод нашао и свој дијахронијски, а не само синхронијски, израз. Будућа истраживања би могла нашим дражима додати и неке нове, те испитати разне врсте апстрактних именица, затим прећи и на друге апстрактне речи, или их упоредити с оним конкретним.

Но, вербалне асоцијације су ресурс који се може тумачити на многе начине, а асоцијативни метод може стварати и нове ресурсе, те је ово само делић могућности које се отварају у будућности. Како би се замисли везане за њих што лакше спровеле у дело, треба испунити и неке предуслове. Као проблем у прикупљању асоцијација стално се јавља то колико је тешко саставити саме базе података, те би требало развити софтверску платформу која би у томе помогла, мада би то са собом донело нове проблеме које би требало имати на уму, а који су иначе присутни код компјутерског анкетирања. Сматрамо да се разлике у методама не би морале отклонити, да се методе не морају стандардизовати – требало би да сваки истраживач има слободу да одабере оне елементе који одговарају његовим циљевима – али сопствена истраживања би требало детаљно представити, а туђа би требало једнако детаљно читати како би се створио контекст за резултате изложене у њима.

С обзиром на интердисциплинарну природу истраживања везаних за вербалне асоцијације, рад на њима обогатили би и ближи и чвршћи односи међу дисциплинама. Ако би се ове асоцијације посматрале само у оквиру лингвистике, у томе би помогле боља математичка, рачунарска и статистичка поткованост лингвиста. Ово је посебно битно јер изузетно интересантно и плодно делују истраживања великог обима, попут оног Де Дејна и сарадника, с хиљадама дражи, која стварају и обратне речнике.

30.6. Завршне речи.

Најбитнији допринос нашег истраживања представљају добијени асоцијативни речници. Њима смо створили подлогу за будућа истраживања коју су тражили наши претходници (Борги и др. 2018а: 6, Винкилман, Коулсон и Нидентал 2018: 7, Гашић Павишић 1981: 113, Карамели, Сети и Маурици 2004: 20–21, Понари и др. 2018: 1, Стефановић 2016: 421). Важне одлике наших речника, посебно у поређењу с ранијима, јесу следеће:

- засновани су на реакцијама преко 500 испитаника, тј. на довољно великом узорку;
- испитаници су пореклом из различитих друштвених слојева;
- са широког језичког простора;
- одсликавају стање у стварним одељењима;

- испитаници су основношколског узраста, ређе коришћеног у студијама усвајања језика;
- наши испитаници нису WEIRD⁹¹;
- испитиване речи-дражи су апстрактне, и то оне које се јављају и у другим испитивањима апстрактног у когницији;
- речници по дражима ће, у складу с начелима отворене науке, бити доступни свима путем интернета;
- у њима није било додатног кодирања које би замаглило неке одговоре, тако да су подобни за било какву даљу обраду, без ограничења;
- табеле са сировим речницима ће заинтересованима такође бити доступне на упит, тако да ће се и с те стране лако моћи даље обрађивати;
- на упит ће бити доступне и све анализе;
- на упит ће бити доступни и скенови анкета, које не можемо окачити на интернет због њихове величине.

Примењене методе и начин обраде података детаљно смо описали како би други научници могли лако сами да одлуче уклапају ли се наши подаци у њихове студије. Описом и анализом добијених асоцијативних поља смо, осим што смо указали на промене њиховог садржаја с годинама и разлике између полова, нашли потврде за теорије Лоренса Барсалуа о важности ситуација за апстрактне појмове, као и потврде за примат тематских над таксономским односима. Надамо се и да ће исцрпан критички приказ литературе помоћи заинтересованима да у будућности не праве грешке претходника.

Резултати асоцијативног експеримента могу нам показати, нарочито у случају апстрактних речи, ситуације које се у менталном лексикону неке популације везују за њих. Тиме нам оне говоре о језичким, културолошким и когнитивним аспектима тих појмова и дозвољавају нам да сазнамо нешто ново, те потврдимо или оповргнемо наше претпоставке о њима. Примењене на децу, омогућавају нам да утврдимо шта за њих значе неке речи. То нам помаже да

---

⁹¹ Акроним за „Western, Educated, Industrialized, Rich, and Democratic“. На прекомерну употребу испитаника које та скраћеница описује (већином – америчких додипломаца) у истраживањима и превелико уопштавање налаза заснованих на њиховим реакцијама упозоравају многи, а посебно утицајан јесте изненађујуће скоро објављени рад-прекретница „The weirdest people in the world?“ (Хенрик, Хајне и Норензајан 2010).

побољшамо комуникацију с њима, што је изузетно битно кад се ради о емоцијама или другим речима које немају деци лако доступног референта.

Литература

- Ајзекс и Чен 1990:** Morton Isaacs, Kathleen Chen, „Presence/absence of an observer in a word association test“. *Journal of Personality Assessment*, 55, 1&2, 41–51.
- Алтариба, Бауер и Бенвенуто 1999:** Jeanette Altarriba, Lisa M. Bauer, Claudia Benvenuto, „Concreteness, context availability, and imageability ratings and word associations for abstract, concrete, and emotion words“. *Behavior Research Methods, Instruments, & Computers*, 31, 4, 578–602.
- Алтман 2006:** G(erry) Altmann, „Psycholinguistics: History“. *Encyclopedia of Language & Linguistics*. Keith Brown, editor-in-chief. Elsevier Science, 257–265.
- Андерсон 2006:** A(nne) Anderson, „Psycholinguistics: Overview“. *Encyclopedia of Language & Linguistics*. Keith Brown, editor-in-chief. Elsevier Science, 265–275.
- Андерсон и Беј 1968:** Samuel W. Anderson, Walter Beh, „The Reorganization of Verbal Memory in Childhood“. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 7, 1049–1053.
- Аристотел:** Aristotle, *On Memory and Reminiscence*. Translated by J. I. Beare. Dostupno na: <http://classics.mit.edu/Aristotle/memory.html>.
- АРСЈ 2005:** Предраг Пипер, Рајна Драгићевић, Марија Стефановић, *Асоцијативни речник српскога језика (I део; од стимулуса ка реакцији)*. Београд: Београдска књига – Службени лист СЦГ – Филолошки факултет у Београду.
- Артур 1971:** Artur Z. Arthur, „A comparison of Queen’s and Minnesota Kent-Rosanoff word association norms“. *Canadian Journal of Behavioural Science / Revue canadienne des sciences du comportement*, 3, 3, 291–297.
- АСШС 2011:** В(алентин) Е(всеевич) Гольдин, А(левтина) П(етровна) Сдобнова, А(лексей) О(легович) Мартъянов, *Русский ассоциативный словарь. Ассоциативные реакции школьников I – XI классов [Ассоциативный словарь школьников Саратова и Саратовской области, 1998–2008]*. В двух томах. Том I: *От стимула к реакции*. Том II: *От реакции к стимулу*. Часть 1: А–Н. Часть 2: О–Я. Саратов: Саратовский государственный университет им. Н. Г. Чернышевского, Издательство Саратовского университета.
- Бакволд 1957:** Alexander M. Buchwald, „The Generality of the Norms of Word-Associations“. *The American Journal of Psychology*, Vol. 70, No. 2, 233–237.

- Банисони и Ненцини 1957:** P. Banissoni, R. Nencini, „Prime note sull’applicazione collettiva di un test di parole associate“. *Atti dell’ XI Congresso degli Psicologi Italiani*. Milan: Vita e Pensiero, p. 252.
- БАР 2003:** П. Балтова, А(ндреана) Ефтимова, А(нна) Липовска, К. Петрова, *Български асоциативен речник, прав и обратен*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ – Руска академия на науките.
- Барон-Коен и др. 2010:** Simon Baron-Cohen, Ofer Golan, Sally Wheelwright, Yael Granader, Jacqueline Hill, „Emotion word comprehension from 4 to 16 years old: a developmental survey“. *Frontiers in Evolutionary Neuroscience*, Vol. 2, 1–8.
- Барон-Мартинез и Аријас Трехо 2014:** Julia B. Barrón-Martínez, Natalia Arias-Trejo, „Word Association Norms in Mexican Spanish“. *Spanish Journal of Psychology*, 17, e90, 1–13.
- Барсалу 2008:** Lawrence W. Barsalou, „Situating Concepts“. *The Cambridge Handbook of Situated Cognition*. Philip Robbins, Murat Aydede, eds. New York: Cambridge University Press, 236–263.
- Барсалу 2016:** Lawrence W. Barsalou, „On Staying Grounded and Avoiding Quixotic Dead Ends“. *Psychonomic Bulletin & Review*, Vol. 23, Issue 4, 1122–1142.
- Барсалу и Вимер-Хејстингз 2005:** Lawrence W. Barsalou, Katja Wierner-Hastings, „Situating abstract concepts“. *Grounding Cognition: The role of Perception and Action in Memory, Language, and Thought*. Diane Pecher, Rolf A. Zwaan, eds. New York: Cambridge University Press, 129–163.
- Барсалу, Дитрио и Шиперс 2018:** Lawrence W. Barsalou, Léo Dutriaux, Christoph Scheepers, „Moving Beyond the Distinction Between Concrete and Abstract Concepts“. *Philosophical Transactions of The Royal Society B Biological Sciences*, Vol. 373, Issue 1752, 2017.0144, 1–11.
- Бауер и Алтариба 2008:** Lisa M. Bauer, Jeanette Altarriba, „An Investigation Of Sex Differences In Word Ratings Across Concrete, Abstract, And Emotion Words“. *The Psychological Record*, 58, 465–474.
- Батинић 2015:** Dolores Batinić, *Words in Mind and Words in Language*. Master’s thesis. Zürich: Faculty of Arts of the University of Zurich, Institute of Computational Linguistics.

- БВАН 1996:** Hellen Moss, Lianne Older, *Birkbeck Word Association Norms*. Hove: Psychology Press. Dostupno na: <https://books.google.rs/books?id=loDxzOXCRIYC&dq>.
- Бејум 2016:** Malene Bøyum, *A new word association test for Norwegian. Implications for theories on the mental lexicon, and on language and ageing*. MA thesis in linguistics. Oslo: Department of Linguistics and Scandinavian Studies, The University of Oslo.
- Бекиц и Колунга 2016:** Nicole M. Beckage, Eliana Colunga, „Language Networks as Models of Cognition: Understanding Cognition through Language“. *Towards a Theoretical Framework for Analyzing Complex Linguistic Networks. Understanding Complex Systems*. Alexander Mehler, Andy Lüking, Sven Banisch, Philippe Blanchard, Barbara Frank-Job, eds. Berlin – Heidelberg: Springer, 3–28.
- Берд, Френклин и Хауард 2001:** Helen Bird, Sue Franklin, David Howard, „Age of acquisition and imageability ratings for a large set of words, including verbs and function words“. *Behavior Research Methods, Instruments, & Computers*, 33, 1, 73–79.
- Бересњева, Дубровска и Овчиникова 1995:** Н(аталья) И(риковна) Береснева, Л(юдмила) А(лександровна) Дубровская, И(рина) Г(ермановна) Овчинникова, *Асоциацији децеј од 6 до 10 лет*. Пермь: Издательство Пермского университета.
- Берк 1999:** Deborah M. Burke, „Language Production and Aging“. *Constraints on Language: Aging, Grammar, and Memory*. Susan Kemper, Reinhold Kliegl, eds. Boston: Kluwer Academic Publishers, 3–28.
- Берк 2013:** Laura E. Berk, *Child development*. Ninth edition. Pearson.
- Берк и Питерс 1986:** Deborah M. Burke, Laura Peters, „Word Associations in Old Age: Evidence for Consistency in Semantic Encoding During Adulthood“. *Psychology and Aging*, Vol. 1, No. 4, 283–292.
- Берк, Питерс и Харолд 1987:** Deborah M. Burke, Laura Peters, Rose Marie Harrold, „Word Association Norms for Young and Older Adults“. *Social and Behavioral Science Documents*, 17, 2. Preuzeto 26. 10. 2017. sa: http://www.lcs.pomona.edu/cogaging/materials/research/Word_Association.pdf.
- Бечер 1960:** Barbara Ann Becher, „A Cross-Sectional and Longitudinal Study of the Effect of Education on Free Association Responses“. *The Journal of Genetic Psychology: Research and Theory on Human Development*, 97, 1, 23–28.

- Бирздорф и Солсо 1973:** Kathleen K. Biersdorff, Robert L. Solso, „A recodification of the Palermo and Jenkins word-association norms“. *Behavior Research Methods & Instruments*, Vol. 5, 1, 14–20.
- Бјукенон и др. 2013:** Erin M. Buchanan, Jessica L. Holmes, Marilee L. Teasley, Keith A. Hutchison, „English semantic word-pair norms and a searchable Web portal for experimental stimulus creation“. *Behavior Research Methods*, Vol. 45, Issue 3, 746–757.
- Близдејл 1987:** Fraser A. Bleasdale, „Concreteness-Dependent Associative Priming: Separate Lexical Organization for Concrete and Abstract Words“. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, Vol. 13, No. 4, 582–594.
- Блок 1960:** Jack Block, „Commonality in Word Association and Personality“. *Psychological Reports*, 7, 332.
- Блок и др. 1989:** Robert I. Block, Sara Farnham, Kathleen Braverman, James V. Hinrichs, M. M. Ghoneim, „Norms for Free Associations and Five Types of Constrained Associations“. *Psychological Reports*, 64, 1065–1066.
- БНСА 1984:** Енчо Н. Герганов, Людмила С. Иванчева, Радка Н. Кърлова, Ваклин Н. Николов, Цветанка С. Николова, *Български норми на словесни асоциации*. Е[нчо] Герганов, ред. София: Наука и изкуство.
- Борги и Бинкофски 2014:** Anna M. Borghi, Ferdinand Binkofski, „Afterword: A Short Story on Abstract Concepts“. Anna M. Borghi, Ferdinand Binkofski, *Words as Social Tools: An Embodied View on Abstract Concepts*. New York: Springer-Verlag, 125–126.
- Борги и др. 2017:** Anna M. Borghi, Ferdinand Binkofski, Cristiano Castelfranchi, Felice Cimatti, Claudia Scorolli, Luca Tummolini, „The Challenge of Abstract Concepts“. *Psychological Bulletin*, Vol. 143, 3, 263–292.
- Борги и др. 2018а:** Anna M. Borghi, Laura Barca, Ferdinand Binkofski, Luca Tummolini, „Varieties of abstract concepts: development, use and representation in the brain“. *Philosophical Transactions of The Royal Society B Biological Sciences*, Vol. 373, Issue 1752, 2017.0121, 1–7.
- Борги и др. 2018б:** Anna M. Borghi, Laura Barca, Ferdinand Binkofski, Luca Tummolini, „Abstract concepts, language and sociality: from acquisition to inner speech“. *Philosophical Transactions of The Royal Society B Biological Sciences*, Vol. 373, Issue 1752, 2017.0134, 1–7.

- Боринг 1953:** Edwin G. Boring, „A History of Introspection“. *Psychological Bulletin*, Vol. 50, No. 3, 169–189.
- Браун 1957:** Roger W. Brown, „Linguistic determinism and the part of speech“. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 55, 1, 1–5
- Браун 1971:** W. P. Brown, „A Retrospective Study of Stimulus Variables in Word Association“. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 10, 355–366.
- Браун и Берко 1960:** Roger Brown, Jean Berko, „Word Association and the Acquisition of Grammar“. *Child Development*, Vol. 31, No. 1, 1–14.
- Бризбарт, Ван Вајнендале и Де Дејне 2000:** Marc Brysbaert, Ilse Van Wijnendaele, Simon De Deyne, „Age-of-acquisition effects in semantic processing tasks“. *Acta Psychologica*, 104, 215–226.
- Бризбарт, Воринер и Куперман 2014:** Marc Brysbaert, Amy Beth Warriner, Victor Kuperman, „Concreteness ratings for 40 thousand generally known English word lemmas“. *Behavior Research Methods*, 46, 3, 904–911.
- Брковић 2011:** Aleksa (D.) Brković, *Razvojna psihologija*. Čačak: Regionalni centar za profesionalni razvoj zaposlenih u obrazovanju.
- Броцки и Линтон 1967:** S. Joyce Brotsky, Marigold L. Linton, „The test-retest reliability of free association norms“. *Psychonomic Science*, Vol. 8, Issue 10, 425–426.
- Вагнер, Валенсија и Елехабаријета 1996:** Wolfgang Wagner, José Valencia, Fran Elejabarrieta, „Relevance, discourse and the ‘hot’ stable core social representations—A structural analysis of word associations“. *British Journal of Social Psychology*, Vol. 35, Issue 3, 331–351.
- Вајат 1932:** H(orace) G(raham) Wyatt, „Free Word Association and Sex Difference“. *The American Journal of Psychology*, Vol. 44, No. 3, 454–472.
- Валенхорст 1965:** Ralph Wallenhorst, „Some Relations Between Reaction Time and Choice of Response in Word Association“. *Psychological Reports*, 17, 619–626.
- Ваксман и Гелман 1986:** Sandra Waxman, Rochel Gelman, „Preschoolers’ Use of Superordinate Relations in Classification and language“. *Cognitive Development*, 1, 139–156.
- Ваксман и Гелман 2009:** Sandra R. Waxman, Susan A. Gelman, „Early word-learning entails reference, not merely associations“. *Trends in Cognitive Sciences*, 13, 6, 258–263.

- ВАН 2006:** Yuriy A. Rotmistrov, *Word Associations Network*, <https://wordassociations.net/>.
- Ван дер Маде-Бекум 1973:** Door I. J. van der Made-Van Bekkum, *Nederlandse woordassociatie normen*. Amsterdam: Swets & Zeitlinger.
- Васильев 2016:** А(лександр) Д(митриевич) Васильев, „Концепт «жизнь» в системе ценностей жителей Приенисейской Сибири“. *Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В. П. Астафьева*, 4, 38, 215–217.
- Васильева 2015:** С(ветлана) П(етровна) Васильева, „«Вера», «надежда», «любовь» в языковом сознании сибиряков Приенисейской Сибири“. *Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В. П. Астафьева*, 2, 32, 214–220.
- Васић 1976:** Smiljka Vasić, *Razvojne govorne norme u naše dece*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja – Prosveta.
- Васић 1991:** Smiljka Vasić, *Veština govorenja. Vežbe i testovi za decu i odrasle*. Beograd: Pedagoška akademija za obrazovanje učitelja.
- Васић 1994:** Смиљка Васић, *Психоллингвистика*. Београд: Институт за педагошка истраживања.
- ВВ 2007:** Visuwords™. Dostupno na: <https://visuwords.com/>.
- Велман и др. 1995:** Henry M. Wellman, Paul L. Harris, Mita Banerjee, Anna Sinclair, „Early understanding of emotion: Evidence from natural language“. *Cognition and Emotion*, 9, 2–3, 117–149.
- Верхејен и др. 2011:** Steven Verheyen, Loes Stukken, Simon De Deyne, Matthew J. Dry, Gert Storms, „The generalized polymorphous concept account of graded structure in abstract categories“. *Memory & Cognition*, 39, 1117–1132.
- Ветлер и Рап 1993:** Manfred Wettler, Reinhard Rapp, „Computation of Word Associations Based on the Co-Occurrences of Words in Large Corpora“. *Proceedings of the 1st Workshop on Very Large Corpora*, 84–93.
- Ветлер, Рап и Седлмајер 2005:** Manfred Wettler, Reinhard Rapp, Peter Sedlmeier, „Free Word Associations Correspond to Contiguities Between Words in Texts“. *Journal of Quantitative Linguistics*, Vol. 12, Issue 2–3, 111–122.
- Виготски 1977:** Lav Vigotski, *Mišljenje i govor*. Prevod: Jovan Janićijević. Beograd: Nolit.

- Вике-Фрајберга и Фрајберг 1976:** Vaira Vikis-Freibergs, Imants Freibergs, „Free Association Norms in French and English: Inter-linguistic and Intra-linguistic Comparisons“. *Canadian Journal of Psychology/Revue canadienne de psychologie*, 30, 3, 123–133.
- Виљоко и Винсон 2007:** Gabriella Vigliocco, David P. Vinson, „Semantic Representation“. *Oxford Handbook of Psycholinguistics*. Gareth Gaskell, ed. Oxford University Press.
- Виљоко и др. 2009:** Gabriella Vigliocco, Lotte Meteyard, Mark Andrews, Stavroula Kousta, „Toward a theory of semantic representation“. *Language and Cognition*, 1–2, 219–247.
- Виљоко и др. 2013:** Gabriella Vigliocco, Stavroula Kousta, David Vinson, Mark Andrews, Elena Del Campo, „Representation of Abstract Words: What Matters? Reply to Paivio’s (2013) Comment on Kousta et al. (2011)“. *Journal of Experimental Psychology: General*, Vol. 142, No. 1, 288–291.
- Вимер-Хејстингз, Круг и Сју 2001:** Katja Wiemer-Hastings, Jan Krug, Xu Xu, „Imagery, Context Availability, Contextual Constraint and Abstractness“. *Proceedings of the 23rd Annual Conference of the Cognitive Science Society*. Mahwah: Erlbaum, 1134–1139.
- Вимер-Хејстингз и Сју 2005:** Katja Wiemer-Hastings, Xu Xu, „Content Differences for Abstract and Concrete Concepts“. *Cognitive Science*, 29, 719–736.
- Вин и др. 1965:** Ronald D. Wynne, Herbert Gerjuoy, Harold Schiffman, Norman Wexler, „Word Association: Variables Affecting Popular-Response Frequency“. *E(ducational) T(esting) S(ervice) Research Report Series*, Vol. 1965, Issue 2, i–19.
- Винкилман, Коулсон и Нидентал 2018:** Piotr Winkielman, Seana Coulson, Paula Niedenthal, „Dynamic grounding of emotion concepts“. *Philosophical Transactions of The Royal Society B Biological Sciences*, Vol. 373, Issue 1752, 2017.0127, 1–9.
- Виноградова и Стерњин 2016:** О(льга) Е(вгенъевна) Виноградова, И(осиф) А(брамович) Стерњин, *Психолингвистические методы, в описании семантики слова*. Воронеж: Издательство „Истоки“.
- Вит 1931:** L. B. Wheat, *Free associations to common words*. New York: Teachers College, Columbia University.
- Витевич 2008:** Michael S. Vitevitch, „What Can Graph Theory Tell Us About Word Learning and Lexical Retrieval?“. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, Vol. 51, 408–422.

- Волтер 2001:** Brent Wolter, „Comparing the L1 and L2 Mental Lexicon: A Depth of Individual Word Knowledge Model“. *Studies in Second Language Acquisition*, 23, 41–69.
- Волтер 2002:** Brent Wolter, „Assessing proficiency through word associations: is there still hope?“. *System*, 30, 315–329.
- Вортон 2010:** Christopher Wharton, „The effectiveness of retrospective interviews in L2 word association research“. *JALT2009 Conference Proceedings*. A. M. Stoke, ed. Tokyo: JALT, 730–739.
- ВТ 1998:** Visual Thesaurus. Dostupno na: <https://www.visualthesaurus.com/>.
- Ву и Барсалу 2009:** Ling-ling Wu, Lawrence W. Barsalou, „Perceptual simulation in conceptual combination: Evidence from property generation“. *Acta Psychologica*, 132, 173–189.
- Вудроу и Лауел 1916:** Herbert Woodrow, Frances Lowell, *Children’s Association Frequency Tables*. The Psychological Monographs. Princeton – Lancaster: Psychological Review Company.
- Вукомановић Растегорац 2018:** Владимир Вукомановић Растегорац, „Смрт у српској поезији за децу и младе: традиција једног табуа“. Предговор у: *Ако ти јаве: умро сам. Песме о смрти за децу и младе*. Владимир Вукомановић Растегорац, прир. Београд: Дом културе Студентски град, 9–50.
- Гарод 2006:** S(imon) Garrod, „Psycholinguistic Research Methods“. *Encyclopedia of Language & Linguistics*. Keith Brown, editor-in-chief. Elsevier Science, 251–257.
- Гарскоф 1965:** Bertram E. Garskof, „Relation between Single Word Association and Continued Association Response Hierarchies“. *Psychological Reports*, 16, 307–309.
- Гатковска 2014:** Izabela Gatkowska, „Word Associations as a Linguistic Data“. *Languages in Contact 2012*. Piotr P. Chruszczewski, John R. Rickford, Katarzyna Buczek, Aleksandra R. Knapik, Jacek Mianowski, eds. *Languages in Contact*, Vol. 1. Wrocław: Wyższa Szkoła Filologiczna we Wrocławiu – Polska Akademia Nauk, Oddział we Wrocławiu, 79–91.
- Гашић 1979:** Slobodanka Gašić, „Asocijativni frekvencijski rečnik dece predškolskog uzrasta“. *Zbornik 12*. Milan Bakovljević, Smiljka Vasić, Vujo Knežević, Mirjana Mrmak, red. Београд: Институт за педагошка истраживања – Prosveta, 103–128.

- Гашић Павишић 1981:** Slobodanka Gašić-Pavišić, *Slobodne asocijacije reči kod dece. Karakteristike i pedagoške implikacije*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja – Prosveta.
- Гашић Павишић 1984:** Slobodanka Gašić-Pavišić, *Asocijativne norme za predškolski uzrast*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja – Prosveta.
- Гвида и Ленчи 2007:** Annamaria Guida, Alessandro Lenci, „Semantic properties of word associations to Italian verbs“. *Rivista di Linguistica*, 19, 2, 293–326.
- Гевирт, Шиндлер и Хир 1984:** Letitia R. Gewirth, Andrea G. Shindler, Daniel B. Hier, „Altered Patterns of Word Associations in Dementia and Aphasia“. *Brain and Language*, 21, 307–317.
- Герганов и Кјучуков 2005:** Encho Gerganov, Hristo Kyuchukov, „Word Associations in Romani: Some Prototypes in Cross-Cultural Perspectives“. *Psychology of Language and Communication*, Vol. 9, No. 2, 53–68.
- Гленберг и Галезе 2012:** Arthur M. Glenberg, Vittorio Gallese, „Action-based language: A theory of language acquisition, comprehension, and production“. *Cortex*, 48, 905–922.
- Гритнер Бурато и др. 2012:** Luciano Grüdtner Buratto, Carlos Falcão de Azevedo Gomes, Thiago da Silva Prusokowski, Lilian Milnitsky Stein, „Inter-Item Associations for the Brazilian Version of the Deese/Roediger-McDermott Paradigm [Normas de Associação entre Pares de Palavras para a Versão Brasileira do Paradigma Emocional Deese/Roediger-McDermott]“. *Psicologia: Reflexão e Crítica*, 26, 2, 367–375.
- Голан, Салмон и Пакстон 2006:** Tamar H. Gollan, David P. Salmon, Jessica L. Paxton, „Word association in early Alzheimer’s disease“. *Brain and Language*, 99, 289–303.
- Голдингер и др. 2016:** Stephen D. Goldinger, Megan H. Papesh, Anthony S. Barnhart, Whitney A. Hansen, Michael C. Hout, „The poverty of embodied cognition“. *Psychonomic Bulletin & Review*, Vol. 23, Issue 4, 959–978.
- Голикова 2004:** Т(атьяна) А(лександровна) Голикова, *Алтайско-русский ассоциативный словарь. Алтай-орус ассоциативный созлик*. Москва: Диркет-Медиа.
- Голикова 2006:** Т(атьяна) А(лександровна) Голикова, „Ассоциативный эксперимент как инструмент исследования этнического языкового сознания“. *Языковое бытие человека и этноса: психолингвистический и когнитивный аспекты*. Барнаул: Алтайский государственный университет, 82–95.

- Головко 2017:** N(ikolay) V(yacheslavovich) Golovko, „Overview of status quo in Russian associative lexicography [Обзор современного состояния русской ассоциативной лексикографии]“. *Russian linguistic bulletin*, 1, 9, 25–27.
- Голтон 1879:** Francis Galton, „Psychometric Experiments“. *Brain*, 2, 149–162.
- Гольдин 2006:** В(алентин) Е(всеевич) Гольдин, „Русская ассоциативная лексикография и исследование возрастной динамики ассоциативных полей“. *Вопросы психолингвистики*, 4, 148–155.
- Гольдин 2014:** В(алентин) Е(всеевич) Гольдин, „Ассоциативные словари и образ мира“. *Проблемы истории, филологии, культуры*, 3, 45. Москва – Магнитогорск – Новосибирск: Российская академия наук, Институт археологии – Министерство образования и науки Российской Федерации, Магнитогорский государственный технический университет им. Г. И. Носова, 14–16.
- Гольдин и Здобнова 2010:** В(алентин) Е(всеевич) Гольдин, А(левтина) П(етровна) Сдобнова, „Ассоциативный словарь как особый источник данных о внутренней семантической сети“. *Вопросы искусственного интеллекта (Вестник ИСМИИ РАН)*, № 2, 89–97.
- Гольдин и Здобнова 2012:** В(алентин) Е(всеевич) Гольдин, А(левтина) П(етровна) Сдобнова, „К проблеме коммуникативного анализа ассоциативных данных“. *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Филология. Журналистика*, т. 12, вып. 2, 2–7.
- Гольдин, Мартянов и Здобнова 2009:** В(алентин) Е(всеевич) Гольдин, А(лексей) О(легович) Мартянов, А(левтина) П(етровна) Сдобнова, „Электронный русский ассоциативный словарь школьников“. *Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии*, по материалам ежегодной Международной конференции „Диалог 2009“ (Бекасово, 27–31. мая 2009 г.), 8 (15). А. Е. Кибрик, гл. ур. Москва: Институт проблем информатики РАН – Российский государственный гуманитарный университет, 69–74.
- Горошко 2001:** Елена Игоревна Горошко, *Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента*. Москва: Российская Академия Наук, Институт языкознания. Доступно на: <http://www.textology.ru/razdel.aspx?id=38>.

- Гоши и Ковач 2002:** Mária Gósy, Magdolna Kovács, „The mental lexicon: results of some word association experiments“. *Acta Linguistica Hungarica*, Vol. 49, 4, 179–224.
- Грабоа 1999:** Howard Grabois, „The Convergence of Sociocultural Theory and Cognitive Linguistics: Lexical Semantics and the L2 Acquisition of Love, Fear and Happiness“. *Languages of sentiment: cultural constructions of emotional substrates*. Papers presented at a conference held 1996 and sponsored by the Society for Linguistic Anthropology. Gary B. Palmer, Debra J. Occhi. eds. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 201–233.
- Гранито, Скороли и Борги 2015:** Carmen Granito, Claudia Scorolli, Anna Maria Borghi, „Naming a Lego World. The Role of Language in the Acquisition of Abstract Concepts“. *PLoS ONE*, 10, 1, e0114615.
- Гришчук 2001:** Е(лена) И(вановна) Гришчук, „Абстрактная лексика в языковом сознании старшеклассников: методика исследования“. *Методологические проблемы когнитивной лингвистики*. И(осиф) А(брамович) Стернин, ред. Воронеж: Воронежский межрегиональный институт общественных наук – Воронежский государственный университет – Московский общественный научный фонд, 169–172.
- Гровер-Стрип и Белин 1983:** Magdalena Grover-Stripp, Wynford Bellin, „A comparative study of syntagmatic associations among Polish and English adults“. *Linguistics*, 21, 2, 419–433.
- Гровер Стрип и Белин 1985:** Magdalena Grover Stripp, Wynford Bellin, „Bilingual linguistic systems revisited“. *Linguistics*, 23, 1, 123–136.
- Груненфелдер и др. 2015:** Thomas M. Gruenenfelder, Gabriel Recchia, Tim Rubin, Michael N. Jones, „Graph-Theoretic Properties of Networks Based on Word Association Norms: Implications for Models of Lexical Semantic Memory“. *Cognitive Science*, 1–36.
- Гудинаф, Мекем Фулер и Олсон 1946:** Florence L. Goodenough, Elizabeth Mechem Fuller, Edna Olson, „The Use of the Goodenough Speed-of-Association Test in the Preservice Selection of Nursery School-Kindergarten-Primary Teachers“. *Journal of Educational Psychology*, 37, 6, 335–346.
- Гуц 2004а:** Е(лена) Н(иколаевна) Гуц, *Ассоциативный словарь подростка*. Омск.

- Гуц 2004б:** Е(лена) Н(иколаевна) Гуц, „Ядро языкового сознания подростка: опыт экспериментального исследования“. *Вестник Омского университета*, № 3, 128–132.
- Гуц и Желисејева 2014:** Е(лена) Н(иколаевна) Гуц, Н(адежда) Н(иколаевна) Елисеева, „Ассоциативный эксперимент как инструмент выявления уровня сформированности языковой компетенции иностранных студентов, изучающих русский язык“. *Наука о человеке: гуманитарные исследования*, 1, 15, 198–207.
- Дав 2018:** Guy Dove, „Language as a disruptive technology: abstract concepts, embodiment and the flexible mind“. *Philosophical Transactions of The Royal Society B Biological Sciences*, Vol. 373, Issue 1752, 2017.0135, 1–9.
- ДАВФ 2016:** Michèle Debrenne, Natalia Ufimtseva, Alexey A. Romanenko, *Dictionnaires des associations verbales du français: Dictionnaire associatif du français (DAF), Dictionnaire des normes associatives de la Francophonie (DINAF), Dictionnaire des normes associatives de la Francophonie (normalisé) (DINAFN)*. Novosibirsk State University. Dostupno na: <http://dictaverf.nsu.ru/>.
- Дебрэн 2016:** Michèle Debrenne, „Variabilité diatopique des associations évoquées par les mots en Francophonie“. *5e Congrès Mondial de Linguistique Française – CMLF 2016*. SHS Web of Conferences, Vol. 27, Numéro d'article: 03002. Preuzeto 6. 12. 2017. sa: https://www.linguistiquefrancaise.org/articles/shsconf/pdf/2016/05/shsconf_cmlf2016_03002.pdf.
- Дебургер и Донахо 1965:** Robert A. DeBurger, John W. Donahoe, „Relationship between the Meanings of Verbal Stimuli and Their Associative Responses“. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 4, 25–31.
- Де Грот 1989:** Annette M. B. de Groot, „Representational Aspects of Word Imageability and Word Frequency as Assessed Through Word Association“. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, Vol. 15, No. 5, 824–845.
- Де Дејне, Верхејен и Стормс 2016:** Simon De Deyne, Steven Verheyen, Gert Storms, „Structure and Organization of the Mental Lexicon: A Network Approach Derived from Syntactic Dependency Relations and Word Associations“. *Towards a Theoretical Framework for Analyzing Complex Linguistic Networks. Understanding Complex*

- Systems*. Alexander Mehler, Andy Lücking, Sven Banisch, Philippe Blanchard, Barbara Frank-Job, eds. Berlin – Heidelberg: Springer, 47–79.
- Де Дејне и др. 2017:** Simon De Deyne, Yoed N. Kenett, David Anaki, Miriam Faust, Dan Navarro, „Large-Scale Network Representations of Semantics in the Mental Lexicon“. *Big Data in Cognitive Science: From Methods to Insights*. Michael N. Jones, ed. London – New York: Psychology Press, Routledge, Taylor & Francis Group, 174–202.
- Де Дејне и др. 2018:** Simon De Deyne, Danielle J. Navarro, Amy Perfors, Marc Brysbaert, Gert Storms, „The “Small World of Words” English word association norms for over 12,000 cue words“. *Behavior Research Methods*, online article, 1–20.
- Де Дејне, Наваро и Стормс 2013а:** Simon De Deyne, Daniel J. Navarro, Gert Storms, „Better explanations of lexical and semantic cognition using networks derived from continued rather than single-word associations“. *Behavior Research Methods*, 45, 2, 480–498.
- Де Дејне, Наваро и Стормс 2013б:** Simon De Deyne, Daniel J. Navarro, Gert Storms, „Associative strength and semantic activation in the mental lexicon: evidence from continued word associations“. *Proceedings of the 35th Annual Meeting of the Cognitive Science Society*, 2142–2147.
- Де Дејне и Стормс 2008а:** Simon De Deyne, Gert Storms, „Word associations: Norms for 1,424 Dutch words in a continuous task“. *Behavior Research Methods*, 40, 1, 198–205.
- Де Дејне и Стормс 2008б:** Simon De Deyne, Gert Storms, „Word associations: Network and semantic properties“. *Behavior Research Methods*, 40, 1, 213–231.
- Дејси 2015:** Mike Dacey, „Associationism without associative links: Thomas Brown and the associationist project“. *Studies in History and Philosophy of Science*, 54, 31–40.
- Де ла Ај 2003:** Fanny De La Haye, „Normes d’associations verbales chez des enfants de 9, 10 et 11 ans et des adultes“. *L’année psychologique*, vol. 103, n°1, 109–130.
- Делантонио,JOB и Мулати 2014:** Sara Dellantonio, Remo Job, Claudio Mulatti, „Imageability: now you see it again (albeit in a different form)“. *Frontier in Psychology*, 5, article 279, 1–2.
- Денисенко и Чеботарева 2008:** В(ладимир) Н(икифорович) Денисенко, Е(лена) Ю(рьевна) Чеботарева, *Современные психолингвистические методы анализа речевой коммуникации*. Москва: Российский университет дружбы народов.

- Деркен 1956:** Herbert Dörken, Jr., „Frequency of Common Association“. *Psychological Reports*, 2, 407–408.
- Десаи, Рајли и Ван Дам 2018:** Rutvik H. Desai, Megan Reilly, Wessel van Dam, „The multifaceted abstract brain“. *Philosophical Transactions of The Royal Society B Biological Sciences*, Vol. 373, Issue 1752, 2017.0122, 1–19.
- Ди Веста 1964:** Francis J. Di Vesta „A Simplex Analysis of Change with Age in Responses to a Restricted Word-Association Task“. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 3, 505–510.
- Ди Ђакомо и др. 2012:** Dina Di Giacomo, Lucia Serenella De Federicis, Manuela Pistelli, Daniela Fiorenzi, Domenico Passafiume, „Semantic associative relations and conceptual processing“. *Cognitive Processing*, 13, 55–62.
- Диз 1962а:** James Deese, „Form Class and the Determinants of Association“. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 1, 79–84.
- Диз 1962б:** James Deese, „On the Structure of Associative Meaning“. *Psychological Review*, Vol. 69, No. 3, 161–175.
- Диз 1965:** James Deese, *The Structure of Associations in Language and Thought*. Baltimore: The Johns Hopkins Press.
- Дијаз-Гереро и Салај 1991:** Rogelio Diaz-Guerrero, Lorand B. Szalay, *Cultural Perspectives in Conflict*. New York: Springer Science+Business Media, LLC.
- Докрел и Месер 2004:** Julie E. Dockrell, David Messer, „Lexical acquisition in the early school years“. *Language Development across Childhood and Adolescence*. Ruth A. Berman, ed. Trends in Language Acquisition Research Series (3). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 35–52.
- Драгићевић 2005:** Рајна Драгићевић, „Вербалне асоцијације у семантичким истраживањима“. Предраг Пипер, Рајна Драгићевић, Марија Стефановић, *Асоцијативни речник српскога језика (I део; од стимулуса ка реакцији)*. Београд: Београдска књига – Службени лист СЦГ – Филолошки факултет у Београду, 56–80.
- Драгићевић 2007:** Рајна Драгићевић, *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике.
- Драгићевић 2010:** Рајна Драгићевић, *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

- Драгићевић и Стефановић 2013:** Райна Драгичевич, Мария Стефанович, „О славянской ассоциативной лексикографии“. *Славянская лексикография*. Маргарита И. Чернышева, ред. Москва: Азбуковник, 390–404.
- Дуњабентија и др. 2009:** Jon Andoni Duñabeitia, Alberto Avilés, Olivia Afonso, Christoph Scheepers, Manuel Carreiras, „Qualitative differences in the representation of abstract versus concrete words: Evidence from the visual-world paradigm“. *Cognition*, 110, 284–292.
- Душере, Кан и Муно 2009:** Katia Duscherer, Aris Khan, Pierre Mounoud, „Recueil d’Associations Verbales chez des Enfants de 5 à 11 Ans pour 76 Verbes d’Action en Langue Française“. *Swiss Journal of Psychology*, 68, 2, 113–117.
- Бунг, На и Акама 2010:** Jaeyoung Jung, Li Na, Hiroyuki Akama, „Network Analysis of Korean Word Associations“. *Proceedings of the NAACL HLT 2010 First Workshop on Computational Neurolinguistics*, 27–35.
- ЕАСПС:** *Электронный ассоциативный словарь Приенисейской Сибири*. Доступан на: <http://react.ftn24.ru/>.
- ЕАТ 1968–1971:** George Kiss, Christine Armstrong, Robert Milroy, (J. R. I. Piper), *The Edinburgh Associative Thesaurus. An Associative Thesaurus of English*. Collected between June 1968 and May 1971. Edinburgh: University of Edinburgh. Dostupno na: <http://konect.uni-koblenz.de/networks/eat>, <http://ota.ox.ac.uk/desc/1251>, <http://vlado.fmf.uni-lj.si/pub/networks/data/dic/eat/Eat.htm>.
- Ебингхаус 1885/1913:** Hermann Ebbinghaus, *Memory: A Contribution to Experimental Psychology*. Translated by Henry A. Ruger, Clara E. Bussenius. New York: Teachers College, Columbia University.
- ЕВРАС 2014:** Г(алина) А(лександровна) Черкасова, Н(аталья) В(ладимировна) Уфимцева, *Русский региональный ассоциативный словарь-тезаурус ЕВРАС*. Том I. *От стимула к реакции*. Том II. *От реакции к стимулу*. Москва: Российская академия наук, Институт языкознания. Доступно на: <http://iling-ran.ru/main/publications/evras>.
- Ејчисон 2003:** Jean Aitchison, *Words in the Mind : An introduction to the Mental Lexicon*. Third edition. Blackwell Publishing Ltd.
- Елдер 1968:** Riley F. Elder, Jr., *Sex Differences in Associative Structure*. PhD dissertation. Knoxville: University of Tennessee.

- Екпо-Уфот 1978:** Abel Ekpo-Ufot, „Word Associations: A Comparative Study Among College Students in Nigeria and the United States“. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, Vol. 9, Issue 4, 455–468.
- Ервин 1961:** Susan M. Ervin, „Changes with Age in the Verbal Determinants of Word-Association“. *The American Journal of Psychology*, Vol. 74, No. 3, 361–372.
- Ервин 1963:** Susan M. Ervin, „Correlates of Associative Frequency“. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 1, 422–431.
- Ервин-Трип 1970:** Susan M. Ervin-Tripp, „Substitution, Context, and Association“. *Norms of Word Association*. Leo Postman, Geoffrey Keppel, eds. New York – London: Academic Press, 383–467.
- Енгикс, Рап и Зок 2000:** Gemma Bel Enguix, Reinhard Rapp, Michael Zock, „A Graph-Based Approach for Computing Free Word Associations“. *Proceedings of the Ninth International Conference on Language Resources and Evaluation, LREC 2014*. Reykjavik, Iceland, May 26–31, 2014. European Language Resources Association (ELRA), 3027–3033.
- Ендрјуз, Винсон и Вильоко 2008:** Mark Andrews, David Vinson, Gabriella Vigliocco, „Inferring a Probabilistic Model of Semantic Memory from Word Association Norms“. *Proceedings of the 30th Meeting of the Cognitive Science Society*, no pagination.
- Ентвисл 1966а:** Doris R. Entwisle, „Form Class and Children’s Word Associations“. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 5, 558–565.
- Ентвисл 1966б:** Doris R. Entwisle, *Word associations of young children*. Baltimore: Johns Hopkins Press.
- Ентвисл и Мус 1968:** Doris R. Entwisle, Rolf Muuss, „Word Associations of Rural German Children“. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 7, 196–200.
- Ентвисл и Форсајт 1963:** Doris R. Entwisle, Daniel F. Forsyth, „Word Associations of Children: Effect of Method of Administration“. *Psychological Reports*, 13, 291–299.
- Ентвисл, Форсајт и Мус 1964:** Doris R. Entwisle, Daniel F. Forsyth, Rolf Muuss, „The Syntactic-Paradigmatic Shift in Children’s Word Associations“. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 3, 19–29.
- Естес, Голонка и Цоунз 2011:** Zachary Estes, Sabrina Golonka, Lara L. Jones, „Thematic Thinking: The Apprehension and Consequences of Thematic Relations“. *The Psychology*

- of Learning and Motivation*, Vol. 54, Brian Ross, ed. Burlington: Academic Press, 249–294.
- Залевска 1983:** А(лександра) А(лександровна) Залевская, „Ассоциативный тезаурус английского языка и возможности его использования в психолингвистических исследованиях“. *Психолингвистические исследования в области лексики и фонетики*. Калинин: Калининградский государственный университет, 26–41.
- Залевска 1999:** А(лександра) А(лександровна) Залевская, *Введение в психолингвистику*. Москва: Российский государственный гуманитарный университет.
- Залевска 2003:** А(лександра) А(лександровна) Залевская, „Языковое сознание: вопросы теории“. *Вопросы психолингвистики*, 1, 30–34.
- Залинг 1908:** Gertrude Saling, „Associative Massenversuche“. *Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane*, Vol. XLIX, 238–253.
- Зарева и Волтер 2012:** Alla Zareva, Brent Wolter, „The ‘promise’ of three methods of word association analysis to L2 lexical research“. *Second Language Research*, 28, 1, 41–67.
- Здобнова 2011:** А(левтина) П(етровна) Сдобнова, „Языковое творчество школьников в условиях ассоциативного эксперимента“. *Известия Саратовского университета*. Новая серия. Серия: Филология. Журналистика, т. 11, вып. 2, 39–42.
- Здобнова 2012:** А(левтина) П(етровна) Сдобнова, „Динамические процессы в ассоциативном поле «жизнь»“. *Вопросы психолингвистики*, 2, 16, 20–29.
- Здобнова 2013:** А(левтина) П(етровна) Сдобнова, „Лексикон современного школьника: проблема состава“. *Известия Саратовского университета*. Новая серия. Серия: Филология. Журналистика, т. 13, вып. 3, 19–24.
- Здобнова 2015:** А(левтина) П(етровна) Сдобнова, „Состав и организация лексикона на разных этапах онтогенеза“. *Известия Саратовского университета*. Новая серия. Серия: Филология. Журналистика, т. 15, вып. 2, 5–13.
- Здраилова, Сиду и Пексман 2018:** Lenka Zdrzilova, David M. Sidhu, Penny M. Pexman, „Communicating abstract meaning: concepts revealed in words and gestures“. *Philosophical Transactions of The Royal Society B Biological Sciences*, Vol. 373, Issue 1752, 2017.0138, 1–10.

- Зок и Билац 2004:** Michael Zock, Slaven Bilac, „Word lookup on the basis of associations: from an idea to a roadmap“. *Proceedings of the Workshop on Enhancing and Using Electronic Dictionaries*. Association for Computational Linguistics, 29–35.
- Зок, Фере и Шваб 2010:** Michael Zock, Olivier Ferret, Didier Schwab, „Deliberate word access: an intuition, a roadmap and some preliminary empirical results“. *International Journal of Speech Technology*, Vol. 13, Issue 4, 201–218.
- Зортеа и др. 2014:** Maxciel Zortea, Bruno Menegola, Aline Villavicencio & Jerusa Fumagalli de Salles, „Graph Analysis of Semantic Word Association among Children, Adults, and the Elderly [Análise de grafos de associação semântica de palavras entre crianças, adultos e idosos]“. *Psicologia: Reflexão e Crítica*, vol. 27, no. 1, 90–99.
- Зортеа и Де Салес 2012:** Maxciel Zortea, Jerusa Fumagalli de Salles, „Semantic word association: comparative data for Brazilian children and adults“. *Psychology & Neuroscience*, 5, 1, 77–81.
- Иванич 1991:** Roz Ivanič, „Nouns in search of a context: A study of nouns with both open- and closed-system characteristics“. *International Review of Applied Linguistics in Language Teaching (IRAL)*, Vol. 29, Issue 2, 93–114.
- Иванова 2013:** Н(ина) А(натольевна) Иванова, „Применение метода свободных ассоциаций в эмпирических социологических исследованиях“. *Вестник Санкт-Петербургского государственного университета*, Сер. 12: Психология. Социология. Педагогика, Вып. 3, 116–122.
- Ивић 1977:** Ivan Ivić, „Kulturno-istorijska teorija psiholoških pojava L. S. Vigotskog“. Predgovor u: Lav Vigotski, *Mišljenje i govor*. Beograd: Nolit, 7–28.
- Илић 2015:** Валентина Илић, *Концептуализација апстрактних именица истина и лаж у српском језику*. Мастер рад. Београд: Универзитет у Београду, Филолошки факултет.
- Инез 1972:** John M. Innes „The Relationship of Word-Association Commonality Response Set to Cognitive and Personality Variables“. *British Journal of Psychology*, 63, 3, 421–428.
- Ишизаки 2004:** Shun Ishizaki, *Rensō gainen jisho Version 1.0 [Associative concept dictionary, Version 1.0]*. CD.

- Јакић 2016а:** Милена Јакић, „Доприноси Предрага Пипера проучавању вербалних асоцијација“. *Лингвистика и славистика у делу Предрага Пипера. Зборник радова*. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 48–58.
- Јакић 2016б:** Милена М. Јакић, *Придевска антонимија у речнику, контексту и когнитивном систему*. Докторска дисертација. Београд: Универзитет у Београду, Филолошки факултет.
- Јакић, Филиповић Ђурђевић и Костић 2011:** Milena Jakić, Dušica Filipović Đurđević, Aleksandar Kostić, „The facilitation effect of associative and semantic relatedness in word recognition“. *Psihologija*, Vol. 44, 4, 367–385.
- Јанковић 2010:** Dragan Janković, „Asocijativne norme kod dece uzrasta 5, 9, 13 i 17 godina: projekat Razvojni asocijativni rečnik“. *Empirijska istraživanja u psihologiji*, XVI naučni skup, 5. i 6. februar 2010. godine. Београд: Институт за психологију – Лабораторија за експерименталну психологију, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 72–73.
- Јанчура и др. 2016:** Gerson Américo Janczura, Goiara Mendonça Castilho, Victor Nahuel Keller, Nelson Rocha Oliveira, „Free Association Norms for 1004 Portuguese Words“. *Psicologia: Teoria e Pesquisa*, Vol. 32 n. esp., 1–7.
- Јачна 2011:** Т(атьяна) А(натольевна) Ячная, „Типы связей в ассоциативных биномах“. *Труды БГТУ. История, философия, филология*, № 5, 185–187.
- Је и Барсалу 2006:** Wenchi Yeh, Lawrence W. Barsalou, „The situated nature of concepts“. *The American Journal of Psychology*, Vol. 119, No. 3, 349–384.
- Јељењевска и Овчиникова 2016:** Мария Николаевна Еленевская, Ирина Германовна Овчинникова, „Хранение и описание вербальных ассоциаций: словари и тезаурусы“. *Вопросы психолингвистики*, 3, 29, 69–92.
- Јул 1968:** John C. Yuille, „Concreteness without imagery in PA learning“. *Psychonomic Science*, Vol. 11, 2, 55–56.
- Јунг 1910:** Carl G(ustav) Jung, „The Association Method“. *The American Journal of Psychology*, Vol. 21, 219–269.
- Јунг 1966:** John Jung, „Experimental Studies of Factors Affecting Word Associations“. *Psychological Bulletin*, Vol. 66, No. 2, 125–133.
- Јунг и др. 1919:** *Studies in Word-Association*. Under the direction of: C(arl) G(ustav) Jung, M. D., LL. D. Translation: Dr. M. D. Eder. New York: Moffat, Yard & Company.

- Кажер 1980:** Ross E. Keiser, *Jung's Word Association Test: Response Norms and Patterns of Disturbances*. Master's Theses. Paper 3252. Chicago: Loyola University.
- Калентјева 2014:** Татьяна Леонидовна Калентьева, „Ассоциативный эксперимент и методология этнопсихолингвистических исследований“. *Magister Dixit*, 2, 14, 55–59.
- Калюта 2011:** Александр Калюта, „Словарь ассоциативных норм турецкого языка: национально-культурный компонент“. *Dil bilimi, dil bilgisi ve dil eğitimi. Linguistics, grammar and language teaching. Языкознание, грамматика и обучение языку*. II. cilt / Volume II / Том II. 38. ICANAS, International Congress of Asian and North African Studies, 10–15. 9. 2007. Ankara / Türkiye. Ankara: 867–883.
- Карамели, Борги и Рафаели 1999:** N(icoletta) Caramelli, A(nna) M. Borghi, K. Raffaelli, „Association and definition in school age children“. *Psycholinguistics on the threshold of the year 2000*. Proceedings of the 5th International Congress of the International Society of Applied Psycholinguistics. Porto: Faculdade de Letras da Universidade do Porto, 275–279.
- Карамели, Сети и Маурици 2004:** Nicoletta Caramelli, Annalisa Setti, Donatella D. Maurizzi, „Concrete and Abstract Concepts in School Age Children“. *Psychology of Language and Communication*, Vol. 8, No. 2, 19–34.
- Караулов 2002:** Ю(рий) Н(иколаевич) Караулов, „Русский ассоциативный словарь как новый лингвистический источник и инструмент анализа языковой способности“. Послесловие в *Русский ассоциативный словарь*. Том I. Москва: АСТ – Астрель, 750–782.
- Квонг 2013:** Oi Yee Kwong, „Exploring the Chinese Mental Lexicon with Word Association Norms“. *PACLIC-27, The 27th Pacific Asia Conference on Language, Information, and Computation*. November 21, 2013 (Workshop). November 22–24, 2013 (Conference), National Chengchi University No. 64, Sec. 2, Zhinan Rd., Wenshan, Taipei, Taiwan. Taipei: Association for Computational Linguistics (ACL), 153–162.
- Кент и Розанов 1910:** Grace Helen Kent, A(aron) J(oshua) Rosanoff, „A Study of Association in Insanity“. [„Part 1. Association in normal subjects“, „Part 2. Association in insane subjects“.] *American Journal of Insanity*, Vol. 67, No. 1–2, 37–96, 317–390.

- Кепел и Странд 1970:** Geoffrey Keppel, Bonnie Z. Strand, „Free-Association Responses to the Primary Responses and Other Responses Selected from the Palermo-Jenkins Norms“. *Norms of Word Association*. Leo Postman, Geoffrey Keppel, eds. New York – London: Academic Press, 177–239.
- Кервоски и Бертолд 1945:** Theodore F. Karwoski, Fred Berthold Jr., „Psychological Studies in Semantics: II. Reliability of Free Association Tests“. *The Journal of Social Psychology*, 22, 1, 87–102.
- Кервоски, Гремлич и Арнот 1944:** T(heodore) F. Karwoski, F. W. Gramlich, P. Arnott, „Psychological studies in semantics: I. Free association reactions to words, drawings, and objects“. *Journal of Social Psychology*, 20, 2, 233–247.
- Керол, Фелдергор и Картон 1962:** John B. Carroll, Paul M. Kjeldergaard, Aaron S. Carton, „Number of Opposites versus Number of Primaries as a Response Measure“. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 1, 22–30.
- Кес 1992:** Joseph F. Kess, *Psycholinguistics: Psychology, Linguistics, and the Study of Natural Language*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Кис 1968:** George R. Kiss, „Words, Associations, and Networks“. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 7, 707–713.
- Кларк 1971:** Herbert H. Clark, „Word Associations and Linguistic Theory“. *New Horizons in Linguistics*. John Lyons, ed. Reprint. Harmondsworth: Penguin Books, 271–286.
- Кларк 1973:** Eve V. Clark, „What’s in a Word? On the Child’s Acquisition of Semantics in His First Language“. *Cognitive Development and the Acquisition of Language*. Timothy E. Moore, ed. New York – London: Academic Press, 65–110.
- Кларк 2009:** Eve V. Clark, *First Language Acquisition*. Second edition. New York: Cambridge University Press.
- Клеј 2015:** Russ Clay, „History of Psychology – Empiricism, Associationism, Positivism, and the Common Sense Movement“. Dostupno na: <https://youtu.be/MLN0qT8l6w8>.
- Козлова 2015:** Н(аталья) А(лександровна) Козлова, „Опыт использования данных ассоциативного эксперимента в исследовании фрагмента языковой картины мира“. *Вестник Кемеровского государственного университета*, № 4, 64, Т. 1, 138–141.
- Коланцело и др. 2003:** Annette Colangelo, Kathy Stephenson, Chris Westbury, Lori Buchanan, „Word associations in deep dyslexia“. *Brain and Cognition*, 53, 166–170.

- Колинс и Килијан 1969:** Allan M. Collins, M. Ross Quillian, „Retrieval Time from Semantic Memory“. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 8, 240–247.
- Колинс и Лофтус 1975:** Allan M. Collins, Elizabeth F. Loftus, „A Spreading-Activation Theory of Semantic Processing“. *Psychological Review*, Vol. 82, No. 6, 407–428.
- Комесања и др. 2014:** Montserrat Comesaña, Isabel Fraga, Ana Júlia Moreira, Carla Sofia Frade, Ana Paula Soares, „Free associate norms for 139 European Portuguese words for children from different age groups“. *Behavior Research Methods*, Vol. 46, Issue 2, 564–574.
- Конел, Лајнот и Банкс 2018:** Louise Connell, Dermot Lynott, Briony Banks, „Interoception: the forgotten modality in perceptual grounding of abstract and concrete concepts“. *Philosophical Transactions of The Royal Society B Biological Sciences*, Vol. 373, Issue 1752, 2017.0143, 1–9.
- Кончаревић 2015:** Ксенија Кончаревић, „Религиозност кроз призму вербалних асоцијација носилаца српског и руског језика“. *Поглед у теолингвистику*. Београд: Јасен, 139–167.
- Коронцес, Стејси и Валенте 2007:** Kathryn A. Coronges, Alan W. Stacy, and Thomas W. Valente, „Structural Comparison of Cognitive Associative Networks in Two Populations“. *Journal of Applied Social Psychology*, 37, 9, 2097–2129.
- Костић 2010:** Александар Костић, *Когнитивна психологија*. Београд: Завод за уџбенике.
- Коутс 2013:** Jennifer Coates, *Women, Men and Language: A Sociolinguistic Account of Gender Differences in Language*. Third edition. London – New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Коф 1965:** Robert H. Koff, „Systematic changes in children’s word-association norms 1916–63“. *Child Development*, 299–305.
- Кофер 1958:** Charles N. Cofer, „Comparison of Word Associations Obtained By the Methods of Discrete Single Word and Continued Association“. *Psychological Reports*, 4, 507–510.
- КРАС 1998:** Н(аталья) В(асильевна) Дмитрюк, *Казахско-русский ассоциативный словарь*. Изд. 2. Шымкент – Москва: Российская академия наук, Институт языкознания. Доступно на: <http://dmitryuk-nv.livejournal.com>.
- Крејмер 1968:** Phebe Cramer, *Word association*. New York: Academic Press.

- Крејмер 1970:** Phebe Cramer, „A Study of Homographs“. *Norms of Word Association*. Leo Postman, Geoffrey Keppel, eds. New York – London: Academic Press, 361–382.
- Кризманић 1971:** Mirjana Krizmanić, „Ispitivanje konformnosti slobodnih asocijacija kod mladih i starih osoba“. *Revija za psihologiju. Časopis Saveza organizacija psihologa Jugoslavije*, Vol. 2, br. 1–2, 17–21.
- Кудашева 2008:** А. К. Кудашева, „Отражение возрастных особенностей новосибирцев в вербальных ассоциациях испытуемых“. *Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация*, т. 6, вып. 2, 25–32.
- Курч 1966:** Ida Kurcz, „Inter-Language Comparison of Word-Association Responses“. *International Journal of Psychology*, Vol. 1, No. 2, 151–161.
- Курч 1967:** Ida Kurcz, „Polskie normy powszechności skojarzeń swobodnych na 100 słów z listy Kent-Rosanoffa“. *Studia Psychologiczne*, VIII, 122–255.
- Куста и др. 2011:** Stavroula-Thaleia Kousta, Gabriella Vigliocco, David P. Vinson, Mark Andrews, Elena Del Campo, „The Representation of Abstract Words: Why Emotion Matters“. *Journal of Experimental Psychology: General*, Vol. 140, No. 1, 14–34.
- Лавлејс, Рид и Хант 1981:** Eugene A. Lovelace, L. Starling Reid, Linda C. Hunt, „Free associations to conceptually structured word triads“. *Bulletin of the Psychonomic Society*, 17, 2, 65–68.
- Ламберт 1956:** Wallace E. Lambert, „Developmental Aspects of Second-Language Acquisition: I. Associational Fluency, Stimulus Provocativeness, and Word-Order Influence“. *The Journal of Social Psychology*, 43, 1, 83–89.
- Ландауер и Думеј 1997:** Thomas K. Landauer, Susan T. Dumais, „A Solution to Plato’s Problem: The Latent Semantic Analysis Theory of Acquisition, Induction and Representation of Knowledge“. *Psychological Review*, Vol. 104, No. 2, 211–240.
- Ланд и Берцез 1996:** Kevin Lund, Curt Burgess, „Producing high-dimensional semantic spaces from lexical co-occurrence“. *Behavior Research Methods, Instruments, & Computers*, Vol. 28, Issue 2, 203–208.
- Ланд, Берцез и Одет 1996:** Kevin Lund, Curt Burgess, Chad Audet, „Dissociating Semantic and Associative Word Relationships Using High-Dimensional Semantic Space“.

- Cognitive Science Proceedings*, LEA. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, 603–608.
- Левелт 1995:** Willem J. M. Levelt, „Psycholinguistics“. *Cognitive psychology*. Reprint. C. C. French, A. M. Colman, eds. London: Longman, 39–57.
- Ли и Ю 2015:** Yanwei Li, Dongchuan Yu, „Development of Emotion Word Comprehension in Chinese Children from 2 to 13 Years Old: Relationships with Valence and Empathy“. *PLoS ONE*, 10, 12, e0143712.
- Лин и Марфи 2001:** Emilie L. Lin, Gregory L. Murphy, „Thematic Relations in Adults’ Concepts“. *Journal of Experimental Psychology: General*, Vol. 130, No. 1, 3–28.
- Липман 1971:** Marcia Z. Lippman, „Correlates of Contrast Word Associations: Developmental Trends“. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 10, 392–399.
- Лисац и Милин 2006:** Jelena Lisac, Petar Milin, „Т-вредност и заједничка информација као мере јаџине асоцијативне везе у српском језику“. *Психологија*, Vol. 39, 1, 57–74.
- ЛМШ 2000:** И(рина) Г(ермановна) Овчинникова, Н(аталья) И(риковна) Береснева, Л(юдмила) А(лександровна) Дубровская, Е(лена) Б(орисовна) Пенягина, *Лексикон младшего школьника. Характеристика лексического компонента языковой компетенции*. Пермь: Издательство Пермского университета.
- Логздон 1961:** Laura Louise Logsdon, *The Controlled Association Responses of Religious and Lay Women as Measured by the Loyola Language Study*. Master’s Theses. Paper 1623. Chicago: Loyola University.
- Ломпар 2016:** Весна Ломпар, *Врсте речи и граматичка пракса (од Вука до данас)*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Лорџ и Торндајк 1941:** Irving Lorge, Edward L. Thorndike, „The value of the responses in a free-association test as indicators of personal traits“. *Journal of Applied Psychology*, 25, 2, 200–201.
- Лукас 2000:** Margery Lucas, „Semantic priming without association: A meta-analytic review. *Psychonomic Bulletin & Review*, 7, 4, 618–630.
- Лукић 1982:** Vera Lukić, *Деџа лексика*. Београд: Институт за педагошка истраживања – Просвета.
- Лукић 1983:** Vera Lukić, *Деџи фреквенцијски реџник*. Београд: Институт за педагошка истраживања – Просвета.

- Лупјан и Винтер 2018:** Gary Lupyuan, Bodo Winter, „Language is more abstract than you think, or, why aren't languages more iconic?“. *Philosophical Transactions of The Royal Society B Biological Sciences*, Vol. 373, Issue 1752, 2017.0137, 1–11.
- Лурија 1928:** А(лександар) Р(оманович) Лурија, „Речевые реакции ребенка“. *Речь и интеллект в развитии ребенка*. Москва, без пагинације.
- Лурија 2000:** Aleksandar R. Lurija, *Jezik i svest*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Мајер и Шпицер 1999:** Sabine Maier, Manfred Spitzer, „Network models and formal thought disorder: Associative processes in schizophrenic patients“. *Representations and Processes in Language Production*. Ralf Klabunde, Christiane von Stutterheim, eds. Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH, 259–279.
- Маклиланд и Рамелхарт 1981:** James L. McClelland, David E. Rumelhart, „An Interactive Activation Model of Context Effects in Letter Perception: Part 1. An Account of Basic Findings“. *Psychological Review*, Vol. 88, No. 5, 375–407.
- Макреј, Халхоли и Хар 2012:** Ken McRae, Saman Khalkhali, Mary Hare, „Semantic and associative relations: Examining a tenuous dichotomy“. *The Adolescent Brain: Learning, Reasoning, and Decision Making*. Valerie F. Reyna, Sandra B. Chapman, Michael R. Dougherty, Jere Confrey, eds. Washington, DC: American Psychological Association, 39–66.
- Макнил 1966:** David McNeill, „A Study of Word Association“. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 5, 548–557.
- Мандлер 2007:** George Mandler, *A History of Modern Experimental Psychology: From James and Wundt to Cognitive Science*. Cambridge – London: The MIT Press.
- Маринели и Чен 2006:** Sally A. Marinellie, Yen-Ling Chan, „The Effect of Word Frequency on Noun and Verb Definitions: A Developmental Study“. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 49, 1001–1021.
- Марјановић 1984:** Ana Marjanović, *Razvoj značenja reči*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja – Prosveta.
- Марквез и Нунес 2012:** J. Frederico Marques, Ludmila D. Nunes, „The contributions of language and experience to the representation of abstract and concrete words: Different weights but similar organizations“. *Memory & Cognition*, Vol. 40, Issue 8, 1266–1275.

- Мартинович 1997:** Г(еннадий) А(наньевич) Мартинович, *Вербальные ассоциации в ассоциативном эксперименте*. Санкт-Петербург.
- Марфи 2001:** Gregory L. Murphy, „Causes of taxonomic sorting by adults: A test of the thematic-to-taxonomic shift“. *Psychonomic Bulletin & Review*, 8, 4, 834–839.
- Маршал и Кофер 1963:** George R. Marshall, Charles N. Cofer, „Associative Indices as Measures of Word Relatedness: A Summary and Comparison of Ten Methods“. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 1, 408–421.
- Маршал и Кофер 1970:** George R. Marshall, Charles N. Cofer, „Single-Word Free-Association Norms for 328 Responses from the Connecticut Cultural Norms for Verbal Items in Categories“. *Norms of Word Association*. Leo Postman, Geoffrey Keppel, eds. New York – London: Academic Press, 321–360.
- Маршалова 1974:** Libuša Maršálová, *Slovno-asociačné normy II. V.–IX. trieda ZDŠ a vysoká škola. Metodická priručka*. Bratislava: Psychologický ústav Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. [Slovno-asociačné normy I. I.–IV. trieda ZDŠ. RUK Bratislava 1972.]
- Матеудакис 2011:** Marina Mattheoudakis, „A Word-Association Study in Greek and the Concept of the Syntagmatic-Paradigmatic Shift“. *Journal of Greek Linguistics*, 11, 167–197.
- Мацизо, Гомез-Ариза и Бахо 2000:** Pedro Macizo, Carlos J. Gómez-Ariza, M(aria) Teresa Bajo, „Associative norms of 58 Spanish words for children from 8 to 13 years old“. *Psicológica*, 21, 287–300.
- Медин, Линч и Соломон 2000:** Douglas L. Medin, Elizabeth B. Lynch, Karen O. Solomon, „Are There Kinds of Concepts?“. *Annual Review of Psychology*, 51, 121–147.
- Мејон 2015:** Bradford Z. Mahon, „What is embodied about cognition?“. *Language, Cognition and Neuroscience*, 30, 4, 420–429.
- Милекић и др. 1988:** S(lavoljub) Milekić, S(onja) Tošić, A(nka) Ćosić, J(elena) Vučić, „Analiza strukture odgovora na testu asocijativnih normi“. *SOL*, 3, 1, 39–52.
- Милекић и др. 1989:** Slavoljub Milekić, Sonja Tošić, Anka Ćosić, Jelena Vučić, *Asocijacije reči i govorno-jezički razvoj u dece. Test asocijacija. Razvojne asocijativne norme*. Beograd: Savremena administracija.

- Милницки Стејн и Фалкао де Азеведо Гомес 2009:** Lilian Milnitsky Stein, Carlos Falcão de Azevedo Gomes, „Normas Brasileiras para Listas de Palavras Associadas: Associação Semântica, Concretude, Frequência e Emocionalidade“. *Psicologia: Teoria e Pesquisa*, Vol. 25, n. 4, 537–546.
- Милер 1970:** Kenneth M. Miller, „Free-Association Responses of English and Australian Students to 100 Words from the Kent-Rosanoff Word Association Test“. *Norms of Word Association*. Leo Postman, Geoffrey Keppel, eds. New York – London: Academic Press, 39–52.
- Мира 1982:** Paul Meara, „Word Associations in a Foreign Language“. *Nottingham Linguistics Circular*, 11, 2, 29–38.
- Мира 2009:** Paul Meara, *Connected Words: Word associations and second language vocabulary acquisition*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Миронова 2016:** Н(аталия) И(зяславовна) Миронова, „Семантический анализ ассоциативного поля“. *Вопросы психолингвистики*, 2, 28, 192–201.
- Мичел, Розанов и Розанов 1919:** Ida Mitchell, Isabel R. Rosanoff, Aaron J. Rosanoff, „A study of association in Negro children“. *Psychological Review*, 26, 5, 354–359.
- Мойман 1905:** Ernst Meumann, „Intelligenzprüfungen an Kindern der Volksschule“. *Die experimentelle Pädagogik*, Vol. I, 86–101.
- Молин 2009:** Sandra Mollin, „Combining corpus linguistic and psychological data on word co-occurrences: Corpus collocates versus word associations“. *Corpus Linguistics and Linguistic Theory*, Vol. 5, Issue 2, 175–200.
- Моран 1966:** Louis J. Moran, „Generality of Word-Association Response Sets“. *Psychological Monographs: General and Applied*, Vol. 80, No. 4, 1–25.
- Моран и Нуњез 1967:** Louis J. Moran, Rafael Nuñez, „Cross-Cultural Similarities in Association Structures“. *Revista Interamericana de Psicología/Interamerican Journal of Psychology*, Vol. 1, No. 1, 1–6.
- МРЦ:** MRC Psycholinguistic Database. Dostupno na: http://websites.psychology.uwa.edu.au/school/MRCDatabase/uwa_mrc.htm.

- НАГ 2006:** Alissa Melinger, Andrea Weber, *Database of Noun Associations for German*.
Dostupno na: <http://www.coli.uni-saarland.de/projects/nag/> ili
<http://www.psycholing.es.uni-tuebingen.de/nag/index.php>.
- НВА 1970:** *Norms of Word Association*. Leo Postman, Geoffrey Keppel, eds. New York – London: Academic Press.
- Нелсон 1977:** Katherine Nelson, „The Syntagmatic–Paradigmatic Shift Revisited: A Review of Research and Theory“. *Psychological Bulletin*, Vol. 84, No. 1, 93–116.
- Нелсон, Дирдал и Гудмон 2005:** Douglas L. Nelson, Gunvor M. Dyrdal, Leilani B. Goodmon, „What is preexisting strength? Predicting free association probabilities, similarity ratings, and cued recall probabilities“. *Psychonomic Bulletin & Review*, 12, 4, 711–719.
- Нелсон, Макевој и Денис 2000:** Douglas Nelson, Cathy McEvoy, Simon Dennis, „What is and what does free association measure?“. *Memory & Cognition*, Vol. 28, Issue 6, 887–899.
- Нелсон, Макевој и Шрајбер 2004:** Douglas Nelson, Cathy McEvoy, Thomas A. Schreiber, „The University of South Florida free association, rhyme, and word fragment norms“. *Behavior Research Methods, Instruments, & Computers*, 36, 3, 402–407.
- Неках, Ахлагхи и Ебрахими 2013:** Seyyed Mohsen Asghari Nekah, Elahm Akhlaghi, Shima Ebrahimi, „An Assessment of Lexical Sense Relations Based on Word Association Test“. *European Scientific Journal*, Vol. 9, No. 11, 383–399.
- Нецадрасул 2017:** Daniel Nedjadrasul, *Abstract and Concrete Concepts According to Word Association*. Dr. Ken McRae, supervisor. Master thesis. University of Western Ontario.
- Нилсен 1997:** Marianne Lykke Nielsen, „The word association test in the methodology of thesaurus construction“. *8th ASIS SIG/CR Classification Research Workshop*, 41–57.
- Ниполд и др. 1999:** Marilyn A. Nippold, Susan L. Hegel, McKay Moore Sohlberg, Ilsa E. Schwarz, „Defining Abstract Entities: Development in Pre-Adolescents, Adolescents, and Young Adults“. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, Vol. 42, Issue 2, 473–481.
- Нисен и Хенриксен 2006:** Henriette Bagger Nissen, Birgit Henriksen, „Word class influence on word association test results“. *International Journal of Applied Linguistics*, Vol. 16, No. 3, 389–408.
- Новак 1988:** Zdeněk Novák, *Volné slovní párové asociace v češtině*. Praha: Academia.

- Ноубл 1952:** Clyde E. Noble, „An Analysis Of Meaning“. *Psychological Review*, 59, 6, 421–430.
- ОАРСЈ 2011:** Рајна Драгићевић, Предраг Пипер, Марија Стефановић, *Обратни асоцијативни речник српскога језика (Од реакције ка стимулусу)*. Београд: Београдска књига – Службени гласник.
- Овчиникова 2008:** Ирина Г(ермановна) Овчинникова, „Что скрывается за термином «языковое сознание»?“. *Филологические заметки*, том 1. Македонија– Россия – Словения – Хорватия – Сербия. Пермь: Пермский государственный национальный исследовательский университет, без пагинације.
- Ои и др. 1986:** Ко Oi, Sadaaki Miyamoto, Osamu Abe, Atsuo Katsuya, Kazuhiko Nakayama, „Analysis of Cognitive Structures of Environment of Local Residents Through Word Association Methods“. *Ecological Modelling*, 32, 29–41.
- О’Конор 1928:** Johnson O’Connor, *Born that way*. Baltimore: The Williams & Wilkins company.
- Осипов и Грумс 1965:** Samuel H. Osipow, Robert R. Grooms, „Comparisons between Cultural and Individual Associative Response Hierarchies“. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 4, 94–97.
- П2010:** Митар Пешикан, Јован Јерковић, Мато Пижурица, *Правопис српскога језика*. Измењено и допуњено издање. Мато Пижурица, Милорад Дешић, Бранислав Остојић, Живојин Станојчић, ред. Нови Сад: Матица српска.
- Паивно 1969:** Allan Paivio, „Mental Imagery in Associative Learning and Memory“. *Psychological Review*, Vol. 76, No. 3, 241–263.
- Паивно 1990:** Allan Paivio, *Mental Representations: A Dual Coding Approach*. First published in 1986 by Oxford University Press, Inc. New York – Oxford: Oxford University Press – Clarendon Press.
- Паивно 2013:** Allan Paivio, „Dual Coding Theory, Word Abstractness, and Emotion: A Critical Review of Kousta et al. (2011)“. *Journal of Experimental Psychology: General*, Vol. 142, No. 1, 282–287.
- Паивно, Јул и Мадиган 1968:** Allan Paivio, John C. Yuille, Stephen A. Madigan, „Concreteness, imagery, and meaningfulness values for 925 nouns“. *Journal of Experimental Psychology*, 76, 1, Pt. 2, 1–25.

- Паивно, Смит и Јул 1968:** Allan Paivio, Padric C. Smythe, John C. Yuille, „Imagery versus meaningfulness of nouns in paired-associate learning“. *Canadian Journal of Psychology/Revue Canadienne de Psychologie*, 22, 5, 427–441.
- Палермо 1964:** David S. Palermo, „Word Association and Children’s Verbal Behavior“. *Advances in Child Development and Behavior*, Vol. 1, 31–68.
- Палермо 1971:** David S. Palermo, „Characteristics of Word Association Responses Obtained from Children in Grades One through Four“. *Developmental Psychology*, Vol. 5, No. 1, 118–123.
- Палермо и Џенкинс 1963:** David S. Palermo, James J. Jenkins, „Frequency of Superordinate Responses to a Word Association Test as a Function of Age“. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 1, 378–383.
- Палермо и Џенкинс 1964:** David S. Palermo, James J. Jenkins, *Word association norms: Grade school through college*. Oxford, England: University of Minnesota Press.
- Палермо и Џенкинс 1965:** David S. Palermo, James J. Jenkins, „Changes in the Word Associations of Fourth- and Fifth-Grade Children from 1916 to 1961“. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 4, 180–187.
- Пантелић 2009:** Ана В. Пантелић, *Конотативно груписање вербалних асоцијата у зависности од семантичких карактеристика вербалних стимулуса*. Магистарска теза. Београд: Универзитет у Београду, Филолошки факултет.
- Папањо и др. 2009:** Costanza Papagno, Arianna Fogliata, Eleonora Catricalà, Carlo Miniussi, „The lexical processing of abstract and concrete nouns“. *Brain Research*, 1263, 78–86.
- Паперно и др. 2014:** Denis Paperno, Marco Marelli, Katya Tentori, Marco Baroni, „Corpus-based estimates of word association predict biases in judgment of word co-occurrence likelihood“. *Cognitive Psychology*, 74, 66–83.
- ПВАН:** Polish Word Association Network (Sieć skojarzeń słownych języka polskiego). Kraków: Uniwersytet Jagielloński, Katedra Lingwistyki Komputerowej. Dostępno na: <http://www.klk.uj.edu.pl/sssjp/en> i <http://www.klk.uj.edu.pl/sssjp>, bez datuma.
- Пејперс-Којман, Ван дер Велде и Јенекенс-Шинкел 1995:** M. J. Pijpers-Kooiman, E. A. van der Velde, A(ag) Jennekens-Schinkel, „Retrieval from semantic memory may be normal in multiple sclerosis patients: a study of free word association“. *Journal of the Neurological Sciences*, 132, 65–70.

- Печјак 1986:** Vid Pečjak, „Cross-cultural variations of associative meaning of emotional concepts“. *Зборник Филозофског факултета*, бр. XIV, *Споменица Николе Рота*. Београд: Београдски универзитет, 75–85.
- Пеше 2017:** Diane Pecher, „Curb Your Embodiment“. *Abstract Concepts: Structure, Processing and Modeling*. Marianna Bolognesi, Gerard Steen, topic editors. *Topics in Cognitive Science*, 1–17.
- Пеше и Зван 2005:** Diane Pecher, Rolf A. Zwaan, „Introduction to *Grounding Cognition: The Role of Perception and Action in Memory, Language, and Thinking*“. *Grounding Cognition: The Role of Perception and Action in Memory, Language, and Thinking*. Diane Pecher, Rolf A. Zwaan, eds. New York: Cambridge University Press, 1–7.
- Пеше и Зеленберг 2018:** Diane Pecher, René Zeelenberg, „Boundaries to grounding abstract concepts“. *Philosophical Transactions of The Royal Society B Biological Sciences*, Vol. 373, Issue 1752, 2017.0132, 1–6.
- Пијаже и Инхелдер 1978:** Ž(an) Pijaže, B(arbel) Inhelder, *Intelektualni razvoj deteta*. Београд: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Питри 1977:** Sandy Petrey, „Word associations and the development of lexical memory“. *Cognition*, 5, 57–71.
- Пипер 2005:** Предраг Пипер, „О вербалним асоцијацијама, њиховом проучавању и лексикографском опису“. Предраг Пипер, Рајна Драгићевић, Марија Стефановић, *Асоцијативни речник српскога језика (I део; од стимулуса ка реакцији)*. Београд: Београдска књига – Службени лист СЦГ – Филолошки факултет у Београду, 7–22.
- Пипер 2014:** Предраг Пипер, „Асоцијативни речници словенских језика и етнокултурни стереотипи“. *Лингвистичка славистика. О славјанских језиках*. Београд: Славистичко друштво Србије, 372–381. [Прво објављено у: *Славистика*, VII (2003), 22–32.]
- Платонова 2015:** Елена Владимировна Платонова, „Исследование результатов ассоциативного эксперимента с концептом «покаяние»“. *Филологические науки. Вопросы теории и практики*, № 2, 44. В 2-х ч. Ч. II. Тамбов: Грамота, 158–161.
- Плејфут и др. 2016:** David Playfoot, Teodor Balint, Vibhuti Pandya, Averil Parkes, Mollie Peters, Samantha Richards, „Are Word Association Responses Really the First Words

- that Come to Mind?“. *Applied Linguistics*, Applied Linguistics Advance Access published June 6, 2016: 1–19.
- Полио 1964:** Howard R. Pollio, „Some Semantic Relations among Word-Associates“. *The American Journal of Psychology*, Vol. 77, No. 2, 249–256.
- Понари и др. 2018:** Marta Ponari, Courtenay Frazier Norbury, Armand Rotaru, Alessandro Lenci, Gabriella Vigliocco, „Learning abstract words and concepts: insights from developmental language disorder“. *Philosophical Transactions of The Royal Society B Biological Sciences*, Vol. 373, Issue 1752, 2017.0140, 1–9.
- Понари, Фрејжер Норбери и Виљоко 2017:** Marta Ponari, Courtenay Frazier Norbury, Gabriella Vigliocco, „Acquisition of abstract concepts is influenced by emotional valence“. *Developmental Science*, e12549.
- Пописни атлас 2014:** „Пописни атлас 2011. Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији“. Београд: Републички завод за статистику.
- Попова 2004:** Велка Попова, „Детските словесни асоциаци“. *LiterNet*, 2004, № 1, 50, 29.01. Приступљено 16. 8. 2016: https://litenet.bg/publish10/velka_popova/asociacii.htm.
- Поповић Стијачић и Филиповић Ђурђевић 2018:** Milica Stijačić Popović, Dušica Filipović Đurđević, „Perceptual Strength, Emotional Valence, Context Availability and Age of Acquisition Norms for 2100 Serbian Nouns“. *Empirijska istraživanja u psihologiji 2018 – EIP 2018*, knjiga apstrakta, 23–25. mart 2018, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, 64–65, <http://empirijskaistrazivanja.org/wp-content/uploads/2018/03/2018-KNJIGA-REZIMEA.pdf>.
- Постман 1970:** Leo Postman, „The California Norms: Association as a Function of Word Frequency“. *Norms of Word Association*. Leo Postman, Geoffrey Keppel, eds. New York – London: Academic Press, 241–320.
- Прис 1977:** P(eter) F. W. Preece, „A Semantic Space Model of Word Association“. *Psychological Reports*, 40, 851–856.
- Рап 2014:** Reinhard Rapp, „Using Word Familiarities and Word Associations to Measure Corpus Representativeness“. *Proceedings of the Ninth International Conference on Language Resources and Evaluation, LREC 2014*. Reykjavik, Iceland, May 26–31, 2014. European Language Resources Association (ELRA), 2029–2036.

- РАС 2002:** Ю(рий) Н(иколаевич) Караулов, Г(алина) А(лександровна) Черкасова, Н(аталья) В(ладимировна) Уфимцева, Ю(рий) А(лександрович) Сорокин, Е(вгений) Ф(едорович) Тарасов, *Русский ассоциативный словарь*. Том I. *От стимула к реакции: Ок. 7000 стимулов*. Том II. *От реакции к стимулу: Более 100 000 реакций*. Москва: АСТ – Астрель. Доступан на: <http://thesaurus.ru/dict/index.php>.
- Расел и Џенкинс 1954:** Wallace A. Russell, James J. Jenkins, *The complete Minnesota norms for responses to 100 words from the Kent-Rosanoff word association test*. Minneapolis: University of Minnesota, Department of Psychology.
- Расел 1970:** Wallace A. Russell, „The Complete German Language Norms for Responses to 100 Words from the Kent-Rosanoff Word Association Test“. *Norms of Word Association*. Leo Postman, Geoffrey Keppel, eds. New York – London: Academic Press, 53–94.
- Раск 1910:** Robert R. Rusk, „Experiments on Mental Association in Children“. *British Journal of Psychology*, Vol. 3, Issue 4, 349–383.
- Раф и др. 1996:** R. M. Ruff, R. H. Light, S. B. Parker, H. S. Levin, „Benton Controlled Oral Word Association Test: Reliability and Updated Norms“. *Archives of Clinical Neuropsychology*, Vol. 11, No. 4, 329–338.
- Ристић 2015:** Стана Ристић, *Граматички и когнитивни аспекти лексичког значења*. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- РГД 1997:** *Razvoj govora kod deteta, zbornik*. Nada Ignjatović-Savić, прir. Treće izdanje. Београд: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Розанов и Розанов 1913:** Isabel R. Rosanoff, A(aron) J(oshua) Rosanoff, „A Study of Association in Children“. *Psychological Review*, Vol. XX, 43–89.
- Розен 2017:** Gideon Rosen, „Abstract Objects“. First published 2001. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Pristupljeno 11. 4. 2018: <https://plato.stanford.edu/entries/abstract-objects/>.
- Розенцвајг 1957:** Mark R. Rosenzweig, „Etudes sur l’association des mots“. *L’année psychologique*, vol. 57, n°1, 23–32.
- Розенцвајг 1961:** Mark R. Rosenzweig, „Comparisons among Word-Association Responses in English, French, German, and Italian“. *The American Journal of Psychology*, Vol. 74, No. 3, 347–360.

- Розенцвајг 1964:** Mark R. Rosenzweig, „Word Associations of French Workmen: Comparisons with Associations of French Students and American Workmen and Students“. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 3, 57–69.
- Розенцвајг 1970:** Mark R. Rosenzweig, „International Kent Rosanoff Word Association Norms, Emphasizing Those of French Male and Female Students and French Workmen“. *Norms of Word Association*. Leo Postman, Geoffrey Keppel, eds. New York – London: Academic Press, 95–176.
- Розенцвајг и Менаем 1962:** Mark R. Rosenzweig, Ruth Menahem, „Age, sexe et niveau d’instruction comme facteurs déterminants dans les associations de mots“. *L’année psychologique*, vol. 62, n°1, 45–61.
- Розенцвајг и Милер 1966:** Mark R. Rosenzweig, Kenneth M. Miller, „Comparison of Word Association Responses Obtained in the United States, Australia and England“. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 5, 35–41.
- Ролингз и Локарнини 2008:** David Rawlings, Ann Locarnini, „Dimensional schizotypy, autism, and unusual word associations in artists and scientists“. *Journal of Research in Personality*, 42, 465–471.
- Ротенберг 1973:** Albert Rothenberg, „Word Association and Creativity“. *Psychological Reports*, 33, 3–12.
- Рудакова 2014:** А(лександра) В(ладимировна) Рудакова, „Проблемы описания психолингвистического значения слова“. *Вестник Российского университета дружбы народов*. Серия: Русский и иностранные языки и методика их преподавания, № 3, 36–42.
- Рудакова 2015:** Александра Владимировна Рудакова, „О возможностях создания психолингвистических словарей русского языка“. *Филологические науки. Вопросы теории и практики*, № 10, 52. В 2-х ч. Ч. II. Тамбов: Грамота, 138–141.
- Руће-Дравиња 1971:** Velta Rūķe-Draviņa, „Word Associations in Monolingual and Multilingual Individuals“. *Linguistics*, Vol. 9, Issue 74, 66–84.
- СА:** Николай Бабочев, Виталий Ситницкий, *Словарь ассоциаций*. Доступно на: <http://slovesa.ru/>.
- Савић 1986:** Svenka Savić, „Psiholingvistika kod nas“. *Filologija*, 14, 295–304.

- Салај и Брајсон 1974:** Lorand B. Szalay, Jean A. Bryson, „Psychological Meaning: Comparative Analyses and Theoretical Implications“. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 30, No. 6, 860–870.
- Салај и Брент 1967:** Lorand B. Szalay, Jack E. Brent, „The Analysis of Cultural Meanings through Free Verbal Associations“. *The Journal of Social Psychology*, 72, 2, 161–187.
- Салај и Виндл 1968:** Lorand B. Szalay, Charles Windle, „Relative Influence of Linguistic Versus Cultural Factors on Free Verbal Associations“. *Psychological Reports*, 22, 43–51.
- Салај, Виндл и Лајн 1970:** Lorand B. Szalay, Charles Windle, Dale A. Lysne, „Attitude Measurement by Free Verbal Associations“. *The Journal of Social Psychology*, 82, 1, 43–55.
- Салај и Д’Андарде 1972:** Roy G. D’Andrade, „Scaling versus Content Analysis: Interpreting Word Association Data from Americans and Koreans“. *Southwestern Journal of Anthropology*, Vol. 28, No. 1, 50–68.
- Салај и др. 1994:** Lorand B. Szalay, Jean B. Strohl, Liu Fu, Pen-Shui Lao, *American and Chinese Perceptions and Belief Systems. A People’s Republic of China–Taiwanese Comparison*. New York: Springer Science+Business Media.
- Салај и Мадај 1973:** Lorand B. Szalay, Bela C. Maday, „Verbal Associations in the Analysis of Subjective Culture“. *Current Anthropology*, Vol. 14, No. 1/2, 33–50.
- Салај и Мадај 1983:** Lorand B. Szalay, Bela C. Maday, „Implicit Culture and Psychocultural Distance“. *American Anthropologist*, New Series, Vol. 85, No. 1, 110–118.
- Салај, Строл и Доерти 1999:** Lorand B. Szalay, Jean Bryson Strohl, Kathleen T. Doherty, *Psychoenvironmental Forces in Substance Abuse Prevention*. New York – Boston – Dordrecht – London – Moscow: Kluwer Academic Publishers.
- САНРЯ 1977:** *Словарь ассоциативных норм русского языка*. А(лексей) А(лексеевич) Леонтьев, ред. Москва: Московский университет. Доступан на: <http://it-claim.ru/Projects/ASIS/Leont/Index.htm>.
- Санто Пјетро и Голдфарб 1985:** Mary Jo Santo Pietro, Robert Goldfarb, „Characteristic Patterns of Word Association Responses in Institutionalized Elderly with and without Senile Dementia“. *Brain and Language*, 26, 230–243.

- Сантос и др. 2011:** Ava Santos, Sergio E. Chaigneau, W. Kyle Simmons, Lawrence W. Barsalou, „Property generation reflects word association and situated simulation“. *Language and Cognition*, 3, 83–119.
- САС 2004:** Н(аталья) В(ладимировна) Уфимцева, Г(алина) А(лександровна) Черкасова, Ю(рий) Н(иколаевич) Караулов, Е(вгений) Ф(едорович) Тарасов. *Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский*. Москва: Министерство образования и науки Российской Федерации, Московский государственный лингвистический университет – Российская академия наук, Институт языкознания.
- Сафран, Козлет и Кинер 2003:** Eleanor M. Saffran, H. Branch Coslett, Matthew T. Keener, „Differences in word associations to pictures and words“. *Neuropsychologia*, 41, 1541–1546.
- СИБАС 2014–2015:** И(рина) В(ладимировна) Шапошникова, А(лексей) А(натольевич) Романенко, *Русский региональный ассоциативный словарь (Сибирь и Дальний Восток)*. В двух томах. Том I: *От стимула к реакции*. Том II: *От реакции к стимулу*. Москва: Российская академия наук, Сибирское отделение, Институт филологии – Новосибирский государственный университет – Московский институт лингвистики. Доступно на: <http://adictru.nsu.ru/>.
- СВВ:** Small World of Words. Dostupno na: <https://smallworldofwords.org/en/project>.
- Симонс и др. 2008:** W. Kyle Simmons, Stephan B. Hamann, Carla L. Harenski, Xiaoping P. Hu, Lawrence W. Barsalou, „fMRI evidence for word association and situated simulation in conceptual processing“. *Journal of Physiology – Paris*, 102, 106–119.
- Синопалникова 2004:** Anna Sinopalnikova, „Word Association Thesaurus As a Resource for Building WordNet“. *Proceedings of the Second Global Wordnet Conference*, Brno, Czech Republic, January 20–23, 2004. Petr Sojka, Karel Pala, Pavel Smrž, Christiane Fellbaum, Piek Vossen, eds. 119–205. Preuzeto 8. 11. 2017. sa: <https://www.fi.muni.cz/gwc2004/proc/112.pdf>.
- Синопалникова и Смрж 2004а:** Anna Sinopalnikova, Pavel Smrž, „Word Association Norms as a Unique Supplement of Traditional Language Resources“. *Proceedings of the 4th International Conference on Language Resources and Evaluation, LREC 2004*, Lisbon, Portugal, 26–28 May 2004, 1579–1582.

- Синопалникова и Сврж 2004б:** Anna Sinopalnikova, Pavel Smrž, „Word Association Thesaurus as a Resource for Extending Semantic Networks“. *Proceedings of the International Conference on Communications in Computing, CIC '04*, Las Vegas, Nevada, USA, June 21–24, 2004, 267–273.
- Синопалникова и Сврж 2006:** Anna Sinopalnikova, Pavel Smrž, „Knowing a Word vs. Accessing a Word: Wordnet and Word Association Norms as Interfaces to Electronic Dictionaries“. *Proceedings of the Third Global Wordnet Conference*, Jeju Island, Korea, January 22–26, 2006. Petr Sojka, Key-Sun Choi, Christiane Fellbaum, Piek Vossen, eds. 265–272.
- Сипола, Вокер и Колб 1955:** Elsa Siipola, Nannette Walker, Dorothy Kolb, „Task Attitudes in Word Association, Projective and Nonprojective“. *Journal of Personality*, Vol. 23, Issue 4, 441–459.
- Смајли и Браун 1979:** Sandra S. Smiley, Ann L. Brown, „Conceptual Preference for Thematic or Taxonomic Relations: A Nonmonotonic Age Trend from Preschool to Old Age“. *Journal of Experimental Child Psychology*, 28, 249–257.
- Смирнова 2016:** Екатерина Евгеньевна Смирнова, „Концепты ПРАВДА и ИСТИНА в языковом сознании носителей современного русского языка (по данным свободного ненаправленного ассоциативного эксперимента)“. *Научный диалог*, № 1, 49, 94–105.
- Снајдер и др. 1993:** *120 Years of American Education: A Statistical Portrait*. Thomas D. Snyder, ed. U.S. Department of Education, Office of Educational Research and Improvement, National Center for Education Statistics.
- Соколова 1996:** Т(атьяна) В(асильевна) Соколова, *Ассоциативный словарь ребёнка*. Ч. I–II, Архангельск: Издательство Поморского международного педагогического университета.
- Социјације 2009:** Sociation.org. Доступно на: <http://sociation.org/>.
- Спитери 2002:** Louise F. Spiteri, „Word association testing and thesaurus construction: Defining inter-term relationships“. *CAIS/ACSI 2002, Advancing knowledge: expanding horizons for information science*. Proceedings of the 30th Annual Conference of the Canadian Association for Information Science, Toronto, Ontario, 24–33.

- Станојчић и Поповић 2008:** Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Граматика српског језика за гимназије и средње школе*. Једанаесто, прерађено издање. Београд: Завод за уџбенике.
- Старостина 2014:** Е(вгения) В(ладимировна) Старостина, „Специфика језиковог сознания россиян разного возраста (по материалам ассоциативных словарей)“. *Проблемы истории, филологии, культуры*, 3, 45, 124–126.
- Старостина 2016:** Е(вгения) В(ладимировна) Старостина, „Изучение возрастной динамики ассоциаций в современной психолингвистике“. *Научное наследие В. А. Богородицкого и современный вектор исследований Казанской лингвистической школы*. Труды и материалы международной конференции, Казань, 31. октябрь – 3. ноябрь 2016. г. Казань: Казанский (Приволжский) федеральный университет, 261–266.
- Стејверс и Тененбом 2005:** Mark Steyvers, Joshua B. Tenenbaum, „The Large-Scale Structure of Semantic Networks: Statistical Analyses and a Model of Semantic Growth“. *Cognitive Science*, 29, 41–78.
- Стерњин 2011:** И(осиф) А(брамович) Стерњин, „Психолингвистическое значение слова“. *Вестник Российского университета дружбы народов*. Серия: Русский и иностранные языки и методика их преподавания, № 1, 5–13.
- Стерњин и Рудакова 2011:** И(осиф) А(брамович) Стерњин, А(лександра) В(ладимировна) Рудакова, *Психолингвистическое значение слова и его описание*. Saarbrücken: LAP, Lambert Academic Publishing.
- Стефановић 2005:** Марија Стефановић, „Од асоцијативног речника према асоцијативној граматици“. Предраг Пипер, Рајна Драгићевић, Марија Стефановић, *Асоцијативни речник српског језика (I део; од стимулуса ка реакцији)*. Београд: Београдска књига – Службени лист СЦГ – Филолошки факултет у Београду, 23–55.
- Стефановић 2006:** Марија Стефановић, „О прелазним и непрелазним глаголима у асоцијативним речницима српског и руског језика“. *Славистика*, X, 136–143.
- Стефановић 2008:** Марија Стефановић, „Језик о породици: муж и жена у асоцијативним речницима руског и српског језика“. *Славистика*, XII, 235–242.
- Стефановић 2016:** Марија Стефановић, „О асоцијативним речницима као извору за опис концепата (на примеру асоцијативног поља *дом* у руском језику)“. *Лексикологија и*

- лексикографија у светлу савремених приступа*. Стана Ристић, Ивана Лазић Коњик, Ненад Ивановић, ур. Београд: Институт за српски језик САНУ, 409–423.
- Столиц и Тифани 1972:** Walter S. Stolz, Janice Tiffany, „The Production of ‘Child-Like’ Word Associations by Adults to Unfamiliar Adjectives“. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 11, 38–46.
- Тајсен и др. 2011:** Daphne Theijssen, Hans van Halteren, Lou Boves, Nelleke Oostdijk, „On the difficulty of making concreteness concrete“. *Computational Linguistics in the Netherlands Journal*, 1, 61–77.
- Талвинг 1972:** Endel Tulving, „Episodic and Semantic Memory“. *The Organization of Memory*. Endel Tulving, Wayne Donaldson, eds. New York: Academic Press, 381–404.
- Талвинг и Томсон 1973:** Endel Tulving, Donald M. Thomson, „Encoding specificity and retrieval processes in episodic memory“. *Psychological Review*, 80, 5, 352–373.
- Тејлор 2006:** J(ohn) R. Taylor, „Cognitive Semantics“. *Encyclopedia of Language & Linguistics*. Keith Brown, editor-in-chief. Elsevier Science, 569–582.
- Тењовић 2002:** Lazar Tenjović, *Statistika u psihologiji – priručnik*. Dopunjeno izdanje. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju Društva psihologa Srbije.
- Теруан и Денијер 2004:** Pierre Thérouanne, Guy Denhière, „Normes d’association libre et fréquences relatives des acceptions pour 162 mots homonymes“. *L’année psychologique*, vol. 104, n°3, 537–595.
- Треселт и Лидз 1955:** M(argard) E. Tresselt, Donald S. Leeds, „The Kent-Rosanoff Word Association: I. New Frequencies for Ages 18–21 and a Comparison with Kent-Rosanoff Frequencies“. *The Journal of Genetic Psychology: Research and Theory on Human Development*, 87, 1, 145–148.
- Треселт, Лидз и Мајзнер 1955:** M(argard) E. Tresselt, Donald S. Leeds, Mark S. Mayzner, „The Kent-Rosanoff Word Association: I. A Comparison of Sex Differences in Response Frequencies“. *The Journal of Genetic Psychology: Research and Theory on Human Development*, 87, 1, 149–153.
- Треселт и Мајзнер 1964:** M(argard) E. Tresselt, M(ark) S. Mayzner, „The Kent-Rosanoff word association: word association norms as a function of age“. *Psychonomic Science*, Vol. 1, 65–66.

- Тумб и Марбе 1901:** Albert Thumb, Karl Marbe, *Experimentelle Untersuchungen über die psychologischen Grundlagen der sprachlichen Analogiebildung*. Leipzig: Verlag von Wilhelm Engelmann.
- УФВАН 1998:** Douglas L. Nelson, Cathy L. McEvoy, Thomas A. Schreiber, *The University of South Florida word association, rhyme, and word fragment norms*. Dostupno na: <http://w3.usf.edu/FreeAssociation/>.
- УрРАС:** Г(алина) А(лександровна) Черкасова, Е(лена) В(ладимировна) Харченко, *Русская региональная ассоциативная база данных УрРАС*. Российская академия наук, Институт языкознания. Доступно на: <http://iling-ran.ru/main/publications/urras>.
- Уфимцева 2004:** Н(аталья) В(ладимировна) Уфимцева, „Предисловие“. Н(аталья) В(ладимировна) Уфимцева, Г(алина) А(лександровна) Черкасова, Ю(рий) Н(иколаевич) Караулов, Е(вгений) Ф(едорович) Тарасов. *Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский*. Москва: Министерство образования и науки Российской Федерации, Московский государственный лингвистический университет – Российская академия наук, Институт языкознания, 3–9.
- Уфимцева 2009:** Н(аталья) В(ладимировна) Уфимцева, „Образ мира русских: системность и содержание“. *Язык и культура*, 4, 98–111.
- Уфимцева 2011:** Н(аталья) В(ладимировна) Уфимцева, *Языковое сознание: динамика и вариативность*. Москва: Российская академия наук, Институт языкознания.
- Уфимцева 2014а:** Н(аталья) В(ладимировна) Уфимцева, „Ассоциативный словарь как модель языковой картины мира“. *Вестник Иркутского государственного технического университета*, № 9, 92, 340–347.
- Уфимцева 2014б:** Н(аталья) В(ладимировна) Уфимцева, „Русский ассоциативный словарь как источник изучения русской языковой картины мира“. *Проблемы истории, филологии, культуры*, 3, 45. Москва – Магнитогорск – Новосибирск: Российская академия наук, Институт археологии – Министерство образования и науки Российской Федерации, Магнитогорский государственный технический университет им. Г. И. Носова, 27–29.
- Уфимцева и Черкасова 2014:** Н(аталья) В(ладимировна) Уфимцева, Г(алина) А(лександровна) Черкасова, „Ассоциативная лексикография и исследования

- языкового сознания“. *Филология и культура. Philology and culture*, № 4, 38, 193–199.
- Фелбаум 2012:** Christiane Fellbaum, „WordNet“. *The Encyclopedia of Applied Linguistics*. Carol A. Chapelle, ed. Blackwell Publishing Ltd. Preuzeto 9. 11. 2017. sa: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9781405198431.wbeal1285/abstract>.
- Фернандез и др. 2004:** Angel Fernandez, Emiliano Diez, María Angeles Alonso, María Soledad Beato, „Free-association norms for the Spanish names of the Snodgrass and Vanderwart pictures“. *Behavior Research Methods, Instruments, & Computers*, 36, 3, 577–583.
- Фехнер 1860:** Gustav Theodor Fechner, *Elemente der Psychophysik*. Leipzig: Breitkopf und Härtel.
- Филенбаум и Цоунс 1965:** Samuel Fillenbaum, Lyle V. Jones, „Grammatical Contingencies in Word Association“. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 4, 248–255.
- Филиповић Ђурђевић и Костић 2017:** Dušica Filipović Đurđević, Aleksandar Kostić, „Number, Relative Frequency, Entropy, Redundancy, Familiarity, and Concreteness of Word Senses: Ratings for 150 Serbian Polysemous Nouns“. *Studies in Language and Mind*. S. Halupka-Rešetar, S. Martínez-Ferreiro, eds. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu, 13–77.
- Филипович 2012:** Ю(рий) Н(иколаевич) Филиппович, „Инфокогнитивная технология моделирования вербального сознания“. *Вестник Новосибирского государственного университета*. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация, т. 10, вып. 2, 51–62.
- Фингерхут и Принц 2018:** Joerg Fingerhut, Jesse J. Prinz, „Grounding evaluative concepts“. *Philosophical Transactions of The Royal Society B Biological Sciences*, Vol. 373, Issue 1752, 2017.0142, 1–7.
- Фицпатрик 2006:** Tess Fitzpatrick, „Habits and rabbits: Word associations and the L2 lexicon“. *EUROSLA Yearbook*, 6, 121–145.
- Фицпатрик 2007:** Tess Fitzpatrick, „Word association patterns: unpacking the assumptions“. *International Journal of Applied Linguistics*, Vol. 17, No. 3, 319–331.
- Фицпатрик 2013:** Tess Fitzpatrick, „Word Associations“. *The Encyclopedia of Applied Linguistics*. Carol A. Chapelle, ed. Chichester: Blackwell Publishing Ltd., 1–6.

- Фицпатрик и др. 2015:** Tess Fitzpatrick, David Playfoot, Alison Wray, Margaret J. Wright, „Establishing the Reliability of Word Association Data for Investigating Individual and Group Differences“. *Applied Linguistics*, 36, 1, 23–50.
- Флавел и др. 1958:** John H. Flavell, Juris Draguns, Leonard D. Feinberg, William Budin, „A Microgenetic Approach to Word Association“. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 57, 1, 1–7.
- Халперн 2012:** Diane F. Halpern, *Sex Differences in Cognitive Abilities*. Fourth edition. New York – Hove: Psychology Press, Taylor & Francis Group.
- Харли 2014:** Trevor A. Harley, *The Psychology of Language: From Data to Theory*. Fourth edition. London – New York: Psychology Press, Taylor & Francis Group.
- Хауз 1957:** Davis Howes, „On the Relation Between the Probability of a Word as an Association and in General Linguistic Usage“. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 54, 1, 75–85.
- Хачисон 2003:** Keith A. Hutchison, „Is semantic priming due to association strength or feature overlap? A microanalytic review“. *Psychonomic Bulletin & Review*, 10, 4, 785–813.
- Хенрик, Хајне и Норензајан 2010:** Joseph Henrich, Steven J. Heine, Ara Norenzayan, „The weirdest people in the world?“. *Behavioral and Brain Sciences*, 33, 61–135.
- Херфорд 1994:** James R. Hurford, *Grammar: A Student's Guide*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Хиггинботам 2010:** George Higginbotham „Individual learner profiles from word association tests: The effect of word frequency“. *System*, 38, 379–390.
- Хиггинботам 2014:** George Michael Higginbotham, *Individual profiling of second language learners through word association*. PhD thesis. Swansea University.
- Хилс и др. 2009:** Thomas T. Hills, Mounir Maouene, Josita Maouene, Adam Sheya, Linda Smith, „Longitudinal Analysis of Early Semantic Networks Preferential Attachment or Preferential Acquisition?“. *Psychological Science*, Vol. 20, No. 6, 729–739.
- Хилс и др. 2010:** Thomas T. Hills, Josita Maouene, Brian Riordan, Linda B. Smith, „The associative structure of language: Contextual diversity in early word learning“. *Journal of Memory and Language*, 63, 259–273.
- Хирш и Три 2001:** Katherine W. Hirsh, Jeremy J. Tree, „Word association norms for two cohorts of British adults“. *Journal of Neurolinguistics*, 14, 1–44.

- Хит и др. 2013:** Derrall Heath, David Norton, Eric Ringger, Dan Ventura, „Semantic Models as a Combination of Free Association Norms and Corpus-based Correlations“. *Semantic Computing (ICSC), 2013 IEEE Seventh International Conference on Semantic Computing*. 16–18 Sept. 2013, Irvine, CA, USA. Preuzeto 26. 10. 2017. sa: axon.cs.byu.edu/papers/heath2013icsc.pdf.
- Ховардас и Корфијатис 2006:** Tasos Hovardas, Konstantinos J. Korfiatis, „Word associations as a tool for assessing conceptual change in science education“. *Learning and Instruction*, 16, 416–432.
- Хол 1966:** John F. Hall, „The reliability of free association responses“. *Psychonomic Science*, Vol. 4, 79–80.
- Хосет 1968:** Kjell Johan Häseth, *Norske ord-assosiasjonsnormer*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Хофман 2016:** Paul Hoffman, „The meaning of ‘life’ and other abstract words: Insights from neuropsychology“. *Journal of Neuropsychology*, 10, 317–343.
- Цијен 1900:** Th(eodor) Ziehen, *Die Ideenassoziation des Kindes*. Berlin: Verlag von Reuther & Reichard.
- Чабаркапа 2010:** Наташа Д. Чабаркапа, *Вербалне асоцијације деце са развојном дисфазијом*. Београд: Центар за унапређење животних активности – Институт за експерименталну фонетику и патологију говора.
- Чабаркапа 2014:** Наташа Д. Чабаркапа, *Асоцијативни речник деце предшколског узраста*. Београд: Центар за унапређење животних активности – Институт за експерименталну фонетику и патологију говора.
- Чабаркапа и др. 2013:** Наташа Чабаркапа, Силвана Пунишић, Мишко Суботић, Сашка Фатић, „Рефлексија асоцијације речи код деце на процес васпитања и образовања“. *Настава и васпитање*, бр. 4/2013, 591–601.
- Чафин 1997:** Roger Chaffin, „Associations to unfamiliar words: Learning the meanings of new words“. *Memory & Cognition*, 25, 2, 203–226.
- Чер 1939:** János Cser, *A magyar gyermek szókincese*. Budapest.
- Черкасова 1989:** Г(алина) А(лександровна) Черкасова, „Формирование баз лингвистических знаний с использованием технологии ассоциативного эксперимента“. *Третья Всесоюзная конференция по созданию Машинного фонда*

- русского языка*. Часть 1. С. Ф. Гилязов, Ю. Н. Караулов, ред. Москва: Московский государственный лингвистический университет, 197–199.
- Черкасова 1998:** Г(алина) А(лександровна) Черкасова, „Компьютерный ассоциативный тезаурус: база научных исследований“. *Языковое сознание: формирование и функционирование*. Н(аталья) В(ладимировна) Уфимцева, ред. Москва: Российская академия наук, Институт языкознания, 129–134.
- Черкасова 2004а:** Г(алина) А(лександровна) Черкасова, „Компьютерная технология создания и издания Славянского ассоциативного словаря“. *Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский*. Москва: Министерство образования и науки Российской Федерации, Московский государственный лингвистический университет – Российская академия наук, Институт языкознания, 14–16.
- Черкасова 2004б:** Г(алина) А(лександровна) Черкасова, „Формальная модель ассоциативного исследования“. *Scripta linguisticae applicatae. Проблемы прикладной лингвистики*. Вып. 2. Н(аталья) В(ладимировна) Васильева, ред. Москва: Азбуковник, 139–156.
- Черкасова 2006:** Г(алина) А(лександровна) Черкасова, „Квантитативные исследования ассоциативных словарей“. *Языковая личность: текст, словарь, образ мира. К 70-летию члена-корреспондента РАН Юрия Николаевича Караулова*. Москва: Издательство РУДН, 378–388.
- Черкасова 2015:** Г(алина) А(лександровна) Черкасова, „Сопоставительные исследования коэффициентов «лексического разнообразия» и «лексического богатства» Ю. Н. Караулова на материале русских ассоциативных словарей“. *Вопросы психолингвистики*, 3, 25, 93–104.
- Черч и Хенкс 1990:** Kenneth Ward Church, Patrick Hanks, „Word Association Norms, Mutual Information, and Lexicography“. *Computational Linguistics*, Vol. 16, No. 1, 22–29. [Prvo objavljeno u: *Proceedings of the 27th annual meeting on Association for Computational Linguistics (ACL '89)*, June 26–29, 1989, Vancouver, British Columbia, Canada, 76–83.]

- Ценкинс 1970:** James J. Jenkins, „The 1952 Minnesota Word Association Norms“. *Norms of Word Association*. Leo Postman, Geoffrey Keppel, eds. New York – London: Academic Press, 1–38.
- Ценкинс 1974:** James J. Jenkins, „Remember that old theory of learning? Well, forget it!“.
American Psychologist, 29, 11, 785–795.
- Ценкинс и Кофер 1957:** Patricia M. Jenkins, Charles N. Cofer, „An Exploratory Study of Discrete Free Association to Compound Verbal Stimuli“. *Psychological Reports*, 3, 599–602.
- Ценкинс, Минк и Расел 1958:** James J. Jenkins, Walter D. Mink, Wallace A. Russell, „Associative Clustering as a Function of Verbal Association Strength“. *Psychological Reports*, 4, 127–136.
- Ценкинс и Палермо 1964:** James J. Jenkins, David S. Palermo, „A Note on Scoring Word Association Tests“. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 3, 158–160.
- Ценкинс и Палермо 1965:** James J. Jenkins, David S. Palermo, „Further Data on Changes in Word-Association Norms“. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 1, No. 4, 303–309.
- Ценкинс и Расел 1960:** James J. Jenkins, Wallace A. Russell, „Systematic Changes in Word Association Norms: 1910–1952“. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, Vol. 60, No. 3, 293–304.
- Цојс 2005а:** Terry Joyce, „Constructing a large-scale database of Japanese word associations“. *Glottometrics*, 10, *Corpus Studies on Japanese Kanji*. Katsuo Tamaoka, ed. Tokyo – Lüdenscheid: Hituzi Syobo – RAM-Verlag, 82–98.
- Цојс 2005б:** Terry Joyce, „Lexical association network maps for basic Japanese vocabulary“. *Words in Asian Cultural Contexts. AsiaLEX 2005*. Vincent B. Y. Ooi, Annie Pakir, Ismail Talib, Lynn Tan, Peter K. W. Tan, & Ying Ying Tan, eds. Singapore: Department of English Language and Literature – FASS – Asia Research Institute, 114–120.
- Цојс 2007:** Terry Joyce, „Mapping Word Knowledge in Japanese: Coding Japanese Word Associations“. *Symposium on Large-scale Knowledge Resources (LKR2007)*, Tokyo: Tokyo Institute of Technology, no pagination.
- Донсон и Шин 1993:** Diane E. Johnson, Glenn D. Shean, „Word Associations and Schizophrenic Symptoms“. *Journal of Psychiatric Research*, Vol. 27, No. 1, 69–77.

- Шаков 1980:** David Shakow, „Kent-Rosanoff Association and Its Implications for Segmental Set Theory“. *Schizophrenia Bulletin*, Vol. 6, No. 4, 676–685.
- Шарифијан 2001:** Farzad Sharifian, „Association-Interpretation: A research technique in cultural and cognitive linguistics“. *Proceedings The 6th Annual Round Table of the Centre for Applied Language and Literacy Research*, Edith Cowan University, Western Australia, no pagination.
- Шеленберг 1930:** P. E. Schellenberg, *A group free-association test for college students*. Unpublished doctoral dissertation. University of Minnesota.
- Шваненфлугел 1991:** Paula J. Schwanenflugel, „Why are Abstract Concepts Hard to Understand?“. *The psychology of word meanings*. Paula J. Schwanenflugel, ed. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, Inc. 223–250.
- Шваненфлугел, Ејкин и Лу 1992:** Paula J. Schwanenflugel, Carolyn Akin, Wei-ming Luh, „Context availability and the recall of abstract and concrete words“. *Memory & Cognition*, 20, 1, 96–104.
- Шваненфлугел и Ејкин 1994:** Paula J. Schwanenflugel, Carolyn E. Akin, „Developmental Trends in Lexical Decisions for Abstract and Concrete Words“. *Reading Research Quarterly*, Vol. 29, No. 3, 250–264.
- Шваненфлугел и Стоу 1989:** Paula J. Schwanenflugel, Randall W. Stowe, „Context Availability and the Processing of Abstract and Concrete Words in Sentences“. *Reading Research Quarterly*, Vol. 24, No. 1, 114–126.
- Шваненфлугел и Шобен 1983:** Paula J. Schwanenflugel, Edward J. Shoben, „Differential Context Effects in the Comprehension of Abstract and Concrete Verbal Materials“. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, Vol. 9, No. 1, 82–102.
- Шимункас и Ришлак 1966:** Algimantas M. Shimkunas, Joseph F. Rychlak, „Assessment of Personality by Word Association to Homonyms“. *Journal of Clinical Psychology*, Vol. 22, Issue 1, 53–56.
- Школска спрема 2013:** „Школска спрема, писменост и компјутерска писменост. Подаци по општинама и градовима. Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији“. Београд: Републички завод за статистику.

- Шмит 1998:** N(orbert) Schmitt, „Quantifying word association responses: what is native-like?“. *System*, 26, 389–401.
- Шубель 2011:** Gašper Šubelj, *General map of yugoslavia (1945-1991) (SH labels)*. Dostupno na: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:General_map_of_yugoslavia_\(1945-1991\)_SH_labels.png](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:General_map_of_yugoslavia_(1945-1991)_SH_labels.png).
- Шулте им Валде и др. 2008:** Sabine Schulte im Walde, Alissa Melinger, Michael Roth, Andrea Weber, „An Empirical Characterisation of Response Types in German Association Norms“. *Research on Language and Computation*, Vol. 6, Issue 2, 205–238.
- Шулте им Валде и Мелингер 2008:** Sabine Schulte im Walde, Alissa Melinger „An in-depth look into the co-occurrence distribution of semantic associates“. *Rivista di Linguistica*, 20, 1, 89–128.

Прилог 1.

Примери анкета за основношколце и одрасле

У основним школама коришћена је следећа анкета (ћирилична, екавска верзија):

Ја сам   мушко   женско.

Имам _____ година.

Шта ти прво падне на памет кад чујеш неку од следећих речи?
Одговор од 1 или 2 речи испиши на одговарајућу линију поред ње.

1. будућност _____	11. љутња _____
2. живот _____	12. душа _____
3. љубав _____	13. стид _____
4. нада _____	14. туга _____
5. радост _____	15. љубомора _____
6. неправда _____	16. мир _____
7. доброта _____	17. срећа _____
8. мржња _____	18. помоћ _____
9. лепота _____	19. страх _____
10. самоћа _____	20. успех _____

На факултетима је коришћена следећа анкета:

Ја сам   мушко   женско.   Имам _____ година.

Шта ти прво падне на памет кад чујеш неку од следећих речи?
Одговор од 1 или 2 речи испиши на одговарајућу линију поред ње.

1. неправда _____	8. туга _____
2. доброта _____	9. љубомора _____
3. помоћ _____	10. мир _____
4. самоћа _____	11. лепота _____
5. љутња _____	12. страх _____
6. душа _____	13. успех _____
7. стид _____	

Прилог 2.

Примери попуњених анкета

Ја сам 8 мушко женско.
Имам 8 година.

Шта ти прво падне на памет кад чујеш неку од следећих речи?
Одговор од 1 или 2 речи испиши на одговарајућу линију поред ње.

1. будућност _____	11. љутња <u>сат</u>
2. живот <u>вучја</u>	12. душа <u>осећање</u>
3. љубав <u>срце</u>	13. стид <u>камера</u>
4. нада <u>вотерполиста</u>	14. туга <u>сломљено срце</u>
5. радост <u>игра</u>	15. љубомора <u>пред непознатим људима</u>
6. неправда <u>вода</u>	16. мир <u>тишина</u>
7. доброта <u>бог</u>	17. срећа <u>роберт</u>
8. мржња <u>змија</u>	18. помоћ <u>доктор</u>
9. лепота <u>дрво</u>	19. страх <u>блиц</u>
10. самоћа <u>сам</u>	20. успех <u>телевизија</u>

Слика П2.1. Ниш, 2. разред, мушко, 8 година.

Ја сам мушко женско.
Имам 9 година.

Шта ти прво падне на памет кад чујеш неку од следећих ријечи?
Одговор од 1 или 2 ријечи испиши на одговарајућу линију поред ње.

1. будућност <u>школање, пријатељи</u>	11. љутња <u>убиство, најбољим се</u>
2. живот <u>љубав, пријатељство</u>	12. душа <u>држа, воља</u>
3. љубав <u>мило, љубави</u>	13. стид <u>поштен</u>
4. нада <u>мишљење</u>	14. туга <u>ушмиљач, мушки</u>
5. радост <u>игра, постоје</u>	15. љубомора <u>симпатија</u>
6. неправда <u>љубав, мама</u>	16. мир <u>срећа, љубав</u>
7. доброта <u>осећајати</u>	17. срећа <u>недеља</u>
8. мржња <u>мило, безобразан</u>	18. помоћ <u>држав, грађани</u>
9. лепота <u>осећајати, пријатељи</u>	19. страх <u>школа</u>
10. самоћа <u>школање, усамљен</u>	20. успјех <u>срећа, заслужити</u>

Слика П2.2. Бијељина, 4. разред, женско, 9 година. Двоструки одговори.

Ја сам мушко женско
Имам 11 година.

Шта ти прво падне на памет кад чујеш неку од следећих речи?
Одговор од 1 или 2 речи испиши на одговарајућу линију поред ње.

1. будућност <u>живот</u>	11. љутња <u>свађа</u>
2. живот <u>дејинство</u>	12. душа <u>одраста</u>
3. љубав <u>симпатија</u>	13. стид <u>ушамљеност</u>
4. нада <u>вера</u>	14. туга <u>покор</u>
5. радост <u>срећа</u>	15. љубомора <u>мржња</u>
6. неправда <u>оцена</u>	16. мир <u>живот</u>
7. доброта <u>среће</u>	17. срећа <u>рођендан</u>
8. мржња <u>свађа</u>	18. помоћ <u>пријатељство</u>
9. лепота <u>одело</u>	19. страх <u>поштомљеност</u>
10. самоћа <u>ушамљеност</u>	20. успех <u>радоси</u>

Слика П2.3. Драгинац, 5. разред, женско, 11 година.

Ја сам мушко женско.
Имам 13 година.

Шта ти прво падне на памет кад чујеш неку од следећих речи?
Одговор од 1 или 2 речи испиши на одговарајућу линију поред ње.

1. будућност <u>посло</u>	11. љутња <u>осећај</u>
2. живот <u>забавље</u>	12. душа <u>среће</u>
3. љубав <u>девојка</u>	13. стид <u>страх</u>
4. нада <u>успех</u>	14. туга <u>самоћа</u>
5. радост <u>срећа</u>	15. љубомора <u>мања</u>
6. неправда <u>лак</u>	16. мир <u>тишина</u>
7. доброта <u>помогање</u>	17. срећа <u>забавља</u>
8. мржња <u>бес</u>	18. помоћ <u>љубави</u>
9. лепота <u>изгледа</u>	19. страх <u>контролаи забавља</u>
10. самоћа <u>размишљање</u>	20. успех <u>школа</u>

Слика П2.4. Суботица, 8. разред, мушко, 13 година.

Ја сам мушко женско.

Имам 11 година.

Шта ти прво падне на памет кад чујеш неку од следећих речи?

Одговор од 1 или 2 речи испиши на одговарајућу линију поред ње.

1. будућност <u>целу и реба расе</u>	11. љутња <u>мој мотел иује но обан</u>
2. живот <u>живот</u>	12. душа <u>неб мотел обан</u>
3. љубав <u>мајка</u>	13. стид <u>немајући</u>
4. нада <u>контра</u>	14. туга <u>обан</u>
5. радост <u>плет</u>	15. љубомора _____
6. неправда <u>немајући</u>	16. мир <u>ми у рудни</u>
7. доброта <u>зубар</u>	17. срећа <u>срећа</u>
8. мржња <u>немајући мотел</u>	18. помоћ <u>мама</u>
9. лепота <u>неб мотел обан</u>	19. страх <u>није</u>
10. самоћа <u>немајући</u>	20. успех <u>прев</u>

Слика П2.5. Омољица, 5. разред, мушко, 11 година. Тешко читљив рукопис.

Ја сам мушко женско. МЛАДЕН

Имам 8 година.

Шта ти прво падне на памет кад чујеш неку од следећих речи?

Одговор од 1 или 2 речи испиши на одговарајућу линију поред ње.

1. будућност <u>11 15</u>	11. љутња <u>2 17</u>
2. живот <u>13 14</u>	12. душа <u>1 14</u>
3. љубав <u>12 11</u>	13. стид <u>4 17</u>
4. нада <u>17 12</u>	14. туга <u>3 12</u>
5. радост <u>14 15</u>	15. љубомора <u>5 15</u>
6. неправда <u>12 16</u>	16. мир <u>2 16</u>
7. доброта <u>15 17</u>	17. срећа <u>6 17</u>
8. мржња <u>16 18</u>	18. помоћ <u>9 18</u>
9. лепота <u>18 20</u>	19. страх <u>8 17</u>
10. самоћа <u>10 20</u>	20. успех <u>11 20</u>

Слика П2.6. Нови Пазар, 2. разред, мушко, 8 година. Неозбиљно попуњена анкета, одбачена.

Прилог 3.

Допунски речници одраслих испитаника

Иако смо истраживање спроводили водећи се према методу из АРСЈ јер смо хтели да упоредимо наше податке с оним из тог речника, одустали смо од поређења из следећих разлога.

Прво, наше популације су различите, и кад се гледају одрасли према основношколцима, као и кад се пореде одрасли из двају испитивања. У АРСЈ испитаници су били углавном студенти општих државних универзитета у Београду, Новом Саду и Нишу, уз неке београдске и зрењанинске средњошколце. Студената је било од око 500 до нешто више од 600. По броју испитаника наш факултетски узорак одговара ономе из АРСЈ, али средњошколци увек стварају разлику у вербалним сетовима, а то чине и студенти ван Београда. Наш узорак је на нивоу основне школе био географски хетерогенији, а на нивоу одраслих хомогенији.

Одраслих испитаника у нашем истраживању има укупно 672 (мушкараца 249, жена 418, неизјашњених 5). По факултетима Београдског универзитета (Електротехнички, Машински, Учитељски и Филолошки факултет, уз неколико предавача) распоређени су овако:

	ЕТФ	МФ	УФ	ФФ	Остали
У	115	183	243	124	7
М/Ж/Н	68/45/2	145/35/3	3/240/0	32/92/0	1/6/0

Још једна разлика лежи у томе што студенти и средњошколци представљају самоизабране популације. Док је основна школа обавезна за све, а у одељењима има и деце за коју се праве индивидуални образовни планови (ИОП), на свакој даљој степенаци образовања има све мање људи, а они углавном сами бирају школу коју ће уписати. Тако на крају универзитетски образоване особе – са свих факултета, и државних и приватних – чине тек 9,08% укупног становништва (израчунато према: Пописни атлас 2014, Школска спрема 2013). Они са четворогодишњом или краћом средњом школом чине још 36,9% (20,39% +

16,51%) становника Србије⁹². И једни и други представљају популацију која је вероватно навикнутија од ученика основне школе на разне типове тестова и отворенија ка учествовању у њима. Могуће је да бисмо их условно могли сматрати и донекле озбиљнијима. Притом нема толико њих за које би се израђивали ИОП.

Ми смо били усмерени на испитанике из одељења у којима се српски учио као матерњи језик, док факултети своју наставу углавном не организују према матерњем језику својих студената. То значи да је, практично гледано, већа шанса да се међу студентима јаве испитаници за које српски није матерњи језик него што је то случај међу ученицима основне школе у „српском“ одељењу.

Дакле, ако бисмо их директно поредили, то би створило лажну слику да је факултет наставак основне школе, те да је једина разлика између њих она узрасна, што није случај.

Друго, могуће је да је и обрада била донекле различита. У АРСЈ нема детаљних података о принципима обраде, тако да не можемо знати под којим условима су анкете одбациване и биране или како су подаци „чишћени“. Пошто су испитаници били студенти, врло је вероватно да није ни било толико случајева који би захтевали додатну обраду, али могућност је и даље отворена.

Сакупљени подаци заслужују своју анализу, те их овде објављујемо. Приликом уноса и бирања приказаног сета поштовани су исти принципи као код анкета ученика основне школе.

---

⁹² Ови проценти јесу процена тога колики део становништа представља неки узорак под претпоставком да сви становници Србије говоре српски језик, било као матерњи или нематерњи.

доброта	Ф	П	КП
дете	38	5,7	6,0
мајка	28	4,2	10,4
човек	28	4,2	14,9
пријатељ	23	3,4	18,5
срећа	21	3,1	21,8
помоћ	18	2,7	24,7
хуманост	15	2,2	27,1
зло	14	2,1	29,3
врлина	13	1,9	31,3
људи	13	1,9	33,4
мама	13	1,9	35,4
осмех	12	1,8	37,3
пас	12	1,8	39,2
лепота	11	1,6	41,0
Остали	236	35,1	76,1
Идиос.	137	20,4	96,5
Омисије	40	6,0	102,4
Бр. исп.	672	100,0	
Разл. одг.	216		

љубомора	Ф	П	КП
завист	57	8,5	8,5
љубав	50	7,4	15,9
дечко	49	7,3	23,2
бес	33	4,9	28,1
девојка	32	4,8	32,9
веза	30	4,5	37,4
жена	24	3,6	40,9
болест	16	2,4	43,3
несигурност	16	2,4	45,7
неповерење	15	2,2	47,9
Остали	153	22,8	70,7
Идиос.	152	22,6	93,3
Омисије	45	6,7	100,0
Бр. исп.	672	100,0	
Разл. одг.	207		

неправда	Ф	П	КП
суд	51	7,6	7,6
правда	31	4,6	12,2
живот	30	4,5	16,7
политика	30	4,5	21,1
лаж	25	3,7	24,9
бес	23	3,4	28,3
зло	16	2,4	30,7
Калимеро	16	2,4	33,0
Вучић	15	2,2	35,3
држава	15	2,2	37,5
Србија	15	2,2	39,7
школа	15	2,2	42,0
закон	14	2,1	44,0
љутња	13	1,9	46,0
Остали	201	29,9	75,9
Идиос.	127	18,9	94,8
Омисије	35	5,2	100,0
Бр. исп.	672	100,0	
Разл. одг.	190		

стид	Ф	П	КП
срамота	79	11,8	11,8
срам	54	8,0	19,8
црвенило	44	6,5	26,3
блам	24	3,6	29,9
Остали	224	33,3	63,2
Идиос.	191	28,4	91,7
Омисије	56	8,3	100,0
Бр. исп.	672	100,0	
Разл. одг.	238		

успех	Ф	П	КП
срећа	64	9,5	9,5
факултет	49	7,3	16,8
победа	48	7,1	24,0
школа	32	4,8	28,7
посао	25	3,7	32,4
циљ	23	3,4	35,9
труд	19	2,8	38,7
рад	17	2,5	41,2
Остали	267	39,7	81,0
Идиос.	117	17,4	98,4
Омисије	11	1,6	100,0
Бр. исп.	672	100,0	
Разл. одг.	173		

душа	Ф	П	КП
срце	84	12,5	12,5
доброта	41	6,1	18,6
човек	34	5,1	23,7
тело	29	4,3	28,0
мир	27	4,0	32,0
Остали	266	39,6	71,6
Идиос.	150	22,3	93,9
Омисије	41	6,1	100,0
Бр. исп.	672	100,0	
Разл. одг.	213		

љутња	Ф	П	КП
бес	257	38,2	38,2
Остали	258	38,4	76,6
Идиос.	119	17,7	94,3
Омисије	38	5,7	100,0
Бр. исп.	672	100,0	
Разл. одг.	177		

помоћ	Ф	П	КП
хитна	101	15,0	15,0
пријатељ	71	10,6	25,6
болница	31	4,6	30,2
Црвени крст	28	4,2	34,4
Остали	290	43,2	77,5
Идиос.	135	20,1	97,6
Омисије	16	2,4	100,0
Бр. исп.	672	100,0	
Разл. одг.	199		

страх	Ф	П	КП
мрак	60	8,9	8,9
неуспех	35	5,2	14,1
самоћа	29	4,3	18,5
смрт	26	3,9	22,3
висина	21	3,1	25,4
змија	20	3,0	28,4
Остали	294	43,8	72,2
Идиос.	161	24,0	96,1
Омисије	26	3,9	100,0
Бр. исп.	672	100,0	
Разл. одг.	226		

лепота	Ф	П	КП
природа	71	10,6	10,6
девојка	54	8,0	18,6
жена	40	6,0	24,6
лице	30	4,5	29,0
осмех	20	3,0	32,0
Остали	278	41,4	73,4
Идиос.	157	23,4	96,7
Омисије	22	3,3	100,0
Бр. исп.	672	100,0	
Разл. одг.	224		

мир	Ф	П	КП
рат	68	10,1	10,1
свет	54	8,0	18,2
спокој	33	4,9	23,1
тишина	32	4,8	27,8
голуб	29	4,3	32,1
породица	28	4,2	36,3
љубав	19	2,8	39,1
слобода	18	2,7	41,8
Остали	238	35,4	77,2
Идиос.	139	20,7	97,9
Омисије	14	2,1	100,0
Бр. исп.	672	100,0	
Разл. одг.	207		

самоћа	Ф	П	КП
туга	172	25,6	25,6
соба	45	6,7	32,3
Остали	284	42,3	74,6
Идиос.	136	20,2	94,8
Омисије	35	5,2	100,0
Бр. исп.	672	100,0	
Разл. одг.	190		

туга	Ф	П	КП
сузе	125	18,6	18,6
плач	56	8,3	26,9
бол	48	7,1	34,1
смрт	37	5,5	39,6
Остали	266	39,6	79,2
Идиос.	120	17,9	97,0
Омисије	20	3,0	100,0
Бр. исп.	672	100,0	
Разл. одг.	166		

Одрасли, укупно

доброта	Ф	П	КП
мајка	11	4,4	4,4
помоћ	11	4,4	8,8
пријатељ	9	3,6	12,4
човек	9	3,6	16,1
дете	8	3,2	19,3
родитељи	6	2,4	21,7
срећа	5	2,0	23,7
зло	4	1,6	25,3
осмех	4	1,6	26,9
хуманост	4	1,6	28,5
Остали	69	27,7	56,2
Идиос.	93	37,3	93,6
Омисије	16	6,4	100,0
Бр. исп.	249	100,0	
Разл. одг.	133		

љубомора	Ф	П	КП
девојка	28	11,2	11,2
жена	17	6,8	18,1
љубав	14	5,6	23,7
завист	12	4,8	28,5
веза	10	4,0	32,5
бес	9	3,6	36,1
неповерење	8	3,2	39,4
болест	7	2,8	42,2
Остали	38	15,3	57,4
Идиос.	89	35,7	93,2
Омисије	17	6,8	100,0
Бр. исп.	249	100,0	
Разл. одг.	111		

неправда	Ф	П	КП
суд	18	7,2	7,2
правда	14	5,6	12,9
Вучић	12	4,8	17,7
Србија	12	4,8	22,5
политика	11	4,4	26,9
лаж	9	3,6	30,5
живот	8	3,2	33,7
Калимеро	7	2,8	36,5
власт	6	2,4	39,0
Хаг	5	2,0	41,0
Остали	62	24,9	65,9
Идиос.	77	30,9	96,8
Омисије	8	3,2	100,0
Бр. исп.	249	100,0	
Разл. одг.	110		

стид	Ф	П	КП
срамота	32	12,9	12,9
срам	19	7,6	20,5
Остали	78	31,3	51,8
Идиос.	101	40,6	92,4
Омисије	19	7,6	100,0
Бр. исп.	249	100,0	
Разл. одг.	126		

успех	Ф	П	КП
победа	19	7,6	7,6
срећа	17	6,8	14,5
факултет	15	6,0	20,5
труд	11	4,4	24,9
циљ	9	3,6	28,5
паре	7	2,8	31,3
посао	7	2,8	34,1
каријера	6	2,4	36,5
неуспех	6	2,4	39,0
школа	6	2,4	41,4
Остали	69	27,7	69,1
Идиос.	74	29,7	98,8
Омисије	3	1,2	100,0
Бр. исп.	249	100,0	
Разл. одг.	106		

душа	Ф	П	КП
срце	18	7,2	7,2
тело	16	6,4	13,7
човек	11	4,4	18,1
доброта	9	3,6	21,7
чиста	9	3,6	25,3
Остали	84	33,7	59,0
Идиос.	92	36,9	96,0
Омисије	10	4,0	100,0
Бр. исп.	249	100,0	
Разл. одг.	121		

љутња	Ф	П	КП
бес	87	34,9	34,9
Остали	74	29,7	64,7
Идиос.	72	28,9	93,6
Омисије	16	6,4	100,0
Бр. исп.	249	100,0	
Разл. одг.	93		

помоћ	Ф	П	КП
хитна	32	12,9	12,9
пријатељ	25	10,0	22,9
Црвени крст	21	8,4	31,3
прва	18	7,2	38,6
болница	11	4,4	43,0
хитна помоћ	11	4,4	47,4
Остали	46	18,5	65,9
Идиос.	80	32,1	98,0
Омисије	5	2,0	100,0
Бр. исп.	249	100,0	
Разл. одг.	102		

страх	Ф	П	КП
неуспех	15	6,0	6,0
смрт	14	5,6	11,6
мрак	10	4,0	15,7
трепет	9	3,6	19,3
самоћа	7	2,8	22,1
висина	6	2,4	24,5
Остали	79	31,7	56,2
Идиос.	96	38,6	94,8
Омисије	13	5,2	100,0
Бр. исп.	249	100,0	
Разл. одг.	130		

лепота	Ф	П	КП
девојка	29	11,6	11,6
жена	22	8,8	20,5
природа	15	6,0	26,5
Остали	77	30,9	57,4
Идиос.	99	39,8	97,2
Омисије	7	2,8	100,0
Бр. исп.	249	100,0	
Разл. одг.	125		

мир	Ф	П	КП
рат	38	15,3	15,3
свет	15	6,0	21,3
голуб	11	4,4	25,7
спокој	10	4,0	29,7
Остали	89	35,7	65,5
Идиос.	81	32,5	98,0
Омисије	5	2,0	100,0
Бр. исп.	249	100,0	
Разл. одг.	113		

самоћа	Ф	П	КП
туга	43	17,3	17,3
Остали	116	46,6	63,9
Идиос.	77	30,9	94,8
Омисије	13	5,2	100,0
Бр. исп.	249	100,0	
Разл. одг.	110		

туга	Ф	П	КП
бол	24	9,6	9,6
плач	17	6,8	16,5
сузе	16	6,4	22,9
самоћа	13	5,2	28,1
смрт	11	4,4	32,5
Остали	79	31,7	64,3
Идиос.	79	31,7	96,0
Омисије	10	4,0	100,0
Бр. исп.	249	100,0	
Разл. одг.	107		

доброта	Ф	П	КП
дете	29	6,9	6,9
човек	19	4,5	11,5
мајка	16	3,8	15,3
срећа	16	3,8	19,1
пријатељ	14	3,3	22,5
мама	13	3,1	25,6
врлина	12	2,9	28,5
људи	11	2,6	31,1
хуманост	11	2,6	33,7
зло	10	2,4	36,1
лепота	9	2,2	38,3
пас	9	2,2	40,4
љубав	8	1,9	42,3
осмех	8	1,9	44,3
племенитост	8	1,9	46,2
Остали	114	27,3	73,4
Идиос.	88	21,1	94,5
Омисије	23	5,5	100,0
Бр. исп.	418	100,0	
Разл. одг.	135		

душа	Ф	П	КП
срце	65	15,6	15,6
доброта	32	7,7	23,2
мир	22	5,3	28,5
човек	22	5,3	33,7
Остали	146	34,9	68,7
Идиос.	101	24,2	92,8
Омисије	30	7,2	100,0
Бр. исп.	418	100,0	
Разл. одг.	139		

лепота	Ф	П	КП
природа	56	13,4	13,4
девојка	25	6,0	19,4
лице	23	5,5	24,9
жена	17	4,1	28,9
осмех	15	3,6	32,5
Остали	177	42,3	74,9
Идиос.	90	21,5	96,4
Омисије	15	3,6	100,0
Бр. исп.	418	100,0	
Разл. одг.	141		

љубомора	Ф	П	КП
дечко	48	11,5	11,5
завист	45	10,8	22,2
љубав	36	8,6	30,9
бес	24	5,7	36,6
веза	20	4,8	41,4
несигурност	12	2,9	44,3
Остали	122	29,2	73,4
Идиос.	83	19,9	93,3
Омисије	28	6,7	100,0
Бр. исп.	418	100,0	
Разл. одг.	122		

љутња	Ф	П	КП
бес	170	40,7	40,7
Остали	157	37,6	78,2
Идиос.	70	16,7	95,0
Омисије	21	5,0	100,0
Бр. исп.	418	100,0	
Разл. одг.	110		

мир	Ф	П	КП
свет	39	9,3	9,3
рат	30	7,2	16,5
тишина	23	5,5	22,0
спокој	22	5,3	27,3
породица	21	5,0	32,3
голуб	17	4,1	36,4
љубав	14	3,3	39,7
слобода	11	2,6	42,3
у свету	11	2,6	45,0
кућа	10	2,4	47,4
Остали	130	31,1	78,5
Идиос.	81	19,4	97,8
Омисије	9	2,2	100,0
Бр. исп.	418	100,0	
Разл. одг.	128		

неправда	Ф	П	КП
суд	33	7,9	7,9
живот	21	5,0	12,9
бес	20	4,8	17,7
политика	19	4,5	22,2
правда	17	4,1	26,3
лаж	16	3,8	30,1
школа	15	3,6	33,7
љутња	13	3,1	36,8
држава	12	2,9	39,7
зло	12	2,9	42,6
бол	11	2,6	45,2
закон	10	2,4	47,6
Калимеро	9	2,2	49,8
Остали	115	27,5	77,3
Идиос.	68	16,3	93,5
Омисије	27	6,5	100,0
Бр. исп.	418	100,0	
Разл. одг.	113		

помоћ	Ф	П	КП
хитна	68	16,3	16,3
пријатељ	46	11,0	27,3
болница	20	4,8	32,1
Остали	190	45,5	77,5
Идиос.	84	20,1	97,6
Омисије	10	2,4	100,0
Бр. исп.	418	100,0	
Разл. одг.	133		

самоћа	Ф	П	КП
туга	129	30,9	30,9
Остали	186	44,5	75,4
Идиос.	82	19,6	95,0
Омисије	21	5,0	100,0
Бр. исп.	418	100,0	
Разл. одг.	117		

стид	Ф	П	КП
срамота	47	11,2	11,2
црвенило	37	8,9	20,1
срам	34	8,1	28,2
блам	16	3,8	32,1
грешка	12	2,9	34,9
Остали	124	29,7	64,6
Идиос.	112	26,8	91,4
Омисије	36	8,6	100,0
Бр. исп.	418	100,0	
Разл. одг.	144		

страх	Ф	П	КП
мрак	50	12,0	12,0
самоћа	22	5,3	17,2
неуспех	20	4,8	22,0
висина	15	3,6	25,6
змија	15	3,6	29,2
Остали	196	46,9	76,1
Идиос.	87	20,8	96,9
Омисије	13	3,1	100,0
Бр. исп.	418	100,0	
Разл. одг.	137		

туга	Ф	П	КП
сузе	109	26,1	26,1
плач	39	9,3	35,4
Остали	201	48,1	83,5
Идиос.	60	14,4	97,8
Омисије	9	2,2	100,0
Бр. исп.	418	100,0	
Разл. одг.	89		

успех	Ф	П	КП
срећа	47	11,2	11,2
факултет	33	7,9	19,1
победа	29	6,9	26,1
школа	26	6,2	32,3
посао	18	4,3	36,6
циљ	13	3,1	39,7
рад	12	2,9	42,6
Остали	162	38,8	81,3
Идиос.	70	16,7	98,1
Омисије	8	1,9	100,0
Бр. исп.	418	100,0	
Разл. одг.	110		

Прилог 4.

АНОВА табеле по дражима

АНОВА - разноврсност

	SoS	df	MS	F	Sig.
будућност ИГ	31,152	6	5,192	30,897	,000
УГ	782,740	4658	,168		
доброта ИГ	,411	6	,069	,435	,856
УГ	726,264	4614	,157		
душа ИГ	3,679	6	,613	3,548	,002
УГ	766,626	4437	,173		
живот ИГ	3,232	6	,539	3,414	,002
УГ	738,551	4680	,158		
лепота ИГ	1,865	6	,311	1,870	,082
УГ	769,049	4626	,166		
љубав ИГ	,709	6	,118	,728	,627
УГ	787,337	4851	,162		
љубомора ИГ	1,542	6	,257	1,462	,187
УГ	740,133	4210	,176		
љутња ИГ	4,447	6	,741	4,130	,000
УГ	819,578	4567	,179		
мир ИГ	5,737	6	,956	5,873	,000
УГ	740,874	4551	,163		
мржња ИГ	1,027	6	,171	,967	,446
УГ	807,822	4566	,177		
нада ИГ	17,119	6	2,853	16,405	,000
УГ	786,774	4524	,174		
неправда ИГ	8,174	6	1,362	8,106	,000
УГ	743,687	4425	,168		
помоћ ИГ	93,582	6	15,597	101,996	,000
УГ	693,480	4535	,153		
радост ИГ	4,036	6	,673	4,210	,000
УГ	773,429	4841	,160		
самоћа ИГ	1,832	6	,305	1,785	,098
УГ	777,433	4545	,171		
срећа ИГ	2,979	6	,496	2,907	,008
УГ	801,291	4692	,171		
стид ИГ	5,109	6	,852	4,745	,000
УГ	790,606	4405	,179		
страх ИГ	1,957	6	,326	1,994	,063
УГ	766,781	4687	,164		
туга ИГ	3,692	6	,615	3,584	,002
УГ	797,340	4644	,172		
успех ИГ	4,953	6	,826	4,956	,000
УГ	788,064	4731	,167		

АНОВА - идиосинкратичност

	SoS	df	MS	F	Sig.
будућност ИГ	16,546	6	2,758	12,827	,000
УГ	1123,288	5225	,215		
доброта ИГ	1,139	6	,190	,941	,464
УГ	1053,210	5225	,202		
душа ИГ	4,725	6	,788	4,297	,000
УГ	957,513	5225	,183		
живот ИГ	3,735	6	,623	3,392	,002
УГ	959,017	5225	,184		
лепота ИГ	3,126	6	,521	2,578	,017
УГ	1056,044	5225	,202		
љубав ИГ	,959	6	,160	,865	,520
УГ	965,891	5225	,185		
љубомора ИГ	6,478	6	1,080	4,867	,000
УГ	1159,173	5225	,222		
љутња ИГ	3,831	6	,638	3,053	,006
УГ	1092,643	5225	,209		
мир ИГ	3,962	6	,660	3,425	,002
УГ	1007,304	5225	,193		
мржња ИГ	2,092	6	,349	1,608	,141
УГ	1133,412	5225	,217		
нада ИГ	18,931	6	3,155	14,315	,000
УГ	1151,626	5225	,220		
неправда ИГ	7,809	6	1,302	6,175	,000
УГ	1101,338	5225	,211		
помоћ ИГ	90,382	6	15,064	73,586	,000
УГ	1069,606	5225	,205		
радост ИГ	2,851	6	,475	2,704	,013
УГ	918,121	5225	,176		
самоћа ИГ	1,778	6	,296	1,626	,136
УГ	952,705	5225	,182		
срећа ИГ	2,207	6	,368	1,864	,083
УГ	1031,022	5225	,197		
стид ИГ	7,448	6	1,241	5,765	,000
УГ	1125,138	5225	,215		
страх ИГ	1,358	6	,226	1,090	,366
УГ	1084,943	5225	,208		
туга ИГ	2,336	6	,389	2,117	,048
УГ	960,930	5225	,184		
успех ИГ	3,238	6	,540	2,807	,010
УГ	1004,684	5225	,192		

АНОВА - омисије

	SoS	df	MS	F	Sig.
будућност ИГ	6,022	6	1,004	10,498	,000
УГ	499,531	5225	,096		
доброта ИГ	6,754	6	1,126	11,037	,000
УГ	532,893	5225	,102		
душа ИГ	4,872	6	,812	6,385	,000
УГ	664,446	5225	,127		
живот ИГ	1,029	6	,171	1,839	,088
УГ	487,200	5225	,093		
лепота ИГ	3,860	6	,643	6,384	,000
УГ	526,562	5225	,101		
љубав ИГ	,999	6	,167	2,513	,020
УГ	346,266	5225	,066		
љубомора ИГ	7,661	6	1,277	8,232	,000
УГ	810,431	5225	,155		
љутња ИГ	5,277	6	,880	8,063	,000
УГ	569,970	5225	,109		
мир ИГ	4,221	6	,703	6,305	,000
УГ	582,953	5225	,112		
мржња ИГ	5,028	6	,838	7,669	,000
УГ	570,967	5225	,109		
нада ИГ	2,944	6	,491	4,244	,000
УГ	604,133	5225	,116		
неправда ИГ	2,489	6	,415	3,210	,004
УГ	675,187	5225	,129		
помоћ ИГ	6,620	6	1,103	9,731	,000
УГ	592,383	5225	,113		
радост ИГ	2,024	6	,337	4,983	,000
УГ	353,792	5225	,068		
самоћа ИГ	2,159	6	,360	3,190	,004
УГ	589,462	5225	,113		
срећа ИГ	2,934	6	,489	5,371	,000
УГ	475,767	5225	,091		
стид ИГ	4,397	6	,733	5,573	,000
УГ	687,086	5225	,131		
страх ИГ	3,909	6	,651	7,110	,000
УГ	478,769	5225	,092		
туга ИГ	3,724	6	,621	6,324	,000
УГ	512,758	5225	,098		
успех ИГ	3,663	6	,610	7,189	,000
УГ	443,694	5225	,085		

ИГ – између група; УГ – унутар група; SoS – Sum of Squares, збир квадрата; df – degrees of freedom, степени слободе; MS – Mean Square, средња вредност квадрата; F – Ф-статистик; Sig. – Significance, значајност

Биографија

Ана Петровић Дакић је рођена 12. октобра 1986. године у Београду. После Филолошке гимназије (класични смер) уписала је Филолошки факултет у Београду (група Српски језик и књижевност са општом лингвистиком), на ком је дипломирала (оцена 8,90), а потом и мастерирала (оцена 10,00), с радом *Творба речи у уџбеницима српског језика као страног*, као професор српског језика и књижевности.

Била је наставник српског као страног језика на Војној академији и лектор Радио Београда Радио-телевизије Србије. Од школске 2014/2015. године ради на Катедри за српски језик, књижевност и методику српског језика и књижевности Учитељског факултета Универзитета у Београду као сарадник у настави, а од 2017. и као асистент.

Занима је како људи мисле кроз језик и како тај тип мишљења развијају, било да се то види кроз психолингвистику, когнитивну лингвистику, синтаксу, творбу речи, методику или неку другу област лингвистике. За рад је инспирише жеља да помогне другима, те је из тог разлога заинтересована за стварање разноврсних ресурса.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Ана Љ. Петровић Дакић

Број индекса 15012Д

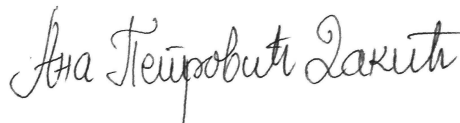
Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Вербалне асоцијације и когнитивни развој ученика основне школе

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 24. децембра 2018. године

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Ана Љ. Петровић Дакић

Број индекса 15012Д

Студијски програм Језик, књижевност, култура

Наслов рада Вербалне асоцијације и когнитивни развој ученика основне школе

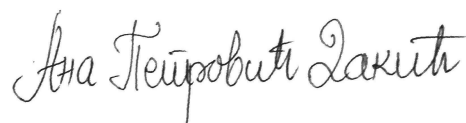
Ментор проф. др Рајна Драгићевић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предала ради похрањења у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 24. децембра 2018. године

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Вербалне асоцијације и когнитивни развој ученика основне школе

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предала сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучила.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

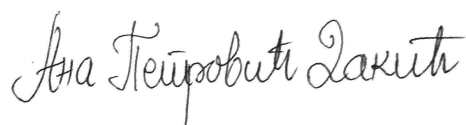
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 24. децембра 2018. године

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.